

GOVERNMENT OF INDIA
ARCHAEOLOGICAL SURVEY OF INDIA

CENTRAL
ARCHAEOLOGICAL
LIBRARY

ACCESSION NO. 9014

CALL. No. SaBkm/Vya/K.V

DLK: 75

SRIMANMAHABHARATAM

A NEW EDITION

MAINLY BASED ON

THE SOUTH INDIAN TEXTS,

With footnotes and Readings.

ASHVAMEDHIKAPARVA XIV.

EDITED BY

T. R. KRISHNACHARYA & T. R. VYASACHARYA,

Proprietors, Madhya Vilas Book Depot, Kumbakonam.

D 3206

Sa 8 Km
Vyā/k.v.

Printed by S. E. Ghoshkar for the proprietors.

at Tulwaram Javaji's "Nirnaya-sagar" Press,

BOMBAY.

1910.

CENTRAL ARCHAEOLOGICAL
LIBRARY, NEW DELHI.

Acc. No. 9214

Date. 22.12.57

Call No. 82.8 K. ~

Vya/K.v.

(Registered according to the Act XIV of 1967.)

[All rights reserved by the publisher.]

॥ श्रीः ॥

श्रीमन्महाभारतम् ।

सटिप्पणम् ।

आश्वमेधिकपर्व १४.

एतच्च

कुम्भपोयस्येन श्रीमन्मध्वविलासपुस्तकालयाधिपतिना

टी. आर्. कृष्णाचार्येण टी. आर्. व्यासाचार्येण च

अनेकेषां विदुषां साहाय्येन दाक्षिणात्यपुस्तकालयाद्वारा

तंशोधय

मुद्रायुज्य

जायजी दादाजी इत्येतेषां निर्ययसागरमुद्रणमये मुद्रयित्वा प्रकाशितम् ।

सन् १८९१ तमवसानवर्षाद्वारे ।

**CENTRAL ARCHAEOLOGICAL
LIBRARY, New Delhi**

Acc. No.

Date.

Call No.

एवं पुस्तक १२६५ संस्कृतग्रन्थालय २५ संस्कृतग्रन्थालयपुस्तकालय से प्राप्त
इत्यस्य प्रतिलिपि: प्रतिलिपि: प्रतिलिपि: प्रतिलिपि: प्रतिलिपि: ।

अश्वमेध पर्व.

श्रीः ।

श्रीमन्महाभारतम् ।

आश्वमेधिकपर्व १४ ।

(अश्वमेधपर्व ॥ १ ॥)

अथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

गङ्गायां भीष्माचार्यकदाचार्यनरं कन्धुकोकमिषन्तं शुभिक्षिप्रति पुराजलेन सखाभातयन् ॥ १ ॥ तथा विदुरपञ्चमा-
दुरेण सखीसाहस्रनर्षमाक्षिकपथम् ॥ २ ॥

धीवेद्व्यासाय नमः ।
नारायणं नमस्कृत्य नरं चैव नरोत्तमम् ।
देवीं सरस्वतीं स्वास्तं ततो जयमुदीरयेत् ॥ १
नैर्घपामन उवाच ।
कुतोदकस्तु राजानं पुराजं शुभिक्षिप्र ।
पुरस्कृत्य महाबाहुकचताराकुलेन्द्रियः ॥ २
तृतीयं तु महाबाहुर्धाम्नाकुललोचनः ।
पपात तीरे गङ्गाया न्यायविद् इव क्षिपः ॥ ३
तं सीदमानं जहाह भीमः कृष्णेन चोदितः ।
मैत्रमित्यवनीचैनं कृष्णः परमसाधनः ॥ ४
तमार्तं पतितं भूमौ श्वत्सवं च पुनः पुनः ।
ददधुः पार्थिवा राजन्मर्धेपुत्रं शुभिक्षिप्रम् ॥ ५
तं दृष्ट्वा दीनमनसं यत्नसत्वं मोरधरम् ।
भूयः शोकसमाभिधाः पाण्डवाः समुपनिवन् ॥ ६
राजा तु पुराजमुत्तं तथा दीनो महाह्वयम् ।
वाक्पमाह महाबुद्धिः ब्रह्माक्षमुत्तरेधरम् ॥ ७
उचिष्ट हृदशार्दलं कुरु कार्यमनन्दरम् ।
यन्मर्मेण कौन्तेय जितेयमवनी तया ॥ ८
ब्रह्म सार्धं भ्रातृभिस्तं सुहृद्भिश्च जनेभ्यः ।

क्षोभितन्वं न वक्ष्यामि त्वया धर्मभूतांश्वर ॥ ९
क्षोभितन्वं भया चैव गान्धार्या च महीपते ।
वयोः पुत्रशतं नहं क्षामसन्धं यथा धनम् ॥ १०
अक्षुत्वा हितकामस्य विदुरस्य महात्मनः ।
पाकपानि सुमहार्घ्यनि परितप्स्यामि दुर्पतिः ॥ ११
उत्कटाग्निदूरो यन्मां धर्मोत्था दिन्वदर्शनः ।
दुर्घोचनाचराधेन कुतं ते विनक्षिष्यति ॥ १२
स्वस्ति चेदिच्छसे राजकुलस्य कुरु मे वचः ।
वध्मसाधेय दुष्टात्मा मन्दो राजा मुचोचनः ॥ १३
कर्णथ शङ्कनिधैव नैनं पश्यतु कहिन्ति ।
वृत्तसङ्गतमभ्येषामप्रमादेन पारय ॥ १४
अभिलेच्य राजानं धर्मोत्थानं शुभिक्षिप्रम् ।
स पातक्षिष्यति यद्भी धर्मैव शुभिवीभिमात् ॥ १५
अथ नेच्छसि राजानं कुन्तीपुत्रं शुभिक्षिप्रम् ।
'मिनाशमुपपासन्ति तव पुत्रा न संशयः ।'
मेहीभूतः स्वर्गं राक्ष्यं मत्पुत्रहीम्न पाथिव ॥ १६
समं सर्वेषु भूतेषु वर्तमानं नराधिप ।
अनुवीचन्तु सर्वे त्वां ज्ञातवो ज्ञातिवर्धन ॥ १७
एवं वृत्तिं कौन्तेय विदुरे दीर्घदक्षिणि ।
दुर्घोचनामहं पापमन्त्रवर्तं वृथावतिः ॥ १८

अधुत्वा तस्मात् पीरस्तु नाक्यानि मधुराण्यहम् ।
फलं प्राप्य महद्दुःखं निमग्नः शोकलानरे ॥ १९

पृष्ठौ हि तेऽथ चित्तौ पथ्य नौ दुःखितौ नृप ।
न शोचिष्यन्मं भवता पथ्यावीह जनाधिप ॥ २०

॥ इति श्रीमन्महाभारते आश्वमेधिकपर्वणि अश्वमेधपर्वणि अष्टमोऽध्यायः ॥ १ ॥

द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

पुनराहेन राजाश्वमेधेन तूर्णं विद्वान्ते पुषिष्ठिरस कृत्वा परित्याग्यतम् ॥ १ ॥ पुनर्भीष्माद्वेत्तकर्मदाहन्तुमरत-
विषादितान्मरुतानाम् कृत्वापुनराश्वमेधान्महाभारतः पुषिष्ठिरस आश्वमेधं परित्याग्यतम् ॥ २ ॥

वैशुन्वाशन उवाच ।

एवमुक्तस्तु राजाऽश्वी पुनराश्वेन भीमता ।
तूर्णानिभूत मेधावी तद्वचनाद्य केशवः ॥ १
अतीव भवता शोकः किमप्यमो जनाधिप ।
तवापचरति चैतस्य पूर्वमेतस्मिन्नामहम् ॥ २
मजस्तु विविधैर्धैर्यैर्बुद्धिः स्वाज्ञदक्षिणैः ।
देवास्तर्षेण सोमेन स्वपथा च विद्वन्पि ॥ ३
अतिधीनवचनेन कार्मण्यैरकिञ्चनम् ।
'त्वद्विषस्तु महाबुद्धे नैतदसोपपद्यते ।'
निदितं वेदितव्यं ते कर्तव्यमपि ते कृत्वम् ॥ ४
श्रुत्वाय राजधर्मास्ते भीष्माज्ञागीरभीभुताम् ।
कृष्णदेवायनाथैव नारदादिद्विराचया ॥ ५
नेमामर्हसि मृदानां इति त्वमश्रुवर्तितुम् ।
पितृवैवामहं हजमाल्माय पुरमुद्वह ॥ ६
पुनर्कं हि वज्रता क्षार्त्रं सर्वं प्रातुमर्षिणम् ।
नहि कश्चिदि क्षत्रार्ता निहतोऽथ पराश्रुतः ॥ ७
त्यज शोकं महाराज भवितव्यं हि तवथा ।
न क्षयास्ते पुनर्बुद्धं तवथा वेऽसिञ्जने हताः ॥ ८
एतावदुक्त्वा योगिन्द्रो धर्मराजं पुषिष्ठिरम् ।
विरराम महावेजालमुवाच पुषिष्ठिरः ॥ ९
नोचिन्द्र मयि वा भीतिस्तत्र वा विदिता वय ।
सौहृदेन तथा प्रेम्णा तदा वयमुपगम्यते ॥ १०
त्रिपं तु मे स्वात्तुमहर्कुर्यं चक्रगदाधर ।

भीष्मप्रीतेन वनता सर्वं दादपनन्दन ॥ ११
यदि मामनुजानीपाहवान्मनुं उपोचनम् ।
'कृतकृत्यो भविष्यामि' इति मे निश्चिता मतिः ॥ १२
न हि क्षान्तिं व्रजस्यामि पातयित्वा पित्रामहम् ।
'नृपस्यः सुखमप्यायं सुरं वीर्यवत्तान्निवम् ।'
कर्म च सुखमप्यायं तन्नामैवपलविनम् ॥ १३
कर्मणा येन हृष्येयमस्मात्कुरादरिम् ।
कर्मणा तद्विपरित्येह येन हृष्यति मे मनः ॥ १४
तमेववादिनं पार्थ म्यासः शोचाय धर्मनिम् ।
सान्त्वयन्तुमहातेजः हृष्यं वचनमर्षवद् ॥ १५
सुकृता ते मतिस्ततः पुनर्भीत्त्येन मुद्यसे ।
किमाकाशे वयं सर्वं प्रत्यपामो हृहर्षिहः ॥ १६
विदिताः क्षत्रधर्मास्ते येषां युद्धेन जीविका ।
तथा प्रवृत्तो नृपतिर्नाधिकमप्येन मुद्यसे ॥ १७
गोक्षधर्माश्च निश्चिता बाधातप्येन ते श्रुताः ।
'यथा वै कामजां मायां परित्यक्तुं तमर्हसि ॥' १८
असकृद्यपि संदिहासिष्ठ्यास्ते कामजा मया ।
अधर्मानो दुर्मया ह्युत्तम्यतिरसि ध्रुवम् ॥ १९
नैवं भव न ते युक्तमिदमज्ञानवीर्यम् ॥ २०
प्रायश्चित्तानि सर्वाणि विदितानि च तेऽवयव ।
राजधर्माश्च ते सर्वं दानधर्माश्च ते श्रुताः ॥ २१
स कर्म सर्वपरमहंसः सर्वापमविधारदः ।
परिजुगति भूतस्त्वमज्ञानादिव भारत ॥ २२

॥ इति श्रीमन्महाभारते आश्वमेधिकपर्वणि अश्वमेधपर्वणि द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

न्यासेन सुविहिर्भवति पुनश्चर्चनं तान्मौन्येनमापन्नस्य होतृनामाहुकालकालपूर्वकं तद्वपुन्यमेवापि वातपञ्चोद्वापनकालो-
वाहितिकालम् ॥ ३ ॥ सुविहितेन काले तद्वपुन्यावधिकेन्द्रे न्यासेन तत्राति हिमवति स्थिते विजयमानवराजकालावधि-
तद्वपुन्यावधयेनाश्वमेधकारणकोटम् ॥ २ ॥

न्यास उवाच ।

सुविहिर् तव ब्रह्मा न सम्भगिति मे मतिः ।
न हि कश्चित्स्वर्गं भर्तुः स्वयशः कुरुते कियाम् ॥ १
ईश्वरेण च शुकोऽयं साधनसाधु च मानवः ।
करोत्यसुकरं कर्म तत्र का परिदेवता ॥ २
आत्मानं सम्भसे चाथ पापकर्माणिमन्ततः ।
सुखं तव यथा पापमचकृष्येत भारत ॥ ३
तपोभिः कतुमिथैव दानेन च सुविहिर् ।
तस्मिन् नित्यं पुरुषा ये स पापानि कुर्वते ॥ ४
यज्ञेन तपसा चैव दानेन च नराधिप ।
पूज्यते नरशार्दूल नरा दुष्कृतकारिणः ॥ ५
अतुराथ सुराधैव गुण्यतेहोमेनसक्रियाम् ।
प्रवर्तन्ते महात्मानस्तस्माद्यज्ञः परायणम् ॥ ६
यज्ञेन महात्मानो यज्ञपुरषिकाः सुराः ।
तस्य देवाः क्रियावन्तो दानवानभ्यर्षयन् ॥ ७
राक्षसाश्चमेघा च सर्वमेघं च भारत ।
नरमेघं च वृषते त्वमाहर् सुविहिर् ॥ ८
यज्ञस्य वाजिमेधेन विधिनद्विषाजता ।
यदुक्तमाश्रयितेन रामो दास्यदिव्यथा ॥ ९
यथा च भारतो राजा दौष्मन्तिः पृथिवीपतिः ।
शाङ्कन्तलो महावीर्यैस्तव पूर्वनिशामहः ॥ १०
सुविहिर् उवाच ।
अतस्त्वं वाजिमेधः पारयेत्पृथिवीमपि ।
अग्निश्रावस्तु मे कश्चित् त्वं श्रोतुमिहार्हसि ॥ ११
इमं शास्त्रिषं कृत्वा सुमहान्तं द्विजोत्तम ।
'अहमाश्रावयिष्यामि कथं शोकपरायणः ।'

दानमर्पं न शक्नोमि दातुं चितं च नास्ति मे ॥ १२
न तु बालानिमान्दीनानुत्तरे ननु पाप्मिणम् ।
तपैवाद्भिविषान्कृष्ये नर्तमानासृपात्मजान् ॥ १३
स्वयं विनाशय पृथिवीं यज्ञार्थं द्विजसत्तम ।
करमाहारविष्णामि कथं शोकपरायणः ॥ १४
दुर्ज्ञेयनाकराधेन वसुधायां नराधिपः ।
ब्रजश्च बोजयित्वाऽस्यावकीर्त्तुमिच्छाम ॥ १५
दुर्ज्ञेयमेव पृथिवीं वपिता अपकारणम् ।
कोशभावि विज्जीर्णोऽयं वार्तेराहुस्तु मेघैः ॥ १६
पृथिवीं दक्षिणं पालयामिमेघे महाकृती ।
विद्वंसिः परिहृष्टोऽयं शिष्टो विधिविपर्ययः ॥ १७
न च प्रतिनिधिं कर्तुं विकीर्णमि तपोधन ।
अत्र मे भवदन्तस्मन्महाविष्णुं कर्तुमर्हसि ॥ १८
एवमुक्तस्तु पार्थेन कृष्णद्वैपायनसदा ।
सुहृत्समनुसन्निभस्य धर्मराजानमबवीत् ॥ १९
कोशभावि विज्जीर्णोऽयं परिपूर्णो भविष्यति ।
विद्यते द्रविणं पार्थ गिरौ हिमवति स्थितम् ॥ २०
उत्सृष्टं बालपैर्यज्ञे मरुचक्ष महीपते ।
तद्वानवस्य कौन्तेय पर्वाणं तद्वद्विष्यति ॥ २१
सुविहिर् उवाच ।
कथं यज्ञे मरुचक्ष द्रविणं तत्समाधितम् ।
कश्चित् काले न तपो यज्ञं ददतीश्वर ॥ २२
न्यास उवाच ।
यदि सुशृणुते पार्थ सुखं कार्त्तवर्मं त्वयम् ।
यस्मिन्काले महावीर्यः सुराजोऽस्मीन्महावनः ॥ २३

॥ इति श्रीमन्महामारुते आश्वमेधिकपर्वणि आश्वमेधपर्वणि तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

न्यासेन युधिष्ठिरमिति संकलनसमीचीनोपाख्यानकथनारम्भः ॥ १ ॥ मरुचेन राज्ञा विजययुक्तशर्मानं वीरविदेन कुम्भमा-
मवाप्नुवन्मरुचेनारम्भः ॥ २ ॥

युधिष्ठिर उवाच ।
 ब्रुध्वे तस्य धर्मज्ञ राजर्षेः परिकीर्तनम् ।
 ह्येषावन ममनस्य कथां श्रद्धां मेऽनघ ॥ १
 न्यास उवाच ।
 आसीत्कृतयुधे वात मनुर्दण्डधरः प्रभुः ।
 तस्य पुत्रो महेष्वातः ममातिरमनक्षुभः ॥ २
 यवातेरमनपुत्रः क्षुत इत्यभिविबुधतः ।
 क्षुतस्य पुत्र इक्ष्वाकुर्महीपालोऽभवत्प्रभुः ॥ ३
 तस्य युवयुवं राज्यव्याप्तीपरमवार्तिकम् ।
 तस्मिन् सर्वान्महीपाठानिष्ठाकुरकरोत्प्रभुः ॥ ४
 तेषां ज्येष्ठस्तु विंशोऽमृत्युतिमार्गं यदुपवताम् ।
 विशस्य पुत्रः कनकाधौ निविशो नाम भारत ॥ ५
 विविदः स मुदा राजन्यपुत्रुर्दश पञ्च च ।
 सर्वे यदुपि विकान्ताः प्रकल्प्याः सत्यवादिनः ॥ ६
 दानधनवराः शान्ताः ससर्तं त्रिपवादिनः ।
 तेषां ज्येष्ठः खनीनेरः स ज्ञानतर्कानवीडयत् ॥ ७
 खनीनेरस्तु विकान्तो विस्वा राज्यमकण्टकम् ।
 नाशकरक्षितुं राज्यं नान्तरव्यन्तं स प्रजाः ॥ ८
 समपास्य च तद्वाक्ये तस्य पुत्रं सुवर्षसम् ।
 अभ्यविभ्रान्त राजेन्द्र बुद्धिं क्षमर्षसाध ॥ ९
 स पितृविक्रियां दद्यात् राज्यभित्ततनं च तत् ।
 नियतो वर्तमानाद्य प्रजाहितविकीर्षया ॥ १०
 ब्रह्मण्यः सत्यवादी च शुचिः क्षमदमान्वितः ।
 प्रजासं चान्तरव्यन्त धर्मनित्यं मनसिनम् ॥ ११
 तस्य धर्ममनुष्यस्य न्यासीर्षेत्प्रीतवाहनम् ।
 तं क्षीयकोष्ठं सावन्ताः समन्तात्पथपीडयन् ॥ १२
 स पीड्यमानो वदुभिः क्षीयकोष्ठावधारनः ।
 आतिमान्धैरवरां राज्ञा सह मृतैः पुरेण च ॥ १३

न चैनमभिहन्तुं ते शक्नुवन्ति कलङ्कये ।
 सम्बन्धतो हि राजा स धर्मनित्यो युधिष्ठिर ॥ १४
 यदा तु परमामार्तिं गतोऽसौ सपुत्रो नृपः ।
 ततः प्रध्वंसी स कर् द्रादुरासीत्ततो बलम् ॥ १५
 ततस्तानजयत्सर्वान्प्राप्तिमीमांशराषिणान् ।
 एतस्मात्कारणाद्वाजम्विबुधतः स कर्मधमः ॥ १६
 आनीक्षितस्य पुत्रोऽभूत्तप्तपुत्रहृष्टो दुरा ।
 इन्द्रादनवरः श्रीमान्देवेरपि सुदुर्जेयः ॥ १७
 'कार्मधम इति कथातो बभूव जगतीपतिः ।'
 तस्य सर्वे महीपाला वर्तन्ते सा वशे तदा ।
 स हि सप्रजन्मृतेषां हृजेन च बलेन च ॥ १८
 अविशिनाम धर्मात्मा क्षीयणेन्द्रसमोऽभवत् ।
 यद्वशीलो धर्मरतिर्भूतिमान्तंयतेन्द्रियः ॥ १९
 तेजसाऽऽदित्यसदृशः क्षमया युधिर्वीरधमः ।
 कृत्स्नचित्तसमो बुद्ध्या हिमवानिव सुखिरः ॥ २०
 कर्मणा मनसा वाचा दमेन प्रशमेन च ।
 यनात्साराध्वामास प्रजानां स महीपतिः ॥ २१
 य ईने हवमेधानां शक्तेन निधितप्रभुः ।
 भाजयामास यं विद्वान्सायमेनाक्षिराः प्रभुः ॥ २२
 तस्य पुत्रोऽतिचक्राम पितरं गुणवत्तया ।
 मरुचो नाम धर्मज्ञधनवर्ती महानृपः ।
 नावायुतसमप्राणः साक्षाद्विपुस्त्रिवावरः ॥ २३
 स यक्षप्रभाषो धर्मात्मा ज्ञातकुम्भमयान्मुत ।
 कारयामास शुभ्राणि मानवानि सहस्रशः ॥ २४
 मेघं कर्षतमासाद्य हिमवतःपार्श्वे उचारे ।
 काञ्चनः सुमहान्पादसूत्र कर्म यकार सः ॥ २५
 ततः कुण्डानि धारीष्व पिठराज्यासुनानि च ।
 यक्षः सुवर्णकर्तारो तेषां सङ्क्रान्त न विद्यते ॥ २६
 तसीव च सुमीमे तु यज्ञवाटो बभूव ह ।

ब्रुध्वे श्रोत्रमिच्छामि ॥ १ ॥ पूर्वतर्कान् महानेनेरिति क.
 न. चक्र ॥ २ ॥ ईदं तान् सत्यवादिन इति क. न. पाठः ४२५॥

पुत्रोऽध्यायः ॥ ४ ॥

इमे तत्र स धर्मात्मा विधिवत्पृथिवीपतिः । मरुतः सहितैः सर्वैः प्रजापालैर्मराधिपः ॥ २७ ॥ इति श्रीतन्माहात्म्ये आश्वमेधिकपर्वणि आश्वमेधिकपर्वणि अष्टमोऽध्यायः ॥ ४ ॥

पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

अक्षिरसःपुत्रेण सर्वर्तनाकारोऽर्धैरिणः स्वाश्वजन्तयो बृहस्पतीत्याश्वपञ्चस्येव सर्वस्वसागर्ध्वमरन्त्यक्षिराः ॥ १ ॥ इत्येव स्वाधिकाधिवि मरुते राक्षसि स्वर्धेना बृहस्पतिस्त्रिभिर्जनेन कलोपवित्तान्निष्पन्नया मरुतपुरोहितस्य बृहस्पतेर्गैत्रोपायेन मही-
कल्पम् ॥ २ ॥ बृहस्पतिर्नेन्द्रादौ मरुतस्य कोनाकाशमपठित्मानम् ॥ ३ ॥

बुधिरिह उवाच ।
कर्मवीर्यैः समभवत्स राजा ददत्तावरः ।
कर्म च आतकपेण समपुत्रयत मे नृपः ॥ १ ॥
ह च सत्साम्रथं इत्थं भगवत्सवतिष्ठते ।
कर्म च शक्यमस्मान्मित्रद्वारांस्तपोधन ॥ २ ॥
न्यास उवाच ।
असुरार्धेन देवाश्च दक्षस्त्रासन्प्रजापतेः ।
अवर्त्तं पटुर्लं रात्रि तेऽस्पर्धन्त परस्परम् ॥ ३ ॥
तर्धेनाक्षिरसः पुथी पितृपुत्र्यौ बभूवतुः ।
बृहस्पतिर्बृहद्वेजाः सर्वैरथ तपोधनः ॥ ४ ॥
रात्रि स्पर्धेनी राजन्पृथगास्तां परस्परम् ।
बृहस्पतिः स सर्वैर्त वाधे स पुनःपुनः ॥ ५ ॥
स बाध्यमानः सततं प्राचा ज्येष्ठेन भारत ।
अर्थास्तुष्टम्य दिग्वाता नवे नातमरोत्थप ॥ ६ ॥
वाचस्योऽपमुग्रान्तावर्त्तन्निमित्तं च निपात्य च ।
इन्द्रत्वं प्राप्य लोकेषु ततो वने पुरोहितम् ॥ ७ ॥
पुत्रमक्षिरतो ज्येष्ठं निजज्येष्ठं बृहस्पतिम् ।
वाचस्त्वमक्षिरसः पूर्वमासीद्राजा कर्ममः ॥ ८ ॥
वीर्येणाश्रितो लोके ह्येन च पलेन च ।
सत्तकतुरिणीजस्वी धर्मात्मा संशितव्रतः ॥ ९ ॥
वाहनं वत्स पोषाथ मित्राणि विविधानि च ।
हयनानि च सुख्यानि महार्हाणि च सर्वशम् ॥ १० ॥
ध्यानादेवाश्चन्द्राजन्मुखपातेन सर्वशः ।
स पुनैः पार्थिवान्तावर्त्तन्ने चक्रे मराधिपः ॥ ११ ॥
संजीव्य कालविष्टं च सशरीरो दिवं गतः ।
बभूव तत्र पुत्रस्तु ययातिरिह धर्मनिवृ ॥ १२ ॥
अविधिज्ञानं शत्रुं क्लिप्तं वने कृतवान्महीपृ ।

विक्रमेण पुनैश्चैन पितेवासीत्स पार्थिवः ॥ १३ ॥
तत्र राक्षसपुत्रस्योऽधून्याकस्यो नाम रीर्यवान् ।
पुत्रस्तंमत्तुरक्तऽभूत्पृथिवी सामराज्यवर ॥ १४ ॥
स्पर्धते स सा सततं देवराजेन नित्यदा ।
वाचस्योऽपि मरुतेन स्पर्धते पाण्डुनन्दन ॥ १५ ॥
शुचिः स गुणवानासीन्मरुतः पृथिवीपतिः ।
यतमानोपि च शक्यो न विजेष्ववति स ह ॥ १६ ॥
सोऽश्वपुत्रम्विशेषाय समाहूय बृहस्पतिम् ।
उवाचेर्दं वचो देवैः सहितो हरिवाहना ॥ १७ ॥
बृहस्पते मरुतस्य वा सा कार्पाः कर्मधन ।
देवं कर्मोप पित्र्यं वा कर्तस्मि मम नेतिप्रयम् ॥ १८ ॥
अहं हि त्रिषु लोकेषु सुरार्थां च बृहस्पते ।
इन्द्रत्वं प्राप्तवानेको मरुतस्तु महीपतिः ॥ १९ ॥
कर्म कर्मस्यै व्रतैस्तैर्वाचमिरवा सुराधिपम् ।
वाचयेर्भृन्नुमंयुक्तं मरुतमविशङ्कया ॥ २० ॥
मां वा हनीष्व भद्रं ते मरुतं वा महीपतिम् ।
परित्यज्य मरुतं वा ययाजोर्षं भजस्व माह ॥ २१ ॥
एवमुक्तः स फीरन् देवराज्ञा बृहस्पतिः ।
बृहर्तविन संचिन्त्य देवराजानमजनीवृ ॥ २२ ॥
तं भूतानामधिपतिस्तन्मि लोकां प्रतिष्ठिताः ।
नमुषेर्निधकपसा निहन्ता त्वं वल्लभ च ॥ २३ ॥
त्वमाजहर्ष देवानामेको वीरधियं पराम् ।
त्वं विमर्षि भूतं दां च सदैव वल्लभ ॥ २४ ॥
पौरैर्हित्यं कर्म कृत्वा तव देवगणेश्वर ।
शाज्येष्वमहं मर्त्यं मरुतं पाकशान्नम् ॥ २५ ॥
समाचमिहि देवेन्द्र नाहं मर्त्यस्य कर्हिपि ॥

प्रीत्यानि स्मृतं वक्षे शृणु चेदं वचो मम ॥ २६ ॥
 हिरण्योदा नोप्यः स्वात्परिवर्तत मेदिनी ।
 मातं तु न रविः कुर्वन्तु तु सत्यं चलेन्मयि ॥ २७ ॥

व्यास उवाच ।
 बृहस्पतिवचः श्रुत्वा शक्रो विषयमस्तरः ।
 वक्षसैनं विवेक्षाव सन्नेव भवतं तदा ॥ २८ ॥

॥ इति श्रीमन्नारदाभारते व्यासविरचिते श्रीनारदपर्वणि पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

बृहस्पतिना इन्द्रे सैन्यं मरुतानामाजयन्प्रतिज्ञानमवाप्तामिन्ना नरसेन स्वपादपञ्चार्थेन सत्यतात्पर्यम् ॥ १ ॥ ततः
 प्रतिनिधुष्यन् मरुतस्तं मन्त्रेभ्यो नारदस्तमात्मनः ॥ २ ॥ नारदस्यैवमवा मरुतेन वरानधीहृते सैन्यं स्वाभितकुलपावरो-
 कनेन पालयत्यनेन संवत् ॥ ३ ॥ संवत्तमं तस्यमिदमेतन्मम पौत्रमर्देनप्रभेदेत्यभिमतं तस्यं तज्जगतीत्यं निजमे-
 त्यधोपयुक्ते सन्तुत्येताः ॥ ४ ॥

व्यास उवाच ।
 अज्ञानशुदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
 बृहस्पतिवचं संवादं मरुतस्तं च धीमतः ॥ १ ॥
 देवराजस्तं समन्त्रं कृतमाक्षिण्येन ह ।
 श्रुत्वा मरुतो नृपतिर्मनुमाहारयत्परम् ॥ २ ॥
 संकल्प्य मनसा वज्रं करधमसुतात्मजः ।
 बृहस्पतिमुपागम्य नाम्नी वचनमब्रवीत् ॥ ३ ॥
 ममवन्मन्त्राणां पूर्वचमिषाम्प तपोधन ।
 कुतोऽभिसन्धिर्पुत्रस्तं भवतो वचनादहरो ॥ ४ ॥
 तमहं बहुमिच्छामि संभारः संभूताथ मे ।
 वाञ्छोसि भवतः साधो कस्यामुहि विषयस्तं च ॥ ५ ॥
 बृहस्पतिरुवाच ।
 न कामये यावद्विदुः स्वाहं पृथिवीपते ।
 इतोसि देवराजेन प्रतिज्ञातं च तस्तं मे ॥ ६ ॥
 मरुत उवाच ।
 दिव्यमस्मि तव क्षेत्रं बहुमन्ये च ते वृष्टम् ।
 तवास्मि वाञ्छतां प्रातो मज्जमानं मजस्तं माम् ॥ ७ ॥
 बृहस्पतिरुवाच ।
 अमर्त्यं याजयित्वाऽहं याजयिष्ये कथं नरम् ।
 मरुत मरुत वा मा वा निवृत्तोऽस्म्यथ याजनात् ॥ ८ ॥
 न त्वां याजयिदास्म्यथ वृष्टं ये त्वमिहेच्छसि ।
 उपाध्वार्यं महापादो पते वज्रं करिष्यति ॥ ९ ॥

व्यास उवाच ।
 एषमुक्तस्तु नृपतिर्मरुतो प्रीतिहोऽभवत् ।
 मत्पागन्मनुसंविधौ ददर्श पथि नारदम् ॥ १० ॥
 देवर्षिणा समागम्य नारदेन स वार्धिवः ।
 विधिवत्प्राञ्जलिस्तसावयमं नारदोऽब्रवीत् ॥ ११ ॥
 रात्रौ नातिहृष्टोसि कश्चित्क्षेमं वधानथ ।
 कं गतोसि कुतश्चेदमतीतिस्तानमागच्छ ॥ १२ ॥
 ओतम्यं येनमा राजन्महि मे वार्धिवर्धन ।
 व्यासव्यामि ते मनुं सर्वपत्नैर्वराधिप ॥ १३ ॥
 एवमुक्तो मरुतः स नारदेन बहर्षिणा ।
 निप्रसन्नममुपाध्वार्यास्तर्पणेन न्यवेदयत् ॥ १४ ॥
 मरुत उवाच ।
 गतोऽस्मन्नितः पुत्रं देवाचार्यं बृहस्पतिम् ।
 वक्ष्येऽस्तित्वं शृणु स च मां नाभ्यनन्दत ॥ १५ ॥
 प्रत्याकृतातथ तेनाहं जीवितुं नाथ कामये ।
 परित्यक्त्य शुरुषा दूषितधांसि नारद ॥ १६ ॥
 व्यास उवाच ।
 एवमुक्तस्तु राज्ञा स नारदः प्रत्युवाच ह ।
 आदिक्षितं महाराज वाचा संजीवयक्षिव ॥ १७ ॥
 राजन्नहितः पुनः संवत्तं नाम धार्मिकः ।
 चक्षुमीति दिक्षः सर्वो दिग्भासा मोक्षकम्पवाः ॥ १८ ॥
 तं गच्छ वदि वाञ्छं त्वां न वाञ्छति बृहस्पतिः ।
 प्रसन्नस्तर्वा महातेजाः संवत्तो यावद्विष्यति ॥ १९ ॥

मरुत उवाच ।

संजीविनोऽहं श्रुता राजपेनामेव नारद ।
पश्यैषं क त्वु संवत् श्वेस मे वदतांवर ॥ २०
कथं च तस्मै सर्वेण कथं मां न परित्यजेत् ।
नत्याख्यातश्च तेनापि नार्द जीनितुमुत्तरे ॥ २१
नारद उवाच ।
उन्मत्तयेन विभ्रतस चक्षुसीति यवामुखम् ।
वाराणसी तु नवरीमवीक्षणमुपसेवये ॥ २२
तस्या इदं समासाद्य न्यसेथाः कुम्भं कचिन् ।
तं दद्यादो निवर्तेत संवत्सः स महीपते ॥ २३
तं दृष्ट्वोऽनुगम्येथा यत्र गच्छेत्स वीरवान् ।
तमेकान्ते समासाद्य प्राञ्जलिः श्रम्यं जज्ञे ॥ २४
दृष्ट्वेवा यदि केनार्द त्वाख्यात इति स्मृत् ।
युवासुर्व नारदेनेति स कुत्र इति शत्रुहृत् ॥ २५
स चेत्त्वामनुवृञ्जीत यमातुगमनेभ्यसा ।
अथिथा नदिमार्गं मामपि त्यजशङ्कया ॥ २६

न्यास उवाच ।

स तथेति प्रतिश्रुत्व पूजयित्वा च नारदम् ।
अभ्यनुज्ञाय राजर्षिर्देवो नारायणीं पुरीम् ॥ २७
तत्र गत्वा पथोक्तं स पुरीं इदं महामयाः ।
कुम्भं स्थापयामास नारदस्य नभः सरम् ॥ २८
मौगधेन विप्रश्च पुरीद्वारमथाविशत् ।
ततः स कुम्भं दद्या सहसा संम्यवर्तत ॥ २९
स तं निहत्तमासद्य प्राञ्जलिः दृष्ट्वोऽन्वगात् ।
आविशितो महीपालः संवत्समुपदिशितम् ॥ ३०
स च तं विजने दद्या दांशुभिः कर्दमेन च ।
श्लेष्मया चैव राजानं हीरनैश्च समाक्रिन् ॥ ३१
स तथा बाध्यमानो वै संवर्तेन महीपतिः ।
अन्वगादेव तमुपि प्राञ्जलिः संप्रसादयत् ॥ ३२
ततो निवर्त्य संवत्सः परिभ्रान्त उपनिशत् ।
हीतस्तन्वायमासाद्य न्यमोर्ध्वं बहुशस्त्रिणम् ॥ ३३

॥ इति श्रीमत्पञ्चमोऽध्यायः आश्वमेधिकपर्वणि तथमेवमर्चयति पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

संवर्ततपचसंवत्सः ॥ १ ॥ संवर्तते सप्तमस्यध्वजपूरके मरुत्संघति प्राञ्जल्यतिशयम् ॥ २ ॥

संवर्त उवाच ।

कथमसि तथा ज्ञातः केन वा कथितोक्ति ते ।
एतदाचक्ष्व मे तत्रविच्छस्ते चेम्भय निवम् ॥ १
तस्मै ते श्रुताः सर्वे संपरच्छन्ते मनोरथाः ।
मित्र्या च श्रुतो मूर्धो ज्ञतथा ते स्फुटित्विति २
मरुत उवाच ।
नारदेन भगवन्महाकाशपातो घटना पथि ।
गुरुपुत्रो ममेति त्वं ततो मे प्रीतिरुचमा ॥ ३
संवर्त उवाच ।
तत्त्वमेतज्जगन्माह स मां आनाति सप्रिणम् ।
कथयस तदेतन्मे कतु संवति नारदः ॥ ४

मरुत उवाच ।

भगवन् कथयित्वा तु मम देवर्षितत्तमः ।
ततो मामभ्यनुज्ञाय प्रविष्टो हन्मदाहवम् ॥ ५
न्यास उवाच ।
सुत्वा तु पार्थिवस्तसंवर्तः प्रमुदं गतः ।
एतावदहमप्येनं शत्रुपापमिति सोऽन्ववीत् ॥ ६
ततो मरुतद्वन्मत्तो बान्धा निर्भरसंयन्त्रिनः ।
कञ्जया बाह्वगो राजन्गुनः पुनरधाजनीम् ॥ ७
वातमधावेन मया सन्निचयश्चवर्तिना ।
एवं निवृत्तरूपेण कथं वासितुमिच्छसि ॥ ८
आता मम समर्पय दासकेन च संगतः ।

मे शब्दो जित्ति वेतिप्रवर्तते क. घ. पाठः ॥ १ ॥ सप्रिणं
कथयदेवम्वत्तम् ॥ २ ॥ ज्ञतमप्येनं श्रुतमिति तममपीति

क. घ. पाठः ॥ १ ॥ मरुतमध्वजपूरके सन्निचयस्यवर्तिनेति
क. घ. पाठः ॥ ४ ॥

नरीते याजने चैव तेन कर्माणि कारय ॥ ९
 गार्हस्थ्यं चैव याज्याथ सर्वा गृह्याथ देवताः ।
 पूर्वमेव यथाशक्ति शरीरे वर्जितं त्विदम् ॥ १०
 नाहं धेनवाननुज्ञातस्तवामविज्ञितं कर्हिचित् ।
 याजयेयं कर्तुमिच्छे स हि पूज्यतमो मम ॥ ११
 स त्वं वृहस्पतिं वन्द्य तमनुज्ञाप्य याजय ।
 ततोऽहं याजयिष्ये त्वां यदि बहुविदेच्छसि ॥ १२
 मरुच उवाच ।
 वृहस्पतिं मतः पूर्वमहं संवर्तं वन्द्युः ।
 न मां कामयते याज्यं ह्यभिर्वासनावारितः ॥ १३
 जम्भरं याज्यमासाद्य याजयिष्ये न मानुषम् ।
 शक्रेण प्रतिनिद्धोऽहं मरुचं स मां याजयेः ॥ १४
 सवर्ते हि मया निप्र सदा हि स तु पार्थिवः ।
 एवमस्त्विति चाप्सुक्तो भ्रात्रा ते वल्ग्वदनः ॥ १५
 स याजयिष्यति श्रेष्ठा याज्यत्वे न तुभूषति ।
 देवराजं सभाभिर्य तद्विद्धि ह्यनिपुत्रव ॥ १६
 सोऽहमिच्छामि जगता सर्वस्वेनापि यजितुम् ।
 कामये समविक्रान्तुं याजनं स्वाकृतैर्युधैः ॥ १७
 न हि मे वर्तते वृद्धिर्नान्तुं ममन्वृहस्पतिम् ।
 प्रत्याप्यतातो हि तेनासि यथाऽन्यपकृते सति ॥ १८

संवर्तं उवाच ।
 विभीषेति यथाकामं सर्वमेतत्पथि ध्रुवम् ।
 कदि सर्वानभिमायान्कर्तासि मम पार्थिव ॥ १९
 याज्यमानं मया हि त्वां वृहस्पतिरुदरौ ।
 द्विषेतां समभिक्रुद्वालेददेकं समर्थयेः ॥ २०
 सर्वमत्र कथं मे स्थातु त्वं निर्भयं ह्यत्र ।
 कुपितस्त्वां न हीदानीं मया कुर्वी सवाम्भवम् ॥ २१
 मरुच उवाच ।
 याजयैस्तद्वृत्तांस्तुतिष्ठेरेवापि पर्वताः ।
 तावल्लोकाश्च लभेयं स्वमेवं संवर्तं यदि ॥ २२
 मां चापि तुमनुदितं लभेयमिह कर्हिचित् ।
 विषयैः संवर्तं चास्तु स्वमेवं संवर्तं यदि ॥ २३
 संवर्तं उवाच ।
 आविज्ञितं शुभा वृद्धिर्वर्ततां तव कर्मसु ।
 याजनं हि मन्त्राण्येव वर्तते वृद्धि पार्थिव ॥ २४
 जमिषासो च ते राजचक्षुषं द्रव्यमुत्तमम् ।
 येन देवान्सममन्धर्वांश्चार्थं भागिमविष्यति ॥ २५
 न तु मे वर्तते वृद्धिर्धने याज्येषु मा हुनः ।
 विषयं तु करिष्यामि आतुधेन्द्रस्य चोभयोः ॥ २६
 गमयिष्यामि शक्रेण समतामपि ते ध्रुवम् ।
 विषं च ते करिष्यामि सत्यमेतद्भाषीमे ते ॥ २७

॥ इति श्रीमन्महाभारते याज्यविकर्षणं अष्टमेऽध्याये अष्टमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

अष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

श्रीकृष्ण महाप्रजयि विमर्शयिष्यति युजस्वितिरी महादेवस्य विमर्शकमनपूर्वकं श्रीकृतमन्त्राण्येन युजसा तत्त्वभात-
 नेन याज्याय तत्त्वभातुमुपनीतमनोभवा ॥ १ ॥ श्रीकृष्ण महाप्रजयेन विविधविषयमोचनोक्तिभ्यामभिव्यक्तव्यम् ॥ २ ॥ इत्येव
 तत्त्वभातमभिव्यक्तं वृहस्पतेः शरीरं प्रत्यगागतम् ॥ ३ ॥

संवर्तं उवाच ।
 गिरेर्हिमवतः पृष्ठे सुज्ञवाचाय पर्वतः ।
 तस्यते च न भयवात्सलो नित्यह्नुमापतिः ॥ १
 वनस्पतीनां मूलेषु श्रेष्ठेषु विषयेषु च ।
 गुह्यासु शैलराजस्य यथाकामं यथासुखम् ॥ २
 उमासहायौ भगवान्मय निर्लं सोऽधरः ।

आस्ते शूरी महायेवा नानाभूतगमाहतः ॥ ३
 तव वज्राय साज्याथ विषेऽथ पवनसभा ।
 ममश्च परमर्थेन कुपेरथ सदानुमः ॥ ४
 भूतानि च विद्यायाथ नासत्यापि चाभिर्नौ ।
 मन्धर्वाभ्यस्तमयेव यथा देवर्षयस्तथा ॥ ५
 आदिता मरुतर्षेव यातुधानाथ सर्वतः ।

श्रीकृष्ण महाप्रजयेन विमर्शयिष्यति ॥ ४ ॥ पञ्चः ॥ ५ ॥

अष्टमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

उपासन्ते महात्मानं बहुरुषभुमावतिम् ॥ ६
 रमते भगवांस्तत्र कुबेरानुचरैः सह ।
 विहृतैर्विहृताकारैः कीडजैः पृथिवीपते ॥ ७
 धिया ज्वलन्त्यग्रे वै बालादित्यसमद्युतिः ।
 न कर्षं शक्यते तस्य संस्थानं वा कदाचन ।
 निर्दोष्टं प्राणिभिः कैविल्याकृतैर्वासिलोचनैः ॥ ८
 नोष्णं न शिथिलं तत्र न वायुर्न च भास्करः ।
 न जरा क्षुरिषपाते वा न मृत्युर्न भयं नृप ॥ ९
 तस्य सैतस्य पार्श्वेषु सर्वेषु जयतांवर ।
 पातयो जातकपस्य रश्मयः स्यितुर्वया ॥ १०
 रक्ष्यन्ते ते कुबेरस्य सहायैरुपतापुधैः ।
 विकीर्णजिह्वैः शिपैः राजकुबेरस्य महात्मनः ॥ ११
 'तत्र गत्वा समन्वासा महायोगेश्वरं शिवम् ।
 कुट्प्रयागे राजर्षे भगवा परमया वतुः ॥' १२
 तस्यै भगवते कृत्वा नमः शर्वाय वेपथे ।
 'एभिर्ल नानभिर्देवं सर्वविघापरं स्तुहि ॥' १३
 वज्राय शितिकण्ठाय सुरूपाय सुवर्णसे ।
 कर्पादिने करालाय हर्षस्थे वरदाय च ॥ १४
 ज्यक्ष्ये पुण्यो दन्वभिदे वामनाय धिवाय च ।
 वाम्पायान्वक्तृकाय सहूये शंकराय च ॥ १५
 क्षेम्पाय हरिकेशाय स्वायने वुरूपाय च ।
 हरिनेत्राय हृन्दाय कुड्राभोचरपाय च ॥ १६
 भास्कराय गुतीर्षाय देवदेवाय रक्षसे ।
 उष्णीषिणे सुवकाय सदसाधाय मीढुने ॥ १७
 विरिञ्चाय प्राधान्ताय वतये चीरपाससे ।
 विष्णुदण्डाय सिद्धाय सर्वदण्डधराय च ॥ १८
 मृगव्याधाय महते धन्विनेऽथ भवाय च ।
 वराय सोमवकाय सिद्धमन्त्राय चक्षुषे ॥ १९
 हिरण्यनाभने राजसुत्राय पतये दिशाय ।
 लेलिहानाय गोह्याय सिद्धमन्त्राय हृष्यये ॥ २०
 पशुनां पतये चैव भूतानां पतये नमः ।
 दूपाय बाहुमन्त्राय सेनाग्रे मध्यमाय च ॥ २१

'अभिनकाय पतये सर्वदेवमन्त्राय च ।'
 सुवह्मन्त्राय पतये धन्विने सार्वनाय च ।
 अत्राय कृष्णनेत्राय विरुपाक्षाय चैव ह ॥ २२
 तीक्ष्णदंष्ट्राय तीक्ष्णाय वैष्णानरुद्राय च ।
 महात्मने चानन्दाय सर्वाय पतये विश्वाय ॥ २३
 'तथा रुद्राय पतये हृषये कृचिनाससे ।'
 विलोहिताय दीप्ताय दीप्ताशाय महीजसे ।
 वसुरेणसुवपुषे हृषये कृचिनाससे ॥ २४
 कपालमालिने चैव सुवर्णदंष्ट्राय च ।
 महादेवाय कृष्णाय ज्यम्भकपानपाय च ॥ २५
 कीचनप्यानुसंताय मृदने बाहुशालिने ।
 दण्डिने क्षतपसे तपेवाङ्गकर्मणे ॥ २६
 सहस्रशिरसे चैव सहस्रभारपाय च ।
 नमः सभासकृपाय बहुरुपाय दंष्ट्रिणे ॥ २७
 विनाकिर्न महादेवं महामोगिनमम्पयम् ।
 विश्वहस्तं वरदं ज्यम्भकं ज्वनेश्वरम् ॥ २८
 विपुर्मां विनयने भिलोकैर्न महीकसम् ।
 प्रमये सर्वभूतानां दातारं धरणीधरम् ॥ २९
 ईशानं शंकरं सर्वं शिवं विश्वेश्वरं भवम् ।
 उमापतिं पशुपतिं विश्वकर्षं मोक्षधरम् ॥ ३०
 विरुवाशं दशदंष्ट्रं विष्णुदंष्ट्रं गोवर्धनम् ।
 उग्रं स्वायं धिनं रौद्रं सर्वं गौरीधमीधरम् ॥ ३१
 शितिकण्ठमर्जं शुक्रं वृधुं वधुरं वरम् ।
 विश्वकर्षं विरुपाक्षं बहुरुपमुमापतिम् ॥ ३२
 ज्यम्भ शिरसा देवमनङ्गाक्षरं हरम् ।
 शरणां शरणं बाहि महादेवं वज्रहंस्त्रम् ॥ ३३
 'विरोचमानं वपुषा दिग्बान्तरणभूषितम् ।
 अनाद्यन्तमर्जं क्षेत्रं सर्वभ्याविनीधरम् ॥ ३४
 निर्लेशुष्णं विक्रमेण निर्मलं निधिमोजताम् ।
 प्रथम्य प्राञ्जलिः सर्वं प्रयावि शरणं हरम् ॥ ३५
 संमान्यं निधनं निखनकावम्पमलेपनम् ।
 अज्यात्मभेदजासाय प्रयामि धरणां द्रुतः ॥ ३६

यस्य नित्यं विदुः स्वानं मोक्षव्याप्त्यविवेकाः ।
 योपीयं तत्त्वमार्थस्याः कैवल्यं पदमधरम् ॥ ३७
 यं विदुः सद्दिनं मुक्ताः सामान्यं समदर्शिनः ।
 तं प्रपद्ये जगद्योनिमयोनिं निर्मुक्तात्मकम् ॥ ३८
 अष्टवयस्तु भूतादीन्मत्त लोकांस्त्यजानान् ।
 स्थितः सत्योपरि स्वायुक्तं प्रपद्ये समात्मनम् ॥ ३९
 भक्तानां सुखमं तं हि दुर्लभं द्रष्टव्यमात्मनम् ।
 अद्रष्टव्यमहं देवं प्रकृतेः परतः स्थितम् ॥ ४०
 नमामि सर्वलोकस्यं ब्रह्माभि शरणं शिवम् ।
 एवं कृत्वा नमस्तस्यै महादेवाय रंहते ।
 महात्मने स्थितिपते तत्सुखार्थमाप्नुयसि ॥ ४१
 'लभन्ते गन्धर्वस्यं च तदेकाग्रं हि रामदाः ।
 किं पुनः स्वर्गमाप्नुयसि तस्मात्तं गच्छ मा चिरं ॥ ४२
 महाहरं हि ते लभं हस्तधोभ्रादिभिः सह ।

सुवर्णमाहरिभ्यन्तस्तत्र गच्छन्तु ते नराः ॥ ४३
 व्यास उवाच ।
 इत्युक्तः स वचस्तस्य चक्रे कारुण्यमात्मजः ।
 'महाधरं नमस्तुल्यं लम्बवान्धनमुत्तमम् ॥ ४४
 कृपेर ह्य उवाचप्य महादेवमसादृतः ।
 लतोऽस्तिमातुषं सर्वं चक्रे वज्रस्य संविधिम् ॥ ४५
 सौवर्चाणि च भाण्डानि संचकुलस्य शिलिपिनः ।
 'शालात्र सर्वसंभारांस्तत्र संवर्तयामातनात् ॥ ४६
 वृहस्पतिस्तु तौ श्रुत्वा सकलस्य महीपतेः ।
 समृद्धिमति देवेभ्यः संतापमकरोद्ब्रह्म ॥ ४७
 संतप्यमानो वैवर्ष्यं कुरुतव चाग्रमत्तरम् ।
 भविष्यति हि मे शत्रुः संवर्तो वसुमानिति ॥ ४८
 तं श्रुत्वा भूधर्मतस्तं देवराजो वृहस्पतिम् ।
 अभिगम्यामरुतः श्रोतान्नेदं वचस्तदा ॥ ४९

॥ इति श्रीमन्नारायणे जायमेमिह्यमेति अष्टमेधर्मणि अष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

अष्टमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

वृहस्पतिना दृष्टमिति सायुजेन संकीर्णं मरुतस्य कायमकवचद्वर्णं तद्विपश्यन्भोरुवा ॥ १ ॥ अस्मिन् मरुतमेव याज-
 माय वृहस्पतिस्त्रीकन्यकनेन्द्रसौमित्रकन्यम् ॥ २ ॥ तथा पुनरिन्द्रमेव मरुतेन स्वर्गदेवायविमद्वचनमिदं वचम् ॥ ३ ॥ तथा
 इन्द्रेण पुनर्वचने स्वर्गदेवायविमद्वचनमिदं संवर्तव्यमनाचदुमह्रीकन्यम् ॥ ४ ॥

इन्द्र उवाच ।
 कथितुमं सापिनि त्वं वृहस्पते
 कथिन्मनोज्ञाः परिचारकास्ते ।
 कथिदेवानां सुखकामोसि विप्र
 कथिदेवास्तां परिपालयन्ति ॥

वृहस्पतिरुवाच ।
 मश्चमाहूर्मेषकन्यश्चमार्गं
 मदाचक्षेत्रीयमदक्षिणेन ।
 संवर्तो याजपतीति मे श्रुतं
 तदिच्छामि न स तं याजयेत् ॥

वृहस्पतिरुवाच ।
 सुखं शये शयने देवराज
 तथा मनोज्ञाः परिचारका मे ।
 तथा देवानां सुखकामोसि नित्यं
 देवाश्च मां सुसूरीं पालयन्ति ॥

इन्द्र उवाच ।
 सर्वान्कामानमुपातोसि विप्र
 त्वं देवानां मन्त्रपते गुरोधाः ।
 उभौ च वे जराभ्यू न्यातीती
 किं संवर्तस्व कर्तोऽयं विप्र ॥

इन्द्र उवाच ।
 कुतो दुःखं मानसं देहवं वा
 पाण्डुर्यवर्णं कृतस्त्वमद्य ।
 आचक्ष्व मे आक्षणं याजदेवा-
 निहन्ति सर्वोत्तम दुःखकर्तृन् ॥

वृहस्पतिरुवाच ।
 देवैः सह त्वमसुरार्णवप्रशुष
 त्रिषांससे चाभ्युत साधुबन्धान् ।
 यंचं समृद्धं पश्यसि तत्रतत्र
 दुःखं सपमेतु समृद्धिभावः ॥

अतोऽसि देवेन्द्र विवर्ष्यकृपः
सप्ततो मे वर्षति तन्निष्कम्प ।
सर्वोपायैर्मघान्तं निगन्ध
सर्वं वा पार्थिवं वा मरुचम् ॥ ७
इन्द्र उवाच ।
यदि मन्त्र प्रहितो जातवेदो
बृहस्पतिं परिदातुं मरुचे ।
अयं वै त्वां वाजयित्वा बृहस्पति-
सत्याम्भरं पैव करिष्यतीति ॥ ८
अभिरुवाच ।
अहं मन्त्रायि तव प्रकाश इतो
बृहस्पतिं परिदातुं मरुचे ।
वार्यं सत्यां ब्रुकुहवसा कर्तुं
बृहस्पतेऽप्यपचितिं चिकीर्षुः ॥ ९
व्यास उवाच ।
ततः वाचाद्भूमकेतुर्मेहरासा
वनस्पतीन्वीक्ष्यभारमुग्रम् ।
कामाद्विवास्ते परितर्जमानः
काष्ठ्यविभो मातरिशेव नर्दन् ॥ १०
मरुच उवाच ।
आश्वर्यमथ पश्यामि कथितं ब्रह्मागतम् ।
आसनं स्रष्टिष्ठं वार्यं वां चोवाचय वै हवे ॥ ११
अभिरुवाच ।
आसनं स्रष्टिष्ठं वार्यं प्रतिगन्दायि तेऽनय ।
इन्द्रेण तु समादिष्टं विद्धि मां दूतमाचवम् ॥ १२
मरुच उवाच ।
कचिन्महीमान्देवराजः सुखी च
कचिन्वासान्धीवते धूमकेतो ।
कचिदेसा अस्त्र वशे पदाव-
त्समृद्धिं त्वं वन कात्स्न्येन देव ॥ १३
अभिरुवाच ।
उक्तो भृशं सुमुखी पार्थिवेन्द्र
प्रीतिं चेच्छस्यधरां वै त्वया सः ।
देवाथ सुते वक्ष्यामस्तस्य राज-
न्मदेशं त्वं शृणु मे देवराजः ॥ १४

यदर्थं वां प्राहिषीष्यस्तकाशं
बृहस्पतिं परिदातुं मरुचे ।
अयं गुरुर्वानवतां नृप त्वां
मर्त्यं सन्तममरं त्वां करोतु ॥ १५
मरुच उवाच ।
संवर्तोऽयं वाजयित्वा शिखो वां
बृहस्पतेरज्ञातिरेव तस्य ।
न पैवासी वाजयित्वा महेन्द्र
मर्त्यं सन्तं वाजयन्वय शोभेत् ॥ १६
अभिरुवाच ।
मे वै लोका देवलोके महान्ताः
संश्राम्यसे तन्मेहराजप्रसादात् ।
त्वां वेदसी वाजयेद्वै बृहस्पति-
रेतं सार्यं त्वं जनेः कीर्तिपुङ्गवः ॥ १७
तया लोका मातृया मे च दिव्याः
वजापतेऽप्ययि मे वै महान्तः ।
वेते विता देवराज्यं च कर्तुं
बृहस्पतिर्वानवेधेभरेन्द्र ॥ १८
संवर्त उवाच ।
मा मीन त्वं पुनरायाः कर्षन्नि-
बृहस्पतिं परिदातुं मरुचे ।
मा त्वां वरुचे चक्षुषा दारुणेन
संक्रुद्धोऽहं वातक त्वं निवीथ ॥ १९
व्यास उवाच ।
उक्तो देवानगमद्भवेत्तु-
र्दाहाज्जीतो व्यपिषीऽभ्यत्यर्षवन् ।
तं वै रघुः प्राह शङ्को महात्मा
बृहस्पतेः सविभो इत्यवाहम् ॥ २०
यस्त्वं गतः प्रहितो जातवेदो
बृहस्पतिं परिदातुं मरुचे ।
तर्हि प्राह स इषो मध्यमायाः
कचिद्वनः प्रतिगृह्याति तव ॥ २१
अभिरुवाच ।
न ते वार्यं रोचयते मरुचो
बृहस्पतेरज्ञातिं प्राहिषीतसः ।

सैनर्तो भां वाजभिरेत्पुत्राच

दुनः दुनः त मया वाच्यमानः ॥ २२

उवाचेदं मानुषा ये च दिव्याः

प्रजापतेर्षे च लोका महान्तः ।

तन्निष्ठमेवं संविद् तेन कृत्वा

तथापि नेच्छेयमिति प्रतीतः ॥ २३

इन्द्र उवाच ।

दुनर्मत्वा पाषिंस् त्वं तमेव

वाग्यं मदीयं प्रापय सार्वभुक्तम् ।

दुनर्मनुक्तो न करिष्यते नच-

स्त्वयो वक्षे संनहतीसि तस्मै ॥ २४

अग्निरुवाच ।

गन्धर्वराज्यात्मयं तत्र द्रुतो

विमेन्द्रहं वासव तत्र गन्तुम् ।

संरज्यो मामगधीषीक्षकरोषः

सैनर्तो वाच्यं चरितमग्न्यर्चयः ॥ २५

यद्याग्न्योः दुनोरेवं कथंचि-

दुहस्यति परिदारुं मरुते ।

इहेवं त्वां चक्षुषा दारुणेन

संकुट्ट इत्येवदचैदि शुक ॥ २६

शुक उवाच ।

त्वमेवान्धान्दहसे जातवेदो

न हि त्वदग्न्यो विद्यते ममकर्ता ।

त्वात्संस्पर्धात्सर्वैर्लोको निभेति

अग्रहेयं नदसे हन्यवाह ॥ २७

अग्निरुवाच ।

दिवं देवेन्द्र शुधिषी न तर्वा

संनिहयेत्स्वं सवसेनैव शुक ।

एवंविधसेहं सतस्तवासी

कथं कृपसिद्धिं प्राम्यवाह ॥ २८

इन्द्र उवाच ।

नगनिष्ठकाकारयोगं करोऽनुं

न चारितोर्षं प्रतिपापि वदे ।

न क्षीणशक्तो प्रहरामि वक्षे

को मे सुखाय प्रहरेत मर्त्यः ॥ २९

प्रजात्वयैवं कालकैषान्शुधिष्या-

मयार्कपन्दानवानन्तारिक्षात् ।

दिवः प्रह्लादमवसानमानयं

को मेऽमुखाय मरेत मानवः ॥ ३०

अग्निरुवाच ।

यत्र क्षर्मातिं च्यवतो वाजविष्य-

स्तहाभिभ्यां शौममश्वदेकः ।

तं तं कुट्टः प्रत्ययेषीः पुरस्ता-

क्षर्पातिमग्नौ सर तं महेन्द्र ॥ ३१

वक्षे गृहीत्वा च पुरन्दर त्वं

संप्रादाषींश्च्यवनस्याविषोरम् ।

स ते विमः सह वनेष्य वाहु-

मपाशृतायपथा जातमनुयुः ॥ ३२

ततो रोषात्सर्वतो घोररूपं

सबलं ते जनयामास भूयः ।

मदं नास्मा वासुरं विधक्यं

वं तं दष्टा चक्षुषी संन्यधीतः ॥ ३३

इत्युक्त्वा जगतीत्या तथैका

दिवं गता महतो दानवसः ।

सहस्रं दन्तानां शतपौजनानां

शुलीक्ष्मणानां घोररूपं बभूव ॥ ३४

दृष्ट्वाः स्फूला रजतसम्ममदां

दंष्ट्राभयक्षो द्वे श्वे वीजानामाम् ।

स त्वां दन्तान्निदक्षचभ्यभाव-

जिवांसुषा शुल्लक्ष्मस्य धोतम् ॥ ३५

कथमेवमीकते । कुतश्चिद् इत्यस्मां वारभितवानिह्यत आह न चारितोर्षं प्रतिपापि वदे । अरितोर्षं चक्षुरसं शौमम् । तस्यैव च कुटी न विमिह इत्यत आह न क्षीणशक्तो प्रहरामि वक्षे इत्येवमिति च न दक्षयवाचासो वक्षिष्याव वक्ष्यमानोर्षं प्रतिपापि वदे । न दुर्बलतामश्वस्यति वक्षे को मे सुखी चः अहरेणमुयः इति च. च. पाठः ॥ २९, ३० कथमेवमिति च. १, ३

साह ईमेत्यदुर्बल इति एषि वक्षे कथामेवमिति चक्षिष्यति वक्षिष्यति नगनिष्ठकाकारयोगं करोऽनुम् । नयं पर्वत को- दतो निहायसा वक्ष्यतीति कीः चक्षी वक्ष्ये कीमेका मक्षिष्या- यतवाविह्यता वाच्यतेन कोवीक्ष्मातीत्येवम् अतः सुखं वदे कुर्वे । कुतस्तान्दसं शौमसिधक्यम् । करोतिवत्ये करोतीत्यन्वा- हाहः । पातोपि वदे चक्षुषमास एवम् । पक्षित्वमि वक्ष्यतीत्युक्ते

तं नापश्यस्त्वं तदा धीरक्षयं
सर्वं वै त्वां ददद्भुदर्थोनीषम् ।
यस्याजीतः प्राञ्जलिस्तं महर्षि-
मप्यन्वेष्टाः शरणं दानवम् ॥ ३६

ध्यावाऽह्वाह्वाभवत् परीषो
न ब्रह्मतः किंचिदन्यद्वरीषः ।
सोऽहं ज्ञानन्मन्त्रतो नो यथा-
श्रु संवर्तं गन्तुमिच्छामि शुक ॥ ३७

॥ इति श्रीव्यासमुखात्ते आश्वमेधिकपर्वेति आश्वमेधिकपर्वेति नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

इत्येव गन्धर्वमुत्तमोऽथ राजास्य दृष्टस्तत्पितृत्वं चोदितेवापि मन्त्रेण तद्वज्रहोत्रेण यज्ञमिवात्मा साक्षेण यज्ञवार्त्तं जज्ञागमयम् ॥ १ ॥ संवर्तेन जगत्प्रापेयया विद्यावशेमेवद्वाहीनां संसन्मयम् ॥ २ ॥ ततः संसर्त्तं त्रुषर्त्तिमेत्येव लभ्यमि-
मांस्यादिना यज्ञमिर्वैतन्मूर्त्तिकं देवैः । तदा इतिस्मृतम् ॥ ३ ॥ अतस्तेषां पुत्रिभिरिति जगत्पञ्चमदृष्टिभिरात्मकयन्पूर्वकं
लभितव्यमाहुरनेकाश्वमेधमपिवाचम् ॥ ४ ॥

इन्द्र उवाच ।

यत्नमेतद्भूषणं परीषो
न प्राञ्ज्यात्किंचिदन्यद्वरीषः ।
आचिभित्तस्य तु बलं न भूष्ये
नजमसौ महर्षिणाभि धीरम् ॥ १
धृतराष्ट्रं नञ्ज महिषी मन्त्रं
संवर्तेन संवर्तं तं ददम् ।
दृष्टस्वति त्वत्पुत्रशिक्षस्य राज-
न्वर्त्तं वा ते महर्षिणाभि धीरम् ॥ २

व्यास उवाच ।

ततो गत्वा धृतराष्ट्रो नरेन्द्रं
मीमांसेदं वधनं वासवस्य ॥ ३
गन्धर्वं मां धृतराष्ट्रं निषोष
त्वामागते वक्तुकामं नरेन्द्र ।
देन्द्रं वाक्यं शुक मे राजसिंह
पराज्ज्ञं लोकादिपतिर्ब्रह्मात्मा ॥ ४
दृष्टस्वति वाजकं त्वं कृषीन्
वर्त्तं मा ते महर्षिणाभि धीरम् ।
वचशेदेतन्न करिष्यसे मे
प्राद्वेदेतान्दधिन्त्यकर्म ॥ ५

मन्त्र उवाच ।

त्वं चैवेतद्वेष दुरन्दरथ
मिमेदेवा वसन्वाभिनी ५ ।
मित्रद्रोहे निष्कृतिर्नास्ति लोके
महत्पापं ब्रह्मत्यास्यं तत् ॥ ६
दृष्टस्वतिर्षोऽवपत्तां महेन्द्रं
देवश्रेष्ठं नजभूतां वरिष्ठम् ।
संवर्तो मां वाजपिताम्य राज-
श्रु ते वाक्यं तस्य वा रोचयामि ॥ ७

गन्धर्व उवाच ।

धीरो नादः श्रूयतां वासवस्य
नमस्तस्ते गर्भतो राजसिंह ।
अपत्तं वज्रं धीरवते ते महेन्द्रः
श्रेयं राजंश्चिन्त्यतामेष काष्ठः ॥ ८

व्यास उवाच ।

इत्येवमुक्त्वा धृतराष्ट्रेण राज-
न्धृत्वा नादं वदतो वासवस्य ।
तपोनित्यं धर्मविदां वरिष्ठं
संवर्तं तं ज्ञापयामास कार्यम् ॥ ९

मन्त्र उवाच ।

पद्मात्मानं ध्रुवमानं लमारा-
दध्ना दूरं तेन न दृष्यतेऽयम् ।

अथयेऽहं शर्म विधेन्द्र त्वत्ताः

अथत्त तत्तात्तत्तत्त विधुत्तत्त ॥ १०

अथमावाति वै वजी दिशो विधोतयन्दत्त ।

अमातुयेन चोरेण सदस्मात्तत्तत्तत्त दि नः ॥ ११

संपर्त उवाच ।

अथ शक्तायेतु ते राजसिंह

अथोत्तयेऽहं अथमेतत्तुपोरम् ।

संस्तम्भित्वा विधत्ता क्षिप्रमेव

मा भैस्त्वमस्तत्तत्तत्तत्तत्तत्तत्तत्त ॥ १२

अहं संस्तम्भयिष्यामि ना भैस्त्वं शक्तो नृप ।

सर्वेषामेव देवानां क्षमितान्मातृधानि मे ॥ १३

दिशो वज्रं प्रजतां वापुसेतु

वर्गं भूत्वा नर्ततां कान्तयेषु ।

आयः शुभन्तन्तरिक्षे वृषा च

सौदासनी दम्भते माऽपि भैस्त्वम् ॥ १४

बहिर्दिनस्त्रातु ना सर्वतले

क्षमास्तर्जन्वर्षेतु पातनो ना ।

वज्रं तथा स्वायत्ततां वधाच

महाधोरं शुभचानं जलौघैः ॥ १५

मरुच उवाच ।

पोरः छन्दः श्रूयते वै महासनो

वज्रसौव सहितो मास्तेन ।

आत्मा हि मे प्रमथते सुदुर्गह-

र्मे मे स्वास्त्व्यं जायते चाय विप्र ॥ १६

संपर्त उवाच ।

वज्रादुप्रायेतु अथं तत्ताच

वातो भूत्वा प्रजतु नरेन्द्र वज्रम् ।

अथं त्वत्तत्ता वरमन्वं वृणीष्व

कं ते कामं तपसा साधयामि ॥ १७

मरुच उवाच ।

इन्द्रः साक्षात्तदसाऽभ्येतु विप्र

हरिर्विशे प्रविष्टहातु चैव ।

संश्रं इतिथैव शुभन्तु देवा

दुतं सोमं प्रविष्टुहन्तु चैव ॥ १८

संपर्त उवाच ।

अथमिन्द्रो हरिभिरायाति राज-

भ्येऽहं सर्वैस्त्वत्तरीतेः स्तूपमानः ।

मत्तादुतो वज्रनिर्गम्याऽथ

पथस्त्वैनं मत्तविष्टस्तकायम् ॥ १९

न्यास उवाच ।

ततो देवैः सहितो देवराजो

रथे युष्कत्ता तान्दरीन्वायिमुत्तमान् ।

आपाचक्षन् राजः पिताशु-

तनिश्चित्ताश्रमेपस्य सोमम् ॥ २०

तमान्तरं सहितं देवसङ्घैः

प्रत्युद्ययी सपुरोधा मरुचः ।

चक्रे पूर्वां देवराजाय चाम्प्यां

वयाशास्त्रं विधिवत्प्रीयमाणः ॥ २१

संपर्त उवाच ।

सुस्वामयं ते पुरुहोद विद-

न्यज्ञोऽभ्यर्च्यं अतिक्षिते तपपीन्द्र ।

श्रोष्ठुभ्यते नरद्वयम् भूयः

पिबन्त सोमं सुतमुद्यतं वया ॥ २२

मरुच उवाच ।

क्षिपेन मां वज्रं नवच तेऽस्तु

प्राज्ञो यज्ञः सफलं जीर्णं मे ।

अयं यज्ञं कुर्वते मे सुरेन्द्र

दृढस्पर्शेन वरते जन्मना च ॥ २३

इन्द्र उवाच ।

जानामि ते गुरुमेतं तपोधनं

दृढस्पर्शेन वरते तिम्रमेजसम् ।

यस्माद्दानादामृतोऽहं नरेन्द्र

प्रीतिर्मेऽयं त्वपि मन्युः प्रनष्टः ॥ २४

संपर्त उवाच ।

यदि प्रीतस्त्वमसि वै देवराज

तस्मात्स्वयं शाधि यज्ञे विधानम् ।

सर्वं सर्वान्कुलं भाग्यान्शुनेन्द्र

जानात्तपं सर्वलोकथ देव ॥ २५

प्यास उवाच ।

एषमुक्तस्त्वत्प्रितेन शकः

समादिदेश स्वयमेव देवान् ।

सभाः कियन्तामानसपाथ ब्रह्माः

सहस्रशशिव्यूताः समृद्धाः ॥ २६

क्षुताः स्तृणाः कुरुक्षेत्रेऽह्निमग्नि

गन्धर्वानामस्तरसां च क्षीयम् ।

यत्र सुत्येरक्षस्तरसः समस्ताः

स्वर्गोपमः कियतां यज्ञवाटः ॥ २७

इत्युक्तस्तौ चक्रराज महीला

दिवीकसः शकवान्पाञ्चरेन्द्र ।

ततो वाचय माह राजानमिन्द्रः

प्रीतो राजन्पूज्यमानो बभूवम् ॥ २८

एष स्वचाऽहमिह राजन्समेत्य

ये चाप्यग्रे तुव पूर्वे नरेन्द्र ।

सर्वाभ्याम् देवताः प्रीयमाना

इतिस्तुभ्यं मत्पुत्रहन्तु राजन् ॥ २९

आग्नेयं ये लोहितमालमन्ता

वैश्वदेवं बहुरूपं हि राजन् ।

निलं चोक्षतां मेध्यमप्यालमन्ता

चलन्निशं संप्रदिष्टं द्विजाभ्याः ॥ ३०

ततो यज्ञो बह्वधे तस्मै राज-

न्यश्च देवाः सप्तमज्जानि जहुः ।

यस्मिन्नाहो जाग्रतैः पूज्यमानः

सदसोऽभूदरिमान्देवराजः ॥ ३१

॥ इति श्रीमत्पञ्चरात्रे आध्यात्मिकदर्शने आध्यात्मदर्शने दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

कृष्णेन सुप्रतिष्ठितमिह इत्युवाचासुरासुहृदपरात्मजम् ॥ १ ॥

वैशंपायन उवाच ।

इत्युक्ते सुपती तस्मिन्पात्तेनाद्भुतकर्मणा ।

वामदेवो ब्रह्मणेनास्ततो वचनमाददे ॥ १

विष्णोश्च विष्णुना वचनविष्टा द्विजेभ्यः इति क. उ. म. त. त. ॥ १० ॥ देवात्मजस्यो विष्णोः इति ल. पाठः ॥ १६ ॥

ततः संपर्तयैस्त्वमगो बाढात्मा

यथा बहिः प्रज्जलितो द्वितीयः ।

हवींश्चुर्धराहपन्देवसङ्गः

क्षुद्रावधौ मन्त्रवरसुवतीतः ॥ ३२

ततः पीत्वा वसन्तिरोममार्घ्यं

ये चाप्यग्रे सोमया देवसङ्गः ।

सर्वेऽमुहासाः प्रययुः पार्थिवेन

यथाजोषं तपिताः प्रीतिमन्त्रः ॥ ३३

ततो राजा ज्ञातकृष्ण राक्षी-

न्यदेवदे कर्तव्यामास हृष्टः ।

द्विजानिभ्यो विसृजन्भूरि विचं

स्त्राज विनेश इवारिहन्ता ॥ ३४

ततो विचं विविधं मन्त्रिष्वप्य

यजोत्साहं कर्तयित्वा च कोशम् ।

अनुज्ञातो गुरुणा संनिवृत्त्य

जज्ञास यामलिखितं सागराम्नाम् ॥ ३५

एवंशुणः सैन्यभूदेह राजा

वक्ष्य कवी तत्सुकर्णं प्रभूतम् ।

तत्त्वं समादाय नरेन्द्र विचं

यजस्त देवांस्तपनीर्वैविधानैः ॥ ३६

वैशंपायन उवाच ।

ततो राजा पाण्डवो हृष्टरूपः

सुत्वा वाच्यं सत्यवत्याः सुवसः ।

मन्त्रके तेन विचेन यष्टुं

ततोऽन्मार्त्त्यैर्मन्त्रयामास भूयः ॥ ३७

दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

उपपुत्र राहुकथम् ॥ ११ ॥

आभासवन्धर्मस्तुलं प्रवक्तुमुपपन्नमे ॥ ३
 वास्तुदेव उवाच ।
 सर्वं विज्ञेयं भूतपुण्ड्रमविज्ञेयं मक्षयः पदम् ।
 वृत्तापान्नामविषयः किं प्रलापः कस्मिन्विति ॥ ४
 नैव वेदुर्हितं कर्म नैव ते शत्रवो जिताः ।
 कर्मं शत्रुं शरीरसमात्तनो नावमुप्यसे ॥ ५
 जय ते वर्तविष्यामि यथाधर्मं यथाधुतम् ।
 इन्द्रस्य सह भूमेयं यथा युद्धमवर्तत ॥ ६
 भूमेयं धृषिणीं न्यासां नुरा किल नराधिप ।
 दृष्ट्वा स धृषिणीं न्यासां गन्धस्य विषये हते ॥ ७
 धराहरणदुर्गन्धो विषयः समवसत ॥ ८
 शतक्रतुमुकोपायं वन्द्यस्य विषये हते ।
 वृषस्य सततः क्रुद्धो धीरं वज्रमवाप्तवत् ॥ ९
 स वध्ममानो वज्रेण सुभुधं भूरितेजसा ।
 विवेश सहसा शीर्यं जग्राह विषयं ततः ॥ १०
 अप्सु हवगृहीतासु रसे च विषये हते ।
 शतक्रतुरतिक्रुद्धस्तत्र वज्रमवाप्तवत् ॥ ११
 स वध्ममानो वज्रेण तस्मिन्ममितेजसा ।
 विवेश सहसा ज्योतिर्निजाह विषयं ततः ॥ १२

न्यासे ज्योतिरिति भूमेयं रूपेऽयं विषये हते ।
 शतक्रतुरतिक्रुद्धस्तत्र वज्रमवाप्तवत् ॥ १२
 स वध्ममानो वज्रेण तस्मिन्ममितेजसा ।
 विवेश सहसा वायुं जग्राह विषयं ततः ॥ १३
 न्यासे वायोऽयं भूमेयं रूपेऽयं विषये हते ।
 शतक्रतुरतिक्रुद्धस्तत्र वज्रमवाप्तवत् ॥ १४
 स वध्ममानो वज्रेण तस्मिन्ममितेजसा ।
 आकाशमभिदुद्राव जग्राह विषयं ततः ॥ १५
 आकाशे हवभूतेऽयं शब्दे च विषये हते ।
 शतक्रतुरतिक्रुद्धस्तत्र वज्रमवाप्तवत् ॥ १६
 स वध्ममानो वज्रेण तस्मिन्ममितेजसा ।
 विवेश सहसा शकं जग्राह विषयं ततः ॥ १७
 तस्य हवगृहीतस्य मोहः समवपन्नमान् ।
 रथन्तरेण स साक्षा वसिष्ठः प्रत्यवेषयत् ॥ १८
 ततो हर्षं शरीरसं जघाम भरतर्षभ ।
 शतक्रतुरवप्रेयं वज्रेणेतीह नः धुतम् ॥ १९
 इदं धर्मं राक्षसं वै शक्रेणोक्तं महर्षिषु ।
 जपिभिधं मम प्रोक्तं तपिरीय जनाधिप ॥ २०

॥ इति श्रीमन्महाभारते आथमेवपर्वणि अथमेवपर्वणि द्वादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

त्रादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

कृत्वेन धुषिर्जिह्वति शरीरमात्मनश्चेदेव न्यासेद्वैविध्यमिदमनर्थाकं तपसिहजोपायकमयम् ॥ १ ॥

वास्तुदेव उवाच ।
 द्विषिषो जायते न्याधिः शरीरो मानसस्तथा ।
 परस्परं तथोर्ध्वं निर्देहं नोपपद्यते ॥ १
 शरीरं जायते न्याधिः शरीरः स निगद्यते ।
 मानसे जायते न्याधिर्मानसस्तु निगद्यते ॥ २
 शीतोष्णे चैव वासुध गुणा राजन्महारीजः ।
 तेषां गुणानां साम्यं चेत्तदाहुः स्वस्तक्षणाद् ॥ ३

उप्येन वाच्यते शीतं शीतेनोष्णं च वाच्यते ॥ ४
 सर्वं स्वस्तक्षणेति त्रय आत्मगुणाः स्पृष्टाः ।
 तेषां गुणानां साम्यं चेत्तदाहुः स्वस्तक्षणाद् ॥ ५
 तेषामन्वतमोस्तेके विधानमुपदिशते ।
 इषेयं वाच्यते शीतो हर्षः शीकेन वाच्यते ॥ ६
 कविदुःखे वर्तमानः सुखस्य कर्तुमिच्छति ।
 कविः सुखे वर्तमानो दुःखस्य कर्तुमिच्छति ॥ ७

विज्ञेयं नाम्नादि । कपुण्ड्रं संसारप्रपञ्चस्य अविज्ञेयं समर्थः । मक्षयः पदं मोहस्य अयमर्थः । कृत्वेनपिषो देवोऽन्येयतया ज्ञातव्योऽर्थः ।
 आर्जुनः कृत्वा परस्मिन् ॥ १, २, ३ ॥ ४ ॥ परस्परमभि-
 त्तारः इति १, २, ३, ४ ॥ ५ ॥ द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

शीतोष्णे वचनिते वास्तुदेवः तेषां साम्ये कारणं वैचर्ये
 न्याधिर्नर्थाक्यः ॥ १ ॥ शीतोष्णोत्तरादधिक्यमयं शीत-
 क्रिदुःखेदेव-नीप्यादिनामनोदेहायः ॥ २ ॥

त त्वं न दुःखी दुःखस्तु न सुखी सुसुखस्तु वा ।
 स्मर्तुमिच्छसि कीन्तेव देवं हि वलवचरम् ।
 अथवा ते समानोऽयं येन पार्थैवकृष्णसे ॥ ८
 दृष्ट्वा तमामर्ता कृष्णामेकमर्ता रजसलाम् ।
 भित्तां पाण्डवेदानां न तस्य स्मर्तुमिच्छसि ॥ ९
 ब्रह्मजनं च नमरादजिनैश्च विनातनम् ।
 महारम्भनिवासस्य न तस्य स्मर्तुमिच्छसि ॥ १०
 जगत्पुत्रात्परिहरेऽपिप्रसेनेन चाहवः ।
 सैन्यवाण्य परिक्षिप्तो न तस्य स्मर्तुमिच्छसि ॥ ११
 पुनरहातचर्वाणां क्षीचेकेन पदा दधः ।
 याज्ञसेन्यास्तथा पार्थ न तस्य स्मर्तुमिच्छसि ॥ १२

॥ इति श्रीमन्महाभारते आश्वमेधिकपर्वे अभ्युपनिषत्पर्वोऽष्टादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

अथोदसोऽध्यायः ॥ १३ ॥

आमला दानिकपर्वेन दुर्गापारकपर्वेनैव तत्रोदसोऽध्यायः ॥ १ ॥

वायुदेव उवाच ।
 न वासो द्रव्यमृत्संख्य सिद्धिर्भवति भारत ।
 शरीरं द्रव्यमृत्संख्य सिद्धिर्भवति वा न ना ॥ १
 वायुद्रव्यमिमुकस्य शरीरेषु च गृह्यतः ।
 यो धर्मो वायुर्लं पैव द्विपतामस्तु तत्तव ॥ २
 अक्षरस्तु भवेन्मृत्पुत्रधरं ब्रह्म शाश्वतम् ।
 ममेति अक्षरो मृत्पुत्रंममेति च शाश्वतम् ॥ ३
 ब्रह्ममृत्पु ततो रावन्मृत्पुत्रेणैव व्यवसिती ।
 अक्षरमभानौ भूतानि योषयेतामर्तसंज्ञयम् ॥ ४
 अविनाशोऽस्य तत्त्वस्य नियतो यदि भारत ।
 भित्ता शरीरं भूतानामर्हितां प्रतिपद्यते ॥ ५
 लम्बा हि दृष्टिर्नी कृत्स्नां सद्यस्तत्त्वजहन्माय ।
 वमनं यस्य नैव स्थातिकं तथा स करिष्यति ॥ ६
 अथवा वस्तुतः पार्थ वने कस्येन जीवतः ।
 ममता यस्य विनेषु मृत्पुत्रास्ये स वर्तते ॥ ७

वायुमृत्पुत्राणां वायुर्वा समर्था वश्य भारत ।
 यस्य पश्यति तद्वत् सुख्यते स महाबलम् ॥ ८
 कामात्मानं न प्रपद्यन्ति लोके
 नेहाकामा काचिदस्ति मनुजिः ।
 सर्वे कामा मनसोऽङ्ग मभूता
 यान्मण्डिता सदैवते विचिन्त्य ।
 भूयोभूयो जन्मनोऽभ्यासयोगा-
 योपी योषं सारमार्थं विचिन्त्य ॥ ९
 दानं च वेदाध्ययनं तपश्च
 काम्यानि कर्माणि च वैदिकानि ।
 तत्तं ब्रह्मविषयमान्मानयोगा-
 न्कामेन यो नारयते विदित्वा ।
 ब्रह्मचार्यं कामयते स सर्वो
 नवो धर्मो नियमस्तस्य मूलम् ॥ १०
 अत्र गाथाः कामगीताः कीर्तयन्ति पुराणिदः ।

कीन्तेन पदमय इति व. पाठः ॥ १२ ॥ वायुजनं वमनम् ॥ १५ ॥ आदशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

न वायुस्य दानिकपर्वेन अथवापर्वेनैव भवति सिद्धिः शरीर-
 काम्यैरेव लोकेन सिद्धिर्नीतः भवेति आश्वमेदपर्वतो निवेक-
 नाथ. ३

वायुस्य सिद्धिर्मात्रं सुख्यते । उदस्य सिद्धिर्भवति मात्वे-
 लिङ्ग. ५. पाठः ॥ १ ॥ वस्तुतः तत्त्वस्य यो धर्मः का कस्य-
 मन्दं वायुर्लं मृत्पुत्रेण ॥ १ ॥ वनं नैव स्थातिकं तपसा-
 ममतामिहोदस्यैव ॥ ३ ॥ योषोऽध्यायः ॥ १२ ॥

शुश्रू संकीर्त्तमानास्ता अस्मिन्नेन बुधिरिह ॥ ११
 काम उवाच ।
 नार्हं शक्योऽनुपायेन इन्तुं भूतेन केनचित् ॥ १२
 यो मां प्रयत्ने इन्तुं ज्ञात्वा प्रहरणे वलम् ।
 तस्मात्तस्मिन्महर्षे पुनः प्रादुर्भवाम्यहम् ॥ १३
 यो मां वयसते इन्तुं यद्वैविधियदक्षिणैः ।
 जहमेष्विन धर्मात्मा पुनः प्रादुर्भवाम्यहम् ॥ १४
 यो मां प्रयत्ने इन्तुं वेदैर्वेदान्वस्यधनैः ।
 स्वाधारेष्विन भूतात्मा तस्मात्प्रादुर्भवाम्यहम् ॥ १५
 यो मां प्रयत्ने इन्तुं धृष्टा सत्यपराक्रमः ।
 भामो भवामि तस्माहं स च मां नानबुध्यते ॥ १६
 यो मां वयसते इन्तुं वयसा संशितवतः ।

तत्तत्कृत्वानि तस्याप्य पुनः प्रादुर्भवाम्यहम् ॥ १७
 यो मां वयसते इन्तुं मोक्षमाख्याय पण्डितः ।
 तस्मात्तस्मिन्महर्षे सत्यामि च इत्यपि च ।
 अथध्याः सर्वभूतानामहमेकः समाश्रयः ॥ १८
 तस्मान्नमसि तं कामं यद्वैविधियदक्षिणैः ।
 धर्मं कुरु महाराज तत्र ते स भविष्यति ॥ १९
 यजस्र वागिमेकेन विधिवदक्षिणावता ।
 अन्यैश्च विधिवैर्वैः तत्सुदेवैरामदक्षिणैः ॥ २०
 वा ते स्वपाशस्तु निहतान्कन्धुन्वीक्ष्य पुनः पुनः ।
 न शक्यताते पुनर्द्वेष्टुं येऽद्वैताभिज्ञानाभिरे ॥ २१
 स त्वमिह महायज्ञैः तत्सुदेवैरामदक्षिणैः ।
 कीर्त्तिं लोके परां प्राप्य गतिवर्ष्वा भविष्यसि ॥ २२

॥ इति श्रीमन्महाभारते अश्वमेधपर्वणि अश्वमेधपर्वणि अश्वमेधपर्वणि ॥ १९ ॥

चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

आश्रयः सर्वभूतानामिहियं बुधिरास्मिन्नेन बुधिरिह तस्मात्तस्मिन्नेन बुधिरिह तस्मात्तस्मिन्नेन ॥ १ ॥ बुधिरिह तस्मात्तस्मिन्नेन बुधिरिह तस्मात्तस्मिन्नेन ॥ १ ॥

वैशंपायन उवाच ।
 एवं बहुविधैर्वैश्वैर्देविमिलैस्तपोधनैः ।
 समाश्रयत राजकिर्त्तव्यमधुर्बुधिरिह ॥ १
 सोऽनुनीतो भगवता विहरभवता सप्तम् ।
 द्वैपायनेन कृष्णेन देवस्यानेन चाभिधुः ॥ २
 नारदेनाथ भीमेन वसुदेवेन च पाणिन ।
 कृष्णाया सहदेवेन विजयेन च धीमता ॥ ३
 अन्यैश्च पुरुषभ्यामैर्जीह्वनैः शास्त्ररक्षिभिः ।
 न्यवहान्मोक्षं दुःखं संतापं चैव मानसम् ॥ ४
 अर्चयामास देवाश्च माह्वमाश्च बुधिरिह ।
 कृत्वाऽथ श्रेतकार्याणि सर्वेषां कुरुनन्दन ।
 अन्नश्वास्तथ धर्मात्मा बुधिर्यो सारथीम्वरम् ॥ ५
 प्रशान्तचेताः कीरव्यः सराज्यं प्राप्य केवलम् ।
 न्यार्त्तं च नारदं चैव तपश्चान्वनम्रवीक्षुषः ॥ ६
 आश्रासितोऽयं प्राण्डेर्देवैर्जिह्वनिपुणैः ।
 न सृष्टमपि मे किंपिमलीकमिह विद्यते ॥ ७
 अर्थश्च तुमहाम्प्राप्तो येन वक्ष्यामि देवताः ।

पुनस्तुत्याप्य भगवतः समन्नेष्यामहे मया ॥ ८
 हिमवन्तं त्वया गुप्ता गमिष्यामः पितानह ।
 महाधर्मो हि देशः स श्रूयते शिवसत्तम ॥ ९
 तथा भगवता चिरं कल्पार्थं बहु भाषितम् ।
 देवर्षिणा नारदेन देवस्यानेन चैव ॥ १०
 नाममाशेषः कुरुषः कथिदेमं विधान्युरुक् ।
 लभते स्वसर्गं माप्य सुहृदः साधुसंभवात् ॥ ११
 वैशंपायन उवाच ।
 एवमुक्त्वास्तु ते राजा सर्व एव महर्षयः ।
 अभ्यनुज्ञाप्य राजानं तपोधनौ कृष्णकन्धुनी ॥ १२
 पश्यतामेव सर्वेषां तत्रैवादर्शनं यतुः ।
 ततो धर्मसुतो राजा तप्येवोपाविशत्यतुः ॥ १३
 एवं नातिमहान्कालः स तेषां ऐक्यवर्तत ।
 कुर्वतां शौचकार्याणि भीष्मस्य निधने तदा ।
 महादानानि विधेन्मो ददवाभौर्ज्यदेहिकम् ॥ १४
 भीष्मकर्मपुरोगार्थां कुरुषां कुरुसत्तम ।
 सहितो धृतराष्ट्रेण स ददवाभौर्ज्यदेहिकम् ॥ १५

ततो दत्त्वा बहुधनं विप्रैश्चः पाण्डवर्षभः ।
धृतराष्ट्रं पुरस्कृत्य विप्रैश्च भजसाहसम् ॥ १६
॥ इति श्रीमहाभारते आत्मवेदिकपर्ये विप्रवेपथ्वेऽष्टोत्तशतिकाः ॥ १५ ॥

पञ्चदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

विप्रपाथवेन आत्मवेपथ्वेति पुनिरिहोक्तं भजसाहसकाले अस्मदीयाहसपुत्रपथवर्यवर्णनम् ॥ १ ॥

‘विप्रपाथवेन उवाच ।
स समाध्यास्य भित्तं मञ्जान्धुपवीधरम् ।
अन्वशासत धर्मात्मा दृष्टिर्भी आतृभिः सह ॥ १
पथा मनुर्नाराजो रामो दाशरथिर्षया ।
तथा भरतशिरोऽपि चालयामास मेदिनीम् ॥ २
दाधर्म्यमभवत्तत्र सर्वो धर्मरुचिर्जनः ।
बभूव नरादौल यथा कृतपुत्रे तथा ॥ ३
कलिमासचपाभिर्षं निवार्य लुपनन्दनः ।
आतृभिः सहितो धीमान्धर्मी धर्मबलोद्भूतः ॥ ४
वर्षं भगवान्देवः काले देशे यथेप्सितम् ।
निरामर्षं अगदभूच्छ्रुतिपासे न किंचन ॥ ५
आभिर्नोक्ति मनुष्याणां ज्यसने नाभयन्मतिः ।
नाह्वयममुखा वर्णासौ स्वधर्माचराः श्रुताः ॥ ६
धर्मसत्त्वप्रधानाश्च सर्वे सद्रिपयान्वितम् ।
धर्मासनसः सतिः स खीवालातुरदृक्कान् ।
वर्षकमान्पूर्वाभूतात्मसाकल्यादुधनोद्यतः ॥ ७
अवचिह्नचिदानाद्यैर्वक्त्राद्यैर्वापितैरपि ।
आत्मिकं धर्मं नास्ति लौकिकं कुतश्चैव तु ॥ ८
सर्वलोकोपनो लोकलब्धः तस्मिन्मयासति ।
बभूव सुखमेवायं सद्रिपिपुत्रं परम् ॥ ९
नार्यः पतिव्रताः सर्वे स्ववत्स्यः सारलकुटाः ।
यथोक्तवृत्ताः सगुणैर्बभूवुः प्रीतिहेतवः ॥ १०
पुमांसः पुण्यशीलाश्चः सर्वे धर्ममनुमताः ।
सुखिनः सुधर्मज्येनो न कुर्वन्ति कदाचन ॥ ११
सर्वे नराश्च नार्यश्च सत्तर्षं विप्रवादिनः ।
अविश्रमनसः श्रुता बभूवुः धमनक्षिताः ॥ १२
भूषिताः कुण्डलैर्होरेः कटकैः कटिसूत्रकैः ।

सुवाससाः सुमन्वाख्याः प्राचराः दृष्टिनीतले ॥ १३
सर्वे ब्रह्मविदो निवाः सर्वेन परिनिष्ठिताः ।
वलीपलितहीनास्तु सुखिनो दीर्घदक्षिणः ॥ १४
इत्यं न जायतेऽन्वयः पर्येण न च संकरः ।
मनुष्याणां महाराज सर्वदा सुमन्वक्षिता ॥ १५
तस्मिन्मयासति राजेन्द्रे सुगन्वालयरीश्रुपाः ।
अप्योप्यमपि चान्येन न वाधन्ते कदाचन ॥ १६
पावः सुशीरदृष्टिस्तुः सुखवालमुखोदराः ।
अपीडिताः कर्षकाद्यैर्विज्याधिकवत्सकाः ॥ १७
अपन्थ्यकाला मनुजाः पुरातर्षेण च क्रमात् ।
विप्रैश्च निविष्टेषु वेदशास्त्रेषु पोषताः ॥ १८
सुपुत्रा ह्यपमाः पुत्रा रसनाभाः सुखोदयाः ॥ १९
अतीव मधुराः सुन्दः स्पर्शान्वितपुत्रं रक्तम् ।
रुचं दृष्टिधर्मं तस्यं मनोज्ञं मन्थनद्वयम् ॥ २०
धर्माधिकामसंपुत्रं योक्षाभ्युदयसाधनम् ।
ब्रह्मादजनं पुण्यं संवभूताय मानसम् ॥ २१
स्वाधरा बहुपुण्याश्चः कलन्मपापहास्तथा ।
सुस्पर्शा विपहीनाश्च सुप्रवचनमरोहिणः ॥ २२
मनोद्वुल्लाः सर्वे वा वेदाभूतापनक्षिताः ।
तथा बभूव राजर्षितुल्यमभवद्भुवि ॥ २३
सर्वलक्ष्मणसंपन्नाः पाण्डवा धर्मचारिणः ।
वेदाभ्युदयिनः सर्वे बभूवुः विपद्वर्जिताः ॥ २४
सिंहोरक्ता जितक्रोधास्तोत्रोलसमन्विताः ।
आत्राभुनाहवः सर्वे दानशीला जितेन्द्रियाः ॥ २५
तेषु शासतु भरणीयुतवः सगुणैर्बभूवुः ।
सुखोदयाय वर्तन्ते ब्रह्मास्त्राराधनैः सह ॥ २६
मही च सुखबहुला सर्वरत्नगुणोदया ।

कामधुम्भेतुवज्रोमान्फलन्ति सा सहस्रधा ॥ २७ ॥
 मन्वादिभिः कृताः पूर्वं वर्षादा मानवेषु वा ।
 अनतिक्रम्य ताः सर्वाः कुलेषु समपानि च ।
 अन्वशासत राजानो धर्मपुत्रभिर्मकराः ॥ २८ ॥
 महाकुलानि धर्मिष्ठा वर्षचन्दो निशेषतः ।

मनुजवीर्या इत्या तेऽन्वशासन्सुवरात् ॥ २९ ॥
 राजदृष्टिर्हि सा शशदृष्टिश्चाभ्युपगच्छते ।
 प्राचो लोकमदित्यात राजदृष्टानुपामिनी ॥ ३० ॥
 एवं भारतवर्षे खं राजा स्वर्गं सुरेन्द्रवत् ।
 शशास विष्णुना सार्धं भोजं गान्धीधन्वना' ३१ ॥

॥ इति श्रीकृष्णहमारे अधोमेघपर्वेति अधोमेघपर्वेति पञ्चमोऽध्यायः ॥ १५ ॥

षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

वैकुण्ठधामेन पुत्रभिश्चपावन्तरं द्वाविमद्वे कृष्णार्जुनविद्वत्प्रकाशवर्जकम् ॥ १ ॥ कृष्णोत्तमार्जुनसि युधिष्ठिरे साक्य निज-
 वनरजितसिपावितेद्वयचोदया ॥ २ ॥

जनमेजय उवाच ।
 विजिते पाण्डवैस्तु मर्यान्ते च द्विवेद्ययम् ।
 राष्ट्रे ते चक्रतुर्गरीरा वायुदेवधनञ्जयी ॥ १ ॥
 वैशंपायन उवाच ।
 विजिते पाण्डवै राजन्प्रशान्ते च विद्यापती ।
 राष्ट्रे वभूवुर्दृष्टी वायुदेवधनञ्जयी ॥ २ ॥
 विजृम्भते मुदा पुच्छी दिवि देवेभ्यस्त्रिवि ।
 तौ वनेषु विचित्रेषु पर्वतेषु ससानुषु ॥ ३ ॥
 तीर्थेषु चैव पुण्येषु पवनलेषु नदीषु च ।
 पेरुम्भमाणीं सहस्रान्विनाविच नन्दने ॥ ४ ॥
 इन्द्रप्रस्ते महात्मानो रेवाते कृष्णपाण्डवौ ।
 प्रविश्य तां समां रम्यां निजृम्भते च भारत ॥ ५ ॥
 तत्र बुद्धकृपाविभ्राः परिक्रिन्वाच पार्थिव ।
 कृपायोगे कृपायोगे कृपावामातुः सदा ॥ ६ ॥
 कवीणां देवतानां च वंशस्त्रावाहयः सदा ।
 ग्रीवनागी महात्मानो बुरावावृत्तिचर्मनौ ॥ ७ ॥
 बभुरास्तु कृपाविजयविजयार्थपरविजयः ।
 निजययः स सार्वाय कृपावादास केजयः ॥ ८ ॥
 पुत्रशोकाविमर्शं ज्ञातीनां च सहस्रशः ।
 कृपाभिः श्रमवामास सार्धं शौरिर्जनार्दनः ॥ ९ ॥
 स वामावास विधिवद्विधानज्ञो महातपाः ।
 अचहृत्पाण्डवो भारं निश्वसन्नेव सातपथः ॥ १० ॥

ततः कथान्ते भौविन्दो मुदाकेयवृषाच ह ।
 शान्तवस्त्रभृक्षया वाचा हेतुपुष्कमिदं वचः ॥ ११ ॥
 विजितेवं भरा कृत्स्ना सम्पत्ताचिन्परंतप ।
 तज्ज्ञातुवत्समाभित्स राजा धर्मसुतेन ह ॥ १२ ॥
 अतपतां मदीं ज्ञेये धर्मराजो युधिष्ठिरः ।
 भीमसेनानुभावेन वमयोश्च नरोचम ॥ १३ ॥
 सर्वेन राजा धर्मज्ञं प्राप्तं राज्यमकण्टकम् ।
 सर्वेन निहतः सङ्कोतं च न राजा सुयोधनः ॥ १४ ॥
 अघर्मरुचयो ब्रुम्भाः सदा चाश्विनवादिनः ।
 चार्तराष्ट्रा दुरात्मानः सायुवम्भा निपातितः ॥ १५ ॥
 यशान्तामखिलां पार्थ दृष्टिवी दृष्टिवीपतिः ।
 ज्ञेये धर्मसुतो राजा तपसा गुप्तः कुरुद्व ॥ १६ ॥
 रमे चार्हं त्वया सार्धंनारप्येव्यवि पाण्डव ।
 किमु वयं जनोऽयं नै इषा चाभिवक्त्र्येन ॥ १७ ॥
 वयं धर्मसुतो राजा वयं भीमो महाबलः ।
 वयं नाद्वयीपुत्री रतिलज्ज वरा वयम् ॥ १८ ॥
 त्वयैव सर्गलोकेषु समोदेषेषु कौरव ।
 रमणीयेषु पुण्येषु सहितस्त्र त्वयाऽनय ॥ १९ ॥
 कास्ते महास्त्वतीतो मे शूरशत्रुमवशतः ।
 बलदेवं च कौरव्य तथाऽन्यान्वृथिपुत्रान् ॥ २० ॥
 सोऽहं मन्तुमभीष्ट्यामि इति दारावर्षी अति ।
 रोषतां वमने तुभ्यं महापि पुरस्पर्धन ॥ २१ ॥

साक्य विष्णुना सार्धं भुजो गान्धीधन्वनेति च. पाठः
 ॥ १५ ॥ पञ्चमोऽध्यायः ॥ १५ ॥

हेतुः पञ्चमोऽध्यायः ॥ १५ ॥
 वैकुण्ठधामेन पुत्रभिश्चपावन्तरं द्वाविमद्वे कृष्णार्जुनविद्वत्प्रकाशवर्जकम् ॥ १ ॥ कृष्णोत्तमार्जुनसि युधिष्ठिरे साक्य निज-
 वनरजितसिपावितेद्वयचोदया ॥ २ ॥

उक्तो बहुविधं राजा तत्रतत्र युधिष्ठिरः ।
 सह भीष्मेण यशुक्षमस्त्राभिः शोकशितः ॥ २२
 शिखो युधिष्ठिरोऽस्त्राभिः श्लाघा सध्वनिपाण्डवः ।
 तेन तनु कचः सम्पङ्गुहीरं सुमहात्मना ॥ २३
 धर्मयुगे हि धर्मज्ञे कुतश्चे सत्यवादिनि ।
 सत्यं धर्मो मतिशाय्या स्थितिषु सततं सिरा ॥ २४
 तत्र गत्वा महात्मानं यदि ते रोचतेऽर्जुन ।
 अस्त्रद्वयनसंयुक्तं बन्धो ब्रूहि जनाधिपम् ॥ २५
 न हि तस्याभिषं कुर्या प्रायस्त्राभेऽप्युपस्थिते ।
 कुनो यन्तुं महाबाहो वुरीं द्वात्राशीं प्रति ॥ २६
 सर्वं त्विदमहं पार्थ त्वत्प्रीतिहितकाम्यया ।
 ययीमि सत्यं कौरव्य न मिथ्यैतत्कथं चन ॥ २७
 प्रयोजनं च निर्वृत्तिमिदं वातेन मेऽर्जुन ।
 धार्तराष्ट्रो हतो राजा सबलः सपदानुगः ॥ २८
 युधिषी च वधे तात धर्मयुजस्य भीमराः ।
 सिता सन्नुद्रवसना सशैलवनकानना ॥ २९
 चिता रत्नैर्बहुविधैः कुरुराजस्य पाण्डव ।

धर्मैव राजा धर्मज्ञः पातु सर्वां रक्षुं पराम् ॥ ३०
 उपास्यमानो मुनिभिः मित्रैश्चापि महात्मभिः ।
 स्वयमानस्य सततं वन्दिभिर्महर्षयम् ॥ ३१
 तं मया सह गत्वाऽद्य राजानं कुरुवर्धनम् ।
 आशुक्ल कुरुदार्द्रं गमनं द्वारकां प्रति ॥ ३२
 इदं शरीरं यशु वच मे शृणु
 निवेदितं पार्थ सदा युधिष्ठिरः ।
 मिदम माम्पथ हि मे युधिष्ठिरः
 सदा कुरूपामधिपो महामतिः ॥ ३३
 प्रयोजनं चापि निवासकारणे
 न विद्यते मे स्वच्छे नृपात्मज ।
 सिता हि वृष्णी तव पार्थ घातने
 गुरोः सुहृत्तस्य युधिष्ठिरस्य च ॥ ३४
 हतीदयुक्तः स तदा महात्मना
 अनार्दनेनाभितविक्रमोऽर्जुनः ।
 तथेति दुःखादिव नाकपर्मरथ-
 अनार्दनं संमतिपुन्य पार्थिव ॥ ३५

॥ इति श्रीमन्महाभारते आश्वमेधिकपर्वणि आश्वमेधपर्वणि पौष्पशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

समाप्तं च आश्वमेधपर्व ॥ १ ॥

(अथानुगीतापर्व ॥ २ ॥)

सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥

अर्जुनेन कृष्णं प्रति वृषीरहितव्रीह्याभेन विजययोगेनका दुनकादुपदेशाभावेन ॥ १ ॥ कृष्णेनार्जुनं प्रति स्वकीं आह्वानिक-
 निद्राकलनसंवादानुवाचः ॥ २ ॥

जनमेजय उवाच ।
 सभायां वसतोऽस्त्र निहत्याग्निमहात्मनोः ।
 केशवार्जुनयोः का तु कथा समभवद्विज ॥ १
 वैशंपायन उवाच ।
 कृष्णेन सहितः पार्थः स राजस्य प्राप्य केवलम् ।
 तस्यां सभायां दिव्यायां विजहार मुदा युतः ॥ २
 तत्र कंभितस्रमोदेषं स्वर्गोद्देशसमं नृप ।
 पश्यन्वा तां मुदितो जम्भतुः सज्जमाहती ॥ ३
 ततः प्रवीतः कृष्णेन सहितः पाण्डवोऽर्जुनः ।

निरीक्ष्य तां सर्वां रम्बामिदं वचनमब्रवीत् ॥ ४
 विदितं मे महाबाहो संग्रामे समुपस्थिते ।
 माहात्म्यं देवकीपुत्र तव ते कथमेवम् ॥ ५
 यशु वज्रनता प्रोक्तं पुरा केशव सीतुदात् ।
 तत्तत्तं पुरुषम्प्राप्य नष्टं मे न्यग्रभेयतः ॥ ६
 मम कीदृशं त्वत्ति तेष्वर्थेऽनु दुनः पुनः ।
 यवांसु द्वारकां गन्ता नभिरादिव माघन ॥ ७
 वैशंपायन उवाच ।
 एवमुक्तस्तु तं कृष्णः काश्यपं महाभाषत ।

परिष्कृत्य महातेजा वचनं वदतांवरः ॥ ८
वागुदेव उवाच ।

आवितस्त्वं मया सुखं ज्ञापितं सनातनम् ।
धर्मं स्वकथितं पार्थ सर्वलोकांश्च श्रावयताम् ॥ ९
अबुद्ध्या यच्च गृहीयास्तन्मे सुमहदप्रियम् ।
न च साऽद्य पुनर्युयः स्मृतिर्मे संवत्सिष्यति ॥ १०
नूनमभरक्षानीयसि दुर्मथा सति पाण्डव ।
न च शक्यं पुनर्वैकुण्ठमधोपेय धनंजय ॥ ११
स हि धर्मो सुपराश्रो तत्तथाः पदभेदेन ।
न शक्यं तन्मया भूयस्तथा वक्तुमशेषतः ॥ १२
परं हि त्वं कथितं योगयुक्तेन तन्मया ।
इतिहासं तु वक्ष्यामि तस्मिन्मये पुरातनम् ॥ १३
यथा तं बुद्धिवाक्साय गतिमर्ष्यां वसिष्ठसि ।
शृणु धर्ममृत्योर्भेदं वदतः सर्वमेव मे ॥ १४
आरभ्यद्वाक्यमः कथितस्वर्गलोकाददिदम् ।
महालोकाच्च दुर्धर्षः सोम्याभिः पूजितोऽभवत् ॥ १५
अस्माभिः परिबृहत्थं यदाह भरतर्षभ ।
दिग्भ्येन विविधा पार्थ तन्मृग्युष्मानिचारयम् ॥ १६
ब्राह्मण उवाच ।

मोक्षार्थं समाधित्वं कृत्वा कन्धाऽनुवृण्यति ।
भूतानामनुकम्पार्थं बन्धोद्ध्येदने विभो ॥ १७
तथेष्टं संवदयामि यथावन्मधुसूदन ।
शृणुष्वान्वहितो भूत्वा वदतो मम नाथ ॥ १८
कथिद्विप्रस्तपोबुद्धः कथन्तो धर्मविषयः ।
आसत्सदं द्वित्रं कथिद्वर्णोपायमात्मनयम् ॥ १९
महागर्भं सुवदुष्टो ज्ञानविज्ञानसारवत् ।
लोकतत्त्वार्थकुशलं ज्ञातारं तुस्तदुःखयोः ॥ २०
जातिस्वरूपतत्त्वज्ञं कोविदं वायुपुष्पपोः ।
ब्रह्मासुखनीचानां कर्मभिर्देहिनां गतिम् ॥ २१
वरन्तं मुक्तवत्सिद्धं प्रशान्तं संवतेन्द्रियम् ।
दीप्यमानं त्रिधा ज्ञापया कथयामां च सर्वथाः ॥ २२
अन्तर्धानगतिर्षं च भूता तस्येन कावचः ।
तथैवान्तरहितैः सिद्धैर्धैर्यं चकवरीः सह ॥ २३

संभाषमायमेकान्तो समासीनं च तैः सह ।
वदन्त्या च वच्यन्तमस्तकं पवनं यथा ॥ २४
तं समासाद्य मेधावी स तदा द्वित्रमनयः ।
चरयो धर्मकावो वै स तस्य तुसमाहितः ।
गतिपेदे यद्यान्मार्गं भक्त्या परमया युतः ॥ २५
विसितथाहृतं दृष्ट्वा कावचवत्तं द्विजोत्तमम् ।
परिचरेत्थं महता शुद्धं तं पर्यवोपयत् ॥ २६
उपपन्नं च तत्तत्त्वं युतचारित्र्यसंयुतम् ।
मौनेनालोचयन्नेन शुद्धचित्ता समाहितः ॥ २७
तस्यै तृष्टः स शिष्याय यत्नसम्पन्नोऽवनीन्द्रुः ।
सिद्धिं पराश्रमिवेक्ष्य शृणु मयो जनार्दन ॥ २८
सिद्ध उवाच ।
विविधैः कर्मभिस्तात पुष्पयोगैश्च केचनैः ।
गच्छन्तीह गतिं मर्यादेनलोके च वा स्थितिम् ॥ २९
न कथितस्तुष्टमस्त्यन्तं न कथिष्यामि स्थितिः ।
स्थानाच्च महतो भ्रष्टो दुःखलम्ब्यान्पुनः पुनः ॥ ३०
अशुभा वतसः प्राज्ञाः कदा मे वापसेवनात् ।
काममनुचरीतेन हृण्मया मोहितेन च ॥ ३१
पुनः पुनश्च मरणं जन्म चैव पुनः पुनः ।
आदारा विविधा भूताःपीना नानाविधाःस्तनाः ॥
मातरो विविधा दृष्टाः पितरश्च पुत्रविधाः ।
सुखानि च विचित्राणि दुःखानि च मयाऽन्यथ ॥ ३३
प्रियैर्विवातो बहुशः संवात्सवामिवैः सह ।
धननाद्यश्च संघातो सम्पत्ता दुःखेन वदन्मम् ॥ ३४
अवमानाः सुकष्टाश्च परतः खलनाद्याः ।
शरीरा मानसा नाद्वि वेदना भूषदात्मनाः ॥ ३५
प्राज्ञा विमाननाब्धीश्च वचनवाच दारुणाः ।
पतनं निरये चैव वातनाथ यमसुदे ॥ ३६
जगत्प्रोपाश्च सततं व्यसनानि च हरिणः ।
लोकेऽस्मिन्मृत्युतानि इन्द्रजानि सुखं मया ॥ ३७
ततः कदापिनिर्वेदाधिकाराभिरुतेन च ।
लोकतर्षं परित्यक्तं दुःखातेन भूयं मया ॥ ३८
लोकेऽस्मिन्मृत्युप्रायमिदं मार्गमनुष्ठितः ।
ततः सिद्धिरियं प्राप्ता प्रसादादात्मनो मया ।

माहं बुनरिद्वागन्वा लोकांनालोकक्याम्यहम् ॥ ३९
 आसिद्देवावासासर्गादात्मनोवि गतीः शुभाः ।
 उपलब्धा दिव्येषु तथैव सिद्ध्युत्तमा ॥ ४०
 इतः परं भविष्यामि तवः परतरं बुनः ।
 ब्रह्मणः पदमम्पक्तं मा तेऽमुद्व सख्यः ॥ ४१
 माहं बुनरिद्वागन्वा मर्त्यलोके परतप ।
 श्रीशोसि ते मदाप्राज्ञ मुहि किं करवाणि ते ॥ ४२

यदीधुरूपपञ्चसर्वं तस्य कातोऽवमानतः ।
अभिज्ञाने च तदहं मदर्थं मासुपागतः ॥ ४३
अभिरासु गमिष्यामि येनाहं स्वानवृद्धम् ।
भृशं मीलोमि भयतश्चारीयेष विचक्षण ॥ ४४
परिश्रमं पानजननी भाने यश्चरयेन्नितम् ॥ ४५
बहुमन्ये च ते बुद्धिं भृशं संवृण्वामि च ।
येनाहं भयतः कुटो मेधावी हसि काश्यप ॥ ४६

॥ इति श्रीमत्तन्मायाध्यायस्य आध्यात्मिकप्रकरणे अनुगीताप्रकरणे सप्तदशोऽध्यायः ॥ ६७ ॥

अष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

वाङ्मयैव कृष्णं ज्ञेयं वाङ्मयां कथयन्मन्त्रादिप्रतिपाद्यकतिद्वयकथयन्कथाश्रुतादः ॥ १ ॥

तामुदेव उवाच ।
 तत्तत्तत्त्वोपसंगृह्य पादौ प्रशान्तमुद्वर्णवान् ।
 वमच्छ तस्य धर्मास्त आह धर्मैरुत्तमैः ॥ १
 कावचम् उवाच ।
 कथं शरीरावपचते कथं पैवोपचयते ।
 कथं कदाच संसारात्संसारान्परिमुच्यते ॥ २
 आत्मानं वा कथं युज्यता तच्छरीरे विमुञ्चति ।
 शरीरे च विविर्लोकौ कथमन्वयमवयते ॥ ३
 कथं शुभाशुभे चार्थं कर्मणी स्फुटते नरः ।
 उपभुङ्क्ते क वा कर्म विदेहलोपरिपुते ॥ ४
 ब्राह्मण उवाच ।
 एते संचोदितः सिद्धः प्रशान्तान्प्रत्यवापत ।
 आतृपुण्येन चार्थेन तन्मे निमदतः शृणु ॥ ५
 सिद्ध उवाच ।
 'असिभेवाद्यु कलदा आशुष्यास्तु क्रियाः स्यूताः ।
 आशुः कीर्तिकरापीड याति कृतानि सेवते ।
 शरीरव्रणैश्च्यवित्तोषु क्षीयेषु सर्वशः ॥ ६
 आशुः क्षयपरीतात्मा विपरीतानि सेवते ।
 दुःखिभ्योर्विभते चास्य विनाशे प्रसुपस्थिते ॥ ७
 सर्वं वर्तं च कालं चाविदित्वा चात्मनस्तथा ।
 अतिवेत्तुमाश्रति सन्निवृत्ताम्बनात्मवान् ॥ ८

चत्वार्यण्यवसिक्तकालानि सर्वान्पुत्रनिषेवते ।
 अत्यर्थमपि वा भूते न वा भूते कदाचन ॥ १०
 दुरात्मामिषवर्णान् च यदभ्युपगम्यविरोधि च ।
 शुचि चान्यमितं भूते नातिजीवेन् दिवा पुनः ॥ ११
 न्यायाममद्विमात्रं च मन्वानं पोषेत्तवते ।
 सततं कर्मसौभाग्यं प्राप्तं वेन विधातयेद् ॥ १२
 रसाभिपुष्कममं वा दिवास्त्रजं च लेपते ।
 अपकानामते काले स्वयं दोषान्प्रकोचयेद् ॥ १३
 स्वदोषकोचनाद्दोषं लभते मरणान्तिकम् ।
 अपि होहन्मनादीनि परितानि भ्यवसति ॥ १४
 तस्य तैः कार्पण्यैर्ननोः घरीरं पचते तदा ।
 जीवितं श्रोत्र्यमार्जं तद्यथावदुपधारय ॥ १५
 ऊष्मा बहुपितः काये जीवजगुत्समीरितः ।
 घरीरमनुपैष्येत्स सर्वान्वाषाणुपदि वै ॥ १६
 अत्यर्थं पलनान्गुप्ता घरीरे परिकीर्षितः ।
 भिनत्ति जीवस्थानानि शान्तिं कर्माणि निद्रि च ॥ १७
 ततः सवेदनः सद्यो जीवः प्रपचते क्षरद् ।
 घरीरं स्वजले जम्पुश्छिद्यमानेषु वर्मसु ।
 वेदनाभिः परितारत्वा तद्रिद्रिं शिजसचम ॥ १८
 जनीमश्वसृचिशः सततं सर्वजन्तवः ।
 तदपन्ते संत्यजन्त्यथ घरीराणि दिवर्षद ॥ १९

॥ ५६ ॥ लालरसोदय्यायः ॥ १७ ॥

गुणम निबन्धन पेशि क-ड.क.प्रातः ७.३०-८.४५

मर्मसंक्रमणे चापि मर्माणाहपसर्पणे ।

तारशीमेव समते वेदनां मानवः पुनः ॥ १९

मिषत्संधिरप्य केदमजितः स समते नरः ॥ २०

यथा पञ्चसु भूतेषु संभूतत्वं निवच्छति ।

क्षैत्यानश्चक्षुषिणः काये तीव्रतायुसमीक्षितः ॥ २१

यः स पञ्चसु भूतेषु प्राणाधाने व्यवस्थितः ।

स गच्छत्यूर्ध्वगो बाधुः कुच्छान्मुक्त्वा शरीरिणः ।

शरीरं च महात्मेन निरप्यज्ञात्तत्र चक्षते ॥ २२

स निरुपमा निरुप्युक्तो मिःश्रीको गतचेतनः ।

कर्मणा संवसित्यक्तो मृत इत्युच्यते नरः ॥ २३

स्तेतोभिर्विजिज्ञानाति इन्द्रियाणाम्भरीरभृत् ।

तेरेव न विजानाति प्राणानाहारसंभवान् ॥ २४

तथैव कृते काये यः स जीवः सनातनः ॥ २५

तथा पञ्चज्येष्ठकं समिपाते कचिरकचिद् ।

तत्तन्मर्म विजानीहि शास्त्रार्थं हि तत्रथा ॥ २६

तेषु मर्मसु भिषेषु ततः स तस्यदीरवन् ।

आविश्य हृदयं जन्तोः सर्वं बाहु कण्ठि वै ॥ २७

ततः संवतनो जन्तुर्ना विजानाति किंचन ।

तमसा संवृतज्ञानः संवृतेष्वेव मर्मसु ।

स जीवो निरधिष्ठानभास्यते मातरिभया ॥ २८

ततः स तं महोच्छ्वसं भृशहन्मुखा दातवम् ।

निःकम्पकम्पयस्याशु तच्छरीरमचेतनम् ॥ २९

स जीवः पञ्चसुः कायात्कर्मभिः सैः समवृत्तः ।

अक्षितः सैः शुभैः दुष्पैः वार्ष्णेयाऽप्युपपद्यते ॥ ३०

माक्षया ज्ञानसंपत्ता यथावच्छ्रुतनिश्चयाः ।

हृत्तं कृतपुण्यं वा तं विजानन्ति सञ्चरैः ॥ ३१

यथान्धकारे स्वयमेतं दीप्यमानं तत्सततः ।

चक्षुष्मन्तः प्रपश्यन्ति तथा च ज्ञानचक्षुषः ॥ ३२

पञ्चमलेनविषं सिद्धा जीवं दिव्येन चक्षुषा ।

पञ्चवन्तं जायमानं च वेदिनि चासुमयेक्षितम् ॥ ३३

तस्य स्नानानि दद्यान्ति विविधानीह शास्त्रतः ।

कर्मभूमिरिषं भूमिर्वैद्य तिष्ठन्ति जन्तवः ॥ ३४

ततः शुभाशुभं कृत्वा समन्ते सर्वदेहिनः ।

इहोपायचान्मोक्षान्प्राप्नुवन्ति स्वकर्मभिः ॥ ३५

इहैवाशुभकर्माणः कर्मनिविरपं गताः ।

अवाप्ततिरिषं कदा चन पश्यन्ति मानवाः ।

तस्मात्सुदुर्लभो मोक्षो रक्ष्यमात्मा ततो मुञ्चन् ॥ ३६

ऊर्ध्वं तु जन्तवो गत्वा तेषु स्थानेष्ववस्थिताः ।

क्षीर्त्यमानानि तानीह तत्त्वतः संनिबोध मे ॥ ३७

तच्छ्रुत्वा नैष्ठिकीं बुद्धिं कुक्षेयाः कर्मनिश्चयम् ।

ताराकपाणि सर्वेति पतैतच्चान्द्रमण्डलम् ॥ ३८

यत्र विभ्रजते शोके सभासा सर्वमण्डलम् ।

स्नानाम्प्रेतानि ज्ञानीहि जनानां दुष्पकर्मणाम् ॥

कर्मधयाश्च ते सर्वं पञ्चवन्ते वै पुनः पुनः ।

तत्रापि च विज्ञेयोसि दिवि नीचोपाधम्यमः ॥ ३९

न च तत्रापि संतोषो रक्ष्य दीप्ततरां भिषम् ।

इत्येता गतवः सर्वाः दूषके समुदीरिताः ॥ ४०

उपपत्तिं तु वक्ष्यामि मर्मसाहसतः परम् ।

तथावता निषदतः शत्रुप्रावहितो द्विज ॥ ४१

॥ इति श्रीधम्महाभारते जायवेदिकवर्गनि मनुवीतवर्गनि अष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

एकोनविंशोऽध्यायः ॥ १९ ॥

आश्रमेन कुम्भेति जीवन्त मर्मवेद्यादिप्रतिपादककृत्यवतिदुर्लभकदापुन्यम् ॥ १ ॥

महाश्व उवाच ।

शुवानामशुचानां च वेद नाशोसि कर्मणाम् ।

शान्प्रप्राप्यासुव्यवन्ते क्षेपेक्षेपे तथातथा ॥ १

मर्मसंक्रमणे यत्संवेद्यते ॥ १९ न वेद्याऽऽक्षयित

इति क. य. पाठः ॥ १९ न स्तेतोमिनिभिः ॥ १७ ॥

यथा वसुधैव कुटुम्बकम् कली दद्यात्कलं बहु ।

तथा सावित्रकलं कुम्भं कुटेन मनसा कृतम् ॥ २

कार्यं चापि तथैव सात्वापेन मनसा कृतम् ।

महाभारतऽध्यायः ॥ १८ ॥

कली कुम्भः ॥ १९

पुरोधाव मनो दीह कर्मण्यात्मा प्रवर्तते ॥ ३
 यथा कर्मसमाविष्टः कर्ममनुसमावृतः ।
 नरो धर्मं प्रविशति तत्रापि शत्रु चोत्तरम् ॥ ४
 शुकं शोणितसंसृष्टं शिवा गर्भोदये चतम् ।
 धर्मं कर्मजमाप्नोति शुभं वा यदि वाऽशुभम् ॥ ५
 सौहृन्माद्व्यक्तनापाद्य न च रूपेण सञ्जति ।
 सैवाप्य आश्रयः कार्यं तस्याचङ्गल आचरतम् ॥ ६
 तद्दीर्घं सर्वभूतानां तेन जीवन्ति जन्तवः ॥ ७
 स जीवः सर्वभूतानां धर्ममाविश्य भागवतः ।
 दधाति चेतनां सत्यः प्राणस्थानेष्ववस्थितः ।
 ततः स्पन्दयत्येष्टानि स धर्मश्चेतनान्वितः ॥ ८
 यथा लोहस्य विष्णन्दो निषिको निम्नचित्तहृत् ।
 उदैति तद्वज्रानीहि धर्मं जीवप्रवेक्षनम् ॥ ९
 लोहपिण्डं यथा वह्निः प्रविश्य द्यतितपपेत् ।
 तथा त्वमपि जानीहि धर्मं जीनोपपादनम् ॥ १०
 यथा च दीपः शरणं दीप्यमानः प्रकाशयेत् ।
 एवमेव शरीराणि प्रकाशयति चेतनः ॥ ११
 यथाच कुरुते कर्म शुभं वा यदि वाऽशुभम् ।
 पूर्वदेहकृतं सर्वमवस्यमुपशृज्यते ॥ १२
 ततस्तु क्षीयते चैव पुनवान्यतः प्रवीयते ।
 वायुतु मोक्षयोगस्थं धर्मं निवायुष्यते ॥ १३
 तत्ते धर्मं प्रवक्ष्यामि सुखी भवति येन वै ।
 आवर्तमानो जालीयु यथाऽन्योन्यासु सत्तव ॥ १४
 दानं त्रयं मज्जधर्मं यथोक्तप्रवधारणम् ।
 दत्तः प्रदान्तता चैव भूतानां पातुकम्पनम् ॥ १५
 संयमधानुश्लेखं च परस्वादानवर्जनम् ।
 न्यलीकानामकरणं भूतानां मज्जता भुक्तिः ॥ १६
 मातापित्रोश्च शूश्रूषा देवताविधिपूर्जनम् ।
 गुरुपूजा धृष्टा क्षीणे नित्यमिन्द्रपक्षेयमः ॥ १७
 प्रवर्तनं श्रुमानां च तत्प्रज्ञां व्रतवृत्त्यते ।
 ततो धर्मः प्रभवति यः प्रज्ञाः पाति शाश्वतीः ॥ १८

‘सञ्जितश्चरितो धर्मः सदाचारे प्रविष्टितः ।
 उभयाधौ नवलेपे समौधौ मोक्षतत्त्वा ॥’ १९
 एवं सत्सु सदा धर्म्येचक्षाधेया श्रुवा सितिः ।
 आचारी धर्ममाचष्टे यस्मिन्सन्तो न्यवस्थिताः २०
 तेषु तत्कर्म निधिष्ठं यः स धर्मः सनातनः ।
 यत्नं समभिवर्षेत न स दुर्मतिमाश्रयान् ॥ २१
 अतो निषम्यते लोकः प्रथममधर्मनःकर्मसु ।
 यद्य योगी च शुकश्च स ऐतेभ्यो विनिश्चये ॥ २२
 वर्तमानस्य धर्मेण गुरुवत् यथा तथा ।
 संसारसारणं ह्यस्य कालेन महता भवेत् ॥ २३
 एवं पूर्वकृतं कर्म तयो जन्तुः प्रपद्यते ।
 सर्वं तत्कारणं येन निकृष्टोऽयमिहामृतः ॥ २४
 शरीरव्रह्मणं चास्य केन पूर्वं प्रकल्पितम् ।
 इत्येवं संशये लोके तथा बह्यामन्वतः परम् ॥ २५
 शरीरमात्मनः कृत्वा सर्वलोकपितामहः ।
 त्रैलोक्यमसृजद्भ्रष्टा कृत्स्नं स्यात्स्वजगम् ॥ २६
 ततः प्रधानमसृज्येष्टानां तु शरीरिणाम् ।
 यथा सर्वमिदं न्यासं वां लोके परमां विदुः ॥ २७
 इदं तत्प्रमत्तस्युक्तं परं त्वमुत्तमशरम् ।
 प्रजायां मिथुनं सर्वमेकैकस्य वृथक्पृथक् ॥ २८
 अष्टजन्तुसर्वभूतानि पूर्वदष्टः प्रजापतिः ।
 स्यात्तराणि च भूतानि इत्येता वैविची भुक्तिः २९
 तस्य कालपरीमाणमकरोत्स पितामहः ।
 भूतेषु पतिर्ह्यसि च पुनरावृत्तिमेव च ॥ ३०
 यथा तु कश्चिन्मेधावी दृष्टात्मा पूर्वजन्नेन ।
 यत्प्रवक्ष्यामि तत्तर्कं यथावदुपपद्यते ॥ ३१
 सुखदुःखे यथा सुन्यमनित्ये यः प्रपद्यते ।
 कार्ये चाभेदसंस्थानं विनाशं कर्मसंश्रितम् ॥ ३२
 यद्य किञ्चित्सुखं तद्य दुःखं दष्टमिति स्मरन् ।
 संसारसागरं घोरे तरिष्यति सुदुस्तरम् ॥ ३३
 जनीमरणोर्गैश्च समाविष्टः प्रवानविन् ।
 चेतनावत्तु चैतन्यं तमं भूतेषु पश्यति ॥ ३४

धर्मं जीवप्रवेक्षनं । शरीरे सुखमस्य चैतन्यस्य व्याप्तिमिच्छन्तस्य
 शरीरदृष्टः ॥ २५॥ शरीं यजम् ॥ २६॥ त्रैलोक्यनिर्घोऽन्वयः ॥ २७॥

तपसि तेजसा सम्मरयावन्त्यने क्षीं च पातः ॥ ८ ॥ यथा
 कर्तव्यः सारथीति इत्यां तद्व्यवहितिनां कार्यमयीति कर्तेत्येवं
 आद्यः ४

निर्विघ्ने ततः कश्चिन्मात्रमाद्यः परं पदम् ।
तस्योपदेशं वक्ष्यामि वाचाश्रयेन तच्च ॥ २५ ॥
इति श्रीभग्नहास्ये आचनेपिकर्मणि अद्वैताष्टावर्गे एकोविंशोऽध्यायः ॥ २९ ॥

ज्ञानतस्यान्वयस्याथ पदस्य ज्ञानमुच्यते ।
मोक्षयमानं मया विप्र निषीधेदमक्षेपतः ॥ २६ ॥

विंशोऽध्यायः ॥ २० ॥

कृष्णेनार्जुनमपि मोक्षतामपदिमिति वाच्यमिदं वाच्यमन्वाद्युक्तमुपलक्ष्यते ॥ १ ॥

ब्राह्मण उवाच ।
यः सादेकान्त आसीनस्तत्प्रीं किंचिदचिन्तयन् ।
पूर्वपूर्वं परित्यज्य स निराश्रमको भवेत् ॥ १ ॥
सर्वमिवः सर्वथाः श्रमे रक्तो जितेन्द्रियः ।
अप्येतमपमन्सुख कामदा मुच्यते नरः ॥ २ ॥
आत्मवत्सर्वभूतेषु तथरेषिततः शुचिः ।
'नित्यमेव यथाश्रमायं यथरेषिततेन्द्रियः'
अमात्री निरसीमानः सर्वतो मुक्त एव सः ॥ ३ ॥
शीघ्रितं नरणं बोधे मुखदुःखे तथैव च ।
छायात्मा मे शिवदेव्ये वाः सदा स च मुच्यते ॥ ४ ॥
न कस्यचित्स्वहृदये नापजानाति किंचन ।
निर्द्वन्द्वो बीतरागात्मा सर्वथा मुक्त एव सः ॥ ५ ॥
अनपि यथ निर्बन्धुरनपत्यथ नः कथित् ।
त्यक्तधर्मार्थकामध निराकाङ्क्षी च मुच्यते ॥ ६ ॥
नैन धर्मी न चाधर्मी पूर्वोपपितहा न वाः ।
धीमतातुः यथान्तात्मा निर्द्वन्द्वः स विमुच्यते ॥ ७ ॥
अकर्म चाभिकाङ्क्ष्य पश्येतगदशाश्रितम् ।
अस्वस्वमवशं तिलं अन्नमशुतनराशुतम् ॥ ८ ॥
वैराग्यबुद्धिः सततं तावदोपप्यपेक्षकः ।
आत्मचन्द्रनिदिनोर्ध्वं स करोत्यचिरादिव ॥ ९ ॥
अगन्धमरसरसार्थमशब्दमपरिग्रहम् ।
अकपमनमिद्रेवं दृष्ट्वाऽऽत्मानं विमुच्यते ॥ १० ॥
यथाभूतगुणैर्हीनमस्तिमदलेपकम् ।
अगुणं गुणभोक्तारं यः पश्यति स मुच्यते ॥ ११ ॥
विहाय सर्वसंकल्पान्नुज्झा शरीरमानसान् ।
ज्ञानैर्निर्वाणमाप्नोति निरिन्धन इवानलः ॥ १२ ॥

सर्वसंस्कारनिर्मुक्तो निर्द्वन्द्वो निष्परिग्रहः ।
तस्मा इन्द्रियज्ञानं यथरेषित एव सः ॥ १३ ॥
विमुक्तः सर्वसंस्कारैस्ततो ज्ञात सदातनम् ।
परमाप्नोति संशान्तमचलं नित्यमक्षरम् ॥ १४ ॥
अतः परं प्रवक्ष्यामि योगशास्त्रमनुचनम् ।
गच्छात्वा सिद्धमात्मानं लोके पश्यन्ति योगिनः ॥ १५ ॥
तस्योपदेशं वक्ष्यामि यथाशक्तमिदमेव मे ।
यैर्योगैर्मादयभिर्यं पश्यत्यात्मानमात्मनि ॥ १६ ॥
इन्द्रियाणि तु संहृत्य मन आत्मनि धारयेत् ।
तीजं तया तपः पूर्वं मोक्षयोगं समाचरेत् ॥ १७ ॥
तस्मै नित्यसंकल्पो दम्भादह्मास्पदितः ।
मनीषी प्रमत्ता विप्रः पश्यत्यात्मानमात्मनि ॥ १८ ॥
स चेन्मोक्षार्थं साधुर्बोक्तुमात्मानमात्मनि ।
तत एकान्तधीरः स पश्यत्यात्मानमात्मनि ॥ १९ ॥
संपन्नः सततं मुक्त आत्मधाम्निजितेन्द्रियः ।
यथाय आत्मनाऽऽत्मानं संप्रपुक्तः प्रपश्यति ॥ २० ॥
यथाहि दुरुषः श्रमे दृष्ट्वा पश्यत्यसाधिति ।
तथाकृपयितात्मानं साधुपुक्तः प्रपश्यति ॥ २१ ॥
इषीकां च यथा मुञ्जात्कथिमिष्कृष्य दर्शयेत् ।
योगी निष्कृष्य चारयानं तथा पश्यति देहतः ॥ २२ ॥
मुञ्जं शरीरमित्याहुतिषीकान्मात्मनि धिताम् ।
एतच्चिदर्शनं श्रोतं योगविभिरनुचनम् ॥ २३ ॥
यदा हि मुक्तमात्मानं सम्बद्धं पश्यति देहसूतं ।
न ततोदेष्टारः कश्चिन्नैलोनवस्यापि यः पश्यः ॥ २४ ॥
अन्यान्वाश्रयेन तत्रतो यथेष्टं प्रतिपद्यते ।
विनिविद्य नरां शृणुं न शोचति न हृष्यति ॥ २५ ॥

कृष्णेनोऽर्जुनः । सर्वतः श्रमे ॥ २ ॥ अनपि यथ निर्बन्धुरनपत्यथ नः कथितम् ॥ ३ ॥ अद्वैताष्टावर्गे अष्टावर्गे ॥ १ ॥

विंशोऽध्यायः ॥ २० ॥

देवानामपि देवस्य युक्तः कारयते वशी ।
 मन्त्रं चात्म्यमाप्नोति हित्वा देहमशायतम् ॥२६॥
 विनश्यत्सु च लोकेषु न भवेत् तस्य जायते ।
 क्षिप्रमानेषु भूतेषु न स क्षिप्रयति केनचित् ॥२७॥
 दुःखशोकमर्लघोरैः सद्गुणैरसमुद्रयैः ।
 न विचालयति युक्तात्मा निस्पृहः शान्तवानसः ॥
 नैवं शस्त्राणि विज्यन्ते न मृत्युधास्त्रं विजये ।
 नातः सुखतरं किञ्चिद्दोके कचन दृश्यते ॥ २९॥
 सम्पन्नुक्त्वा स आत्मानमात्मन्वेव प्रतिष्ठिते ।
 विनिवृत्तवरादुःखः सुखं स्वयिति चापि सः ॥ ३०॥
 देहान्मयेष्टमभ्येति हितेमां मनुषीं तनुम् ।
 निर्वेदस्तु न कर्तव्यो ह्यज्ञानेन कथंचन ॥ ३१॥
 सम्पन्नुक्तो यदात्मानमात्मन्वेव प्रपश्यति ।
 तदैव न स्पृहयते साक्षादपि अतःकतोः ॥ ३२॥
 योगमेकान्त्यशीलस्तु यथा विन्दति तच्छुचुः ।
 दृष्टपूर्वा दिवं चिन्त्य वसिन्तंनिवसेत्तुरे ॥ ३३॥
 पुरस्त्राभ्यन्तरे तस्य मनः स्वात्म्यं न यावतः ।
 पुरस्त्राभ्यन्तरे तिष्ठन्मस्तिज्ञावसये गतेत् ।
 तस्मिन्नावसये पार्थ सवास्त्राभ्यन्तरे मनः ॥ ३४॥
 वसिन्त्यावसये कृत्स्नं वसिन्काये स पश्यति ।
 वसिन्काये मनसास्य न च किंचन वाञ्छतः ॥ ३५॥
 सक्षिपन्पेन्द्रिवज्रायै निर्धोषं निर्जने वने ।
 स्वाचनभ्यन्तरे कृत्स्नमेकाग्रः परिधित्वयेत् ॥ ३६॥
 दन्वास्त्रास्तु च जिह्वा च गर्तं शीघ्रं तथैव च ।
 हृदयं चिन्तयेद्यापि तथा हृदयतन्वतम् ॥ ३७॥
 इत्युक्तः स यथा शिष्यो मेधावी मधुसूदन ।
 पश्यन् पुनरेवेमं मोक्षधर्मं सुदुर्बलम् ॥ ३८॥
 धृक् द्रुक्कनिर्दं क्रोष्टे कथमर्थं विपश्यते ।
 कवे रसत्वं ज्ञायति शोषितत्वं कथं पुनः ॥ ३९॥
 तथा मांसं च मेदश्च स्नाय्वस्त्रीणि च पीयथेत् ।
 कथमेतानि सर्वाणि शरीराणि शरीरिणाम् ॥४०॥
 वर्कन्ते नर्पमानस्य पश्यते च कथं बलम् ।
 निरातनं निष्कतनं मलानां च पूषण् पूषण् ॥४१॥
 कुतो वायं प्रथसिषि उच्छसिस्सपि वा पुनः ।

कं च देशमपिष्टाव तिष्ठन्त्यात्मान्यमात्मनि ॥ ३२॥
 जीवः कथं बहति च चेष्टमानः कलेवरम् ।
 किंवर्षं कीदृशं चैव निवेष्टयति वै मनः ॥ ३३॥
 याथातथ्येन भगवन्मकुर्वाहति मेऽन्य ।
 इति संपरितुष्टोऽहं तेन विवेगे माधव ॥ ३४॥
 मत्पश्यन् महाबाहो यथाधुतमरिदम् ।
 यथा सकोष्ठे प्रक्षिप्य भाण्डं नाण्डमना भवेत् ॥ ३५॥
 तथा स्रकापे प्रक्षिप्य मनोहारिनिधनैः ।
 आत्मानं यत्र मार्गेण यमार्गं वतिवर्जयेत् ॥ ३६॥
 एवं सततव्रतयुक्तः भीतात्मा नष्टिरादिषु ।
 आसादयति तद्वत्स वद्वत्स सात्त्विकानि ॥ ३७॥
 न त्वसौ चक्षुषा प्राक्षो न च सर्वैरसीन्द्रियैः ।
 मनसैव प्रदीपेन महाबाहता प्रपश्यते ॥ ३८॥
 सर्वतः पाणिपादास्तः सर्वतोऽक्षिशिरोमुखः ।
 सर्वतः शुक्तिमङ्गोके सर्वमाकूलं तिष्ठति ॥ ३९॥
 जीवो निष्कान्तमात्मानं शरीरात्संपश्यत्यसि ।
 स तनुस्तज्य देहं संपायेद्वत्स केवलम् ॥ ४०॥
 आत्मानमालोकयति मनसा प्रहसन्निव ।
 तदेवमाश्रयं कृत्वा मोक्षं याति ततोऽपि ॥ ४१॥
 इदं सर्वरहस्यं ते मया प्रोक्तं द्विलोक्य ।
 आरुध्ये साधयिष्यामि मन्त्रं निजं यथाशुखम् ॥ ४२॥
 इत्युक्तः स तदा कृष्ण यथा शिष्यो महातपाः ।
 अगच्छत यथाकामं वाङ्मयच्छिन्नसंशयः ॥ ४३॥
 वासुदेव उवाच ।
 इत्युक्त्वा स तदा नाक्यं मां पार्थ द्वितस्रचमः ।
 मोक्षधर्मोऽर्पिते सम्पद् तत्रैवान्तरधीयत ॥ ४४॥
 कथिदेतन्मया पार्थ सुतमेकाग्रचेतसा ।
 तदापि हि रथस्वस्रं सुतमानेतदेव हि ॥ ४५॥
 दैतस्यार्थं सुविज्ञेयं व्याधिभेधेति मे मतिः ।
 नरेणाकृतसंज्ञेन निवृत्तेनान्तरात्मना ॥ ४६॥
 सुरहस्यमिदं प्रोक्तं देवानां भरतर्षभ ।
 कथिन्मिदं श्रुत्वा पार्थ मनुष्येणेह कथिन्मिदम् ॥ ४७॥
 न सेतच्छ्रोत्रवर्धोऽन्यो मनुष्यस्त्वाभ्युतेऽन्य ।
 नैतदन्येन विज्ञेयं व्याधिभेद्यान्तरात्मना ॥ ४८॥

क्रियावतिर्हि कौन्तेय देवलोकाः समल्लभः ।
न पैतृदिष्टं देवानां मत्तैरुपरि वर्तनम् ॥ ५९
परा हि सा मतिः पार्थ यत्तद्ब्रह्म सनातनम् ।
यत्राशुत्तत्वं श्रमेति त्वक्त्वा दुःखं तदा सुखी ६०
इदं धर्मं समास्याप येऽपि स्युः पापयोगिनः ।
क्षिप्रं वैशाल्याया शूद्रास्तोऽपि भामिन् परां मतिम्
किं पुनर्गच्छयाः पार्थ क्षत्रिया वा बहुश्रुताः ।
स्यधर्मरतयो नित्यं ब्रह्मलोकपरायणाः ॥ ६१

॥ इति श्रीमन्महाभारते आनन्देयिकदर्पणि अनुगीतादर्पणि विद्योऽध्यायः ॥ २० ॥

एकविंशोऽध्यायः ॥ २१ ॥

कुन्तेमातुर्नमसि भूतकथादिमुद्यपयिष्यति।दुष्कामास्तप्येतितांवाहस्तुतयः ॥ १ ॥

वासुदेव उवाच ।
अत्रापुद्गादहर्न्तीवमितिहासं ब्रूयतनम् ।
दंपत्योः पार्थ संपादो योऽभवद्भरतर्षभ ॥ १
नास्यपी दास्यते कंचिन्मृजानमिज्ञानपरायणम् ।
तद्वा विविक्षां आसीनं भार्या भर्तारमजवीत् ॥२
कं तु लोकं गमिष्यामि त्वामहं पतिमाश्रिता ।
न्यस्तकर्मणमासीनं श्रीनाश्वमविचक्षणम् ॥ ३
भार्याः पतिव्रतर्ह्येकानाश्रयन्तीति नः श्रुतम् ।
त्वामहं पतिमाश्रय कां गमिष्यामि वै पतिम् ४
एवमुक्ताः स श्रान्तात्मा सासुपाच हसन्निव ।
सुमने नाभ्यसूयामि वाक्पयस्यास तवानये ॥ ५
ब्राह्मं दृश्यं तथा श्राव्यं पदिदं कर्म विद्यते ।
एतदेव न्यवस्यन्ति कर्म कर्मेति कश्चिदः ॥ ६
सोदमेव निगच्छन्ति कर्मिणो ब्रह्मवर्जिताः ।
वैष्कर्म्यं न च लोकेऽस्मिन्मौतेमित्युपलभ्यते ॥७
कर्मणा मनसा वाचा श्रुतं वा यदि वाश्रुतम् ।
जन्मादिमूर्तिभेदानां कर्म भूतेषु वर्तते ॥ ८
रक्षोभिर्वध्यमानेषु रज्यधाम्येषु कर्मसु ।
आत्मसमात्मना तेन दृष्टमायतनं मया ॥ ९
यत्र तद्ब्रह्म निर्द्वन्द्वं यत्र योगः सदाश्रिता ।

हेतुमत्तैरनुदिष्टमुपायाभावात् साधने ।
सिद्धिं फलं च मोक्षं दुःखस्य च विनिर्णयः ६३
नातः परं सुखं त्वन्वत्किंचित्साद्भरतर्षभ ।
भूतवाञ्छावधानं यदाकान्तं च वाञ्छय ॥ ६४
यः परित्यज्यते न तस्यो लोकसारमसारम् ।
एतैरुपायैः स क्षिप्रं परां पतिव्रतायुते ॥ ६५
एतावदेव वक्तव्यं नान्यो भूयोऽसि किंचन ।
एन्मासाभित्ययुक्तस्य योगः पार्थ प्रवर्तते ॥ ६६

न्यवाचं ब्रूते नित्यं धीरो भूतानि धारयत् ॥ १०
यत्र मद्भादयो बुक्तास्तद्वशमुपासते ।
विद्वांसः सुमता यत्र श्रान्तात्मानो विवेकिनः ॥
आयेन न तदग्रेये नास्त्रायं पैत्र विद्वया ।
स्पर्द्धनेन तदस्पृश्यं मनसा तदवगम्यते ॥ १२
चक्षुषा न विद्वद् च परिकचिच्छ्रयणात्तरम् ।
अगम्यमरतत्पश्यं कर्म दुर्न्द्वयश्रितम् ।
यतः प्रवर्तते तत्त्वं यत्र पैतृत्यतिष्ठितम् ॥ १३
प्राप्तोऽप्यायः समानश्च न्यानभ्योदान एव च ।
तत एव प्रवर्तते तदेव प्रविशन्ति च ॥ १४
समानेन्यानयोर्मध्ये प्राप्तापानौ विचेरतुः ।
तस्मिन्नुभे प्रतीयेते सगानो न्यान एव च ॥१५
अपानप्रापयोर्मध्ये उदानो न्यान्य तिष्ठति ।
तस्माच्छयानं कुर्यं शापापानौ न ब्रूयतः ॥ १६
प्राप्तोऽनोपपते यतु तमुदानं प्रचक्षते ।
तस्मात्तपो न्यवस्यन्ति तत्त्वं मन्त्रवादिनः ॥ १७
तेषामन्योन्यसक्तानां सर्वेषां देहाश्रिणाम् ।
अधिष्ठेधानरो मय्ये सप्तथा विहितोऽन्तरा ॥१८
प्राप्यं विदा च चक्षुष त्वक् धीरे च यश्चमम् ।
मनो बुद्धिश्च समीता विदा वैधानरायिणः ॥१९

कर्म अस्मिन्लोकेनैव न्यास वेग इत्यु । कीर्तात् कर्मणा मति
तिष्ठत्येवम् । अस्मिन्मन्त्रे मयः अगम्यमरतत्पश्यं कर्मसु ॥

विषयमिदंभूतमभ्यते इति म. द. पाठः ॥ ५ ॥ तत्तत्तं मन्त्रवा-
दिन इति द. पाठः ॥ १५ ॥ एकविंशोऽध्यायः ॥ २१ ॥

त्रेयं दत्तं च वेयं च स्पृष्टं आश्वं तथैव च ।
मन्त्रमप्यमन्त्रबोद्धव्यं ततः सप्त समिधो मत्ताः ॥ २० ॥
प्राजा मधुमिता द्रष्टा स्पृष्टा श्रोता च पञ्चनः ।
मन्त्रा मोद्धा च सङ्गृहे भवन्ति परमर्षिजः ॥ २१ ॥
त्रेये वेये च दत्ते च स्पृष्टे आश्वं तथैव च ।
मन्त्रमप्यप्यथ बोद्धव्ये सुमये पञ्च सर्वदा ॥ २२ ॥
हवींश्चमिषु होतारः सज्ञायां सज्ञयस्तु ।
सम्पन्नप्रक्षिप्य विहासो जनयन्ति स्वयोनितु २३ ॥
वृषिनी वायुराकाशमाचो ज्योतिष पञ्चमम् ।
मनो बुद्धिश्च सज्ञेता योनिरित्येव दम्भिताः ॥ २४ ॥

॥ इति श्रीमन्महाभारते आश्वमेधिकपर्वणि अमुनीश्वरर्षेण दक्षिणोऽध्यायः ॥ २१ ॥

प्राविशोऽध्यायः ॥ २२ ॥

कुम्भोवाकुलंरुद्रि दशेन्द्रियगुणामिन्द्रियादकम्बज्ज्वरंरुद्रिसेवाहगुणकम् ॥ १ ॥

प्राज्ञश्च उवाच ।
अज्ञाप्नुदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
निरोध दशदोषां विधानमिह वाच्यम् ॥ १ ॥
शौर्यं त्वक्चक्षुषी विद्या नासिका श्रवणौ करौ ।
उपसं पायुरिति बान्धोदधि दृष्ट भामिनि ॥ २ ॥
शब्दस्पर्शौ स्वरसौ गन्धो वायवं क्रिया गतिः ।
रोमसुषुपरीषाणां स्वागो दृष्ट हवींश्चि च ॥ ३ ॥
दिष्टो वायु रविकन्द्रः धृज्यक्षी विष्णुरेव च ।
इन्द्रः प्रजापतिर्मित्रमयो दृष्ट भामिनि ॥ ४ ॥
दशेन्द्रियाणि होतृणि हवींश्चि दृष्ट भामिनि ।
विषया नाम समिधो हूयन्ते तु दद्यान्ति तु ॥ ५ ॥
चित्तं ध्रुवश्च चित्तं च पतिर्ज्ञानहृदयम् ।
सुनिमकमिदं पूर्वं जपदासीदिति ध्रुवम् ॥ ६ ॥
'उतो विनिका विचासीत्ता चित्तं पर्यवेक्षते ।'
सर्वमेवात्र विज्ञेयं चित्ते ज्ञानमवेक्षता ।
रोतः शरीरमुत्सृज्ये निष्ठाता तु शरीरमुत् ॥ ७ ॥
शरीरमुद्ग्राह्यं पल्लसस्मादग्निः प्रपीयते ।
मनसाहवनीयस्तु तस्मिन्प्रक्षिप्यते हविः ॥ ८ ॥

हविर्भूतगुणाः सर्वे प्रविशन्त्यमितं कुलम् ।
अन्तर्वासुप्रविष्टा च जायन्ते स्नातु योनिषु ॥ २५ ॥
तथैव च निरुध्यन्ते मलये भूतभाषणे ।
ततः संजायते गन्धस्ततः संजायते रसः ॥ २६ ॥
ततः संजायते रूपं ततः स्पर्शोऽभिजायते ।
ततः संजायते शब्दः संज्ञयस्तत्र जायते ।
ततः संजायते निष्ठा जन्मैकसप्तधा विदुः ॥ २७ ॥
अनेनैव प्रकारेण प्रचुरीतं पुरातनैः ।
पूर्वाहुतिभिरापूर्वास्ते पूर्णान्ते हि वेजता ॥ २८ ॥

ततो वाचस्पतिर्वक्षते तं मनः पर्यवेक्षते ।
रूपं भवति वै वर्कं तदनुद्भवते मनः ॥ ९ ॥
प्राज्ञश्च उवाच ।
कसाद्राजमवत्पुर्वं कसात्पञ्चान्मनोऽदवत् ।
मनसा चिन्तितं पूर्वं वायवं तत्रभिषयते ॥ १० ॥
केन विज्ञानशोभेन मतिविश्वं समास्त्रिका ।
समुन्मीता नाश्वगच्छत्को वै तां गतिपाथते ॥ ११ ॥
प्राज्ञश्च उवाच ।
तन्मनसः पतिर्भूत्वा तस्मात्प्रेहप्रियमयति ।
तां गतिं मनसः प्रादुर्ध्वनस्तस्मादपेक्षते ॥ १२ ॥
प्रश्नं तु वाच्यमस्योपेक्षाश्वमतुपुष्पति ।
तस्मात्ते वर्तयिष्यामि तयोरेव समाह्वयम् ॥ १३ ॥
उभे वाच्यमसी मत्वा भूतात्मानमनुष्मताम् ।
आवयोः श्रेष्ठमाचक्ष्व चिन्धि नौ संक्षयं विशो ॥ १४ ॥
मन इत्येव भगवांस्तदा प्राह सरस्वतीम् ।
अहं वै कावधुवतुभ्यमिति तं प्राह नागध ॥ १५ ॥
प्राज्ञश्च उवाच ।
स्वावरं श्रेयसं चैव विष्णुमे मनसी मम ।

स्थावरं वस्तुकाशे वै जडत्वं विषये तत्र ॥ १६
 यस्तु ते विषये वस्तुन्यथो वर्णः खरोपि वा ।
 वन्मनो जडत्वं नाम तस्मादस्ति गरीयसी ॥ १७
 तस्माज्जविदुमर्हानि सापमभ्येत्य शोभने ।
 तस्मादुच्छ्रयसमासाद्य प्रवक्ष्यामि तरसति ॥ १८
 प्राप्तापानाभ्यन्तरे यद्गान्धे नित्यं न विष्ठति ।
 श्रीयमाणा महाभागे विना प्राप्यांश्च मामपि ।
 यजायतिमुपाधायत्यसीद् भगवदिति ॥ १९
 ततः प्राणः प्रादुरभूदायमाप्याययन्तुनः ।
 तस्मादुच्छ्रयसमासाद्य न वायवदति कर्हिचित् २०
 योषिणी जातनिर्घोषा नित्यमेव मनर्तते ।
 तपोरपि च योषिण्या निर्वोषैव गरीयसी ॥ २१
 गौरिव प्रसूयत्यर्थावसमुचमशालिनी ।
 सततं सन्देहे वेदा श्चाश्वत् जडत्वादिति ॥ २२

दिव्यादिव्यवमानेन भारवी गौः शुचिमिते ।
 एतयोर्नित्यं पश्य सूक्ष्मवोर्ध्वतमानयोः ॥ २३
 ब्राह्मणुवाच ।
 अनुत्पन्नेषु वाक्नेषु बोधमाना सिरस्रया ।
 किंतु पूर्वं यदा देवी न्याजहार तरसती ॥ २४
 ब्राह्मण उवाच ।
 श्रामेन वा संभवतो धरिरे
 प्राणाद्वानं प्रतिपद्यते च ।
 उदानभूता च निरुज्ज्व देवं
 स्वात्नेन सर्वं दिवमाहरोति ॥ २५
 ततः समाने प्रवितिष्ठतीह
 इत्येव पूर्वं प्रवक्ष्यामि मामपि ।
 तस्मान्नमनः स्थावरत्वादितिह
 तथा देवी जडमत्वादितिह ॥ २६

॥ इति श्रीमन्न्यायभारते आश्वमेधिकपर्वणि अनुगीतादर्पणि द्वविंशोऽध्यायः ॥ २२ ॥

अथोर्विंशोऽध्यायः ॥ २३ ॥

श्रुत्वासाहस्रं प्रति शुभज्ज्ञानादीन्द्रियमुल्लङ्घयन्त्यर्थं केन जगता यद् विनाशयति वा दमनाश्रयैः पतिर्भयमाशुभायः ॥ २३

ब्राह्मण उवाच ।
 जगत्प्रादुराहन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
 सुभये सप्तहोदशां विधानमिह वाचयाम् ॥ १
 प्रायश्चक्षुष विद्या च त्वक् ओषं चैव वक्ष्यामि ।
 मनो बुद्धिश्च सङ्केते होतारः पृथगाभिदाः ॥ २
 सूक्ष्माकाशे सर्वं प्राप्ते न यश्मन्तीतरेतरम् ।
 एतदे सप्तहोदशं समासादितिह शोभने ॥ ३
 ब्राह्मणुवाच ।
 सस्ते तु काशे संघाते कथं भावोऽप्यदर्शिनः ।
 कथं सामावाज्जगत्प्रेतदाचक्ष्व मे वचो ॥ ४
 ब्राह्मण उवाच ।
 गुणज्ञानेषु विज्ञानं गुणज्ञानामभिज्ञता ।
 परस्परं गुणमेते नामिजानन्ति कर्हिचित् ॥ ५
 विद्या चक्षुस्तथा श्रोत्रं त्वक्मनो बुद्धिरेव च ।
 न मन्थानभिगच्छन्ति प्राणस्तानभिगच्छति ॥ ६

प्राणं चक्षुस्तथा श्रोत्रं त्वक्मनो बुद्धिरेव च ।
 न तानभिगच्छन्ति विद्या तानभिगच्छति ॥ ७
 प्राणं विद्या तथा श्रोत्रं त्वक्मनो बुद्धिरेव च ।
 न रुचाप्यभिगच्छन्ति चक्षुस्तान्यभिगच्छति ॥ ८
 प्राणं विद्या ततश्चक्षुः श्रोत्रं बुद्धिर्मनस्तथा ।
 न तेष्वनभिगच्छन्ति त्वक् तानभिगच्छति ॥ ९
 प्राणं विद्या च चक्षुष त्वक्मनो बुद्धिरेव च ।
 न शब्दानभिगच्छन्ति श्रोत्रं तानभिगच्छति ॥ १०
 प्राणं विद्या च चक्षुष त्वक् श्रोत्रं बुद्धिरेव च ।
 संकल्पाप्यभिगच्छन्ति मनस्तानभिगच्छति ॥ ११
 प्राणं विद्या च चक्षुष त्वक् श्रोत्रं मन एव च ।
 न निष्ठानभिगच्छन्ति बुद्धिस्तानभिगच्छति ॥ १२
 जगत्प्रादुराहन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
 इन्द्रियाणां च संवाद्ं मनस्यैव नामिति ॥ १३

मन उवाच ।

नाम्यसि मामृते प्राप्त्वं तसं जिहा न वेति च ।
 कर्म चक्षुर्न गृह्णाति त्वत् स्पर्शं नावपुष्यते ॥ १४
 न श्रोत्रे बुध्यते शब्दं मया हीनं कर्मचन ।
 मयं सर्वभूतानामहमस्मि सनातनम् ॥ १५
 अगाराणीव शून्यानि शान्तापि च इवाग्रयः ।
 इन्द्रियाणि न भासन्ते मया हीनानि नित्यशः ॥ १६
 काष्ठानीवाह्न्यशुष्काणि दत्तवानिरपीन्द्रियैः ।
 गुणार्थोद्वाधिवच्छन्ति मामृते सर्वजन्तवः ॥ १७
 इन्द्रियाण्युतुः ।
 स्वमेतज्ज्ञेत्सर्वं यथैतन्मन्यते भवान् ।
 ज्ञेतेऽस्मान्मसदर्थस्त्वं भोगान्भुङ्क्ष्व भवान्भदि ॥ १८
 वयस्मां लु लीनेषु तर्षयं प्राणधारयम् ।
 भोगान्भुङ्क्ष्व मज्जन्सर्वं यथैतन्मन्यते तथा ॥ १९
 अधवाऽस्मां लीनेषु तिष्ठन्तु विषयेषु च ।
 यदि संकल्पमात्रेण भुङ्क्ष्व भोगान्त्वार्थवत् ॥ २०
 अथ चेन्मन्यसे सिद्धिगसदर्थेषु नित्यदा ।
 प्राप्तेन रूपमादत्स्व तत्तमादत्स्व चक्षुषा ॥ २१
 श्रोत्रेण गन्धानादत्स्व स्पर्शानादत्स्व जिह्वा ।

तथा च शब्दमादत्स्व बुद्ध्या स्पर्शमथापि चार ॥ २२
 वलन्त्ये शनिवन्मा निमया पूर्वलीपसम् ।
 भोगान्पूर्वानादत्स्व नोच्छिद्यं भोक्तुमर्हसि ॥ २३
 तथा हि शिष्यः शास्त्रारं भुत्सर्वमविद्यावति ।
 ततः भुत्सुषादाय भुतार्थेभ्यपतिष्ठति ॥ २४
 विपयानेवमसामिर्दक्षितानभिमन्यसे ।
 जनुभूतानतीर्ताथ स्वमे जागरते तथा ॥ २५
 वैमनस्यं मतानां च जन्तुनमन्यपेतसम् ।
 असदर्थं कृते कार्यं दध्यते प्राणधारयम् ॥ २६
 बहूनि हि संकल्पान्मन्वा स्वमातुषां च ।
 बुद्ध्या पीड्यमानो विपयानेव धावति ॥ २७
 अवारमद्वारमिव प्रविश्य
 संकल्पभोगान्निववान्निन्दन् ।
 प्राणश्वे शान्तिरूपेति नित्यं
 दारुश्वेऽग्निर्निलितो यथैव ॥ २८
 कार्यं तु मतेषु गुणेषु सङ्गः
 कार्यं च नान्योन्यगुणोपलम्भिः ।
 जसाम्निना नास्ति तपोपलम्भि-
 स्त्वाभ्युते त्वां न भजेत्प्रार्थः ॥ २९

॥ इति श्रीकण्वद्भामाहो आश्वमेधिकर्म्मणि अनुगीतार्चने उपोपिठोऽध्यायः ॥ २७ ॥

चतुर्विंशोऽध्यायः ॥ २४ ॥

कुम्भेपातुर्नरति प्राणापानादीनां सत्त्वश्रेष्ठतयावकाशविकारोद्विगतिपादकमाहमर्चयितुंमातुषां ॥ १ ॥

माह्व उवाच ।

अत्रापुदाहन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
 सुमये पञ्चहोत्वा विधानमिह यादवम् ॥ १
 प्राणापानानुदानेन समानो व्यान एव च ।
 पञ्चहोदस्येतान्यै परं भावं विदुर्मुखाः ॥ २
 जाह्न्यपुवाच ।
 सभापात्सप्तहोवार इति मे पूर्विका मतिः ।
 यथा मे पञ्च होवारः फले भावस्तदुत्पत्ताम् ॥ ३
 जाह्न्य उवाच ।
 प्राप्तेन संभूतो वायुरपानो जायते ततः ।

अपाने संभूतो वायुस्ततो व्यानः प्रवर्तते ॥ ४
 व्यानेन संभूतो वायुस्ततोदानः प्रवर्तते ।
 उदाने संभूतो वायुः समानो नाथ जायते ॥ ५
 तेऽशुच्छन्त पुरो गत्वा पूर्वजन्तं पितामहम् ।
 दो नः श्रेष्ठस्तमाचक्षु स नः श्रेष्ठो भविष्यति ॥ ६
 जाह्न्य उवाच ।

यस्मिन्प्रलीने प्रलये जगन्नि
 सर्वे प्राणाः प्राणभूतां शरीरे ।
 यस्मिन्प्रवृत्ते च पुनश्चरन्ति
 स नः श्रेष्ठो गच्छत यत्र कामः ॥ ७

प्राण उवाच ।

मयि प्रलीने प्रलयं व्रजन्ति

सर्वे प्राणाः प्राणभृतां शरीरे ।

मयि ब्रह्मणे च पुनश्चरन्ति

श्रेष्ठो लहं पश्यत मां प्रलीनम् ॥ ८

ब्राह्मण उवाच ।

मानः प्रालीयत ततः पुनश्च प्रचचार ह ।

समानश्चाप्युदानश्च तयो भूतां पुनः शृणु ॥ ९

न त्वं सर्वमिदं न्यास्य त्रिभूमीह यथा वयम् ।

न त्वं श्रेष्ठो हि नः प्राण अपानो हि वक्षे तव ।

प्रचचार पुनः प्राणस्तनोऽपानोऽभ्युपमापत ॥ १०

अपान उवाच ।

मयि प्रलीने प्रलयं व्रजन्ति

सर्वे प्राणाः प्राणभृतां शरीरे

मयि ब्रह्मणे च पुनश्चरन्ति

श्रेष्ठो लहं पश्यत मां प्रलीनम् ॥ ११

ब्राह्मण उवाच ।

न्यासश्च तदुदानश्च प्राणमात्रमथोक्ततः ।

अपान न त्वं श्रेष्ठोसि प्राणो हि पश्यस्तव ॥ १२

अपानः प्रचचारान्ध न्यासस्तं पुनरवधीत् ।

श्रेष्ठोऽहमस्मि सर्वेषां भूयतां येन हेतुना ॥ १३

मयि प्रलीने प्रलयं व्रजन्ति

सर्वे प्राणाः प्राणभृतां शरीरे ।

मयि ब्रह्मणे च पुनश्चरन्ति

श्रेष्ठो लहं पश्यत मां प्रलीनम् ॥ १४

ब्राह्मण उवाच ।

प्रालीयत ततो न्यासः पुनश्च प्रचचार ह ।

प्राणापानादुदानश्च समानश्च तममुपन् ॥ १५

न त्वं श्रेष्ठोसि नो न्यास समानस्तु वक्षे तव ।

प्रचचार पुनर्न्यासः समानः पुनरवधीत् ।

श्रेष्ठोऽहमस्मि सर्वेषां भूयतां येन हेतुना ॥ १६

मयि प्रलीने प्रलयं व्रजन्ति

सर्वे प्राणाः प्राणभृतां शरीरे ।

मयि ब्रह्मणे च पुनश्चरन्ति

श्रेष्ठो लहं पश्यत मां प्रलीनम् ॥ १७

‘ततः समानः प्रालिख्ये पुनश्च प्रचचार ह ।

प्राणापानादुदानश्च न्यासश्चैव तममुपन् ।

न त्वं समान श्रेष्ठोसि न्यास एव वक्षे तवा’ ॥ १८

समानः प्रचचारान्ध उदानस्तदुवाच ह ।

श्रेष्ठोऽहमस्मि सर्वेषां भूयतां येन हेतुना ॥ १९

मयि प्रलीने प्रलयं व्रजन्ति

सर्वे प्राणाः प्राणभृतां शरीरे ।

मयि ब्रह्मणे च पुनश्चरन्ति

श्रेष्ठो लहं पश्यत मां प्रलीनम् ॥ २०

ततः प्रालीयतोदानः पुनश्च प्रचचार ह ।

प्राणापानौ समानश्च न्यासश्चैव तममुपन् ।

उदान न त्वं श्रेष्ठोसि न्यास एव वक्षे तव ॥ २१

ब्राह्मण उवाच ।

तत्तत्तानवधीत्सर्वान्मन्त्रसमानः प्रजापतिः ।

सर्वे श्रेष्ठा न च श्रेष्ठाः सर्वे चान्योन्यकारिणः ॥ २२

सर्वे सविपक्षे श्रेष्ठाः सर्वे चान्योन्यपरिनिवः ।

इति तानवधीत्सर्वान्मन्त्रसमवेतान्प्रजापतिः ॥ २३

एकः स्मिरधराध्याम्ये विद्वेषात्पञ्च वाक्यः ।

एक एव च सर्वोत्सा बहुधाऽप्युपधीयते ॥ २४

परस्परस्तु हृद्दो भावयन्तः परस्परम् ।

सखि व्रजत मर्दं वो धारयन्ते परस्परम् ॥ २५

॥ इति श्रीमन्महाभारते आश्वमेधिकापर्वणि अशुनीतामर्षि चतुर्विंशोऽध्यायः ॥ २४ ॥

पञ्चविंशोऽध्यायः ॥ २५ ॥

कुन्वेलाकुर्वन्मति माह्वयेन माह्वयेनानुसृज्यतद्विद्विषात्कनारत्नैवममत्तंनाराधुनादः ॥ १ ॥

ब्राह्मण उवाच ।

अत्राप्युद्गारन्वीममितिहासं पुरातनम् ।

अनुपानुपनीते इति क. घ. पाठः ॥ २४ ॥

चतुर्विंशोऽध्यायः ॥ २४ ॥

नारदस्य च संवादसुषेदेवमतस्य च ॥ १
 देवमत उवाच ।
 जन्तोः संजायमानस्य किंतु पूर्वं प्रवर्तते ।
 प्राणोऽपानः समानो वा न्यानो बोधान एव च ॥ २
 नारद उवाच ।
 केनायं सूच्यते जन्तुललोऽन्यः पूर्वमेति तम् ।
 प्राणइन्द्रं हि निश्चेन्न तिर्यगूर्ध्वमधश्च यत् ॥ ३
 देवमत उवाच ।
 केनायं सूच्यते जन्तुः कथान्यः पूर्वमेति तम् ।
 प्राणइन्द्रं च मे ब्रूहि तिर्यगूर्ध्वमधश्च यत् ॥ ४
 नारद उवाच ।
 संकल्पाजायते तर्जः शब्दादपि च जायते ।
 रसात्संजायते चापि रुपादपि च जायते ॥ ५
 'स्पर्शोत्संजायते चापि गन्धादपि च जायते ।'
 श्रुक्काण्येगित्संखहात्सूर्यं प्राप्यः प्रवर्तते ।
 माषेन विभुते शुक्रे ततोऽपानः प्रवर्तते ॥ ६
 श्रुक्कारसंजायते चापि रसादपि च जायते ।
 एतद्व्यसृदानस्य इषो मिथुनमन्तरा ॥ ७
 कामात्संजायते शुक्रे श्रुक्कारसंजायते रजः ।
 समानव्यानजनिते सामान्ये शुक्रेषोषिते ॥ ८
 प्राणापानाभिर्दं इन्द्रमवाह्य चोर्ध्वं च गच्छतः ।

न्यानः समानर्ध्वोभौ तिर्यग्इन्द्रव्यसृच्यते ॥ ९
 अग्निर्देवताः सर्वा इति देवस्य प्राप्तमात् ।
 संजायते हि प्राणेषु ज्ञानं बुद्धितमन्वितम् ॥ १०
 तस्य भूयस्तापोरुचं स्वो भक्ष तुल्यतः ।
 सर्वं संजायते तस्य यत्र प्रक्षिप्यते हविः ॥ ११
 हविः सन्नानो न्यानश्च इति यज्ञविदो विदुः ।
 प्राणापानात्तत्त्ववर्णा तपोर्मध्ये हुताशनः ॥ १२
 एतद्व्यसृदानस्य परमं ब्राह्मणा विदुः ।
 विरेन्द्रमिति यन्नेतत्तन्मे निगदतः शत्रु ॥ १३
 अहोरात्रमिदं इन्द्रं तपोर्मध्ये हुताशनः ।
 एतद्व्यसृदानस्य परमं ब्राह्मणा विदुः ॥ १४
 'उमे सत्समृते इन्द्रं तपोर्मध्ये हुताशनः ।
 एतद्व्यसृदानस्य परमं ब्राह्मणा विदुः ॥' १५
 सत्समृतेन वृन्दे तपोर्मध्ये हुताशनः ।
 एतद्व्यसृदानस्य परमं ब्राह्मणा विदुः ॥ १६
 'उमे शुभाशुमे इन्द्रं तपोर्मध्ये हुताशनः ।
 एतद्व्यसृदानस्य परमं ब्राह्मणा विदुः ॥' १७
 ऊर्ध्वं समानो न्यानश्च न्यस्यते कर्म तेन तत् ।
 द्वितीयं तु समानेन पुनरेव न्यस्यते ॥ १८
 शान्त्यर्थं वामदेव्यं च शान्तिर्वैश्व सनातनम् ।
 एतद्व्यसृदानस्य परमं ब्राह्मणा विदुः ॥ १९

॥ इति श्रीनन्महाभारते आत्मोपनिषत्सु जन्तुगीताध्यायः ॥ २५ ॥

चर्द्धिशोऽध्यायः ॥ २६ ॥

कुम्भेन बुधिविदंति कर्द्धकवादिभिर्निपादकमाद्यचर्द्धितर्द्धिपादादुवाचः ॥ १ ॥

ब्राह्मण उवाच ।
 अवाप्नुदाहरन्तीमभिविशिष्टं पुरातनम् ।
 चातुर्होत्रविधानस्य विधानमिह वारहम् ॥ १
 तस्य सर्वस्य विधिर्वादिधानमुपदेस्यते ।
 शत्रु मे गदतो भद्रे रक्षामिदमद्भुतम् ॥ २
 कर्णं कर्म कर्वा च मोक्ष इत्येव भाषिणि ।
 परवार एव होतासो वैरिदं जगदावृतम् ॥ ३
 होताणां साधनं चैव शत्रु सर्वमक्षेपतः ।

ज्ञानं विद्या च चक्षुष्यं स्पृशं भोजं च पञ्चमम् ।
 मनो बुद्धिश्च सर्वेते ज्ञेयाः कारयेदेतव ॥ ४
 यन्पो रसश्च रूपं च शब्दः स्पर्शश्च पञ्चमः ।
 मन्तन्ममवबोद्धन्त्यं सर्वेते कर्मेदेतव ॥ ५
 ज्ञाता भक्षयिता इष्टा स्पृष्टा भोक्ता जपश्चरः ।
 मन्ता बोद्धं च सर्वेते विज्ञेयाः कर्मेदेतव ॥ ६
 सप्तुगान्मक्षयन्त्येते गुणवन्तः शूभाशुभात् ।
 जन्तो निर्गुणार्थेते सर्वेते मोक्षदेतव ॥ ७

विदुषां बुध्यमानानां संसं स्थानं वधाविधि ।
 सुवासो देवता भूत्वा सततं भुञ्जते हविः ॥ ८
 'अदन्द्वापि चास्मानि वसतेनोपहन्यते ।'
 आरमार्यं प्राचयन्नर्त्तं मसतेनोपहन्यते ॥ ९
 अमन्वमधर्षं चैव मवपानं च हन्ति तम् ।
 स चार्त्तं हन्ति तं चार्त्तं स हत्वा हन्त्ये पुनः ॥ १०
 हन्ता स्रजमिदं पिष्टान्दुर्नर्ननयतीश्वरः ।
 न चास्माज्जायते तस्मिन्सुहो नाम न्यतिक्रमः ॥ ११
 मवसा मन्वते पच पच वाचा निगद्यते ।
 श्रोत्रेण श्रूयते पच चक्षुषा वच हस्यते ॥ १२
 स्पर्शेन स्तुयते पच प्रायेण प्रायते च यत् ।

मनस्वेतानि संवन्व हवींषेतानि सर्वशः ॥ १३
 सुवपत्पावको मर्त्तं दीव्यतेऽन्तःशरीर्यः ।
 योगयज्ञः प्रहृषो मे ज्ञानं प्रथमयो हविः ।
 प्रायस्त्रोन्नोऽपानशक्तः सर्वस्यापमुदधिगः ॥ १४
 कर्वाऽनुमन्ता मन्त्रात्मा होवाऽन्वर्द्धः कृतस्तुतिः ।
 ज्ञाते प्रधास्ता तच्छ्रेष्ठमपवर्गोऽस्य दधिगा ॥ १५
 श्रवथाभ्यश्च शंसन्ति नारायणविदो जनाः ।
 नारायणाय देवाय वदन्तिदग्धस्तुपुरा ॥ १६
 तत्र साधयि गायन्ति तत्र चाहुर्निर्दर्शनम् ।
 देवं नारायणं भीम सर्वोत्तमानं निरोध तम् ॥ १७

॥ इति बीजम्बहाराष्ट्रे आचयेनितर्त्तमि अमुनीतामर्षमि पवित्रोऽप्यायः ॥ २६ ॥

सप्तविंशोऽध्यायः ॥ २७ ॥

कुम्भेन मुनिर्हिरण्यं जलाचरित्वा सुन्दरेव कुम्भेन परमहोतदेवो देवन्वर्तीनां सत्त्वयोग्यानुसारेण नागार्चनमवर्त्तय-
 त्पादकपादाभ्यर्चयित्वाहस्तुपुरा ॥ १ ॥

आज्ञाय उवाच ।

एकः शाला न द्वितीयोति शाला
 यो हृन्मसस्तमहमनु जयीमि ।
 तेनैव मुक्तः प्रवणादिरोदकं
 यथा निमुच्योमि तथा वरामि ॥ १
 एको मुक्तीति ततो द्वितीयो
 यो हृन्मसस्तमहमनु जयीमि ।
 तेनानुशिक्षा गुरुषा सदैव
 पुरा हता दान्वाः सर्व एव ॥ २
 एको चतुर्वीति ततो द्वितीयो
 यो हृन्मसस्तमहमनु जयीमि ।
 तेनानुशिक्षा गान्धवा चतुर्मन्त्राः
 सत्त्वर्षाः चार्थे विभि यमान्ति ॥ ३
 एकः श्रोता नास्ति ततो द्वितीयो
 यो हृन्मसस्तमहमनु जयीमि ।

तस्मिन्पुत्री गुरुषां निरुप
 श्रुतो गतः सर्वलोकावराणम् ॥ ४
 एक्ये देहा नास्ति ततो द्वितीयो
 यो हृन्मसस्तमहमनु जयीमि ।
 तेनानुशिक्षा गुरुषा सदैव
 लोके द्विष्टाः पक्ष्याः सर्व एव ॥ ५
 अत्राशुद्वारमतीमविदितां गुरातनम् ।
 प्रजापती पक्ष्यानां देवर्षीणां च संविदम् ॥ ६
 देवर्षश्च नागावाचस्तुराश्च प्रजापतिम् ।
 सर्वैरुच्यमुपासीनं येनो नः प्रोच्यतामिति ॥ ७
 तेषां प्रोवाच भगवान्श्रेयः समनुश्रुताम् ।
 ओमित्येकाहं नम ते सुत्वा प्राद्वन्द्विषाः ॥ ८
 तेषां प्रद्वमवागानामुपदेशं च श्रुत्वा ॥ ९
 सर्पाणां दंष्ट्रेण भावः प्रभुतः पूर्वमेव तु ॥ १०
 अतुराणां प्रहस्तु र्दमभावः स्वभावजः ।

अथममहमिति पुनरिति ५. पाठः ॥ ११ ॥ दीव्यते हृन्मस-
 स्तम इति च. ड. ५. पाठः ॥ १४ ॥ चतुर्वीतिऽप्यायः ॥ २६ ॥
 एकः शाला न द्वितीयोति पवित्रया निमुच्योमि तथा

वरामि । इत्येव पिष्टान्दुःखाः सन्ति वास्ता तेनाहस्तुपुरा प्रजा-
 पतिरोदकमिति च. ड. ६. पाठः ॥ १० ॥ देवाय चतुर्ष्वेति
 दृष्टः ० ५ ॥ अदन्वन्विनेति । शिरो चतुर्ष्वेति ॥ ८ ॥

दानं देवा व्यसिता दममेव महर्षयः ॥ १०
 एकं शालारनासाय जम्बेनैकेन संसृताः ।
 नाशान्यवसिताः सर्वे सर्वदेवर्षिदानवाः ॥ ११
 सुषोत्सवं श्रेष्ठमानं गृह्णाति च पचात्ययम् ।
 शुष्कस्तद्वतो भूषो गुरुभ्यो न विद्यते ॥ १२
 तस्य चाहुमते कर्म ततः पथात्प्रवर्तते ।
 गुरुर्बभूवुश्च शाला च देशा च हृदि संश्रिताः ॥ १३
 पापेन विचरैहोके वापचारी भवत्ययम् ।
 शुभेन विचरैहोके शुभचारी भवत्युत ॥ १४

॥ इति श्रीमन्महाभारते आश्वमेधिकपर्वणि अश्वमेधपर्वणि सप्तविंशोऽध्यायः ॥ २७ ॥

अष्टाविंशोऽध्यायः ॥ २८ ॥

कुम्भेन दुधिक्षिप्तमिति विद्यामक्रानोदत्तमन्त्रकृतमपरमाक्रमद्वन्द्वमित्येकमवस्तुवादः ॥ १ ॥

ब्राह्मण उवाच ।
 संकल्पदर्शमशकं लोकहर्षदिक्षातयम् ।
 मोहान्धकारविमिरं लोभान्धाविमरीश्वरम् ॥ १
 विषवैकात्म्यबाधनं कामकोपविताडकम् ।
 तदतीत्य महाहूर्गं प्रविशोसि महद्भनम् ॥ २
 ब्राह्मण उवाच ।
 क त्वदनं महाब्राह्म के वृक्षाः सरितश्च काः ।
 कियन्तः पर्वताश्चैव कियत्स्वध्वनि त्वदनम् ॥ ३
 ब्राह्मण उवाच ।
 नैतदस्ति शृङ्गमात्रः किंचिदन्वयतः सुलम् ।
 नैतदस्त्वृषभगनावः किंचिदुःस्वतः ततः ॥ ४
 वस्त्राङ्गसुतरं नास्ति न ततोऽस्ति महधरम् ।
 नास्ति तस्मादुःस्वतः नास्त्वन्वयचत्समं सुखम् ॥ ५
 न तस्माविष्य शोचन्ति न प्रहृष्यन्ति च दिवाः ।
 न च विभ्रवति केभ्यविबैभ्यो विभ्रवति केचन ६
 वसिन्त्वने सप्त महाहुमाश्च
 कलानि सप्ताविषयश्च सप्त ।
 सप्ताभमाः सप्त सप्ताधयश्च
 दीक्षाश्च सप्तैतद्वरवरूपम् ॥ ७

अश्वमेधः च भोजः च देशः च हृदि क्षिप्तः इति त. पाठः
 ॥ १ ॥ सप्तविंशोऽध्यायः ॥ २७ ॥

महर्षयः सप्त श्रेष्ठमाना इति क. घ. पाठः ॥ ७ ॥

कामचारी तु कामेन च हन्दिश्वसुखे रतः ।
 ब्रह्मचारी सर्ववैष च हन्दिश्वजने रतः ॥ १५
 अनेत्रप्रतर्क्यो तु केवलं ब्रह्मणि स्थितः ।
 ब्रह्मभूतभरैहोके ब्रह्मचारी भवत्ययम् ॥ १६
 ब्रह्मैव समिपस्तस्य ब्रह्मार्थिर्ब्रह्मसंसारः ।
 जापो ब्रह्म गुरुर्ब्रह्म स ब्रह्मणि समाहितः ॥ १७
 एतदेवेदं सर्वं सूक्ष्मं ब्रह्मणर्वै निदुर्लभम् ।
 विदित्वा चान्यत्रमन्द क्षेत्रेनेनाहुर्दक्षिताः ॥ १८

अश्वमेधपर्वणि सप्तविंशोऽध्यायः ॥ २७ ॥

पञ्चवर्णानि दिव्यानि गुण्यानि च कलानि च ।
 स्रजन्तः पादपास्तत्र न्याप्य तिष्ठन्ति त्वदनम् ॥ ८
 सुरवर्णानि दिवर्णानि गुण्यानि च कलानि च ।
 स्रजन्तः पादपास्तत्र न्याप्य तिष्ठन्ति त्वदनम् ॥ ९
 'संकराणि त्रिवर्णानि गुण्यानि च कलानि च ।
 स्रजन्तः पादपास्तत्र न्याप्य तिष्ठन्ति त्वदनम्' १०
 सुरभीणि दिवर्णानि गुण्यानि च कलानि च ।
 स्रजन्तः पादपास्तत्र न्याप्य तिष्ठन्ति त्वदनम् ११
 सुरभीष्येकवर्णानि गुण्यानि च कलानि च ।
 स्रजन्तः पादपास्तत्र न्याप्य तिष्ठन्ति त्वदनम् १२
 बहून्ध्वन्यक्तवर्णानि गुण्यानि च कलानि च ।
 विष्टवन्तौ महाहूर्गौ त्वदनं न्याप्य तिष्ठतः ॥ १३

एको वहिः सुपना ब्राह्मणोऽथ

पञ्चेन्द्रियाणि सन्निधाय सन्ति ।

तेभ्यो वृक्षाः सप्त कलन्ति दीक्षा

सुधाः कलान्प्रतिपद्यः कलाग्नाः ॥ १४

आतिथ्यं प्रतिगृह्णन्ति तत्र सप्त महर्षयः ।

अर्चितेषु ब्रह्मिणेषु तेभ्यश्चक्षोचते ननम् ॥ १५

महाहूर्गं मोक्षफलं शान्तिभ्यामात्मनितम् ।

अश्वमेधानि दिव्यानीति क. घ. पाठः ॥ ९ ॥ स्रजन्तः पाद-
 पास्तत्र न्याप्य तिष्ठन्ति त्वदनमेति क. घ. पाठः ॥ १३ ॥

ज्ञानाश्रयं दृष्टिलोभमन्तःक्षेत्रज्ञभास्करम् ॥ १६
 वेऽपिगच्छन्ति तस्मिन्तस्मैवां नास्ति पुनरेव ॥
 ऊर्ध्वं चापथ विषेक तस्यमान्तोऽपिगम्यते १७
 सप्त क्षिप्रस्तत्र चरन्ति तस्या-
 स्तत्रवास्तुता भालुमलौ जनिव्यः ।
 ऊर्ध्वं रसानाददते मज्जान्वः
 सर्वाम्पथा नित्यमनित्यता च ॥ १८
 तत्रैव प्रविष्टिष्ठन्ति पुनस्तत्रोदयन्ति च ।
 सप्त समर्पयः सिद्धा नसिष्ठश्चमूहैः सह ॥ १९
 पञ्चो यत्नो भगवैन विजयः सिद्धतेजसः ।
 एतमेवातुवर्तन्ते सप्त उपोर्वीपि भास्करम् ॥ २०

॥ इति श्रीमन्महाभारते आश्वमेधिकपर्वणि अनुवीतपर्वणि अष्टमोऽध्यायः ॥ २८ ॥

एकोनविंशोऽध्यायः ॥ २९ ॥

कुलोवाहुर्नयति नावीर्ष्विजाया मधर्मैःकामाद्यदित्यादृशान्मुनिरित्येवाहपुकारः ॥ १ ॥

मात्रम उवाच ।
 गन्धाद्य जिघांमि रसाद्य वेधि
 कर्षं न यजमानि न च रक्षामि ।
 न चापि सुम्दान्विविधाभ्युपोग्मि
 न चापि संकल्पस्तुपैमि कंचित् ॥ १
 अर्पयन्तिष्ठान्कामयते स्वभावाः
 सर्वान्द्रोषान्मदित्यते स्वभावाः ।
 कामद्रेषालुज्वरतः स्वभावा-
 त्यावापामौ जन्तुदेहाभिवेद्य ॥ २
 तेभ्यमान्वांस्तेषु नित्यांश्च भाना-
 न्भूतात्मानं कलयेज्जं गरीरे ।
 तस्मिन्निष्ठुन्नास्ति युक्तः कर्षचि-
 त्कामकोवाभ्यां जरया मृत्पुत्रा च ॥ ३
 अकामयानस्य च सर्वकामा-
 नविदिशाणस्य च सर्वदोषात् ।

न मे स्वभावेषु भवन्ति रेषा-
 शोषस्य विन्दोरिव पुष्करेषु ॥ ४
 नित्यस्य चैतस्य भवन्ति नित्या
 निरीक्ष्यमाणस्य रहन्समाधान् ।
 न सज्जते कर्मसु बोधवातं
 दिवीनं सूर्यस्य मनुजजालम् ॥ ५
 अजायुदाहरन्तीनभितिरातं पुरातनम् ।
 अभ्यर्चयन्तिर्नन्दं तं निबोध यशस्विनि ॥ ६
 प्रोक्ष्यमाणं पशुं दद्या यत्कर्मण्ययान्वीत् ।
 वरिरभ्यर्च्यमासीनो हितेषमिति कुलपत् ॥ ७
 समन्वयः प्रमुखाच नार्यं लागो विनश्यति ।
 शेषसा योक्षयते जन्तुपेक्षाच्छुतिरिव तथा ॥ ८
 यो सस्य पार्थिवो नावाः दृष्टिर्न स भविष्यति ।
 यदस्य वारितं किंचिदपस्तर्जनेक्ष्यति ॥ ९
 सूर्यं चक्षुर्दृष्ट्वा शोके प्रापोऽस्य दिनमेव च ।

प्रयोजनमिति चेष्टि क. पाठः । तेन सप्तपैः सिद्धा इति क.
 क. पाठः ॥ १९ ॥ मधर्मैःकामाद्यदित्यादृशान्मुनिरित्येवाहपुकारः इति क.
 क. पाठः ॥ २० ॥ कामात्तत्र कलमिति नित्यात्तेति क. क.
 पाठः ॥ २४ ॥ नित्यांश्च भूतात्मानं कलयेज्जं गरीरे ।

क. क. पाठः ॥ २५ ॥ अजायुर्नन्दोऽध्यायः ॥ २८ ॥
 कर्मनित्येति तेन कामत इति क. क. क. पाठः । जन्तु-
 देहाभिवेद्येति क. क. क. पाठः ॥ ५ ॥ नास्ति स्वभावाः कर्म-
 नित्येति क. क. क. पाठः ॥ ६ ॥

आयमे वर्षमानस्य नमे दोषोस्ति कथन ॥ १०
 यत्किञ्चापि ।
 शायैर्वियोगे क्षयगस्त यदि श्रेयः प्रपश्यति ।
 छायायै वर्तते यज्ञो भवतः किं प्रबोधनम् ॥ ११
 यजु र्वा मन्थते माता अजु र्वा मन्थते पिता ।
 मन्थविज्ञानहृत्प्रीत्य परिवर्ते निशेषतः ॥ १२
 एवमेवानुमन्योरस्तान्मन्थवान्नुपार्हति ।
 तेषामनुमतिं श्रुत्वा शनवा कर्तुं निचारया ॥ १३
 अध्वर्युस्त्वाच ।
 प्राया अभ्यस्त स्यावस्त भाषितास्ते सप्तोनिजु ।
 शरीरं केवलं क्षिप्तं निषेष्टमिति मे वतिः ॥ १४
 इन्धनस्य तु तुल्येन शरीरेण निषेवसा ।
 हिंसा हि बहुकामानामिन्धनं पशुसंश्लिप्तम् ॥ १५
 अहिंसा सर्वधर्माभ्यामिति वृद्धानुज्ञातम् ।
 वदहिंसं मनेत्कर्म तत्कार्यमिति विचारे ॥ १६
 अहिंसेति प्रतिज्ञेयं यदि वद्वाम्भतः परम् ।
 शन्यं बहुनिधेयं वक्तुं भवता कार्यदृक्पणम् ॥ १७
 अहिंसा सर्वभूतानां नित्यमस्मात्तु रोचते ।
 प्रत्यक्षतः साधयामो न परोक्षप्रासादे ॥ १८
 अध्वर्युस्त्वाच ।
 भूमेधेनमुपानहृद्भ्य विषस्यापोमयाप्रसात् ।
 ज्योतिषां पश्यते क्वं सृष्टस्तनिलज्जाम्भुषात् ॥ १९

॥ इति श्रीमन्महाभारते आश्वमेधिकपर्वणि अश्वमेधविशोऽध्यायः ॥ २९ ॥

त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३० ॥

माहमेन सप्तर्षीमिति हिंसाया अपातंमन्थते महर्षिपत्न्या प्रमर्षीमन्थयेत्येतिरथा पराजुगमचरित्यवस्थातम् ।
 ॥ १ ॥ रामेण कार्त्तवीर्यं विज्ञते लक्ष्मणमिन्द्रिजसद्विज्ञेयम् ॥ २ ॥ ततः सुदेन राजेन विज्ञातकृत्यः सर्वहृदियजुर्नमे
 तस्मिन्पुत्री राजस्य परिकल्पययतनम् ॥ ३ ॥

माहव उवाच ।

अश्वपुद्गाहरन्तीमपि विहासं दुरावनम् ।

कार्त्तवीर्यस्य संवादं समुद्रस्य च भाषिनि ॥ १

कार्त्तवीर्यार्जुनो नाम राजा बाहुसदृशवान् ।

येन सागरपर्यन्ता धनुषा निजिता मही ॥ २

त कदाचित्समुद्रान्ते विचरन्त्यदर्विवः ।

अथ आ मन्थतां माता पिता माता वसेति च । मन्थयन्तेन-
 नीप परमार्थं निषेवत इति च. २. पाठः ॥ १५६ भूमेति वजु-
 पदस्य भूताभि भोगः संभवतीति व्याख्यायितोऽपरीहृतेन

हृदियजुः ॥ १५ ॥ किं क्वं न मन्थतेऽहिंसायति श्रेयः
 ॥ १५ ॥ मा मन्तुं कर्तुं कर्तुमिति च. पाठः ॥ १६ ॥
 एकोनविंशोऽध्यायः ॥ २९ ॥

जगत्किञ्चनरघवैः समुद्रमिति नः क्षुत्म् ॥ ३
 तं समुद्री नमस्कृत्य कृताञ्जलिवाचम् ।
 या मुञ्च वीर नारायणमहि किं कृतवपि ते ॥ ४
 मदाश्ववाणि भूतानि त्वदिष्टहैमेदुभिः ।
 वध्यन्ते राजशाईल तेभ्यो देवमयं पित्रो ॥ ५
 अर्जुन उवाच ।
 मत्समो यदि संश्रामे शरासनधरः कश्चित् ।
 विद्यते तं सपाचक्ष्व नः समो मे महाभूषे ॥ ६
 समुद्र उवाच ।
 महर्षिर्देवदक्षिणे नदि राजन्पुरा क्षुतः ।
 तस्य पुत्रस्यवातिभ्यं नयान्त्वर्तुमर्हसि ॥ ७
 ततः स राजा प्रययौ कोषेन महता हतः ।
 स समाधनवानम्ब राममेवान्वययत् ॥ ८
 स रामप्रतिदुलानि चकार सह पशुभिः ।
 आपातं जनयामास राक्षस्य च महात्मनः ॥ ९
 तत्क्षेत्रतः मज्जन्नास रामस्याभितरेजसः ।
 मद्विपुलैस्तेभ्यो वदा कमललोचने ॥ १०
 ततः परशुमादाय स रं बाहुप्रदक्षिणम् ।
 चिच्छेद सहसा रामो बहुशास्त्रमिव हुम् ॥ ११
 तं हतं पतितं दृष्ट्वा समेततः सर्वैरान्वयाः ।
 अजीनादाय शक्तींश्च वार्ज्यं पर्येषावचन् ॥ १२

रामोऽपि पशुमादाय रथमारुह्य सत्वरः ।
 निरुज्ज्वल्यवर्षाणि व्यधमत्पाथिवं बलम् ॥ १३
 ततस्तु धनिषाः केचिन्नमदक्षि निहत्य च ।
 विविधगिरिदुर्गाणि सृताः विहाद्विता इव ॥ १४
 तेषां सविहितं कर्म तद्व्याकाशविशुद्धम् ।
 प्रजा वृषलतां वाग्वा माक्षपानामदर्शनात् ॥ १५
 एवं ते द्रविडाग्नीराः शुम्भद्वय शर्वरः सह ।
 वृषलस्य परिपता व्युत्थानात्क्षत्रधर्मतः ॥ १६
 ततश्च दत्तीरास्तु धनिषास्तु पुनः पुनः ।
 द्विजैस्त्रपादितं क्षत्रं आमदाग्नौ म्वकुण्ठत ॥ १७
 एकविंशतिमे काते रामं वामशरीरिणी ।
 दिव्या प्रोषाच मधुरा सर्वलोकापरिभुता ॥ १८
 रामराम निवर्तस्य कं मुनें तात वध्यसि ।
 क्षत्रधन्नुनिमाग्नायैर्निमयोऽयं पुनः पुनः ॥ १९
 तथैव रं महात्मानश्चीकरत्तुसासदा ।
 विश्रामदा महापाय निवर्तस्तेष्वथानुवन् ॥ २०
 चित्तुर्नभममृष्यंस्तु रामः प्रोषाच तातुषीन् ।
 नाहन्तीह भवन्तो मां निमग्नविह्वलिभुज ॥ २१
 पितर ऊतुः ।
 नार्हते क्षत्रधन्वृत्स्वं मिहान्तं जयतांवर ।
 नेह युक्तं त्वया हन्तुं माक्षयेन सता वृचान् ॥ २२

॥ इति बीमन्महाभारते आचनेपिकनर्पणि अनुनीताधर्मणि पितोऽध्यायः ॥ ३० ॥

एकविंशोऽध्यायः ॥ ३१ ॥

परशुमादमिति सन्धिपुनिः कृतिश्चमध्विर्वर्तनासासर्कोतल्लानवचनम् ॥ १ ॥ रामेन वपञ्चवनादिस्तो विमले
 लज्जवनाम् ॥ २ ॥

पितर ऊतुः ।
 जनाप्युदाहरन्तीमितिदासं दुरातनम् ।
 सुता च तत्तथा कार्यं भवता दिजस्रचम ॥ १
 अलर्को नाम राजर्षिरवत्सुमहातपाः ।
 धर्मज्ञः सत्यवादी च महात्मा सुदृढव्रतः ॥ २
 स सायारान्तां धनुषा विनिर्मित्य मदीमिमां ।

कृता सुदुष्करं कर्म मनः सुदमे समाधये ॥ ३
 सिरस्त इक्षुमूलेऽयं तस्य चिन्ता पश्य ह ।
 उत्सृज्य सुमहाश्रम्यं सुधर्मं प्रति महात्मने ॥ ४
 अलर्क उवाच ।
 मनसो मे बलं जातं मनो जित्वा ध्रुवो जयः ।
 अन्यत्र नावान्नास्ति शत्रुभिः परिवारितः ॥ ५

तेजसुरातं कर्मणि ८. पद्यः ॥ १५ ॥ सुप्रधानाश्च-
 न्दिराज इति ८. पद्यः ॥ १६ ॥ विविधोऽध्यायः ॥ ३० ॥

अयं विजयः पञ्चमोऽयं ॥ १ ॥ अन्यत्र नावान्नास्ति शत्रु-
 भिरिति १. शत्रुनिर्निन्दितवर्षादिभिः ॥ ५ ॥ एकविंशोऽध्यायः ॥ ३१

वरिदं चापलङ्कमे सर्वान्मर्त्याधिकीर्यति ।
 मनः प्रति सुवीक्ष्याग्रानहं बीक्ष्यामि सायकान् ६
 मन उवाच ।
 नेमे बाष्पास्तरिष्यन्ति मामलर्कं कथंचन ।
 तवैव मयं भेरस्तन्ति भिन्नमर्मा मरिष्यति ॥ ७
 अन्यान्वायान्समीक्ष्य वैस्त्वं मां मृदयिष्यसि ।
 तच्छ्रुत्वा स विचिन्त्याथ ततो वचनमब्रवीत् ॥ ८
 आग्रान् मुनहृन्मन्त्रांस्तानेव प्रतिगृह्यति ।
 तस्माद्वायं प्रति शरान्प्रतिबोक्ष्याम्यहं शितान् ९
 प्राप उवाच ।
 नेमे बाष्पास्तरिष्यन्ति मामलर्कं कथंचन ।
 तवैव मयं भेरस्तन्ति भिन्नमर्मा मरिष्यति ॥ १०
 अन्यान्वायान्समीक्ष्य वैस्त्वं मां मृदयिष्यसि ।
 तच्छ्रुत्वा स विचिन्त्याथ ततो वचनमब्रवीत् ११
 इयं सादृशतान्मुनया वानेव प्रति गृह्यति ।
 तस्मात्तिहां प्रति शरान्प्रतिबोक्ष्याम्यहं शितान् ॥
 जिहोवाच ।
 नेमे बाष्पास्तरिष्यन्ति मामलर्कं कथंचन ।
 तवैव मयं भेरस्तन्ति ततो हाससि वीचिषत् ॥ १३
 अन्यान्वायान्समीक्ष्य वैस्त्वं मां मृदयिष्यसि ।
 तच्छ्रुत्वा स विचिन्त्याथ ततो वचनमब्रवीत् ॥ १४
 इदं त्वमिदं विधानमप्यशीक्षानेव प्रतिगृह्यति ।
 तस्मात्त्वने पाटयिष्ये विविधैः कङ्कयिभिः ॥ १५
 त्वगुवाच ।
 नेमे बाष्पास्तरिष्यन्ति मामलर्कं कथंचन ।
 तवैव मयं भेरस्तन्ति भिन्नमर्मा मरिष्यति ॥ १६
 अन्यान्वायान्समीक्ष्य वैस्त्वं मां मृदयिष्यसि ।
 तच्छ्रुत्वा स विचिन्त्याथ ततो वचनमब्रवीत् १७
 श्रुत्वा तु विविधाश्चन्द्रांस्तानेव प्रतिगृह्यति ।
 तस्मात्क्षेत्रेणं प्रति शरान्प्रतिबोक्ष्याम्यहं शितान् १८
 शौचमुवाच ।
 नेमे बाष्पास्तरिष्यन्ति मामलर्कं कथंचन ।
 तवैव मयं भेरस्तन्ति ततो हाससि वीचिषत् ॥ १९

अन्यान्वायान्समीक्ष्य वैस्त्वं मां मृदयिष्यसि ।
 तच्छ्रुत्वा स विचिन्त्याथ ततो वचनमब्रवीत् २०
 इहा कृपाणि बहुश्रुत्वात्येव प्रतिगृह्यति ।
 तस्मात्क्षेत्रेणं प्रतिबोक्ष्यामि निशितैः सायकैरहम् ॥ २१
 बहुश्रुत्वा ।
 नेमे बाष्पास्तरिष्यन्ति मामलर्कं कथंचन ।
 तवैव मयं भेरस्तन्ति भिन्नमर्मा मरिष्यति ॥ २२
 अन्यान्वायान्समीक्ष्य वैस्त्वं मां मृदयिष्यसि ।
 तच्छ्रुत्वा स विचिन्त्याथ ततो वचनमब्रवीत् २३
 इयं निष्ठा बहुविधा प्रकृषा त्वध्यवसति ।
 तस्माद्भुद्धिं प्रति शरान्प्रतिबोक्ष्याम्यहं शितान् ॥
 बुद्धिस्वाच ।
 नेमे बाष्पास्तरिष्यन्ति मामलर्कं कथंचन ।
 तवैव मयं भेरस्तन्ति भिन्नमर्मा मरिष्यति ।
 अन्यान्वायान्समीक्ष्य वैस्त्वं मां मृदयिष्यसि २५
 पितर ऊचुः ।
 ततोऽलर्कस्तपो धीरं तवैवास्याथ दुष्करम् ।
 नाध्यमच्छत्परं क्षतपा बाणभेदेषु सन्नतु ॥ २६
 सुप्रमादितचेतास्तु स ततोऽभिन्त्यतश्चतुः ।
 स विचिन्त्य धिरं कालमलर्कां द्विशततम ।
 माध्यमच्छत्परं श्रेयो योगान्मविमतांवरः ॥ २७
 स एकत्र मनः कृत्वा निश्चलो योगमास्थितः ।
 इन्द्रियाणि जघानाद्वा वायैर्नेकेन पीयमान् ॥ २८
 योगेनात्मानमाविध्य सिद्धिं परमिकां गतः ।
 विभित्तथापि राजर्षिरिमां वाचां जगद् ॥ २९
 अहो कहे वदस्यामिः सर्वं बाह्यमनुष्ठितम् ।
 योगतृष्णास्तवायुक्तैः पूर्वं राज्यमुपासितम् ।
 इति पञ्चान्मया ज्ञातं योगमाश्रित्य परं सुखम् ३०
 इति त्वमनुजानीहि राघ मा क्षत्रियान्वधीः ।
 तपो योग्युपातिष्ठ ततः भेयोऽभिव्यस्यते ॥ ३१
 इत्युक्तः पितृभिः शौच तपो धीरं समस्थितः ।
 जामदग्नौ महाभागे सिद्धिं न परमां गतः ॥ ३२

कश्मलं सहसाऽप्यच्छादनुमन्तमिव ब्रह्म ॥ ६
 समावासा ततो राजा विपते कश्मले तदा ।
 ततो गृहपूर्वदिनं तं ब्राह्मणं चानयनमवधीत् ॥ ७
 पितृपैतामहे राज्ये यन्मे जनपदे सति ।
 विपयं नाधिगच्छामि विधिवन्पृथिवीमदम् ॥ ८
 नाध्ययच्छं वदा वृध्यां मिथिला मारिता मया ।
 नाध्ययच्छं वदा तस्यां स्वधया मारिता मया ॥ ९
 नाध्ययच्छं वदा तस्यां तदा मे कश्मलोऽभवत् ।
 ततो मे कश्मलस्थान्ते मतिः पुनरुपस्थिता ॥ १०
 तदा न विपयं मन्ये सर्वो वा विपयो मम ।
 आत्माऽपि चानं न मम सर्वो वा पृथिवी मम ॥ ११
 यथा मम तवाऽन्येषामिति मन्ये त्रिजौघम ।
 उभयतां यावदुत्साहो ह्युभयतां वावदिष्यते ॥ १२
 ब्राह्मण उवाच ।
 पितृपैतामहे राज्ये यन्मे जनपदे सति ।
 बुद्धिं कां वक्तिमास्थानं ममत्वं वक्षितं त्वया ॥ १३
 कां वै बुद्धिं समाभित्य सर्वो वै विपयस्तव ।
 तवैपि विपयं येन सर्वो वा विपयस्तव ॥ १४
 जनक उवाच ।
 अन्तवन्त इहार्म्भा विदिताः सर्वैर्कर्मसु ।
 नाध्ययच्छमई तस्मान्ममेदमिति वज्रयेत् ॥ १५
 कस्येदमिति कस्य स्वमिति वेदयच्छया ।

नाध्ययच्छमईं बुद्ध्या कस्येदमिति वज्रयेत् ॥ १६
 एतां बुद्धिं समाभित्य ममत्वं वक्षितं मया ।
 शृणु बुद्धिं न कां ज्ञात्वा सर्वत्र विपयो मम ॥ १७
 नाहमात्मार्षमिच्छामि मन्धान्मद्यापगतानपि ।
 तस्मान्मे निर्वृता भूमिर्पक्षे विष्टति नित्यदा ॥ १८
 नाहमात्मार्षमिच्छामि रक्षानास्तेऽपि वर्ततः ।
 आपो मे निर्वृतास्तस्मादप्ये विष्टति नित्यदा ॥ १९
 नाहमात्मार्षमिच्छामि कस्य ज्योतिषं चक्षुषः ।
 तस्मान्मे निर्वृतां ज्योतिर्वक्षे विष्टति नित्यदा ॥ २०
 नाहमात्मार्षमिच्छामि स्वर्गास्तत्रापि गताश्च ये ।
 तस्मान्मे निर्वृतां वायुर्वक्षे विष्टति नित्यदा ॥ २१
 नाहमात्मार्षमिच्छामि शब्दान्मोजनगतानपि ।
 आकाशं मे वितां तस्मादप्ये विष्टति नित्यदा ॥ २२
 नाहमात्मार्षमिच्छामि मनो नित्यं मनोन्तरे ।
 मनो मे निर्वृतां तस्मादप्ये विष्टति नित्यदा ॥ २३
 देवेभ्यश्च पितृभ्यश्च भूतेभ्योऽतिथिभिः सह ।
 इत्यर्थं सर्वं एवेति समारंभा ममस्मि वै ॥ २४
 ततः महस्य जनकं ब्राह्मणः पुनरवधीत् ।
 स्वजिज्ञासार्थमेवैह विद्धि मां धर्ममावतम् ॥ २५
 त्वमस्य जज्ञानाभस्य दुर्पारस्थानिवर्जिनः ।
 सत्यमेमिनिरुद्धस्य चक्रसंकः प्रवर्धकः ॥ २६

॥ इति श्रीअथर्ववेदोक्तो आश्वमेधिकपर्वणि अष्टमीतमर्षणि पञ्चमोऽध्यायः ॥ २३ ॥

चतुर्विंशोऽध्यायः ॥ २४ ॥

आश्वमेधेन ब्राह्मणीमिति आनाह्वानप्रवचनात् ॥ १ ॥

ब्राह्मण उवाच ।
 नाहं तया नीयं चरामि लोके
 यथा त्वं कां तवेवमेते स्मपुङ्गवा ।
 विभोसि शुक्रोसि वनेचरोसि
 गृहस्थधर्मा व्रतार्थस्तथाऽसि ॥ १
 नाहमसि यथा मां त्वं पश्यथे च शुभाशुभे ।
 मया स्वात्मभिर्दं सर्वं वक्तुमिच्छन्मनीषितम् ॥ २
 ये केचिज्जन्तवो लोके जज्ञयाः सावराश्च इ ।

आश्व. ६

तेषां माम्मतकं विद्धि वारुणाभिनं वानकम् ॥ ३
 राज्ये पृथिव्यां सर्वस्वामयनापि विनिर्दये ।
 तथा बुद्धिरिव वेत्ति बुद्धिरेव धनं मम ॥ ४
 एकः पन्था ब्राह्मणानां येन वञ्छयति वद्विदः ।
 शृणु वनवासतेषु गुरुवासेषु विश्रुतम् ॥ ५
 लिङ्गैर्धनुर्भिरभ्यग्रेका बुद्धिरुपास्यते ।
 नामालिङ्गाभ्यमस्थानां येषां बुद्धिः समारिमका ६

तेष्वस्मत्पर्वतं विद्धि इति का. पा. च. ४४ अ. ३. १

ते भावमेकमायान्ति सरितः सागरं वदा ।
तुल्याध्वं वम्प्यते मार्गः शरीरेण न वम्प्यते ।
आद्यन्तवन्ति कर्माणि शरीरं कर्मवन्धनम् ॥ ७ ॥

तस्मान्मे सुखमे वाञ्छितं परलोककृतं भवम् ।
तज्ज्ञानमावन्निरता भवैवात्मानमेवमेषि ॥ ८ ॥

॥ इति श्रीभगवानुवाच ॥ आद्यमेधिकवर्षेणि अनुगीताधर्मणि पञ्चविंशोऽध्यायः ॥ २४ ॥

पञ्चविंशोऽध्यायः ॥ २५ ॥

कृष्णेनार्जुनेनपि वसन्तकृष्णकर्मविधिं विदमोः कतेन बुद्धिमानसकथयन् ॥ १ ॥

ब्राह्मणपुत्राद्य ।
नेदमवशात्तस्मा शून्यं वेदितुं वाऽङ्कुरात्तना ।
बहु चान्नं च संक्षिप्तं विस्तृतं च सर्वं वम ॥ १ ॥
उपायं तं मम ब्रूहि येनैषा लभ्यते मतिः ।
तन्मन्ये कारणं कर्म यत् एषा मयर्हते ॥ २ ॥
ब्राह्मण उवाच ।
अरणीं ब्राह्मणीं विद्धि गुरुस्त्रोत्ररारणिः ।
तपःश्रुतेभिर्महिनीं ज्ञानाभिर्जीयते ततः ॥ ३ ॥
ब्राह्मणपुत्राद्य ।
पदिदं ब्रह्मणो लिङ्गं क्षेत्रज्ञ इति संशितम् ।
ग्रीहीतुं येन वन्द्यकथं लक्षणं तस्य तद्दद ॥ ४ ॥
ब्राह्मण उवाच ।
अतिहो निर्मुक्तयैव कारणं नास्य विशद्वे ।
उपायमेव वद्वामि येन शृणोत मातना ॥ ५ ॥
सम्बन्धपुत्रदिष्टस्य सावृत्तत्वेन तुम्बले ।
कर्मबुद्धिरबुद्धित्वान्ज्ञानसिद्धाच्चिपविततः ॥ ६ ॥

इदं कार्यमिदं नेति न मोक्षेपुत्रदिष्टयते ।
वश्यतः सुखतो बुद्धिरात्मनैवोपतायते ॥ ७ ॥
यावन्त इह शून्येवंसायतोऽज्ञानवक्त्रवपयेत् ।
अव्यक्तान्प्रत्यक्तकर्मांश्च श्रुतश्रोत्र्य सदस्यशः ॥ ८ ॥
सर्वाणुमानपुत्रांश्च सर्वाण्यस्यक्षेपेतुङ्गम् ।
यतः परं न विशेद्य ततोऽभ्यासे भविष्यति ॥ ९ ॥
श्रीभगवानुवाच ।
ततस्तु तस्या ब्राह्मण्या मतिः क्षेत्रज्ञसंभवे ।
क्षेत्रज्ञानेन परतः क्षेत्रज्ञोऽन्यः प्रवर्तते ॥ १० ॥
अर्जुन उवाच ।
क तु सा ब्राह्मणी कृष्ण क पत्नी ब्राह्मणर्ममः ।
वाग्ध्यां विदिरिषं नास्ति तावद्युवी बह मेऽप्युत ॥ ११ ॥
श्रीभगवानुवाच ।
मनो मे ब्राह्मणं विद्धि बुद्धिं मे विद्धि ब्राह्मणीम् ।
क्षेत्रज्ञ इति पथोक्तः सोऽहमेव धर्मजय ॥ १२ ॥

॥ इति श्रीभगवानुवाच ॥ आद्यमेधिकवर्षेणि अनुगीताधर्मणि पञ्चविंशोऽध्यायः ॥ २५ ॥

षट्त्रिंशोऽध्यायः ॥ २६ ॥

कृष्णेनार्जुनेनपि परमहंसकथनाभाटिकाकोटदिपतिरामबुद्धिमानसकथयन् ॥ १ ॥

अर्जुन उवाच ।
ब्रह्म परस्वामं क्षेत्रं तन्मे व्याख्यातुमर्हसि ।
भवतो हि प्रसादेन सूक्ष्मे मे रमते मतिः ॥ १ ॥

विद्वन्महर्षिः कर्माणीति ॥ ५. पा. पाठः ॥ ५ ॥ तस्मात्ते बुद्धये
इति ॥ ५. पाठः । मद्रूपमावन्निरता भवैवैवात्मानमेति
॥ ५. पाठः ॥ ८ ॥ पञ्चविंशोऽध्यायः ॥ २४ ॥

वासुदेव उवाच ।
अत्रास्युराहन्तीममितिहासं कुरातवम् ।
संपादं बोधसंयुक्तं शिष्यस्य गुरुणा सह ॥ २ ॥

कर्मपुत्रतोऽहम् अनर्हिय कथन इति ॥ ५. पाठः ॥ ५ ॥
पञ्चविंशोऽध्यायः ॥ २५ ॥

कथिद्राक्षयमासीनमानार्थं संशितवत्तम् ।
 शिष्यः पञ्चल मेघादीं किञ्चित्छ्रेयः परंतप ॥ १
 भगवन्तो मयजोऽहं निःश्रेयसपरायणः ।
 पापे त्वां शिरसा विप्र बहूनां ब्रुहि तन्मम ॥ २
 तमेवंपादिनं पार्थ शिष्यं गुरुस्त्वा च ह ।
 कथयस्व श्रवक्ष्यामि यत्र ते संशयो द्विज ॥ ५
 इत्युक्तः स कुरुक्षेत्रे गुह्या गुह्यतस्तलः ।
 शस्त्रालिः परिपञ्च्य बलच्छत्रु महाबले ॥ ६
 शिष्य उवाच ।
 कुतश्चाहं कुतश्च त्वं तत्सर्वं ब्रुहि वरपरम् ।
 कुतो जातानि भूतानि सागराणि चराणि चाऽऽ
 केन जीवन्ति भूतानि देवामाशुच किं परम् ।
 किं सर्वं किं तपोविप्र के गुणाः सज्जिरीरिताः ॥ ८
 के वन्द्याः शिवाय स्युः किं सुखं किं च दुष्कृतम् ।
 एतान्मे भगवन्प्रभान्धावावधेयं सुव्रत ॥ ९
 बह्वर्हसि विमर्षे यथावदिह तत्त्वतः ।
 त्वदन्यः कथं न प्रश्नानेतान्कमुद्गर्हति ॥ १०
 ब्रुहि धर्मविदां श्रेष्ठ परं कौतुहलं मम ।
 बोधधर्मायैकश्रुत्यो भव्योऽहोकेतु र्नीयते ॥ ११
 सर्वसंशयसंश्लेषा त्वदन्यो न च विद्यते ।
 संसारभीरवधैव बोधकामास्तथा वयम् ॥ १२
 वासुदेव उवाच ।
 तस्मै संप्रतिपद्यामि यथावत्परिपृच्छते ।
 शिष्याय सुगण्डकाय श्रान्ताय गुरुवर्तिने ॥ १३
 छायाभूताय दान्ताय सत्ते मज्जाचारिणे ।
 -तान्मभान्ब्रवीत्यर्थं मेघादीं स भूतप्रसूतः ।
 गुरुः कुरुक्षेत्रेष्ठ सम्भवसर्वानर्हदम् ॥ १४
 गुरुस्त्वा च ।
 मज्जयोक्तमिदं धर्मश्रुतिमवरतेवितम् ।
 वेदविद्यासमावाहं तत्त्वभूतार्थमात्मनम् ॥ १५
 ज्ञानं त्वेव परं विद्यः संज्ञासं तप उच्यते ।
 यस्तु वेद निराबाधं ज्ञानतत्त्वं विनिश्चयात् ।
 सर्वभूतसमात्मानं स सर्वगतिरिच्छते ॥ १६

यो विद्वान्महर्षेर्वासे विवासं धैव पश्यति ।
 तथैवैकत्वानानात्वे स दुःखालपरित्यज्यते ॥ १७
 यो न कामयते किञ्चित् किञ्चिदभिवन्धते ।
 इह लोकस्य एवैव ब्रह्मभूताय कल्पते ॥ १८
 प्रधानगुणतत्त्वज्ञः सर्वभूतविधानविदुः ।
 निर्भयो निरहंकारो मुच्यते नात्र संशयः ॥ १९
 अव्यक्त्वीक्षणमयो ब्रुहिसकलमयो महान् ।
 महार्हंकारविष्टा इन्द्रियाङ्गुरक्षेत्रः ॥ २०
 महाभूतविज्ञेयश्च विज्ञेयप्रतिज्ञाश्रयात् ।
 सदापण्यो तदापुण्यः शुभाशुभकालोदयः ॥ २१
 आजीवः सर्वभूतानां ब्रह्मपीनः सनातनः ।
 एतच्छास्त्रा च तत्त्वानि ज्ञानेन परमाक्षिता ।
 शिष्या चाभरतां प्राप्य ब्रूहाति सत्युज्ज्वली ॥ २२
 भूतमन्त्रवनिष्पादिधर्मकामार्थनिधनम् ।
 सिद्धसङ्घट्टिस्त्रिषु सुरात्मने सनातनम् ॥ २३
 प्रवक्ष्येऽहं महापात्र पदभूतममम ते ।
 बुद्ध्या यदिह संसिद्धा भवन्तीह मनीषिणः ॥ २४
 उपसम्पर्षयः पूर्वं विज्ञासन्तः परस्परम् ।
 प्रजापतिभरद्वाजौ पौतमो भार्गवस्तथा ॥ २५
 यशिष्ठः कश्यपश्चैव विद्यामिषोऽञ्जिरेव च ।
 मार्गान्तरार्णपरिकम्प परिधान्ताः स्वकर्मभिः ॥ २६
 कथिमाशिरसि हर्षं गुरुकृत्य तु ते द्विजाः ।
 ददृशुर्भक्षयवने ब्रह्मणं धीतकलमम् ॥ २७
 तं प्रणम्य महात्मानं सुखशीलं महर्षेयः ।
 पञ्चशृङ्गैर्नमोपेता नैःश्रेयसमिदं परम् ॥ २८
 कथं कर्म कृतं साधु कथं मुच्येत किल्लिवाद् ।
 के नो मार्गाः शिवाय स्युः किं सर्वं किं च दुष्कृतम् ।
 कीं चोमी कर्मणां भार्गी प्राप्नुयुर्देक्षिमीन्तरी ।
 निरवं पापवर्गं च भूतानां प्रवक्ष्याम्यमी ॥ ३०
 इत्युक्तः स मुनिश्रेष्ठैर्वेदाह प्रवितामहः ।
 तत्तेऽहं संप्रवक्ष्यामि ब्रह्म शिष्यं यथागमम् ॥ ३१
 ब्रह्मोवाच ।
 तस्याद्भूतानि जातानि सागराणि चराणि च ।

तपसा तानि जीयन्ति जीयन्ति वद्वि सुप्रसन्नम् ।
 स्नां नोति पुनरामम्य वर्यते क्षेत्र कर्मणा ॥ ३२
 सत्यं हि सुप्रसन्नं नित्यं चत्वारिधयम् ॥ ३३
 मम सत्यं तपः सत्यं सत्यं चैव प्रजापतिः ।
 सत्याद्भूतानि वातानि सत्यं भूतमयं जगत् ॥ ३४
 तस्मात्सत्याधया निष्ठा नित्यं योगपरायणाः ।
 ज्योतिर्कोषसंवापा निधता धर्मतेजवः ॥ ३५
 अन्योन्यनिधताम्येवाधर्मसेतुप्रवर्धकाद् ।
 तानर्ह संप्रवक्ष्यामि ब्राह्मणैर्लोकभावनान् ॥ ३६
 चातुर्विधं तथा वर्णाचारभूमिकानुष्ठयम् ।
 धर्ममेकं चतुष्पादं नित्यमाहुर्वर्नीयिणः ॥ ३७
 पन्थानं चः प्रवक्ष्यामि शिष्यं धेमकरं द्विजम् ।
 निपत्यं ब्रह्मवाचा चार्त्तं पूर्वं मनीषिभिः ॥ ३८
 पश्यन्तस्तु ममाग्रे पन्थानं दुर्मिदं परैः ।
 निबोधत महामाया निखिलेन परं पदम् ॥ ३९
 ब्रह्मपर्यवर्धेनाहुराधर्मं प्रथमं पदम् ।
 गार्हस्थ्यं तु द्वितीयं साहज्यप्रथमतः वरम् ।
 ततः परं तु निबोधमन्यात्मं परमं पदम् ॥ ४०
 ज्योतिराकाशमादित्यो वायुरिन्द्राः प्रजापतिः ।
 नोपैति बान्धव्यात्मं साम्प्रदिताम् पश्यति ॥ ४१
 तस्मैतां प्रवक्ष्यामि दुरस्तार्त्तं निबोधत ।

फलभूतानि लभन्तुर्वा मुनीनां वसतां वने ॥ ४२
 बान्धवस्य द्विजातीनां जयायास्तुपदिश्यते ।
 सर्वेषामेव वर्णानां गृहस्थोऽयं विशिष्यते ॥ ४३
 अह्नालक्ष्यमित्येकं धर्मं वीराः प्रचक्षते ।
 'मैष्ठिकोऽयं यतिर्षोऽपि विरक्तो ब्रह्मदर्शनः' ॥ ४४
 इत्येवं देवपाना चः पन्थानः परिकीर्तिताः ।
 सन्निरभ्यासिता धीरैः कर्मभिर्वर्मतेजवः ॥ ४५
 एतेषां वृथानान्यासे यो धर्मं संश्रितवतः ।
 कालसम्पत्तिं भूतानां सदैव मन्त्रवाच्ययौ ॥ ४६
 जलसम्पत्तिं पश्यामि बाधातप्येन हेतुना ।
 निपवसन्ति सर्वेऽपि वर्तमानानि भागवतः ॥ ४७
 महानारमा तथाऽन्यत्कर्महंकारस्तथैव च ।
 इन्द्रियाणि द्यूतं च महाभूतानि पञ्च च ॥ ४८
 विशेषतः पञ्चभूतानामित्येषा वैदिकी श्रुतिः ।
 चतुर्विधस्तिरेषा कलत्वादां परिकीर्तिता ॥ ४९
 तत्त्वानानप यो वेद सर्वेषां प्रभवाम्पयौ ।
 स वीरः सर्वभूतेषु न मोह्यमभियच्छति ॥ ५०
 तत्त्वानि यो वेदयते यथातथं
 शुभांश्च सर्वानिखिलान् देवताः ।
 विधूतपाप्मा प्रविशुध्य न्यूनं
 स सर्वलोकानमलान्ममभुते ॥ ५१

॥ इति जीवन्मृत्युनारते आध्यात्मिकधर्मनि अनुगीताध्यायः ॥ २१ ॥

सप्तविंशोऽध्यायः ॥ ३७ ॥

महाया नवमस्तुतिर्गोपति तमोगुणकार्यनिकरताम् ॥ १ ॥

महोपाय ।
 तदन्वयकमनुद्विक्तं सर्वेष्वपि भुवं स्मिरम् ।
 नवद्वारं दुरं विद्याभिर्गुणं पञ्चापातुहम् ॥ १
 एकादशपरिक्षेपं मनोवाकरपातकम् ।
 बुद्धित्वाभिकमित्येतत्परमेकादशं भवेत् ॥ २
 श्रीणि स्तोत्राणि पान्थसिन्ध्याप्यन्ते पुनःपुनः ।
 प्रनाम्नसिन्धु परैताः प्रवर्तते गुणात्मिकाः ॥ ३
 तमो रजस्तथा सत्यं गुणानेताम्यचक्षते ।

अन्योन्याभिधुताः सर्वे तथाऽन्योन्यानुजीविनः ४
 अन्योन्यापान्धवाश्चपि तथाऽन्योन्यानुवर्तिनः ।
 अन्योन्यान्वितिरक्ताश्च विदुषाः पञ्चासतवः ॥ ५
 वनसो मिधुर्न सत्यं सत्यस्त मिधुर्न रजः ।
 रजस्तप्यति सत्यं सास्तवस्त मिधुर्न तमः ॥ ६
 विद्यम्यते तमो यत्र रजस्तत्र विपतते ।
 विद्यम्यते रजो यत्र सत्यं तत्र प्रवर्तते ॥ ७
 नैश्यात्मकं तमो विद्याभिर्गुणं मोहसंक्षितम् ।

मार्गस्यं तद्विधीयते इति अ. अ. ॥ ५२ ॥

सप्तविंशोऽध्यायः ॥ ३७ ॥

अधर्मलक्षणं चैव निवर्तय पापकर्मसु ।
 तामसं रूपमेतत् दृश्यते चापि संपद्यत् ॥ ८
 प्रकृत्वात्मकमेवाह राजः पर्वापकारकम् ।
 सत्ये तु सर्वभूतेषु उच्यतेपतिलक्षणम् ॥ ९
 प्रकाशं सर्वभूतेषु लाघवं अदधानता ।
 सात्त्विकं रूपमेवं तु लाघवं साधुसंमितम् ॥ १०
 एतेषां सुष्ठवत्त्वानि बध्यन्ते तत्त्वहेतुभिः ।
 समासम्भासयुक्तानि वचनत्त्वानि बोधत ॥ ११
 संमोहो ज्ञानमत्यायः कर्मणामविनिर्णयः ।
 स्वप्नः संमो भयं लोभः शोकः सुकृतद्वयम् ॥ १२
 अस्मद्विधाविषाकश्च नास्ति कर्म भिन्नहातिता ।
 निर्विशेषत्वमन्वत्वं जगन्मनुष्यवृत्तिता ॥ १३
 अकृते कृतमानित्वमज्ञाने ज्ञानमानिता ।
 जर्मनौ विदुतो नामो ज्ञानदा मृदभापना ॥ १४
 जनास्त्वमसौज्ञत्वं कर्म पापमचेतना ।
 सुकृतं सन्नभावत्वमवशित्वमवान्मतिः ॥ १५
 सर्व एते गुणा वृत्तास्त्वमसाः संप्रकीर्तिताः ।
 वे चान्ये विहिता माया लोकेऽस्मिन्भावसंज्ञिताः ॥
 तत्रतत्र निबन्धन्ते सर्वे ते तामसा गुणाः ।
 परिव्राटकथा नित्ये देवमाश्रयवैरिता ॥ १७
 अत्यापधातिमानश्च मोहो मन्दुलध्याऽधुमा ।
 मात्सर्यैव भूतेषु तामसं वृत्तमिष्यते ॥ १८
 वृत्तारंभा हि वे केचिद्वृत्ता दानानि यानि च ।
 ह्यमानधुगनित्येतत्तामसं वृत्तमिष्यते ॥ १९
 अतिवादोऽतिनिष्ठा च मात्सर्यमभिमानिता ।
 अश्रद्धानदा चैव तामसं वृत्तमिष्यते ॥ २०
 एवंविधाश्च वे केचिद्भोकेऽस्मिन्पापकर्मिणः ।
 मनुष्या भिन्नमर्षादित्ये सर्वे तामसाः स्मृताः ॥ २१
 तेषां शोनीः श्रद्धाभिमि नियताः पापकर्मिणाम् ।
 अपाङ्गिरसभाषा ये तिर्यङ्गिरसमामिनः ॥ २२

स्वावराणि च भूतानि पश्यन्तो वाहनानि च ।
 कम्पादा दंदशुक्राश्च कुम्भिकीद्विदंमताः ॥ २३
 अज्ञाता जन्तवश्चैव सर्वे चापि चतुष्पदाः ।
 उन्मत्ता वचिरा मूका वे चान्ये पापरोमिणः ॥ २४
 मयास्त्वमसि दुर्हताः सत्कर्माकुलधृमाः ।
 जवापस्त्रोत्तस इत्येते ममास्त्वमसि तामसाः ॥ २५
 तेषामुत्कर्षहेतुं वक्ष्याम्यहमतः परम् ।
 यथा ते सुकृतां लोकौल्लभन्ते गुणवर्त्मिणः ॥ २६
 अन्यथा प्रतिपन्नास्तु विद्वदा वे च कर्मसु ।
 सत्कर्मेनिरतानां च ब्राह्मणानां शुभैषिणाम् ॥ २७
 संस्कारेणोर्ध्वमावान्ति यतमानाः सलोकताम् ।
 स्वर्गे गच्छन्ति देवानामित्येता वैदिकी धृतिः ॥ २८
 अन्यथा प्रतिपन्नास्ते विद्वदाः सेतु कर्मसु ।
 पुनरावृत्तिष्वर्थायते भवन्तीह मातृषाः ॥ २९
 पापयोनिं समापन्नाश्चाला मूकप्लुताः ।
 वर्णान्पर्वान्ब्रह्माणि प्राप्नुवन्त्युत्तरोत्तरम् ॥ ३०
 शुद्धयोनिमविकम्ब वे चान्ये तामसा गुणाः ।
 स्रोतोमध्ये समागम्य वर्तन्ते तामसे गुणे ॥ ३१
 अभिष्यद्भस्तु कामेषु महाबोह इति स्मृतः ।
 ऋषयो जूनयो देवा सुखस्थश्च सुचेप्सवः ॥ ३२
 तमोमोहो महाभोहस्तान्निषो खन्धसंज्ञितः ।
 मरुते त्वन्महाविस्मयानिष्ठः कोप उच्यते ॥ ३३
 वर्णतो गुणतश्चैव योनितश्चैव तत्त्वतः ।
 सर्वमेतत्तमो विद्याः कीर्तितं वो ययाविधि ॥ ३४
 को न्येतदुच्यते साधु को न्येतत्साधु पश्यति ।
 अतन्ते तत्त्वदर्शी वल्लभसत्त्वश्च सत्त्वम् ॥ ३५
 तमोगुण्य वदुनिषाः पकीर्तिता
 यथावदुक्तं च तस्य परस्परम् ।
 नरो हि यो वेद गुणविबान्धसदा
 त तामसैः सर्वगुणैः प्रदुष्यते ॥ ३६

॥ इति श्रीसुन्दरभारते आश्वमेधिकपर्वणि अजुनीतपर्वणि सप्तविंशोऽध्यायः ॥ २७ ॥

अष्टत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३८ ॥

महात्मा महर्षीत्यस्ति वज्रोत्पन्नकार्यविकल्पसू ॥ १ ॥

महोवाच ।

रजोर्द्धं वा प्रवक्ष्यामि साधनसंश्लेषेन सत्यमाः ।
 निरोधत महात्माया गुणद्वयं च राक्षसम् ॥ १ ॥
 सेतापो रूपमावाप्तः सुखदुःखे हिमातपी ।
 ऐश्वर्यं विग्रहः सिद्धिर्हेतुवादोऽस्ति क्षमा ॥ २ ॥
 बलं शौर्यं मदो रोषो व्यापायकलहापि ।
 र्द्वैषेष्ठा पैशुनं क्रुद्धं क्रमस्य परिपालनम् ॥ ३ ॥
 वषट्पञ्चपरिलेखाः कपो विक्रय एव च ।
 विकृता विन्धि विन्धीति परवर्मावर्तनम् ॥ ४ ॥
 उग्रं दाहकमाक्रोशः परविद्यासुराधिता ।
 लोचनविन्दाऽलुकिता च मत्सरः परिभाषणम् ॥ ५ ॥
 वृषाशक्तं वृषानादौ विकल्पपरिभाषणम् ।
 निन्दा स्तुतिः प्रशंसा च प्रतापः परिवर्षणम् ॥ ६ ॥
 परिचर्या च गृहस्था सेवा दुष्पा न्यपाधयः ।
 म्यूहो नयः प्रमादश्च परिवादः परिग्रहः ॥ ७ ॥
 संस्कारा ये च लोकेषु प्रवर्तन्ते वृषवधुधम् ।
 दृष्ट्वा नारीषु भूतेषु द्रव्येषु शस्त्रेषु च ॥ ८ ॥
 सतापोऽप्रत्यक्षश्चैव प्रतापि नियमाश्च ये ।
 प्रधानमासीर्युक्तं च सततं मे भवतिविति ॥ ९ ॥
 सहाकारो नमस्कारः साधाकारो वषट्किंचित् ।

वाचसाध्यायने चोमे वजनाध्ययने अपि ॥ १० ॥
 दानं प्रतिग्रहश्चैव मायविद्यानि महत्तमम् ।
 इदं मे स्वादिदं मे स्वान्त्येहो गुणसमुच्चयः ॥ ११ ॥
 अभिद्वेष्टासाया माया विकृतिर्मान एव च ।
 सौम्यं हिंसा लुपुष्ठा च परितापः प्रजापराः ॥ १२ ॥
 दम्भो दर्पोऽथ रागश्च भक्तिः प्रीतिः प्रमोदनम् ।
 धृतिश्च जयवाधश्च संक्रान्ताः श्रीकृताश्च ये ॥ १३ ॥
 वृत्तवादिश्रवणादीनां प्रसंगा ये च केचन ।
 सर्व एते गुण्या विद्या राजसाः संपत्तिर्हिताः ॥ १४ ॥
 भूतवन्धनविन्धाणां भावानां धुवि भावनाः ।
 विवर्णनिरता निर्लब्धं धर्मोऽर्थः काम इत्यादि ॥ १५ ॥
 कामद्वन्धाः प्रमोदन्ते सर्वकामसमुद्भिभिः ।
 जर्णान्धोत्तम इत्येते मनुष्या रक्ता इत्याः ॥ १६ ॥
 जर्जिलोके प्रमोदन्ते जायमानाः पुनश्पुनः ।
 श्रेयसाधिकमीदृन्ते देहलीलिकमेव च ।
 ददति प्रतिग्रहन्ति सर्ववन्तश्च लुहति ॥ १७ ॥
 रजोवृषा यो पशुधातुकीर्तिता
 वषट्पञ्चकं गुणद्वयमेव च ।
 नरोपि यो वेद गुणानिमान्नादा
 त राजसैः सर्वगुणैर्मिमुष्यते ॥ १८ ॥

॥ इति श्रीमन्नारायणसूत्रे आचारेपिकर्तव्ये अनुगीतापर्वणि अष्टत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३८ ॥

एकोनचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ३९ ॥

महात्मा महर्षीत्यस्ति साधुगुणकार्यविकल्पसू ॥ १ ॥

महोवाच ।

अतः परं प्रवक्ष्यामि तृतीयं गुणमुच्चयम् ।
 सर्वभूतहितं लोके सत्ता धर्ममनेन्दितम् ॥ १ ॥

संघातो कालापाश इति च. ट. प. पाठः ॥ ५ ॥ यत्
 सिद्धं सत्ता हेतुसम् ॥ ५ ॥ परिमार्जनं विकृतं भाषणम्
 ॥ ५ ॥ मूढः व्यग्रदरपणमौलिकम् ॥ ७ ॥ शस्त्रेषु पशु-
 दृष्टु ॥ ८ ॥ वषट्पञ्चः अभिधातः ॥ ५ ॥ परितापः सञ्जन-

ज्ञानन्दः प्रीतिरुद्वेगः प्राकारश्च सुखमेव च ।
 अकार्यव्यमर्सरंभः संतोषः अध्यापनता ॥ २ ॥
 क्षमा धुतिर्हिंसा च समता सत्यमाख्यम् ।

वैभवाभिमितो वाहः । पाठान्तरे परिवादः सर्वनिन्दः ॥ १२ ॥
 यत्ता केन केनचित्पेदि च. प. पाठः ॥ १४ ॥ सर्वान्
 कार्यदेवा भूतेष्वपि लोभः प्रपादो सेवा ते सदा ॥ १६ ॥
 वैभवाभिमित जन्मान्धोर्ध्वं क्रुद्धसम् ॥ १५ ॥ धर्मविशेषोऽध्यायः ॥ ३९ ॥

अक्रोधधानसूया च शौचे दाक्ष्यं पराक्रमः ॥ ३
 सुधाज्ञानं सुधातुलं सुधातेजा सुधाधमः ।
 एवं यो युक्तधर्मः साततोद्ग्रास्यन्तमश्नुते ॥ ४
 निर्भयो निरहंकारो निरादोः सर्वतः समः ।
 अक्रामहत इत्येव सतां धर्मः सनातनः ॥ ५
 विषंभो हीस्तिविधा च स्वायः शौचमशुद्धिः ।
 आनुसंस्मरणंमोहो दया भूतेभ्यैश्चनम् ॥ ६
 हर्षस्तुष्टिर्विसृज्य विनयः साधुवृत्तिः ।
 क्षान्तिकर्मविशुद्धिश्च भावशुद्धिर्विमोचनम् ॥ ७
 उषेधा मज्जचर्षं च परित्यागश्च सर्वज्ञः ।
 निर्भयत्वमनासीदुमपरिहृतधर्मता ॥ ८
 सुधादानं सुधापयो सुधाधीनं सुधावतम् ।
 सुधाप्रतिग्रहश्च सुधाधर्मो सुधातपः ॥ ९
 एवंवृत्तास्तु ये केचित्लोकैर्लज्जितस्त्वसंश्रयाः ।

माज्जया मज्जयोनिस्यात्ते धीराः साधुदर्शिनः ॥ १०
 हित्वा सर्वाणि पापानि निःशोका शत्रुशमराः ।
 दिव्यं भाव्यं तु ते धीराः कुर्वन्ते नैव तत्सन्तः ॥ ११
 ईक्षित्वं च वक्षित्वं च कर्तुं च साधुता तथा ।
 विकुर्वन्ते महात्मानो देवास्त्रिदिवया इव ॥ १२
 ऊर्ध्वस्रोतस इत्येते देवा वैकारिकाः स्मृताः ।
 विकुर्वन्तः प्रकृत्वा नै दिवं प्राप्तास्तत्सन्तः ॥ १३
 यद्यदिच्छन्ति तत्सर्वं भवन्ते विभवन्ति च ।
 इत्येतत्तार्त्तिकं वृत्तं कथितं यो द्विजर्षभाः ।
 एतद्विज्ञाय समते मिथिवचयदिच्छति ॥ १४
 प्रकीर्तिताः सध्वगुणा विक्षेपतो
 यथावदुक्तं गुणवृत्तमेव च ।
 नरस्तु यो वेद गुणानिमान्मदा
 गुणान्तं शूरे न गुणैः स गुण्यते ॥ १५

॥ इति श्रीमत्पाद्मपुराणे साधनेधिकर्षणि अतुगीतसर्गे प्रथमेऽध्यायः ॥ ३९ ॥

चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४० ॥

महता महर्षिर्वाच साविद्विगुणजनकिकल्पम् ॥ १ ॥

ममोपाय ।
 नैव क्षयया सुया वक्तुं युक्तत्वेनैव सर्वथाः ।
 अतिनिश्चयानि दृश्यन्ते रजः सर्वं समस्तथा ॥ १
 अन्योन्यमतुरज्यन्ते क्षन्त्येनैवानुजीविनः ।
 अन्योन्यमापायथाः सर्वं तथाऽन्योन्यानुवर्तिनाम् ॥ २
 यथस्तत्त्वं रजसावद्वर्ते नाय संशयः ।
 यथपचमथ सर्वं च रजसावदिहोच्यते ॥ ३
 संदृश्य कुर्वन्ते वाचां संहिताः सङ्गचारिणः ।
 सङ्गवृत्तयो हेतु वर्यन्ते हेतुहेतुभिः ॥ ४
 उद्वेकव्यतिरिक्तानां तेषामन्योन्यवर्तिनाम् ।
 वक्ष्यते तदथाऽन्यूनं व्यतिरिक्तं च सर्वथाः ॥ ५
 व्यतिरिक्तं तमो यत्र तिर्यग्भावगतं भवेत् ।

अल्पे तत्र रजो ज्ञेयं सत्वमन्वयं तथा ॥ ६
 उद्विक्तं च रजो यत्र मध्यमोत्थगतं भवेत् ।
 अन्यं तत्र तमो ज्ञेयं सत्वमन्वयं तथा ॥ ७
 उद्विक्तं च यदा सत्वपूर्णोत्थगतं भवेत् ।
 अस्यं तत्र तमो ज्ञेयं रजसावन्वयं तथा ॥ ८
 सर्वं वैकारिणी योनिरिन्द्रियाणां प्रकाशिका ।
 न हि सत्त्वात्परो भावः कश्चिदन्यो विधीयते ॥ ९
 ऊर्ध्वं मन्वन्ति सत्वस्ता नप्ये विवृन्ति रजस्ताः ।
 जपन्मग्न्युपसंयुक्ता यान्त्वधत्तामता जनाः ॥ १०
 तमः शूरे रजः धृमे माज्जये सत्ववृत्तमम् ।
 इत्येवं विशु कर्णेण विवर्तन्ते गुणास्त्रयाः ॥ ११
 द्वादपि हि दृश्यन्ते संहिताः सङ्गचारिणः ।

इतिः पुनर्मन्वादिनं वृत्तम् । उद्विक्तशुद्धिः । क्षान्तिकर्मणि
 गुणपुत्रये द्विदिः आर्येण प्रवृत्तिः ॥ ५ ॥ उषेधा श्रीराधी-
 नम् ॥ ८ ॥ एतेनचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ३९ ॥

विदं तावत् सर्वमिदं व्यत्येकम् । तत्तद्वृत्तमात्रमात्रादिः
 सर्वं ॥ ११ ॥ संदृश्य विधीयते वाचां व्यवहारे कुर्वन्ते ।
 यतः संपचयतिः संदृश्यमात्रमात्रम् ॥ ५ ॥ चत्वारिंशो-
 ऽध्यायः ॥ ४० ॥

अतिनिश्चयानि अत्राप्युक्तानि । इदं साधनेधिकर्षः सत्व-

ततः सत्त्वं रजसैव दूधमत्तेनासुक्षुप्तम् ॥ १२
 दृष्ट्वा त्वादित्यहृदयन्ते कुचोराणां भवं भवेत् ।
 जघन्याः परितप्येयुस्तप्यतो दुःखमागिनः ॥ १३
 आदित्यः सत्त्वहृदिष्ठः कुचोरास्तु तथा तमः ।
 परितप्योऽप्यवानां च रजसो गुण उत्पद्यते ॥ १४
 प्राकट्यं सत्त्वमादित्यः संतापो रजसो गुणः ।
 उपहृतस्तु विद्येवसामसत्त्वत्वं पर्वतु ॥ १५
 एवं ज्योतिष्यु सत्त्वेण प्रवर्तन्ते गुणाश्च यः ।
 पर्वथेयं च वर्तते तत्रतत्र तथातथा ॥ १६
 स्वाधरेषु तु भावेतु विष्वक्मातृगर्भं ततः ।
 राजसास्तु विवर्तन्ते स्नेहमावस्तु सात्विकः ॥ १७
 अहस्त्रिधा तु विद्येयं विधा रात्रिर्विधीयते ।
 मातृगर्भासत्त्वपर्वणि कृतवः सत्त्वसत्त्वया ॥ १८
 विधा दानानि दीयन्ते विधा वज्रः प्रवर्तते ।
 विधा लोकास्त्रिधा देवस्त्रिधा निपास्त्रिधा वतिः ॥

भूतं मर्त्यं भविष्यं च धर्मोऽर्थः काय एव च ।
 श्रमापानातृदानधाप्येव एव जयो गुणाः ॥ २०
 पर्वथेयं प्रवर्तन्ते तत्रतत्र तथातथा ।
 सत्त्वित्तिदिष्ट लोकेऽस्मिन्सर्वमेते प्रसो गुणाः २१
 जयो गुणाः प्रवर्तन्ते सत्त्वत्वा नित्यमेव तु ।
 सत्त्वं रजसमभैव गुणसर्वः सनातनः ॥ २२
 तमोऽप्यक्तं शिवं धाम रजो योगिः सनातनः ।
 प्रकृतिर्विकारः प्रलयः पदानं प्रमत्ताप्यसौ ॥ २३
 अनुद्रिकमनूनं वाऽप्यक्तं पमत्तं भुवम् ।
 सदसत्सैव तत्सर्वमप्यक्तं त्रिगुणं स्मृतम् ।
 जैवानि नामधेयानि भैरव्यात्मचित्तकैः ॥ २४
 अत्यक्तनामानि गुणाधि सत्त्वतो
 यो वेद सर्वं हि पतीथ केवलाः ।
 त्रिमुक्तदेहः प्रविभास्यतत्त्ववि-
 त्तं मुच्यते सर्वं गुणैर्विरामयः ॥ २५

॥ इति मीनमहाभारते आद्यवेदिकसर्गस्य अष्टादशोऽध्यायः ॥ ४० ॥

एकचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४१ ॥

अष्टमः सङ्कीर्णः सङ्कीर्णः सङ्कीर्णः सङ्कीर्णः ॥ १ ॥

प्रज्ञोपाच ।
 अथकारपूर्वमुत्पन्नो महानारमा महामतिः ।
 आदिर्गुणानां सर्वेषां प्रथमः सर्व उच्यते ॥ १
 महानात्मा मतिर्निष्पुर्निष्पुः संशुभं वीर्यवान् ।
 बुद्धिः प्रज्ञोपाचमिष्य तथा कर्मातिर्गुणैः कृतिः २
 पर्वथवाचकैः शब्दैर्नहानात्मा विनाम्यते ।
 तं जानन्मात्मानो विद्वान्प्रमोहं नाधियच्छति ॥ ३
 सर्वतः पाणिपादं च सर्वतोऽधिशिरोमुखम् ।
 सर्वतः श्रुतिमहोके सर्वं व्याप्यावतिष्ठति ॥ ४
 महाप्रमानः पुरुषः सर्वस्य हृदि निष्ठितः ।
 अधिवा लधिवा शक्तिरीचानो ज्योतिरप्यवः ॥ ५
 यत्र बुद्धिमतां लोके सद्भावनिरताथ ये ।
 ध्यायिनी नित्ययोगाथ सत्त्वसत्त्वा जितेन्द्रियाः ६
 द्वावप्यन्तथ ये केचिदुत्तमा जितमन्त्रवः ।
 नतत्रमनसो धीरा निर्ममा निरहंक्रियाः ॥ ७

विमुक्ताः सर्व एवैते महत्सुखवान्मुत ।
 आत्मनो महतो वेद यः पुण्यां गतिमुत्तमा ॥ ८
 अहंकाराद्यभूतानि महाभूतानि पञ्च वै ।
 बुद्धिरी वायुराकाशमापो ज्योतिश्च पञ्चमम् ॥ ९
 तेषु भूतानि मुच्यन्ते महाभूतेषु पञ्चसु ।
 ते शब्दस्पर्शरूपेण रसकवक्रियासु च ॥ १०
 महाभूतविनाशान्ते प्रलये भव्युपस्थिते ।
 सर्वत्राप्यभूतां धीरा महदुत्पद्यते भवम् ॥ ११
 य धीराः सर्वलोकेषु न मोहमधियच्छति ।
 निष्कुर्यादित्यर्थेषु सत्त्वसत्त्ववति प्रभुः ॥ १२
 एवं हि यो वेद मुदाश्रयं ब्रह्म
 नं कुर्यात् पुरुषं विधिरूपम् ।
 हिरण्यं बुद्धिमतां परां मतिं
 स बुद्धिमान्बुद्धिमतीत्य तिष्ठति ॥ १३ ॥

स उत्पत्तौ महान्पूर्वमहंकारः स उत्पद्यते ।
अहमित्येव संभूतो द्वितीयः सर्व उत्पद्यते ॥ १४
अहंकारश्च भूतादिविकारिक इति स्मृतः ।
तेजस्येतना धातुः प्रज्ञासर्वः प्रज्ञापतिः ॥ १५
देवानां प्रभवो देवो मनसश्च विलोककृत् ।
अहमित्येव तत्सर्वमभिमानः स उत्पद्यते ॥ १६

अध्यात्मज्ञानरूपानां भुक्तीनां भावितात्मनश्च ।
साध्यायकतुसिद्धान्तमेव लोकः सनातनः ॥ १७
अहंकारोपाहरतो गुणानिमा-
न्भूतादिवैवं सृजते स भूतकृत् ।
वैकारिकः सर्वमिदं विचेष्टते
स्तेजसा रज्यते जगत्तथा ॥ १८

॥ इति श्रीकृष्णार्जुनसंवासे आध्यात्मिकार्थसिद्धान्तोऽध्यायः ॥ ४२ ॥

त्रिचरत्नारिंशोऽध्यायः ॥ ४३ ॥

महात्मनोऽर्जुनसंवासे त्रिचरत्नारिंशोऽध्यायः ॥ ४३ ॥

ब्रह्मोपायः ।
अहंकारात्मभूतानि महाभूतानि पञ्च वै ।
पृथिवी वायुराकाशमापो ज्योतिश्च पञ्चमम् ॥ १
तेषु भूतानि भूतानि महाभूतेषु पञ्चसु ।
अहंकारार्जुनसंवासे रसमन्त्रकिपातु च ॥ २
महाभूतविकारान्ते प्रलये प्रत्युत्पत्तिरेव ।
सर्वप्रधानभूतां धीरा महदुत्पद्यते जगम् ॥ ३
पञ्चसाक्षात्पते भूतं तत्र तत्त्वविहीनपते ।
क्षीयन्ते प्रतिलोमानि जायन्ते चोचरोचरम् ॥ ४
ततः प्रसीदते सर्वस्मिन्भूते सागरजगमे ।
स्मृतिमन्तल्लदा धीरा न लीयन्ते कदाचन ॥ ५
अहंकारः स्वर्गलक्षणां कर्तुं रसो मन्त्रश्च पञ्चमः ।
क्रियाः कर्तव्यशुक्लाः स्फुरन्विला मोहसंज्ञिताः ॥ ६
लोमप्रजमसंभूता निर्विशेषा शक्तिचरणाः ।
मांसशोणितमद्भुता जन्मोन्मत्तसोपजीविनः ॥ ७
बहिरात्मान इत्येते दीनाः कुपयजीविनः ।
मायापानाहुदानश्च समानो न्यान एव च ॥ ८
अन्तरात्मनि चाप्येते निवसतः पञ्च वाचनः ।
वाच्योनुद्भितिलेभिः सार्षपमष्टारमकं जगत् ॥ ९
स्वप्नाण्यभोजचक्षुषि रसना वाक् संवताः ।
विश्रुतं च मनो वक्ष्ये बुद्धिस्थान्यभिचारिणी ॥ १०
अष्टौ पञ्चाग्रयो ज्येते दहन्तेऽर्धक्रियाः सदा ।
स तद्वत्ता भुवं याति तस्माद्भूयो न विद्यते ॥ ११

एकादश च यान्माहुरिन्द्रियाणि विशेषतः ।
अहंकारात्मभूतानि तानि पञ्चानि नामतः ॥ १२
ओजं त्वक् चक्षुषीं विद्या नासिकां चैव पञ्चमी ।
पादौ पादपुरुषश्च हस्तौ बान्धवश्च मनो ॥ १३
इन्द्रियग्राम इत्येव मन एकादशं भवेत् ।
एतं शर्म ज्ञेयत्पूर्वं ततो जज्ञ प्रकाशते ॥ १४
बुद्धीन्द्रियाणि पञ्चाहुः पञ्च कर्मेन्द्रियाणि च ।
ओजादीन्यपि पञ्चाहुर्बुद्धिभूतानि तत्त्वतः ॥ १५
अविशेषाणि चान्यानि कर्मपुत्तानि यानि तु ।
उभयव मनो ज्ञेयं बुद्धिस्तु ब्राह्मणी भवेत् ॥ १६
इत्युक्तानीन्द्रियाण्येतान्येकादशं पञ्चाक्रमम् ।
मन्यन्ते कुतश्चित्तेन विदित्वा तानि पण्डिताः ॥ १७
'जीवि स्थानानि भूतानां चतुर्थं नोपपद्यते ।'
स्वल्पमापलयाऽऽकाशं जन्म चापि चतुर्विधम् ॥ १८
अष्टलोजिजस्रस्येदं जरापुत्रमथापि च ।
चतुर्धा जन्म इत्येतद्वत्तज्जगमस्य उत्पद्यते ॥ १९
अपराज्यश्च भूतानि सेचरामि तथैव च ।
अष्टजानि विजानीयात्सर्वथैव तरीक्षयान् ॥ २०
क्षेदजाः कुमयः शोका जन्तवश्च पथाक्रमम् ।
जन्मद्वितीयमित्येतज्जगन्वत्तरमुच्यते ॥ २१
मिथ्या तु पृथिवीं वाति जायन्ते कालपर्वथात् ।
उद्भिजानि च यान्माहुरभूतानि द्विजसंघमाः ॥ २२
द्विपादपदुपादानि त्रिपङ्गुलिमतीनि च ।

लोमप्रजमसंभूता इति च. पाठः ॥ ७ ॥ जन्मोन्मत्तसोपजीविनः
अष्टौ. ७

इत्युक्ता इति च. पाठः ॥ ९ ॥

जराश्रुजानि भूतानि विकृतान्यपि सचमाः ॥२३॥
 द्विषिषा खलु निषेधा मलयोनिः सनातना ।
 तथा कर्म च कर्तुमप्यमित्येव निरुपां नमः ॥२४॥
 विविधं कर्म निषेधमिच्छा दानं च तन्मये ।
 वेदस्याध्ययनं पुण्यमिति वृद्धाशुशासनम् ॥ २५ ॥
 एतयो वैधि विधियस्त मुक्तः स्वादितर्पमाः ।
 निमुक्तः सर्वपापेभ्य इति चैव निरुक्त ॥ २६ ॥
 'अतः परं प्रवक्ष्यामि सर्वं विविधमिन्द्रियम्' ॥२७॥
 आकाशं प्रथमं भूतं ओजमध्यात्मब्रह्मते ।
 अधिभूतं तथा सुन्दो दिग्भवाधिदैवतम् ॥२८॥
 द्वितीयं मारुतं भूतं त्वग्ध्यात्मं च विद्युतम् ।
 स्पृहन्मयविभूतं तु विद्युत्तवाधिदैवतम् ॥ २९ ॥
 तृतीयं व्योमिन्द्रियादुधधुरध्यात्ममिच्छते ।
 अधिभूतं ततो कर्म सूर्यस्तवाधिदैवतम् ॥ ३० ॥
 चतुर्थमापो निषेधं विद्या चाध्यात्ममिच्छते ।
 अधिभूतं रसभाजं सोमस्तवाधिदैवतम् ॥ ३१ ॥
 पृथिवी पञ्चमं भूतं प्राणध्यात्मब्रह्मते ।
 अधिभूतं तथा मन्थो नागस्तवाधिदैवतम् ॥ ३२ ॥
 एषु पञ्चसु भूतेषु चतुष्टयविधिः स्मृतः ।
 अतः परं प्रवक्ष्यामि सर्वं विविधमिन्द्रियम् ॥३३॥
 मादावध्यात्ममित्यादुर्वाक्षणास्तत्पदक्षिणः ।
 अधिभूतं तु वान्तमथ विष्णुस्तवाधिदैवतम् ॥ ३४ ॥
 अवान्तवतिरवायव पापुर्ध्यात्ममिच्छते ।
 अधिभूतं तिसर्गञ्च मित्रस्तवाधिदैवतम् ॥ ३५ ॥
 प्रजनः सर्वभूतानाहुपयोऽध्यात्मब्रह्मते ।
 अधिभूतं तथा भुक्तं दैवतं च प्रजावतिः ॥ ३६ ॥
 इत्यावध्यात्ममित्यादुर्ध्यात्मविदुषो जनाः ।
 अधिभूतं च कर्मोपि शकलस्तवाधिदैवतम् ॥ ३७ ॥
 वैश्वदेवी वनपूर्वो वागध्यात्ममिच्छते ।
 वनान्यमयविभूतं च वसिस्तवाधिदैवतम् ॥ ३८ ॥
 अध्यात्मं मन इत्याहुः मयभूतात्मचारकम् ।
 अधिभूतं च संकल्पमन्त्रमाधाधिदैवतम् ॥ ३९ ॥
 अर्द्धकारस्तथाऽध्यात्मं सर्वसंसारकारणम् ।

अभिमानोऽधिभूतं च कलत्रवधिदैवतम् ॥ ४० ॥
 अध्यात्मं बुद्धिरित्याहुः वदिन्द्रियविचारिणी ।
 अधिभूतं तु निषेधमहस्तवाधिदैवतम् ॥ ४१ ॥
 यथावदध्यात्मविधिरेव वा कीर्तितो मया ।
 ज्ञानमस्य हि चर्महाः मातं ज्ञानवतामिह ॥ ४२ ॥
 इन्द्रियाणीन्द्रियाण्य महाभूतानि पञ्च च ।
 सर्वान्प्रेतानि संधाम मनसा संप्रधारयेत् ॥ ४३ ॥
 क्षीणे वनसि सर्वसिद्धि जन्ममुत्तमिच्छते ।
 ज्ञानसंपन्नसत्त्वानां तत्सुखं विदुषां मतम् ॥ ४४ ॥
 अतः परं प्रवक्ष्यामि सूक्ष्मभावकरीं विद्याम् ।
 निरुपि सर्वभूतेषु सुदृढा दास्येन वा ॥ ४५ ॥
 गुणगुणमनासहमेकचर्मनन्तरम् ।
 एतद्वाक्यमनं वृत्तमाहुरेकपदं सुखम् ॥ ४६ ॥
 विद्वान्कर्म इवाहानि कामान्तीहस्य सर्वथा ।
 विख्याः सर्वतो मुक्तो यो नरः स सुखी सदा ४७ ॥
 कामान्तरमपि संवप्य क्षीणहृष्यः समाहितः ।
 सर्वभूतसुदुर्मैत्रो ब्रह्मभूषण करणते ॥ ४८ ॥
 इन्द्रियाणां निरोधेन सर्वथा विरमैषियाम् ।
 सुवेक्षणपदस्याग्राध्यात्माभिः समिच्छते ॥ ४९ ॥
 यथाऽभिरिभनैरिहो महाव्योतिः प्रकाशते ।
 तथेन्द्रियनिरोधेन महानात्मा प्रकाशते ॥ ५० ॥
 पदा पश्यति भूतानि प्रसक्तमाज्यमनो हृदि ।
 स्वर्गव्योतिस्तदा सुहृन्मातृहृन् प्रामोत्यनुपमम् ५१ ॥
 अग्री कर्म रसं श्रोत्रो वायुः स्पर्शनमेव च ।
 मही मन्थपरा प्राणवताकाशः अग्नं तथा ।
 'एवमादित्यमेवाहुरध्यात्मविदुषो जनाः ॥' ५२ ॥
 रोगशोकसमाविष्टं पञ्चभोक्तृसमाहृतम् ।
 मयभूतसमायुक्तं नवद्वारं द्विदैवतम् ॥ ५३ ॥
 स्वस्वस्वमवाप्त्यर्थं त्रिगुणं सङ्घातुकम् ।
 संसर्वाभिरतं सुदं शरीरमिति चारणा ॥ ५४ ॥
 हृष्यं जीवलोकेऽस्मिन्सर्वं प्रति समाधिदम् ।
 एतदेव हि लोकेऽस्मिन्कलत्रकं प्रवर्तते ॥ ५५ ॥
 एतन्महार्णवं पौरमर्णवं मोहसंज्ञितम् ।
 विस्मयनसंक्षिपेव मोहवन्स्तापवज्रवत् ॥ ५६ ॥

कामं कोषं भयं क्षोभमभिद्रीद्वनपातम् ।
 इन्द्रियाणां निरोधेन सतत्त्ववति दुस्त्यजात् ५४
 यस्मै निर्वृता लोके विद्युषाः पञ्चधातवः ।
 ज्योति तस्य परं स्थानमानन्तमथ लक्ष्यते ॥५५॥
 यस्मैन्द्रियमहाह्वं मनोज्योतोमवावहाम् ।
 नदीं मोहद्वां तीर्त्वा कामकोषाश्रुमीं जयेत् ५६
 स सर्वदोषनिवृत्तस्ततः पश्यति तत्परम् ।
 मनो मनसि सन्नाम पञ्चधात्मानमात्मनि ॥५७॥
 तर्पितस्मिन्नेषु द्रष्टव्यत्वात्मानमात्मनि ।

एकधा बहुधा चैव विदुर्भागस्तत्सतः ॥ ६१
 क्षुब्धं पश्यति रुपाणि दीपादीपशब्दे यथा ।
 स वै विष्णुश्च मिश्रश्च नरयोऽग्निः ब्रह्मापतिः ॥ ६२
 स हि यावा विपत्ता च स बभूव सर्वतोमुखः ।
 हृदयं सर्वभूतानां मदानात्मा प्रकाशये ॥ ६३
 तं विमसतुषश्च सुरासुराश्च
 यथाः पिशाचाः पितरो यथान्ति ।
 रक्षोमया भूतमनाश्च सर्वे
 महर्षयश्चैव सदा सावन्ति ॥ ६४

॥ इति श्रीमन्महाभारते आश्वमेधिकपर्वणि अनुनीतार्पणि द्विःषष्टितोऽध्यायः ॥ ५६ ॥

त्रिचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४३ ॥

सङ्गणक साहस्यीयसिद्धिः भवत्येवमु कृतिनामो रसोत्पन्नकव्यस्यसङ्गणकसाधनस्य त्रयो वस्यसङ्गणकसाधनस्य कव्यसङ्गणकसाधनस्य-
 त्रयेण सङ्गणकसिद्धिः सङ्गणकसाधनस्य ॥ १ ॥ सङ्गणकसिद्धिः सङ्गणकसाधनस्य ॥ २ ॥

ब्रह्मोपायः ।
 मनुष्याणां तु राजन्वः श्रियो मन्त्रमो गुणः ॥
 कुञ्जरो बाह्वानां च सिद्धशारङ्गवासिनाम् ॥ १ ॥
 अग्निः पशूनां सर्वेषामहिम्तु विलवासिनाम् ।
 गवां गोद्वपमयैव स्त्रीणां वसुध एव च ॥ २ ॥
 न्यग्रोधो जेतुशुश्रूष विष्मलः श्रान्तसिद्धया ।
 सिद्धया मेघशृङ्ग तथा कीचकसेनयः ॥ ३ ॥
 एते द्रुमणां राजानो गणानां मरुतस्तथा ।
 हिमवान्पारियात्रश्च सद्यो विन्ध्यसिद्धवान् ॥ ४ ॥
 येनो नीलश्च भास्वश्च राष्ट्रवायैव पर्वतः ।
 भूशङ्करन्धो महेन्द्रश्च वात्सपवान्पर्वतस्तथा ॥ ५ ॥
 एते पर्वतराजानो गणानां मरुतस्तथा ।
 सूर्यो ब्रह्मागामधिपो नक्षत्राणां च चन्द्रतः ॥ ६ ॥
 यमः पितृनामधिपः सरितामश्च सागरः ।
 अमर्ता वरुणो राजा मरुतामिन्द्र उष्यते ॥ ७ ॥
 अर्कोऽधिपतिरुष्ण्यानां ज्योतिषामिन्द्ररुच्यते ।

अधिरूतपातानिर्लभं नाखयानां सुहृत्पतिः ॥ ८
 श्रोतृधीनां पतिः सोमो विष्णुर्महामयो नरः ।
 लहाअधिराजो रुपाणां पशुतामीश्वरः शिवः ॥ ९
 दक्षिणानां तथा यज्ञो वेदानाम्युत एव च ।
 दिक्कामुदीची चित्राणां सोमो राजा प्रतापवान् ॥ १०
 कुबेरः सर्वरत्नानां देवतानां सुरंदरः ।
 एष भूताधिपः सर्वैः प्रजानां च प्रजापतिः ॥ ११
 सर्वपापेभ्य भूतानामहं ब्रह्ममयो महान् ।
 भूतं परतरं मयो विष्णोर्नामि न विद्यते ॥ १२
 राजाधिराजः सर्वैः विष्णुर्महामयो महान् ।
 ईश्वरं ते विजानीमः स विष्णुः स प्रजापतिः ॥ १३
 नरकिञ्चरवधायी मन्त्रधरोत्तरशसाय् ।
 देवदानवनाथानां सर्वेशामीश्वरो हि सः ॥ १४
 अगदेवानुधातानां सर्वासां नामलोचना ।
 माहेश्वरी महादेवी श्रोच्यते पार्वती हि सा ॥ १५
 उमा देवी विजानीष्वं नानीष्याम्यसमां शुभम् ॥

निहारण सिद्धा इति च. पाठः ॥ ६४ ॥ द्विभक्तारिषोऽप्युक्तः
॥ ४३ ॥

आचार्य विद्यासागरमिश्रि का. अ. पृष्ठ ११५। ३। राजा
राज्याम। शिव राज्याम इति का. अ. पृ. १५५। ३। राज्याम देवा

प्राचिन्य लब्धता इति क. ड. घ. पाठः ३ ८ ॥ अथर्ववेदः
 वास्तुशास्त्रसुखायामनुष्ठानार्थं सर्वेषां भर्तृणां मध्ये ग्राह्ये-
 त्येव वागमय्येवेति संभवः । महादेवामित्राचार्यं सर्वेषां प्राचि-
 न्येनवेति क. ड. पाठः ३ १५ ॥

रतीनां वसुमत्वस्तु स्त्रीयान्तरसत्त्वत्वा ॥ १६
 धर्मकामाद्य राजानो ब्राह्मणा धर्मतेतवः ।
 तस्माद्वाद्या द्विजातीनां प्रपतेतेह रक्षणे ॥ १७
 राज्ञां हि विषये वेदामपत्तीदन्ति साधवः ।
 हीनास्तै स्वगुणैः सर्वैः प्रेस्तावाध्यागर्गभामिनाः १८
 राज्ञां हि विषये केन साधवः परिरक्षिताः ।
 वेदशिक्षितैः श्रमोदन्ते मेल्य चानन्दमेव च ॥ १९
 ब्राह्मणस्य महात्मान इति विच द्विजवर्गमाः ।
 अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि नियतं धर्मलक्षणम् ॥ २०
 अहिंसातत्त्वतो धर्मो हिंसा चाधर्मलक्षणा ।
 ब्रह्मचर्यलक्षणा देवा मनुष्याः कर्मलक्षणाः ॥ २१
 क्षुब्धलक्षणमाकाशो वायुस्तु स्पर्शलक्षणाः ।
 ज्योतिषां लक्षणं कपनायथ रसलक्षणाः ॥ २२
 धरिणी सर्वभूतानां पृथिवी बन्धलक्षणा ।
 स्वरूपजनसंस्कारा भारती क्षुब्धलक्षणा ॥ २३
 मनसो लक्षणं चिन्ता तपोष्ठा बुद्धिरन्वयात् ।
 मनसा चिन्तितानपर्यनुज्ञा वेद रूपस्यति २४
 बुद्धिर्हि स्ववसायेन लक्ष्यते नात्र संशयः ।
 लक्षणं मनसो ध्यानमन्त्रकं साधुलक्षणम् ॥ २५
 ब्रह्मिलक्षणो योचो ज्ञाने संप्रसक्तलक्षणम् ।
 तस्माज्ज्ञानं पुरस्कृत्य सन्त्यतेदिह बुद्धिमान् ॥ २६
 संप्राप्ती ज्ञानसंयुक्तः प्राप्नोति परमां गतिम् ।
 अतीतो हृद्मन्धेति तमोमृत्युवरातिमाः ॥ २७
 धर्मलक्षणसंयुक्तशुक्तं वो विधिवन्मया ।
 गुणानां ब्रह्मनं सम्पन्वक्ष्याम्यब्रह्मणः परम् ॥ २८
 पापिचो यस्तु गन्धो वै आप्येन हि स गृह्यते ।
 श्रावसाद्य तथा वस्तुर्गन्धज्ञाने निधीयते ॥ २९

॥ इति बीजमन्त्राध्याये आद्यवेदिकवर्णिते अनुगीताध्याये विष्णुवार्तिकोऽध्यायः ॥ ४३ ॥

चतुष्टयवार्तिकोऽध्यायः ॥ ४४ ॥

महान्तं ब्रह्मविन्दति अस्मत्प्राप्तिस्तु श्रेष्ठतःपुनरित्याहृत्यूर्ध्वं श्रावसाधितानिपद्यतेन तस्मैव श्रेष्ठतयावन्मोहिताः ॥ १ ॥

प्रक्षोभान् ।

ब्रह्मादिमध्यपर्यन्तं ब्रह्मणोपपन्नेन च ।

रतीनां श्रीविष्णुसत्त्वम् । वसुमत्त्वः वसुमत्ताः । वसुमत्त्वमिति वासीद्विष्णुः तदेव महर्षिः ॥ १६ ॥ धर्मकामाद्य श्रावणं

अनां वातु रसो नित्यं जिह्वाया स तु गृह्यते ।
 जिह्वास्तथ तथा सोमो रसज्ञाने निधीयते ॥ ३०
 तेजस्तु गुणो रूपं चक्षुषा तत्र गृह्यते ।
 चक्षुःस्तथ तथादित्यो रूपज्ञाने निधीयते ॥ ३१
 वायव्यस्तु सदा स्पर्शस्तथा ब्रह्मावते च साः ।
 स्पर्शस्तथैव सदा वायुः स्पर्शज्ञाने निधीयते ॥ ३२
 आकाशस्तु गुणो बोधः बोधेन च स गृह्यते ।
 बोधस्तथा दिशः सर्गाः क्षुब्धज्ञाने प्रकीर्तिताः ॥ ३३
 मनस्तथ गुणचिन्ता मज्जाया स तु गृह्यते ।
 हृदित्तथैतनो धातुर्मनोज्ञाने निधीयते ॥ ३४
 बुद्धिरध्यवसायेन ध्यायेन च महास्तथा ।
 निश्चिन्ता ब्रह्माद्यक्तमन्त्रकं नात्र संशयः ॥ ३५
 अलिङ्ग्यज्ञो नित्यः श्रेष्ठो निर्गुणात्मकः ।
 तस्मादलिङ्गः श्रेष्ठतः केवलं ज्ञानलक्षणः ॥ ३६
 अन्वक्तं श्रेष्ठविद् गुणानां प्रमत्ताभ्यसम् ।
 सदा पश्याम्यहं सीनं विज्ञानमि धृनोमि वा ॥ ३७
 गुणपक्षविज्ञानीते तस्मात्क्षेपज्ञ उच्यते ।
 गुणध्वं तथा कर्त्तव्यं श्रेष्ठतः परिपश्यति ॥ ३८
 आदिमध्यवसानं तत्क्षयवसानमपेतवम् ।
 न गुणा विदुतात्मानं क्षयमानाः पुनःपुनः ॥ ३९
 न तस्य वेद वै कथितक्षेत्रज्ञस्त्वेव चिन्दति ।
 गुणानां गुणभूतानां तत्परं परतो महत् ॥ ४०
 तस्माद्गुणांश्च तत्त्वं च परित्यज्येह तत्पश्यि ।
 क्षीयदोषो गुणान्निहन्ता क्षेत्रज्ञं प्रविशत्यत्र ॥ ४१
 निर्दिष्टो निर्नवस्फुरो निःस्पृहाकार एव च ।
 अचलश्चाभिकेतव्य क्षेत्रज्ञः स यो विधिः ॥ ४२

नामलक्षणसंयुक्तं सर्वं वक्ष्यामि तत्ततः ॥ १
 अहः पूर्वं ततो रात्रिर्मासाः शुक्लादष्टाः पक्षताः ।
 इति १. ८. १५. पाठः ॥ १५ ॥ लक्षणं महतो व्यापनमिति ५. पाठः ॥ २५ ॥ निष्कलित्वोऽध्यायः ॥ ४६ ॥

अवपादीनि कक्षाणि भूतवः क्षिरादपः ॥ २
भूमिरादिस्तु गन्धानां रसानामाप एव च ।
रूपाणामादिरभिरस्तु स्पष्टोदिर्योषुच्यते ॥ ३
अन्द्सादिसायाऽऽकाशमेव भूतकृतौ मुषः ।
अतः परं प्रवक्ष्यामि भूतानामादिमुच्यम् ॥ ४
आदित्यो ज्योतिषामादिरग्निर्भूतादिरुच्यते ।
सावित्री सर्वविद्यानां देवतानां प्रजापतिः ॥ ५
ओंकारः सर्ववेदानां रचयिता एव च ।
वदन्तिपतं लोके सर्वं सावित्रमुच्यते ॥ ६
वाचस्यी अन्द्सामादिः प्रजानां सर्ग उच्यते ।
वाचस्तुष्टपदामादिर्मनुष्याणां द्विजातयः ॥ ७
इमेनः पतविषामादिर्यज्ञानां हुतमुच्यम् ।
प्रसविता तु सर्वेषां ज्येष्ठः सप्तो द्विजोक्तमाः ॥ ८
कुलमादिर्युवानां च सर्वेषां नात्र संशयः ।
हिरण्यं सर्वरत्नानामोपधीनां वसामा ॥ ९
सर्वेषां मध्यमोऽप्यानामर्चं परममुच्यते ।
द्रवाणां पैव सर्वेषां पेयानामाप उत्तमाः ॥ १०
स्वावरणां तु भूतानां सर्वेषामविशेषतः ।
जलक्षेत्रं सदा दुष्पं शुभः प्रवरजः स्रुतः ॥ ११
अहं प्रजापतीनां च सर्वेषां नात्र संशयः ।
मम विश्वुरविन्द्यात्मा स्वयंभूतिर्निरस्रुतः ॥ १२

॥ इति श्रीमन्महाभारते आग्नेयिकपर्वणि अतुवीयाध्याये चतुस्रविंशोऽध्यायः ॥ ४४ ॥

पञ्चमत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४५ ॥

अथवा मनुष्यीत्येति अत्रिस्तु सायनकथासंवेनासायनोक्तित्वेनैव गृह्यसमर्थादुक्तमित्यर्थः ॥ १ ॥

ज्योतिषाश्च ।
बुद्धितारं मनस्तन्ममिन्द्रियमामवन्धनम् ।
महाभूतारविष्कम्भं निमेषपरिविह्वनम् ॥ १
जराशोकसमाविष्टं व्याधिन्मसनसंभरम् ।
देशकालविचारीदं श्रमन्वायामनिःस्रनम् ॥ २

अहोरात्रपरिक्षेपं शीतोष्णपरिमण्डलम् ।
सुखदुःखान्तर्गतेषु सुविषयासावकीलकम् ॥ ३
छायातपविलेखं च निमेषोन्मेषविह्वलम् ।
शोकमोहजराकीर्णं कर्तमानमपेक्षनम् ॥ ४
मासार्थमासगुणितं विषयं लोकतंभरम् ।

ज्योतिषादीनि सर्वानीति क. ट. म. पाठः ॥ १ ॥ कक्षायां ज्योतिषादित्येव इति म. पाठः ॥ २ ॥ हुतं अती मासमेव वा देवलोकेत्येव दत्तम् ॥ ८ ॥ मध्यमस्तुः सदा शुभः इति क. म. पाठः ॥ ११ ॥ सर्वोदपायानां सर्वज्ञं कृपाधीनां च । भूमि-

रायैः । उत्तमास्तु वेदानां सर्वेषां सागरीयत इति क. पाठः ॥ १४ ॥ देवस्य पाठः ॥ १५ ॥ चतुस्रविंशोऽध्यायः ॥ ४४ ॥

इन्द्रियमामवन्धनमिति क. ट. म. पाठः ॥ १ ॥

समोनिचयवद् न त्जोमेवप्रवर्तकम् ॥ ५
 सत्त्वात्तद्वारदीप्तं च गुणसंघातमण्डलम् ।
 विरतिब्रह्मपात्रीकं शोकसंहारवर्जनम् ॥ ६
 क्रियाकारणसंयुक्तं रागविस्मयमायतम् ।
 लोभेषाद्विरिनिधोर्भं विविक्तज्ञानसंभवम् ॥ ७
 भयमोहपरीपारं भूतसंनोदकारकम् ।
 आमन्दशीतिचारं च काचकोपपरिव्रजम् ॥ ८
 महदादिविशेषान्तमप्यर्कं प्रभवान्वयम् ।
 मनोजवनयमन्तं फलधर्कं प्रवर्तते ॥ ९
 एतद्वृत्तसमायुक्तं कालचक्रमचेतनम् ।
 निस्तृप्तेस्तद्विषेयापि बोधमेवसापेक्षगत् ॥ १०
 कालचक्रप्रवृत्तिं च निवृत्तिं चैव तत्पतः ।
 वस्तु वेद नरो नित्यं न स भूतेषु लुपति ॥ ११
 विमुक्तः सर्वसंक्षेपैः सर्वद्वन्द्वान्निधो मुनिः ।
 विमुक्तः सर्वपापेभ्यः प्राप्नोति परमां गतिम् ॥ १२
 गृहस्थो मन्त्रकारी च वानप्रस्थोऽपि भिक्षुकः ।
 चत्वार आश्रमाः श्रेष्ठाः सर्वे गार्हस्थ्यमूलकाः ॥
 यः कथिदिह लोकेऽभिन्नाश्रमः परिकीर्तितः ।
 तस्मान्तमममं श्रेयः कीर्तिरेवा सनातनी ॥ १३
 संस्करीः संस्कृतः पूर्वं यथावपरितपतः ।
 ज्ञातीं गुणविशिष्टानां समाकर्त्तेत वेदवित् ॥ १५
 सदाभिरुचौ नित्यं शिक्षाचारो भित्तिन्दिवः ।

पञ्चभिश्च महापद्मैः श्रद्धावो घनेदिह ॥ १६
 देवतातिथिशिष्टाष्टी निरतो वेदकर्मसु ।
 इत्यामदानशुक्तश्च यथाशक्ति यथाविधि ॥ १७
 न पाणिपादचपलो न नेत्रचपलो मुनिः ।
 न च वागज्ज्वल इति शिक्षा मोचरः ॥ १८
 नित्यं यज्ञोपवीतो साचक्षुस्त्रवासाः शुचिजतः ।
 निरतो यमदानाभ्यां सदा शिक्षैश्च संनिधेत् ॥ १९
 जितशिशोदरो मेघः शिक्षाचारसमन्वितः ।
 वैवाची धारयेद्यदि सोदके च कमण्डलुम् ॥ २०
 'श्रीणि धारयते नित्यं कमण्डलुमतन्द्रितः ।
 एकमात्रमनार्थाय एकं वै पादधानम् ।
 एकं शीघ्रविधानार्थमित्थेनचित्तं तथा ॥' २१
 अशीत्याभ्यासनं कृपायथा यजनयाजने ।
 दानं प्रतिग्रहं नाश्रयि पशुपां इतिमाप्तेत् ॥ २२
 श्रीणि कर्माणि जानीत ब्राह्मणानां तु वीचिकाः ।
 याज्ञनाभ्यासने चोमे शुद्धाश्चापि प्रतिग्रहः ॥ २३
 अथ द्वेषापि चान्द्रानि श्रीणि कर्माणि यानि तु ।
 दानवध्ययनं यज्ञो धर्मयुक्तानि तानि तु ॥ २४
 वेत्त्यप्रमादं कुर्वीत त्रिषु कर्मसु धर्मेति ।
 दान्तो मेघः क्षमायुक्तः सर्वभूतसमो मुनिः ॥ २५
 सर्वमेतद्यथाशक्तिं विप्रो निर्वर्तयन्मुनिः ।
 एवं युक्तो जपेत्सर्वं गृहस्थः संश्रितवतः ॥ २६

॥ इति मीमन्साभारते भाष्योपनिषदर्थे अनुगीतादर्भे पञ्चमविशोऽध्यायः ॥ ४५ ॥

षट्पञ्चवारिचोऽध्यायः ॥ ४६ ॥

मन्त्राणां महतीन्द्रति मन्त्राचारिणस्तत्त्वमनिकल्पनपूर्वकं तदनुष्ठानस्य श्रेयःसाधनत्वोक्तिः ॥ १ ॥

मन्त्रोवाच ।
 एवमेतेन मार्गेण पूर्वोक्तं यथाविधि ।
 अशीतवान्यथाशक्तिं सर्वैव मन्त्रार्थवान् ॥ १
 स्वधर्मनिरतो विद्वान्सर्वेन्द्रियपतो मुनिः ।
 गुरोः प्रियहिते युक्तः सत्यवर्धनः शुचिः ॥ २
 गुरुणा समनुज्ञातो भुञ्जीताभमकुत्सवन् ।

इतिमप्यनेक्यद्वक्तृ चापि स्थानासनविहारवान् ॥ ३
 द्विजजलमग्निं शुद्धानः शुचिर्भूत्वा समाहितः ।
 धारणीत सदा दण्डं पैलं पाताळमेव वा ॥ ४
 क्षीमं कार्पासिकं नाश्रयि सुयाजिनमथापि वा ।
 सर्वं कापापरकं वा वातो नाश्रयि द्विजस्य ह ॥ ५
 मेखला च भवेन्मौञ्जी कटी निलोदकलया ।

अनन्दनद्विहारे वेति ट. पाठः ॥ ८ ॥ सोदकेत्यर्थं जपेति

५. ३. ६. पठतः ॥ १० ॥ यथावपरिशोऽध्यायः ॥ ४५ ॥

यजोपवीती स्वाध्यायी अलुप्तमिषतवतः ॥ ६
 पूतामिष तथैवाग्निः सदा दीवततर्पणम् ।
 वागेन नियतः कुर्वन्वज्रचारी प्रशस्यते ॥ ७
 एवं युक्तो जपेत्स्वर्गमूर्ध्वरेताः समाहितः ।
 न संसरति जातीयं परमं स्थानमाश्रितः ॥ ८
 संस्कृतः सर्वसंस्कारैस्तथैव प्रशक्त्यर्थवान् ।
 ब्राह्मविष्कम्भं चारभ्ये मुनिः प्रव्रजितो वसेत् ९
 चर्ममल्लसंवासी सार्यं प्रातरुपसृशेत् ।
 अरुण्यभोचरो नित्यं न ग्रामं प्रविशेत्तुतः ॥ १०
 अर्चयन्नतिथीन्काले दद्याच्चापि प्रतिशयम् ।
 कल्पवर्षाणीर्मलैः श्वासाकेन च वर्तयन् ॥ ११
 स नित्यमुदकं वायुं सर्वं वागेयमाश्रयेत् ।
 प्राश्नीवादात्पूर्व्येण यथादीक्षमत्तन्निहतः ॥ १२
 समूलकलशाकाचैरर्चयेदतिथिमाचतम् ।
 यजत्रः स्वाचनो द्यात्रिधा नित्यमतन्निहतः ॥ १३
 देवतातिथिपूर्वं च सदा प्राश्नीत नागतः ।
 अस्कन्दितमनायैव लब्धाशी देवताश्रयः ॥ १४
 दान्तो मेघः क्षमायुक्तः केशान्ममशु च धारयन् ।
 शुद्धन्नाध्यायशीलश्च सत्यधर्मपरायणः ॥ १५
 न्यलदेहाः सदा दक्षो वननित्यः समाहितः ।
 एवं युक्तो जपेत्स्वर्गं वानप्रस्थो जितेन्द्रियः ॥ १६
 गृहस्थो यजत्रचारी च वानप्रस्थोऽथवा पुनः ।
 य इत्येन्नोद्धृष्टात्प्रातुमुत्तमां हविमाश्रयेत् ॥ १७
 अभयं सर्वभूतेभ्यो दत्त्वा नैष्कर्म्यमाचरेत् ।
 सर्वभूतहितो मेघः सर्वेन्द्रियपयो मुनिः ॥ १८
 अवाचितमसंस्तुप्रपन्नं परच्छ्रया ।
 कृत्वा प्राज्ञे चरेद्भैक्ष्यं विबुधे भुक्तवज्जने ॥ १९
 हने श्रान्तसंपाते भैक्ष्यं लिप्सेत मोक्षयित्वा ।
 लाभेन च न हृष्येत नालाभे निमना भवेत् ।
 न चातिमिथ्यां मिश्रेत केवलं प्राणपात्रिकम् ॥ २०
 यात्रार्थं कालमाकाङ्क्षेत्तद्भैक्ष्यं समाहितः ।
 लाभं साधारणं नञ्जेथ भुञ्जीताविपुलितः ॥ २१

अभिपूजितस्तमाद्रिं विदुर्गुप्सेत भिक्षुकः ।
 भुक्तान्यन्नानि विक्रानि कषायकटुकानि च ॥ २२
 नास्वादशीलं भुञ्जानो रसांश्च मत्पुत्रंस्तथा ।
 यात्रामार्गं च भुञ्जीत केवलं प्राणपात्रिकम् ॥ २३
 असंशयेन भूतानां हवि लिप्सेत मोक्षयित्वा ।
 न चान्यमर्थं लिप्सेत भिक्षुमात्रः कर्मजन ॥ २४
 न सन्निकाशपेक्षं विविक्ते चारजाचरेत् ।
 शुन्वाभ्यागम्यं वा गृहमूर्ते नदीं तथा ॥ २५
 प्रतिशयार्थं सेवेत पर्वतीं वा पुनर्गुह्यम् ।
 ग्रामैकरात्रिको ग्रीमे वर्षासेकश्च वा वसेत् ॥ २६
 अथा सूर्येन निर्दिष्टः कीटवच्च चरेन्नदीम् ।
 द्युर्धार्थं चैव भूतानां समीक्ष्य पृथिवीं चरेत् ॥ २७
 संचर्मांश्च न कुर्वीत स्नेहार्तं च दर्शयेत् ।
 पूताभिरत्रिर्नित्यं वै कार्यं कुर्वीत मोक्षयित्वा ॥ २८
 उपसृशेद्दुष्टाभिरत्रिभ्यं गुरुषः सदा ।
 अहिंसां यजत्रचर्यं च सत्यमार्जवमेव च ॥ २९
 यजोपधानसूत्रा च दमो नित्यमवैद्यमानम् ।
 अहस्तेष्वेव युक्तः स्वाहूतेषु निवसेन्निद्रयः ॥ ३०
 जपाममष्टं हजमजिह्वं नित्यमाचरेत् ।
 जपयेत सदा भोग्यं ब्राह्मणान्तमसृष्टः ॥ ३१
 यात्रामार्गं च भुञ्जीत केवलं प्राणपात्रिकम् ।
 धर्मलब्धमथाश्नीवाच्च काममनुपसरेत् ॥ ३२
 ब्राह्माद्यान्मदनान्दन्त्यश्च गृहीयात्स्वर्धनम् ।
 वानदाहारयेत्तान्प्रतिगृहीत नाधिकम् ॥ ३३
 परेभ्यो न प्रतिप्राशं न च देयं कदाचन ।
 दैन्यमावाच भूतानां संनिवन्ध सदा बुधः ॥ ३४
 नाददीत परमानि न गृहीवाच्च वापयेत् ।
 न किंचिद्विषयं युक्त्या स्पृष्टमेतस्त्वं वै पुनः ॥ ३५
 गृहमापस्तम्बाश्चानि पत्रपुष्पकलानि च ।
 असंस्तुतानि गृहीयात्प्रवृत्तानि च कार्यवान् ॥ ३६
 न शिल्पजीविकोऽपिदिद्विर्धं नोद्य कामयेत् ।
 न देहा नोपदेहा च भवेच्च विरुपस्कृतः ॥ ३७

भद्रावृत्तानि भुङ्गीत निमिचामि च वर्जयेत् ।
 सुधापुत्तरसक्तश्च सर्वभूतैरक्षयितः ॥ ३८
 आशीर्षुकानि सर्वानि हिंसाशुक्तानि वाणि च ।
 लोकसंग्रहवर्मा च नैव कुर्वाच कारयेत् ॥ ३९
 सर्वभाषानतिक्रम्य लघुभाषः परिजयेत् ।
 तप्तः सर्वेषु भूतेषु स्वानेषु परेषु च ॥ ४०
 परं नोद्देवयेत्कंचिच्च यः कस्यचिदुक्तिजेत् ।
 विश्वास्याः सर्वभूतानामप्यो मोक्षविदुच्यते ॥ ४१
 अनामर्त्यं च न ध्यायेन्नातीतमनुचिन्तयेत् ।
 वर्धमानदुपेक्षेत कासकाङ्क्षी समाहितः ॥ ४२
 न चक्षुषा न मनसा न वाचा दूषयेत्कचित् ।
 न प्रत्यक्षं परोक्षं वा किंचिदुष्टं सत्तापरेत् ॥ ४३
 इन्द्रियाण्युपसंहृत्य कुर्मोऽङ्गानीव सर्वज्ञः ।
 क्षीयेन्द्रियमनोबुद्धिर्निरीदः सर्वतपवित् ॥ ४४
 निर्द्वन्द्वो निर्द्वन्द्वकारो निष्काहाकार एव च ।
 निर्मयो निरर्दकारो निर्द्वन्द्वश्चैव आत्मवान् ॥ ४५
 निराशीर्निर्गुणः ज्ञानो निरासक्तो निराश्रयः ।
 आत्मसङ्गी च तत्त्वज्ञो मुच्यते नात्र संशयः ॥ ४६
 असादपाणिर्गुह्यं तदक्षिरस्कवन्दहरम् ।
 अभिमनुष्यकर्मणं केवलं विमलं सिरम् ॥ ४७
 जगन्ममरसस्पर्शपक्षपादमन्त्रेण च ।

अनुवम्भमनासक्तममांसमपि चैव यत् ॥ ४८
 विचिन्तमन्त्रं दिव्यं गृहसमपि सर्वदा ।
 सर्वभूतसमात्मानं ये पश्यन्ति न ते मृताः ॥ ४९
 न तत्र क्रमते बुद्धिर्नेन्द्रियाणि न देवताः ।
 वेदा यद्वाथ लोकश्च न तपो न व्रतानि च ॥ ५०
 यत्र ज्ञानवतां प्राप्तिरलिङ्गप्रदया स्यात् ।
 तस्मादलिङ्गधर्मज्ञो धर्मतत्त्वमुपाचरेत् ॥ ५१
 गृध्रधर्माधितो विद्वान्निज्ञानचरितं चरेत् ।
 अमूढो मूढरूपेण चोद्गमेन दूषयन् ॥ ५२
 पदैरनवमन्त्रेण्यपरे सततमेव हि ।
 तथातृप्तपरोक्षान्तः सतां धर्मानकुलपयन् ॥ ५३
 य एवं वृत्तसंपन्नः स मुनिः श्रेष्ठ उच्यते ।
 इन्द्रियाणीन्द्रियार्थीय महाभूतानि यत्र च ॥ ५४
 सतो बुद्धिरर्दकारमप्यक्तं पुरुषं तथा ।
 एतत्सर्वं प्रसङ्गजं यथावत्तत्त्वनिष्कषात् ॥ ५५
 ततः स्वर्गवशादिति विद्वक्तः सर्वबन्धनैः ।
 एतावदन्त्रवेत्तायां परितःस्थाय तत्त्वविद् ॥ ५६
 ध्यायेदेकान्तमासाव मुच्यतेऽथ निराश्रयः ।
 निर्मुक्तः सर्वसङ्गो यो वायुराकाशयो यथा ॥ ५७
 क्षीयकोष्ठो निरातङ्गस्तथैव प्राप्नुयात्परम् ॥ ५८

॥ इति बीजम्भारते जायदेविकल्पसंनि अनुगीतार्णवि ५८ अक्षरान्तोऽध्यायः ॥ ४९ ॥

सप्तमः पार्वीशोऽध्यायः ॥ ४७ ॥

सङ्ख्यया ज्ञानमिति संप्रत्ययज्ञानतत्त्वपरं परममुपलक्ष्यमाध्यायोक्तिः ॥ १ ॥

मकोवाच ।
 संप्रत्ययं तप इत्यनुर्ध्वं द्वा निश्चितवादिनः ।
 साङ्ख्यया ज्ञानयोनिस्तु ज्ञानं ब्रह्म परं विदुः ॥ १
 अतिदूरतमं ब्रह्म वेदविद्यामपचाश्रयम् ।
 निर्द्वन्द्वं निर्गुणं नित्यमचिन्त्यगुणवृत्तमम् ॥ २
 ज्ञानेन तपसा चैव धीराः पश्यन्ति तत्पराः ।
 निर्गुणमनसः कृता श्रुतकान्तरजसोऽमलाः ॥ ३
 तपसा धेयमध्यानं गच्छन्ति परमेश्वरम् ।
 संप्रत्ययनिरता नित्यं ये च सङ्गविदो जनाः ॥ ४

तपः प्रदीप इत्याहुराचारो धर्मसाधकः ।
 ज्ञानं वै परमं विद्यातत्त्वमार्गं तप उच्यते ॥ ५
 यस्तु वेद निराचारं ज्ञानं तत्त्वविनिष्कषात् ।
 सर्वभूतसमात्मानं स सर्वविदिदोच्यते ॥ ६
 यो विद्वान्प्रदत्तात् न विवासं चैव पश्यति ।
 तथैवैकतन्त्रान्तात् स दुःखान्प्रतिदूषयते ॥ ७
 यो न कामयते किंचिच्च किंचिद्व्यमन्यते ।
 इह लोकस्य एवैव सङ्गभूषणं कल्पते ॥ ८
 ब्रह्मन्मुपलक्ष्यः सर्वभूतविद्यावित् ।

निर्ममो निरहंकारो मुच्यते नात्र संशयः ॥ ९
विद्वन्मो निर्नेमस्कारो निःस्वभाकार एव च ।
विशुभं नित्यबह्मं प्रथमेनैव गच्छति ॥ १०
हिता मुच्यते सर्वं कर्म यन्तुः शुभाशुभम् ।
उभे सत्पानूते हिता मुच्यते नात्र संशयः ॥ ११
अन्धकनीजप्रमथो बुद्धिस्त्वन्धमयो महान् ।
महार्हकारविटप इन्द्रियान्तरलोटरः ॥ १२
महाभूतविज्ञास्य विशेषप्रतिज्ञासनात् ।
सदाययः सदाशुभः शुभाशुभफलोदयः ॥ १३
आजीव्यः सर्वभूतानां ब्रह्मज्ञः सनातनः ।

एनं छिन्ना च भिन्ना च तत्त्वज्ञानासिना बुधः ॥ १४
हिता सद्भवान्पाशांस्तुल्यन्मज्जरोदयान् ।
निर्ममो निरहंकारो मुच्यते नात्र संशयः ॥ १५
द्राविनी पथिणी नित्यौ संशेचौ चात्पचेतनौ ।
एताभ्यां तु यो योऽन्धभेदनावाप्त उच्यते ॥ १६
अचेतनः सत्त्वसङ्घातिभुक्तः
सत्त्वात्परं चेतयतेऽन्तरात्मा ।
स क्षेत्रचित्तसर्वसङ्घातबुद्धि-
शुभातिथौ मुच्यते सर्वपापैः ॥ १७

॥ इति श्रीमन्महाभारते आश्वमेधिकपर्वणि अतुलीतार्पणी सप्तमोऽध्यायः ॥ ४७ ॥

अष्टचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४८ ॥

महाभारतचरित्रेण विविधां चातुर्विध्यादिकथनपूर्वकं सप्तश्लोकात्मकमम् ॥ १ ॥

ब्रह्मोवाच ।
केचिद्ब्रह्ममयं ब्रह्मं केचिद्ब्रह्ममयं वनम् ।
केचित्परममन्थकं केचित्परमनामयम् ।
मन्थन्ते सर्वमप्येतदन्धकप्रमथमव्ययम् ॥ १
उच्छ्वासमात्रमपि चेतोऽन्तर्काले समो भवेत् ।
आत्मप्रवृत्तसङ्घस्य सोऽमृतत्वाय कल्पते ॥ २
निमेषमात्रमपि चैतन्यम्यात्मानमात्मनि ।
गच्छत्यात्मप्रसादेन विदुषां प्राप्तिमग्नयाम् ॥ ३
प्राणावामैरथ प्राणान्तयम्य स पुनःपुनः ।
दशद्व्यधश्चिन्तां चतुर्विंशालसमन्ततः ॥ ४
एवं पूर्वं प्रसञ्जात्मा लभते मयदिच्छति ।
अन्धकारस्तत्त्वबुद्धिकमशूतत्वाय कल्पते ॥ ५
सत्त्वात्परतरं नान्यत्प्रवर्तन्तीह तदिदं ।
अनुमानादित्वानीकः पुरुषं सत्त्वसंश्रयम् ।
न ज्ञानयमन्वधा गन्तुं पुरुषं द्विजसत्तमाः ॥ ६

क्षमा इतिरहिता च समता सत्त्वमार्जवम् ।
ज्ञानं स्वाभोधं सन्धातः सात्त्विकं वृषमिष्यते ॥ ७
एतेनैवातुसावेन मन्थन्ते वै मनीषिणः ।
तत्र च पुरुषधैव तत्र नास्ति विचारता ॥ ८
आहुरेके च विद्वांसो ये ज्ञाने सुप्रतिष्ठिताः ।
क्षेत्रज्ञसत्त्वयोरैक्यमित्येतद्विचारितम् ॥ ९
वृषभूतस्तथा नित्यमित्येतद्विचारितम् ।
वृषभमात्रं विशेषः सहजत्वाच्च तत्त्वतः ॥ १०
तथैकैकत्वनातात्वमिष्यते विदुषां नफः ।
मशकोर्ध्वरे वैश्वं वृषभरक्तमपि त्रयते ॥ ११
मत्स्यो वयाऽन्यः स्यादस्य संययोगस्तथा तयोः ।
संयन्धस्तोयविन्द्यां ययौः कोकनदस्त च ॥ १२
सुरयवाच ।
इत्युक्तवन्तस्तौ विप्रास्तदा लोकप्रितामहम् ।
द्वयः संशयमापन्नाः परमशुद्धैर्नित्यतमाः ॥ १३

॥ इति श्रीमन्महाभारते आश्वमेधिकपर्वणि अतुलीतार्पणी सप्तमोऽध्यायः ॥ ४८ ॥

हिता चामर्यां क्षयं स्यादौ सुदुस्त्वनीति क. उ. य. पाठः ॥ १५ ॥ पथिनी यथेति ॥ १६ ॥ अचेतनसत्त्व-
संघातशुद्धतात्पर्यं चेतयतेऽन्तरात्मा । स क्षेत्रज्ञसत्त्व-
कातुर्विंशतिभौ मुच्यते सुदुष्टसदिष्टि क. य. पाठः
आय. ८

॥ १० ॥ सत्त्वत्पारिणोऽध्यायः ॥ ४७ ॥
क्षेपुः कालेन वै जनेति उ. य. पाठः ॥ २ ॥ तत्र विद्वते
क्षेपुः उक्तवन्तः उक्तमैकं सत्त्वमशुद्धता इत्यर्थः ॥ १३ ॥
मत्स्यजलोऽध्यायः ॥ ४८ ॥

एकमेवमाशोऽध्यायः ॥ ४९ ॥

अर्धमिहमेवमाशोऽध्यायः ॥ ४९ ॥

आपव ऊचुः ।

को वा सिद्धिह धर्मायामनुयेयामो मतः ।

स्वाहतामिव दग्धामो धर्मस्य विविधां वसिष् ॥ १ ॥

ऊर्ध्वं देहाहदन्त्येके नैतदस्तीति चापरे ।

केचित्संशयितं सर्वं निःसंशयमथापरे ॥ २ ॥

अनित्यं नित्यमित्येके नास्त्यस्तीत्यपि चापरे ।

विषेत्येके द्विषेत्येके व्याधीर्धममिति चापरे ॥ ३ ॥

मन्वन्ते माशया एव मज्जशालाभदर्शिनः ।

एकमेकं वृषकान्ये बहुत्वमिति चापरे ॥ ४ ॥

देशकालपुरुषां केचिन्मैतदस्तीति चापरे ।

जटाविनपराधान्ये हृन्माः केचिदसंहृताः ॥ ५ ॥

अस्मान् केचिदिच्छन्ति ज्ञानवन्मपरे जनाः ।

मन्वन्ते माशया देवा मज्जशालाभदर्शिनः ॥ ६ ॥

आहारं केचिदिच्छन्ति केचिदावश्यमेव रताः ।

कर्म केचिद्व्रथन्ति मज्जन्ति चापरे जनाः ॥ ७ ॥

केचिन्मोक्षं प्रथंमन्ति केचिन्मोक्षान्मृषमिषां ।

पदानि केचिदिच्छन्ति निर्धनत्वमथापरे ।

उपास्य साधनं त्वेके नैतदस्तीति चापरे ॥ ८ ॥

अहिंसानिराश्रान्ये केचिद्विज्ञापराधयाः ।

पुण्येन वशसा चान्ये नैतदस्तीति चापरे ॥ ९ ॥

सज्जननिराश्रान्ये केचित्संशयिते सिताः ।

दुःखादन्ये सुखादन्ये ध्यानमित्यपरे जनाः ॥ १० ॥

यज्ञ इत्यपरे विद्याः पदानमिति चापरे ।

तपस्त्वान्ये प्रथंमन्ति साध्यायमपरे जनाः ॥ ११ ॥

ज्ञानं संन्यासमित्येके सनातं भूतचिन्तकाः ।

सर्वमेकं प्रथंमन्ति न सर्वमिति चापरे ॥ १२ ॥

एवं स्युत्पादिते धर्मे बहुधा विप्रबोधिते ।

निधाय नाधिगच्छामः शेषः किमिति सत्यम् ॥ १३ ॥

इदं श्रेय इदं श्रेय इत्येवं स्युत्पद्यते जनः ।

यो हि यस्मिन्नतो धर्मे स सर्वं वृत्तयते सदा ॥ १४ ॥

तेन मोऽभिदिता प्रज्ञा मनस्य बहुलीकृतम् ।

एतदाकृपातमिच्छामः शेषः किमिति सत्यम् ॥ १५ ॥

अतः परं तु बहुधा तज्ज्ञानानुवर्तते ।

सत्यश्रेयश्चोद्भासि संन्याः केन हेतुना ॥ १६ ॥

एवमुक्तः स वैश्वेदेवैर्गवौल्लोकमावनः ।

तेभ्यः शशंस धर्मात्मा याथातथ्येन बुद्धिमान् ॥

॥ इति मीनम्भारम्भे आपवेपिकर्तव्ये अनुवीतापर्वणि एकमेवमाशोऽध्यायः ॥ ४९ ॥

न कर्मणि कुर्वन्नेव धर्मात्मापुनर्ननुतिदधैरानुता-
मो इति मतः ॥ १ ॥ ऊर्ध्वं देहाह दन्त्येके नैतदस्तीति चापरे ।
स्वाहतामिव दग्धामो धर्मस्य विविधां वसिष् ॥ १ ॥
ऊर्ध्वं देहाह दन्त्येके नैतदस्तीति चापरे ।
ऊर्ध्वं देहाह दन्त्येके नैतदस्तीति चापरे ॥ २ ॥
अनित्यं नित्यमित्येके नास्त्यस्तीत्यपि चापरे ।
विषेत्येके द्विषेत्येके व्याधीर्धममिति चापरे ॥ ३ ॥
मन्वन्ते माशया एव मज्जशालाभदर्शिनः ।
एकमेकं वृषकान्ये बहुत्वमिति चापरे ॥ ४ ॥
देशकालपुरुषां केचिन्मैतदस्तीति चापरे ।
जटाविनपराधान्ये हृन्माः केचिदसंहृताः ॥ ५ ॥
अस्मान् केचिदिच्छन्ति ज्ञानवन्मपरे जनाः ।
मन्वन्ते माशया देवा मज्जशालाभदर्शिनः ॥ ६ ॥
आहारं केचिदिच्छन्ति केचिदावश्यमेव रताः ।
कर्म केचिद्व्रथन्ति मज्जन्ति चापरे जनाः ॥ ७ ॥
केचिन्मोक्षं प्रथंमन्ति केचिन्मोक्षान्मृषमिषां ।
पदानि केचिदिच्छन्ति निर्धनत्वमथापरे ।
उपास्य साधनं त्वेके नैतदस्तीति चापरे ॥ ८ ॥
अहिंसानिराश्रान्ये केचिद्विज्ञापराधयाः ।
पुण्येन वशसा चान्ये नैतदस्तीति चापरे ॥ ९ ॥
सज्जननिराश्रान्ये केचित्संशयिते सिताः ।
दुःखादन्ये सुखादन्ये ध्यानमित्यपरे जनाः ॥ १० ॥
यज्ञ इत्यपरे विद्याः पदानमिति चापरे ।
तपस्त्वान्ये प्रथंमन्ति साध्यायमपरे जनाः ॥ ११ ॥
ज्ञानं संन्यासमित्येके सनातं भूतचिन्तकाः ।
सर्वमेकं प्रथंमन्ति न सर्वमिति चापरे ॥ १२ ॥
एवं स्युत्पादिते धर्मे बहुधा विप्रबोधिते ।
निधाय नाधिगच्छामः शेषः किमिति सत्यम् ॥ १३ ॥
इदं श्रेय इदं श्रेय इत्येवं स्युत्पद्यते जनः ।
यो हि यस्मिन्नतो धर्मे स सर्वं वृत्तयते सदा ॥ १४ ॥
तेन मोऽभिदिता प्रज्ञा मनस्य बहुलीकृतम् ।
एतदाकृपातमिच्छामः शेषः किमिति सत्यम् ॥ १५ ॥
अतः परं तु बहुधा तज्ज्ञानानुवर्तते ।
सत्यश्रेयश्चोद्भासि संन्याः केन हेतुना ॥ १६ ॥
एवमुक्तः स वैश्वेदेवैर्गवौल्लोकमावनः ।
तेभ्यः शशंस धर्मात्मा याथातथ्येन बुद्धिमान् ॥

एतदुक्तं नास्त्येकमेव लोकायताः ॥ १ ॥ संशयिते तत-
पते नयेति धर्मस्येव सति । दुःखादनुसन्निधायैव दुःख-
तुल्यवृत्तयैव ध्यानं कर्तव्यम् । निधायैव विज्ञाने ॥ १० ॥
सज्जनैके प्रथमं तपसमिति चापरे इति च. पाठः ॥ ११ ॥
ज्ञानं संन्यासं संन्यासैव ज्ञानम् । भूतचिन्तकाः भूतचिन्त-
निराश्रयाः सनातं सनातनीयवत् । साधनदीप्त्यस्त-
साध्यादेव ज्ञानतुल्यवृत्ते साधनादपि न संन्यासमायेवेति ता-
॥ १२ ॥ अहिंसा न हि हिंसा । अहिंसा न हि हिंसा
॥ १५ ॥ एकमेवमाशोऽध्यायः ॥ ४९ ॥

पञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५० ॥

अज्ञाना महतीत्यस्ति धर्मोऽस्योत्कर्षकः तदनुष्ठानसहस्रकृतात्मनोऽपि तद्विनाशदर्शनेन परमगुणधर्मोत्साहव्यत्येकः ॥ १ ॥
तथा क्षेत्रक्षेत्रज्ञसंस्पर्शकर्मणः ॥ २ ॥ तथा पुनश्चादिभूतगुणनिर्दिष्टविनाशकम् ॥ ३ ॥

महोपायः ।

इत्थं वः संभवत्प्राप्तिं यन्मां पूज्यते सत्तमाः ।
गुरुषा शिष्यमात्राद्य बहुकं तन्निबोधत ॥ १ ॥
समस्तमिह तच्छ्रुत्वा सम्पन्नेषामपार्थिताम् ।
अहिंसा सर्वभूतानामेव तत्कृत्यतमं मतम् ॥ २ ॥
एतत्पदमनुदिष्टं वरिष्ठं धर्मलक्षणम् ।
ज्ञानं निःशेष इत्याहुर्हृदा निश्चिदर्थिनः ।
तस्माच्छ्रमेन शुद्धेन सुख्यते सर्वस्मिन्नियतैः ॥ ३ ॥
हिंसापराध ये केचिन्ने च नास्तिकगृह्यतः ।
लोभमोहममायुक्तास्ते वै निरपराधिनः ॥ ४ ॥
आशीर्षकानि कर्माणि कुर्वते ये स्वतन्त्रिणः ।
तेऽस्मिन्लोके ममोदन्ते जायमानाः पुनः पुनः ५ ॥
कुर्वते ते तु कर्माणि अर्धाणां निषधितः ।
अनाशीर्षोऽसंयुक्तस्तो धीराः साधुदर्शिनः ॥ ६ ॥
अतः परं भवत्प्राप्तिं सत्यक्षेत्रज्ञयोर्वथा ।
संयोगो विप्रयोगश्च तन्निबोधत सत्तमाः ॥ ७ ॥
विप्रयो विपश्चित् च संयन्धोऽप्यभिहोष्यते ।
विपयी गुरुषो नित्यं सत्त्वं च विप्रयः स्मृतः ॥ ८ ॥
व्याख्यातं पूर्वकल्पेन मन्त्रकोटुवरं यथा ।
भुज्यमानं न जानीते नित्यं सत्त्वमचेतनम् ।
वस्तुतः तं विजानीते यो ब्रूते यथ भुज्यते ॥ ९ ॥
अनित्यं इन्द्रसंयुक्तं सत्त्वमाहुर्मनीषिणः ।
निर्द्वन्द्वो निष्कलो नित्यः क्षेत्रज्ञो निर्गुणात्मकः ॥
समः संज्ञानुगम्यैव स सर्वत्र भवस्थितः ।
न सज्जते सदा सत्त्वमायः पूज्यदर्पणवत् ॥ ११ ॥
सर्वैरपि सुखैर्विद्वान्बलिपत्नी न लिप्यते ।
जलविन्दुपेया लोलः पथिनीपत्रसंस्थितः ॥ १२ ॥
एतमेवाप्यसंयुक्तः पुरुषः स्वात्त संशयः ।
द्रव्यमात्रमभूत्सत्त्वं पुरुषलोति निश्चयः ॥ १३ ॥
यथा द्रव्यं च कर्तुं च संयोगोऽप्यनयोस्तथा ।
यथा प्रदीपमादाय क्षयिष्यमस्ति गच्छति ।

तथा सत्त्वप्रदीपेन गच्छन्ति परमर्षवः ॥ १४ ॥
यथाद्रव्यं शुभत्वात्तत्प्रदीपः संप्रकाशते ।
क्षीणे द्रव्ये गुणे यवोतिरन्तर्धानाय गच्छति ॥ १५ ॥
व्याक्तः सत्त्वगुणस्त्वेवं पुरुषो द्रव्यमुच्यते ।
एतद्विद्या विजानीत इत्थं भूयो भवीमि वः ॥ १६ ॥
सहसेषापि दुर्मेषा न शुद्धिर्न विगच्छति ।
चतुर्थेनाप्यश्विनि शुद्धिमान्मुक्तमेवते ॥ १७ ॥
एवं धर्मस्त विज्ञेयं संसाधनमुपायतः ।
उपायज्ञो हि मेधावी मुक्तमत्यन्तमश्रुते ॥ १८ ॥
यथाऽप्यनमप्रापेनः प्रपन्नो मनुजः कश्चित् ।
क्षेपेन वति महता निनश्यत्यन्तराऽपि च ॥ १९ ॥
तथा कर्मसु विज्ञेयं कर्तुं भवति वा न वा ।
पुरुषस्यात्मनिःशेषः क्षमाद्रूपनिदर्शनम् ॥ २० ॥
यथा च दीर्घमभ्यानं पद्मास्रव प्रपद्यते ।
अरष्ट्रपूर्वं सहसा तत्त्वदर्शनवदिति ॥ २१ ॥
समेव च यथाऽप्यानं रथेनेहाश्रुगाभिना ।
गच्छत्यश्वप्रयुक्तेन तथा शुद्धिमदां गतिः ॥ २२ ॥
ऊर्ध्वं पर्वतमागच्छ नान्यपेक्षेत भूतलम् ।
रथेन रथिनं पश्येत्किञ्चिन्मनमपेक्षनम् ॥ २३ ॥
बाह्वक्षयवस्तान्द्रथेन स तु गच्छति ।
क्षीणे रथपदे विद्वान्प्रयत्नस्तस्य गच्छति ॥ २४ ॥
एवं गच्छति मेधावी सत्त्वयोगविधानवित् ।
परिज्ञाय गुणक्षय उच्यते दुर्बरोचरम् ॥ २५ ॥
यथाऽर्जुनं महाघोरमश्रुतः संपराहते ।
पादुभ्यामेव संमोहाद्वर्षं पाण्डवसंक्षयम् ॥ २६ ॥
नावा चापि यथा प्राज्ञो विनायकः सूरिजया ।
अभ्यान्तः तलिलं गाढेन्द्रीर्म संहरते दृढम् ॥ २७ ॥
वीथौ गच्छेत्तरं पारं नापमुत्सृज्य निर्मेषः ।
व्याख्यातं पूर्वकल्पेन यथा रथपदादिभ्योः ॥ २८ ॥
क्षेदात्संमोहमापन्नो नापि दाज्ञो यथा यथा ।
ममत्वेनाभिभूतः संसर्गैव परिवर्तते ॥ २९ ॥

नात्र न शक्यमाख्या सखे विपरिवर्तितुम् ।
 तथैव शक्यमाख्या नास्तु चर्या विधीयते ॥ ३०
 एवं कर्म कृतं विच विचयसं पृथक्शृण्वत् ।
 यथा कर्म कृतं लोके तथा तदुपपद्यते ॥ ३१
 यथैव यन्नि नो रत्नं न रूपस्पर्शशब्दवत् ।
 गन्धते न मनो बुद्ध्या तत्त्वधर्मं प्रपद्यते ॥ ३२
 तत्र प्रधानात्म्यकमन्यकाश्च गुणो महान् ।
 महात्माधानमूलश्च गुणोऽर्हकार एव च ॥ ३३
 अर्हकारास्तु संभूतो महाभूतकृतो गुणः ।
 पृथक्त्वेन हि भूतानां विषया वै गुणाः स्मृताः ३४
 बीजधर्मं यथाऽन्यत्कं तथैव प्रसक्तमकम् ।
 बीजधर्मा महाभात्मा प्रसक्तयेति नः श्रुतम् ॥ ३५
 बीजधर्मस्तार्हकारात्प्रसक्तश्च पुनः पुनः ।
 बीजप्रसक्तधर्माणि महाभूतानि पञ्च वै ॥ ३६
 बीजधर्मिण इत्याहुः प्रसवं च प्रकुर्वते ।
 विज्ञेयाः पञ्चभूतानां तेषां विच विज्ञेयवत् ॥ ३७
 तथैकगुणमाकाशं द्विगुणो वायुरन्यथे ।
 त्रिगुणं ज्योतिरित्याहुरापधावि चतुर्गुणाः ॥ ३८
 पृथ्वी पञ्चगुणा हेवा परस्परसंकुला ।
 सर्वभूतकरी देवी भूमास्तुभनिदर्शिनी ॥ ३९
 शब्दः स्पर्शस्तथा रूपं रसो गन्धश्च पञ्चमः ।
 एते पञ्चगुणा भूमेर्विज्ञेया द्वित्यवयवाः ॥ ४०
 पार्थिवश्च सदा गन्धो गन्धश्च बहुधा स्मृतः ।
 तस्य गन्धस्य वक्ष्यामि विस्तरेण वहुगुणान् ४१
 इष्टधानिष्टगन्धश्च बहुरोऽम्भः कङ्कलता ।
 निर्दोरी संहतः क्षिण्यो रक्षो विशद एव च ॥ ४२
 एवं दशविधो ज्ञेयः पार्थिवो गन्ध इत्युत ।

शब्दः स्पर्शस्तथा रूपं रसश्चार्था गुणाः स्मृताः ॥
 रसज्ञानं तु पक्ष्यामि रसस्तु पशुषा स्मृतः ।
 मधुरोऽम्भः कङ्कलितः कषायो लघ्वस्तथा ॥ ४३
 एवं पट्टिपविलसितो रसो वारिमयः स्मृतः ।
 शब्दः स्पर्शस्तथा रूपं त्रिगुणं ज्योतिरन्यथे ॥ ४४
 ज्योतिषश्च गुणो रूपं रूपं च पशुषा स्मृतम् ।
 शुक्लं कृष्णं तथा रक्तं नीलं पीताम्बरं तथा ॥ ४५
 इत्थं दीर्घं कथं स्मृतं चतुरथाशुदृढकम् ।
 एवं द्वादशविलसितं तेजसो रूपमुच्यते ॥ ४६
 विज्ञेयं जालमैर्हर्दैर्धर्मैः सत्यपादिभिः ।
 शब्दरसज्ञैश्च विज्ञेयं त्रिगुणो वायुरन्यथे ॥ ४८
 वायोधावि गुणाः स्पर्शः स्पर्शश्च बहुधा स्मृतः ।
 उष्णः शीतः सुखो दुःखः क्षिण्यो विशद एव च ॥
 कठिनश्चिकणः कृत्वा विचिलो दाक्यो मृदुः ।
 एवं द्वादशविलसितो वायव्यो गुण उच्यते ॥ ५०
 विधिकद्वात्रयैः सिद्धैर्मन्त्रैस्तत्त्वदर्शिभिः ॥ ५१
 तथैकगुणमाकाशं शब्द इत्येव च स्मृतः ।
 तस्य शब्दस्य वक्ष्यामि विस्तरेण वहुगुणान् ॥ ५२
 पञ्चधर्मः सगाम्यारो मन्त्रमः पञ्चमस्तथा ।
 अतः परं तु विज्ञेयो विषादो वैकृतस्तथा ।
 इष्टधानिष्टशब्दश्च संहतः प्रतिमानवान् ॥ ५३
 एवं बहुविधो ज्ञेयः शब्द आकाशसंभवः ।
 आकाशद्वयमं भूतमर्हकारस्ततः परः ॥ ५४
 अर्हकारात्परा बुद्धिर्गुदेरात्मा ततः परः ।
 तस्मात्तु परमन्यक्तमन्यक्तारपुत्रवः परः ॥ ५५
 परमरसो भूतानां निविशः सर्वकर्मवान् ।
 सर्वभूतात्मभूतात्मा सं प्राप्यामन्त्यमशुते ॥ ५६

॥ इति श्रीमन्नारायणे आत्मवैदिकार्थेन अष्टमीतर्कनि पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५० ॥

एकपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५१ ॥

कृत्वेनार्जुनं प्रति मुक्तगुणमतिपादकगुणित्यर्थवत्तदागुणादुक्तमन्यक्तमर्थकं सत्यं विजयनपतिमतिविवेकवत् ॥ १ ॥
 अर्थेनैव तत्रति तुष्टिर्निगन्धमन्त्रानसंवाहपुर्णकमन्यक्तगुणान् ॥ २ ॥

मन्त्रोवाच ।

भूतानामय पञ्चानामयेषां बीजधर्मं मनः ।

निषमे च विसर्गे च भूतानां मन एव च ॥ १

अधिशास्त्रमनो नित्यं भूतानां महर्षा यथा ।

बुद्धिरथैवमाश्वरे श्वेवज्जय स उच्यते ॥ २
 इन्द्रियाणि मनो पुत्रे सदधानिष सारथिः ।
 इन्द्रियाणि मनो बुद्धिः श्वेवज्जं युज्यते सदा ॥ ३
 महदथसमायुक्तं बुद्धिसंयमनं रथम् ।
 सभास्य स भूतात्मा समन्तात्परिधावति ॥ ४
 इन्द्रियग्रामसंयुक्तो मनःसारथिरैव च ।
 बुद्धिसंयमनो नित्यं महान्मज्जमथो रथः ॥ ५
 एवं यो वेत्ति विद्वान् सदा ब्रह्मसर्वं रथम् ।
 स धीरः सर्वलोकेषु न मोहमधिकप्लवति ॥ ६
 अन्वक्तारिविशेषान्तं सहस्रावरज्जुमम् ।
 सर्वचन्द्रप्रभालोकं ग्रहमज्जमप्यष्टितम् ॥ ७
 नदीपर्यन्तजालैश्च सर्वतः परिभूषितम् ।
 विविधाभिलषा चाजिः सततं समलंकृतम् ॥ ८
 अजितं सर्वभूतानां सर्वग्रामभृतां गतिः ।
 एतद्ब्रह्मनं नित्यं तस्मिन्भवति श्वेवधिम् ॥ ९
 लोकेऽस्मिन्पानि सत्त्वानि प्रसानि सारराणि च ।
 सान्नेयसो प्रलीयन्ते पञ्चाद्भुतकृता गुणाः ।
 गुणैभ्यः पञ्च भूतानि येष भूतसमुद्भवः ॥ १०
 देवा मनुष्या बन्धवीः पिशाचाधुरराक्षसाः ।
 सर्वे सभासतः सुष्टा न क्रिषाम्यो न कारणात् ॥ ११
 एते विश्वसृजो विद्या व्यापन्तीह पुनः पुनः ।
 तेभ्यः प्रभृतालोषेव महाभूतेषु पञ्चसु ।
 मलीयन्ते कथाकालसूर्येयः साधरे यथा ॥ १२
 विश्वसृग्भवस्तु भूतेभ्यो महाभूतास्तु सर्वशः ।
 भूतेभ्यश्चापि पञ्चम्यो मुक्तो यच्छेत्तरां गतिम् ॥
 यज्ञापतिरिदं सर्वं मनसैवाह्वयत्यहम् ।
 तथैव देवानुपयस्यतया प्रतिषेधेरे ॥ १४
 तपस्यमानुपूर्व्येव फलमूलाशिनस्तथा ।
 वैलोचनं तपसा सिद्धाः पश्यन्तीहसमाविताः ॥ १५
 औषधान्यमदादीनि नानाविधाश्च सर्वशः ।
 तपसैव प्रसिद्धानि तपोमूर्तं हि साधनम् ॥ १६
 चतुरां दुराज्ञां दुराधर्षं दुरन्तवम् ।
 उत्तर्षं तपसा साधनं तपो हि दुरतिक्रमम् ॥ १७

सुरापो ब्रह्मा सोमो ब्रह्मा सुवदन्त्ययः ।
 तपसैव सुतोत्रेण मुच्यते किन्निपपाततः ॥ १८
 मनुष्याः पितरो देवाः पशवो मृगपक्षिणः ।
 यानि चान्यानि भूतानि चराणि साययानि च ॥ १९
 तपःपरायणा नित्यं सिद्ध्यन्ते तपसा सदा ।
 तथैव तपसा देवा महाभावा दिवं गताः ॥ २०
 आर्क्षीर्भुक्तानि कर्माणि कुर्वते ये त्वतन्द्रिताः ।
 सर्वकारसमायुक्तास्ते सकृच्छे प्रधासते ॥ २१
 ध्यानयोगेन सुद्वेन निर्भमा निर्द्विकृताः ।
 आमुवन्ति महारमानो महान् लोकमुत्तमम् ॥ २२
 ध्यानयोगमुपागम्य प्रसन्नमत्तपः सदा ।
 सुखोपयमव्यक्तं प्रविशन्त्यातमविचयाः ॥ २३
 ध्यानयोगादुपागम्य निर्भमा निरद्विष्टाः ।
 अन्वक्तं प्रविशन्तीह महतां लोकमुत्तमम् ॥ २४
 अन्वक्तारैव संभूताः समपञ्चा गताः पुनः ।
 तमोरजोभ्यां निर्वृक्ताः सत्तमास्तथा केवलम् ॥ २५
 निर्वृक्ताः सर्वपापेभ्यः सर्वं स्वजतिं निष्कृताः ।
 श्वेवज्ज इति तं विद्यायस्ते वेदं स वेदमिव ॥ २६
 चित्तं चित्तादुपागम्य मुनिरासीत् संयतः ।
 यच्चित्तस्तन्मना भूता ब्राह्ममेतत्समावृतम् ॥ २७
 अन्वक्तारिविशेषान्तमविद्यालक्षणं स्पृतम् ।
 विबोधत तथा ज्ञानं गुणैर्लक्षणमित्पुत ॥ २८
 आधुरस्तु भवेन्मृत्युसुखधर्मं यज्ज्ञं शाश्वतम् ।
 ममेति च भवेन्मृत्युर्न ममेति च वायतम् ॥ २९
 कर्म केचित्प्रवृत्तसन्ति मन्दबुद्धितया नराः ।
 ये तु वृद्धा महारमानो न प्रवृत्तसन्ति कर्मते ॥ ३०
 कर्मणा जायते जन्तुर्भूतिमान्पोषडात्मकः ।
 दुरुवं प्रसते विद्या तद्वायमभूताशिनम् ॥ ३१
 तस्मात्कर्मसु निःश्रेया ये केचित्परादर्शिनः ।
 विद्यामनोऽर्थं दुरुपो न तु कर्मदयः स्मृतः ॥ ३२
 न एवममृतं मिल्यमम्राते पथदश्वजम् ।
 यथास्मानमसंश्लिष्टं यो वेदं न मृते भवेत् ॥ ३३
 अर्धमकृतं नित्यं च एतद्विचारिणम् ।

य एवं विन्देदात्मानमद्यात्मसुखाद्यनम् ।
 अद्याहो समुक्तो भवति स एभिः कारणैर्बुधः ॥ ३४
 आयोग्य सर्वसंस्काराणां संवत्सारमात्रमस्मि ।
 स तद्ब्रह्म शुभं वैचि यस्माद्भूयो न विद्यते ॥ ३५
 यसादे वैव सत्त्वस्य यसादे समवायुवात् ।
 सधर्मं हि यसादस्य यथा स्वात्सम्यग्दर्शनम् ॥ ३६
 मतिरेषा तु बुक्तानां ये ज्ञानपरिमिश्रिताः ।
 महत्त्वस्य यः शर्माः पश्यन्ति परिणामजाः ॥ ३७
 यथा गतिर्विरक्तानामेष धर्मः सनातनः ।
 यथा ज्ञानवतां प्राप्तिरतद्ब्रह्मनिन्दितम् ॥ ३८
 समेन सर्वभूतेषु निरुद्धेण निराशिषा ।
 यथा गतिरिव गन्तुं सर्वत्र समदर्शिना ॥ ३९
 एतद्दः सर्वमास्फोटं यथा विप्रविसृजमाः ।
 एवमाचरत शिष्यं ततः सिद्धिमवाप्स्यथ ॥ ४०
 गुरुत्वात् ।

इत्युक्तास्तु तु हनयो गुरुषा यस्या यथा ।
 कृतवन्तो महात्मानस्ततो लोकमवाप्नुवन् ॥ ४१
 त्वमप्येतन्महाभाग यतोक्तं यत्तयो वचः ।
 सम्बन्धाच्च शुद्धात्मसंज्ञः सिद्धिमवाप्स्यसि ॥ ४२
 बाह्यदेव उवाच ।
 इत्युक्तः स तदा शिष्यो गुरुषा धर्ममुचमम् ।
 चकार सर्वं क्रीन्तेय ततो मोक्षमवाप्नुवान् ॥ ४३
 कृतकृत्यस्य स तदा शिष्यः कुरुकुलोद्भू ।
 तत्पदं त्वमनुग्रहो यत्र यत्ना न शोचति ॥ ४४

॥ इति मीनम्माहास्ये नाचवेविकर्षणि अनुगीताधर्मि द्वावध्यायोऽध्यायः ॥ ५१ ॥

विपश्चादोऽध्यायः ॥ ५२ ॥

अनुगीतान्तेदेवकान्तरे सुष्माद्वैमात्रां हासितपुरीति प्रस्तावम् ॥ १ ॥ एत मन्वेनार्जुनस्यैव सुष्माद्वैति गतुविपूर्वकं
 मन्वासावदादिभ्यः स्वसा कृत्वायावत्सम्यग्गतिरिवेदम् ॥ २ ॥ ततः कृत्वा स महाद्वैतेन हासितपुरीतेन चतुर्हासिका
 वातुविधावन् ॥ ३ ॥ ततो पुनिक्रियतुक्ता सुनज्जामनीन पद्मसत्त्विका हासिकाति प्रस्तावम् ॥ ४ ॥

वैशंपायन उवाच ।
 ततोऽभ्यनोदयरुन्धो युष्मत्तमिति दासकम् ।

मन्वेन मन्वेनार्जुनस्यैव मन्वासावदादिभ्यः स्वसा कृत्वायावत्सम्यग्गतिरिवेदम् ॥ ५ ॥ ततः कृत्वा स महाद्वैतेन हासितपुरीतेन चतुर्हासिका
 वातुविधावन् ॥ ६ ॥ ततो पुनिक्रियतुक्ता सुनज्जामनीन पद्मसत्त्विका हासिकाति प्रस्तावम् ॥ ७ ॥

अर्जुन उवाच ।
 को नत्तो माक्षपाः कृष्ण कथं शिष्यो जनार्दन ।
 ओतुम्यं वेन्द्वैतं त्वत्प्राचक्ष मे विनो ॥ ४५
 बाह्यदेव उवाच ।
 अहं गुरुर्मात्राहो मनः शिष्यं न निद्रि मे ।
 त्वत्पीला गुणमेतत्त कथितं ते धनमेव ॥ ४६
 मयि चेदस्ति ते श्रीतिरित्यं कुरुकुलोद्भू ।
 अन्धात्ममेतच्छ्रुत्वा त्वं सम्बन्धाच्च सुप्र ॥ ४७
 त्वत्त्वं सम्बन्धार्थं धर्मं शिष्यपरिकर्षण ।
 सर्वपापविनिर्मुक्तो मोक्षं प्राप्स्यसि केवलम् ॥ ४८
 पूर्वमप्येतदेवोक्तं शुद्धकाल उपस्थिते ।
 यथा तव महाबाहो तस्मादत्र मयः कुरु ॥ ४९
 यथा तु भरतश्रेष्ठ चिररष्टः विता मद्भू ।
 त्वमहं द्रुपदिच्छामि संमते तव फलमुन ॥ ५०
 वैशंपायन उवाच ।

इत्युक्तवचनं कृष्णं मत्सुवाच धर्मतया ।
 यदिहं कुरु सर्वपापीभ्योऽस्मान्प्रदास्य ॥ ५१
 नमस्ते सर्वलोकात्मचारण्य परात्पर ।
 मनोमलाचमोक्षार्थं कर्म पापिषया इवम् ।
 दानमन्वैर्दोषेय नाम तस्मात्कलौ स्मरेत् ॥ ५२
 यदि गन्तुं कृता बुद्धिर्बाह्यदेव नमोस्तु ते ।
 मन्वाहो नगरं कृष्ण भवसाहस्रमद्य वै ॥ ५३
 समेत्य तत्र राजानं धर्मात्मानं पुषिष्ठिरम् ।
 समनुग्रह्य राजानं सां दुरीं बाह्यमर्हसि ॥ ५४

मुहूर्तादिन पाचह युक्तमित्येव दासकम् ॥ १
 तथैव बाह्यवायामि चोदयामास पाण्डवः ।

एव इति रचयिती नार्थद्वैति केव ॥ १ ॥

समक्षार्थं प्रयास्यामो नगरं गजसाहसम् ॥ २
 इत्युक्ताः सैनिकास्तु सज्जीभूता निष्ठापते ।
 आचमयुः सज्जमित्येवं पार्श्वोपामितजेजसे ॥ ३
 ततस्त्रीं तथामासाय प्रयाती कुम्भपाण्डवौ ।
 निकुन्तीषी कथाभिराः प्रीयमानौ विद्यापते ॥ ४
 त्वयं तु महातेजा वासुदेवं धनञ्जयः ।
 पुनरेवामनीशानयमिदं भरतसूतम् ॥ ५
 तत्प्रसादाज्जयः प्राप्तो राज्ञा दुष्पिङ्गलोद्भू ।
 निहताः शत्रवश्चापि प्राप्तं राज्यमकण्टकम् ॥ ६
 नाथनन्तश्च भवता पाण्डवा मधुसूदन ।
 भवन्तं पुनमासाय वीर्याः स कुलशायम् ।
 'मक्षास्त्वमाभिवानस्यान्तवायुव पेह च ॥' ७
 निभकर्मजनस्येऽस्तु दिधात्मन्निभसत्तम ।
 तथा त्वामभिवानाति तथा चार्द्रं बहान्ततः ॥ ८
 त्वचेऽन्तःसंभयो नित्यं हुताग्नौ मधुसूदन ।
 रतिः क्रीडामयी दुर्धर्वा माया ते रोदसी विभी ॥ ९
 त्वयि सर्वमिदं विष्यं यदिदं स्थातु जहमम् ।
 त्वं हि सर्वं निकुन्ते भूतधामे चतुर्विधम् ॥ १०
 दुषिणीं चान्तरिक्षं च तथा स्वायत्तजहमम् ।
 हसितं तेऽमला ज्योत्स्ना कृतनयेन्द्रियाणि ते ॥ ११
 प्राणो वायुः सततमः प्रीयो घृत्तुः सनातनः ।
 प्रसादे चापि पथा श्रीनित्यं त्वयि महामते ॥ १२
 रतिमुत्तिष्ठतिः शान्तिवर्जितः क्षान्तिश्वरानरम् ।
 त्वमेवैह शुभान्तेषु निधनं प्रोच्यसेऽनघ ॥ १३
 सुदीर्घ्यापि कालेन न ते क्षया सुधा मया ।
 आत्मा च परमो वस्तु नमस्तु नल्लिनेक्षम् ॥ १४
 निदिशो मे सुदुर्धर्वा नारदादेवलातया ।
 कुम्भद्रोणायनाथैव तथा कुक्षितामहात् ॥ १५
 त्वयि सर्वं समासक्तं त्वमेवैको जनेश्वरः ।
 यवातुप्रहंस्युक्तमेतदुक्तं त्वचाऽनघ ॥ १६
 एतत्सर्वमिदं सम्प्रदाचरिष्ये जनार्दन ।
 इदं चाहुतमस्त्यर्त्तं कृतमसक्तिमेष्टया ॥ १७
 पत्न्यापौ निहताः सज्जे कौरव्यौ हस्तराष्ट्रजः ।

त्वया दग्धं हि कस्तैन्वं मया निमित्तमाह्वये ॥ १८
 भवता तत्कृतं कर्म मेमावप्रो जयो मया ।
 दुर्धर्षेणस्य संग्रामे तव बुद्धिपराकमेः ॥ १९
 कर्षस्य च वधोपायो दधानस्तं प्रदर्शितः ।
 सैन्यस्य च वापस्य भूरिबलस्य एव च ॥ २०
 'तस्मात्त्वमेव संनिन्य हितं कुरु यथा तथा ।'
 अहं च प्रीयमाथेन त्वया देशकिनन्दन ।
 यदुक्तस्तत्करिष्यामि न हि मेऽत्र निचारणा ॥ २१
 राजानं च समासाय पर्यान्तानं दुषिष्ठिरम् ।
 सोदयिष्यामि धर्मज्ञ ममनार्थं दधानय ॥ २२
 आदर्शं हि मनीष्ये इतराजाननं ममो ।
 अत्रिरादेव द्रष्टा त्वं मातुलं मे जनार्दन ।
 बलदेवं च दुर्धर्षं तथाऽप्यामृष्टिपुङ्गवान् ॥ २३
 एवं संभलपत्नी तौ मातौ नारदसाहसम् ।
 तथा विविशतुभोषी संपहृष्टनराकुलम् ॥ २४
 तौ मत्वा हस्तराष्ट्रस्य पुरं शक्यहोपमम् ।
 दृष्ट्वाते मशरान् हस्तराष्ट्रं जनेश्वरम् ॥ २५
 चिदुरं च महाबुद्धिं राजानं च दुषिष्ठिरम् ।
 भीमसेनं च दुर्धर्षं माद्रीपुत्रौ च पाण्डवौ ॥ २६
 हस्तराष्ट्रमुपासीनं युयुत्सुं चाश्वराजिवम् ।
 गान्धारीं च महाप्रज्ञां पृथां कुष्ठां च भाविनीम् ॥
 शुभद्रायाञ्च ताः सर्वा मरुतानां क्षिपस्तथा ।
 दृष्ट्वाते शिष्यः सर्वा गान्धारीपरिचारिकाः ॥ २८
 ततः समेत्य राजानं हस्तराष्ट्रनरिन्दनो ।
 निवेद्य नामधेये स्ते तस्य पादान्मृहताम् ॥ २९
 गान्धारींश्च दूषायाश्च धर्मराजस्य चैव हि ।
 भीमस्य च महाप्रज्ञां तथा पादान्मृहताम् ॥ ३०
 क्षचारं चापि संमृष्ट दृष्ट्वा कुशलमन्धमम् ।
 'परिष्पन्व महात्मानं वेद्याहुं महारथम् ।'
 तैः सार्धं दृष्टिं दृष्टं ततस्त्रीं पर्युपातयाम् ॥ ३१
 ततो निशि महाराजो हस्तराष्ट्रः कुम्भद्रान् ।
 जनार्दनं च मेधावीं न्यसर्त्तयत् वै सुहान् ॥ ३२
 तेऽस्तुहता दूषणिना ययुः स्ते स्वं निवेक्षनम् ।

धनैश्चयगृहानेव वशी कृत्वास्तु वीर्यवान् ॥ ३३
 तत्राशितो वधान्यायं सर्वकामैरुपस्थितः ।
 कृत्वाः सुत्याप मेधावी धनंयत्तदापवान् ॥ ३४
 प्रभातवर्षी तु सर्वस्य कृत्वा पीनोद्विष्टो हिवाह् ।
 धर्मराजस्य भवनं जग्मतुः परमाश्रितो ।
 यत्राले स महामाख्यो धर्मराजो महाबलः ॥ ३५
 तो प्रविश्य महात्मानो तद्गृहं परमाश्रितम् ।
 धर्मराजे ददत्तुर्देवराजमित्राभिनी ॥ ३६
 समाश्रय्य तु राजानं कार्ष्ण्यकुलकुक्षी ।
 निरीदतुरुक्षुहातो श्रीपनायेन तेन तो ॥ ३७
 ततः स राजा मेधावी विवधु मेधय तावुधौ ।
 शोवाच वदतां श्रेष्ठो रत्नं राजसन्धयः ॥ ३८
 विवधु हि युवां जग्मे वीरी यदुक्कुरुद्वरी ।
 मृतं कतोस्मि सर्वे वी नधिराज्मा विचार्यताम् ॥ ३९
 इत्युक्तः फल्गुनस्तप धर्मराजाननमवीत् ।
 विनीतवदुपायमप्य वाचर्ष वाचपविश्वरदः ॥ ४०
 अथ विरोधितो राजन्मायुदेवः प्रतापवान् ।
 भवन्तं सपुत्राण्यपि पितरं द्रुपुभिष्कति ॥ ४१
 स गच्छेदम्पुत्रज्ञातो भवता यदि मन्वते ।
 जानतेनवरी वीरस्तदुक्षातुर्हति ॥ ४२
 पुषिष्ठिर उवाच ।
 दुष्करीकाष्ठ भद्रं ते गच्छ त्वं मधुसूदन ।
 दुरीं हारवतीमप्य द्रुपं क्षुत्सुतं प्रथो ॥ ४३
 रोचते मे महाबाहो रामनं तव केशव ।
 बातुलभिरद्वो मे स्वदा देवी च देवकी ॥ ४४
 तमेव मातुलं मत्वा कलदेवं च मानद ।
 पूजयेथा महाशत्रु महापथेन वषाज्जितः ॥ ४५
 कोराथापि वा नित्त्रं श्रीर्न च पतिर्ना वरम् ।
 फाल्गुने तद्देवं च नकुलं चैव मानद ॥ ४६
 जानतेनवसोवच त्वं पितरं च महाशुभ ।
 हर्षांश्च पुनरागच्छेद्देवमेधे समानय ॥ ४७
 स गच्छ रत्नाम्बादाय विविधानि वस्तुनि च ।
 वषाण्यन्मन्मनोर्षु ते तदप्यादत्त सारवत ॥ ४८

इत्थं च वस्तुधां कृत्वा प्रसादात्तव केशव ।
 अस्मात्पुत्रागता वीर निहताश्चापि क्षयनः ॥ ४९
 स्वर्गोपवर्धविषयं स्वज्जकार्त्तां न दुर्लभम् ।
 संसारगृह्णे चेदृषापामिमममाम्बुद ॥ ५०
 एवं सुवति कौरव्ये धर्मराजे पुषिष्ठिरे ।
 मातुदेवो वरः पुंसाभिर्दं वचनमप्रवीत् ॥ ५१
 तथैव रत्नानि धनं च केवलं
 यथा तु कृत्वा तु महाशुभाय वै ।
 यदस्मि चान्वद्विषां गृहे मम
 त्वमेव तस्मैश्चर नित्यमीश्वरः ॥ ५२
 तमेवयोक्तः प्रतिपुष्टितस्तदा
 गदाश्रजो धर्मयुतेन वीर्यवान् ।
 पितृव्यतारं त्ववदत्तथापि
 संपुष्टितश्चाप्यममत्प्रदक्षिपम् ॥ ५३
 तथा स सम्पत्क प्रतिनन्दितस्ततः
 सधैव सर्वविदुरादिभिराथा ।
 निनिर्ययो नायपुराद्वराज्ञो
 रथेन दिग्मेन चतुर्भुजः स्वयम् ॥ ५४
 रथे सुमश्रामधिरौष्य माभिनी
 पुषिष्ठिरस्तानुमते जनार्दनः ।
 पितृव्यसुखापि तथा महाश्रुतो
 विनिर्ययो वीरजमामिलेकृतः ॥ ५५
 तमन्वपाहान्मरवर्षकेतनः
 ससाल्यकिर्माद्रपतीसुतापि ।
 अगाधपुष्टिर्निदुरथ माधवं
 स्वयं च भीमो मजरावधिक्रमः ॥ ५६
 निर्ययित्वा कुशराद्वपर्वना-
 सत्रः स सर्वोन्निदुरं च वीर्यवान् ।
 जनार्दने दारुकमाह सत्वरः
 प्रचोदथाप्यामिति साल्यकिं तथा ॥ ५७
 ततो वयो शत्रुघणप्रमर्दनः
 क्षिप्रपरीरातुपतो जनार्दनः ।
 यथा निहत्यारिण्यं घनकृत-
 दिवं तथाऽऽनर्त्तकुरीं प्रतापवान् ॥ ५८

त्रिपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५३ ॥

कुम्भपुराह्वारम् गच्छता कुम्भेन नमोमर्त्यं यजेयोदयेन सह सौम्यः ॥ १ ॥ तथा कीदृशदिविचरते स्तोत्रेणावा हेतुव-
दित्वा सौम्यं शान्तदानोपलब्धोदुपयसिमानमव्यं सौम्यं शान्तकर्मलोपयतः ॥ २ ॥

वैशंपायन उवाच ।
तथा प्रवान्तं पार्थ्व्यं द्वारका भरतर्षभा ।
परिष्वज्य न्यवर्तन्त सासुवात्राः परितपाः ॥ १
गुनःगुनश्च वार्ष्णेयं कर्ष्यवत्त कस्तुनः ।
आचक्षुर्विपयार्चनं स ददर्श गुनःगुनः ॥ २
कृच्छ्रेयैव तु तां पार्थो भोविन्दे निनिवेशिताम् ।
संवहारं ततो दष्टि कृष्णधाम्पराजितः ॥ ३
तस्य प्रयागे गान्धातुत्रिभिर्जानि महात्मनः ।
बह्वन्ध्रतत्सुवाणि तानि मे गदतः क्षुण्ण ॥ ४
पाण्डुर्येनेन महता रथस्य पुरतो वयी ।
कुर्वन्निःशर्करं मार्गं विरजस्तुमकण्टकम् ॥ ५
वर्षं वासवयैव तेषां शुचि सुधन्वि च ।
दिप्यानि चैव शुष्पाणि पुरतः शार्ङ्गधन्वनः ॥ ६
त प्रवातो महाबाहुः समेषु मरुध्वजसु ।
ददर्शाथ मुनिभेष्टसुदृढमभितौजसम् ॥ ७
'महर्षि सिद्धतपसं सर्वलोकान्तनिष्ठतम् ।'
स तं संपूज्य तेवन्ती मुनिं शुश्रुतलोचनः ।
भूतिवत्सेन च तदा पर्यष्टुच्छदनामयम् ॥ ८
त पृष्ठः कुञ्जलं तेन संपूज्य सधुमदनम् ।
उदङ्गो मास्त्रमभेष्टस्ततः पञ्चच्छ माधवम् ॥ ९
कविच्यौरे त्वया गत्वा कुरुपाण्डवसप्त उत ।
कृतं सौभ्राजमवर्तं तन्मे व्याख्यातुमर्हसि ॥ १०
अपि सन्धाथ तान्नीरासुपाहचोति केजव ।
संवन्धिनः स्वदयितान्तवर्षं हृषिपुङ्गव ॥ ११
कश्चित्पाण्डुमुताः पञ्च ज्वराष्टस्य चात्मजाः ।
लोकेषु विहरिष्यन्ति त्वया सह परितप ॥ १२
सराष्ट्रे वै च राजानः कश्चित्पाण्डवन्ति वै सुखम् ।
कीदृशेषु प्रजान्तेषु त्वया नाथेन केजव ॥ १३

॥ इति श्रीमन्महाभारते आत्मनेपिकर्षर्षे

या मे संभावना ताव त्वयि नित्यमवर्तत ।
अपि ता सफलता ताव कृता वै भरतान्ध्रवि ॥ १४
श्रीवमनामुवाच ।
कृती वतो मया पूर्वं सौश्राम्ये कीदृशान्ध्रवि ।
नाशमयन्त यदा साम्ये ते स्वापयितुमञ्जसा ।
तस्मै निधनं प्राप्ताः सर्वे ससुतवान्वयाः ॥ १५
न दिष्टमप्यविकान्तं शर्वं बुद्ध्या पलेन वा ।
सहर्षं विदिर्षं भूयः सर्वमेतत्प्रधानम् ॥ १६
तेऽस्याकाममन्ति मयं भीष्मस्य विदुस्स च ।
ततो यमध्वं जम्बुः समस्ताद्येतरेतरम् ॥ १७
पक्षैव पाण्डवाः शिष्टा हतमित्रा हतममनाः ।
धार्तराष्ट्राश्च निहताः सर्वे ससुतवान्वयाः ॥ १८
इत्युक्तवन्ते कुप्ये स्युर्षं कोवसमन्वितः ।
उदङ्ग इत्युवाचैर्न रोषादुत्कुललोचनः ॥ १९
वस्मान्छकेन ते कृष्ण न प्राताः कुरुपुङ्गवाः ।
संवन्धिनः त्रियास्तस्मान्छक्येऽहं तामर्षेणम् ॥ २०
न च ते मत्तमं वस्त्राचे निपुण्य निवारिताः ।
वस्त्रान्मन्त्रपुरीतस्त्वां क्षुप्यामि मधुमदन ॥ २१
त्वया शक्येन हि सता मिथ्याचारेण पावन ।
ते परीताः कुवन्नेष्टा नश्यन्तः स क्षुपेक्षिताः ॥ २२
वासुदेव उवाच ।
क्षुण्ण मे विस्तरेणैर्दं वदस्व मे मृगुनन्दन ।
गृह्णातुमयं चापि तपस्वी ह्यपि मार्गवम् ॥ २३
क्षुत्वा च मे सद्व्यातरं हृजेयाः शपमय वै ।
न च मां तपसाऽप्येन शकोऽभिमवितुं मुमाञ्च ॥ २४
न च ते तपसो नाशमिच्छामि तवतां वर ।
तपस्ते सुमहर्दोर्षं गुरवयापि शोषिताः ॥ २५
कौमारं मञ्जर्ष्यं ते जानामि द्विजसत्तम ।
दुःस्वार्थितस्य तपस्तप्तसाभेच्छामि तेऽज्यवम् ॥ २६

॥ इति श्रीमन्महाभारते आत्मनेपिकर्षर्षे त्रिपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५३ ॥

ततः कदाचिद्वाजेन्द्र काष्ठान्मानयितुं ययौ ।
 उदङ्गः काष्ठभारं च महान्तं समुपाययत् ॥ ८
 स वज्रासमिधुतात्मा काष्ठभारमर्दिमः ।
 निचिक्षेप क्षितौ राजन्परिभ्रान्तो बुद्धक्षितः ॥ ९
 तस्य काष्ठे विलङ्घ्याऽभूजटा कम्पवमयया ।
 ततः काष्ठैः सह तदा वपात परधीतलम् ॥ १०
 ततः स भारनिष्पिष्टः क्षुधाविष्टश्च भारतः ।
 दद्यात् सा वयसोऽयसां श्रोतार्यक्षरं तदा ॥ ११
 ततो मुखमुवा तस्य वयववनिभानया ।
 जघ्राशब्दमि सुश्रोणी क्षेपेण वृधूलोचना ।
 पितृनिबोधाज्ञावज्ञा शिरसाऽन्यता तदा ॥ १२
 तस्या निवेततुर्दन्धौ करौ तैरक्षुभिन्दुभिः ।
 न हि तानक्षुपानांस्तु शक्ता धारयितुं मही ।
 गौतमस्त्वज्रवीरिप्रमुदङ्गं मीतमानसाः ॥ १३
 कस्माच्चत तवाधेद शोकोऽरमिर्दं मनः ।
 स कैरं मृदि विप्रये श्रोतुमिच्छामि तत्त्वतः ॥ १४
 उदङ्ग उवाच ।
 भवद्भवेन मनसा भवत्प्रियविन्दीर्यया ।
 मनज्जकिमवेनेह मनज्जानामुमेन च ॥ १५
 ज्ञेयं नानबुद्धा मे नाभिज्ञातं सुखं च मे ।
 भूतवर्षोपितं मां हि न त्वमभ्यनुजानिषाः ॥ १६
 भवता त्वभ्यनुज्ञाताः क्षिप्वाः प्रत्यवरा मम ।
 उपवचा दिवश्चेष्ट शतशोऽथ सहस्रशः ॥ १७
 गौतम उवाच ।
 त्वत्प्रीतिमुक्तेन मया गुरुशुश्रूषया तव ।
 व्यतिक्राम्यमहाकालो नानबुद्धो द्विजर्षभ ॥ १८
 किं त्वय यदि ते भद्रा समनं प्रति भार्गव ।
 अनुज्ञां मतिगुहा त्वं सगृहान्पृच्छ नाचिरम् ॥ १९
 उदङ्ग उवाच ।
 सुर्वर्षं कं प्रपञ्चामि मृदि त्वं द्विजसत्तम ।
 तत्प्राप्त्याह्य भण्डेयमनुज्ञातस्त्वया तिगो ॥ २०

गौतम उवाच ।
 दक्षिणपरितोषो वै गुरुणा सञ्जितश्चरते ।
 तव ज्ञानरतो धर्मं तुष्टोऽहं वै न संक्षयः ।
 इत्थं च परितुष्टं मां विमानिनी क्षुद्रद ॥ २१
 बुवा षोडशवर्षो हि यद्यथ भविषा भवान् ।
 दद्यानि पत्नीं कन्यां च सां ते दुहितरं द्विज ।
 एताभूतेऽज्ञानान्या त्वयेकोऽर्हति सेवितुम् ॥ २२
 तत्कलां प्रतिजग्राह बुवा भूत्वा यशसिनीम् ।
 गुरुणा चान्यनुज्ञातो गुरुपत्नीमवाकसीत् ॥ २३
 किं मनसै प्रपञ्चामि सुर्वर्षं विनिमुक्तं माम् ।
 शिवं हितं च काहानि प्रापेरपि पनेरपि ॥ २४
 बहुर्लभं हि लोकेऽस्मिन्नतमत्सद्गुणं महत् ।
 तदानयेवं त्वया न हि मेऽस्मात्ति संक्षयः ॥ २५
 अहमपोवाच ।
 पतिगुहाऽस्मि ते विप्र नित्यं भक्त्या उवाचय ।
 पर्याप्तमेतज्जदं ते पृच्छ तत यथेष्टितम् ॥ २६
 वैशंपायन उवाच ।
 उदङ्गस्तु महाराज पुनरेवावसीदतः ।
 आज्ञापयस्व मां मातः कर्तव्यं च तव श्रियम् ॥ २७
 अहमपोवाच ।
 सीतासपत्न्या विहृते दिव्ये मे यमिकुण्डले ।
 ते सवानय भद्रं ते सुर्वर्षः मुहूर्तो भवेत् ॥ २८
 वैशंपायन उवाच ।
 स तथेति प्रतिश्रुत्य जगाम जनमेजय ।
 गुरुपत्नीप्रियार्थं वै ते सवानयितुं तदा ॥ २९
 स जगाम ततः शीघ्रमुदङ्गो ब्राह्मणर्षभः ।
 सीतारं गुरुपादं वै भिक्षितुं यमिकुण्डले ॥ ३०
 गौतमस्त्वज्रवीरपत्नीमुदङ्गो वाच ययते ।
 इति वृष्टा समाचष्ट कुण्डलार्थं यतं च सा ॥ ३१
 ततः प्रोवाच पत्नीं स न ते सम्पदिदं कृतम् ।
 क्षतः स पार्थिवो नूनं ब्राह्मणं च वधिष्यति ॥ ३२

अहम्योवाच ।

अवाचन्त्या निरुक्तः स भगवन्माझपो भवा ।

भवप्रसादाच्च सर्वं किञ्चित्सुखं भविष्यति ॥३३॥

॥ इति मीनमहाभारते व्याख्येयिकदर्शने अनुगीतादर्शने षट्षाध्याये ॥ ५६ ॥

सप्तषाध्यायोऽध्यायः ॥ ५७ ॥

साध्याह्निकार्थं गतेन श्रीहस्तेभोद्वहन्मनोमये लक्ष्मणे पुनः प्रसादाजनमतिहास्यैर्षं संवति कुम्भकमात्रकम् ॥ १ ॥

उद्वहन् श्रीदत्तवचसा कपडीमति कुम्भकमात्रकमे तथा र्जनमि समिहृत्प्रमत्तमिहृत्प्रमत्तमपुनर्षिके राजाभिहृत्प्रमत्तमपौद्वहन् ॥ २ ॥

वैशंपायन उवाच ।

स तं दृष्ट्वा तत्पार्श्वं राजानं पौरुदर्शनम् ।

दीर्घमक्षुधरं नृपं शोभितेन सङ्क्षितम् ॥ १ ॥

चकार न श्वर्षा विप्रो राजा स्नेहमथावधीत् ।

प्रत्युत्थाय महातेजा भयकर्तो वयोपमः ॥ २ ॥

दिष्ट्वा त्वमस्ति कल्पाय षष्ठे काले ममाभितुम् ।

मयं स्यामयावत्स संवाञ्चो द्विजसत्तम ॥ ३ ॥

उदङ्ग उवाच ।

राजन्मुर्षिर्धनं विद्धि चरन्तं नाभिहामसम् ।

न च शूर्पेर्धनुको हिंस्रमहर्षीमीषिनाः ॥ ४ ॥

राजोवाच ।

षष्ठे काले ममाहरो विहितो द्विजसत्तम ।

न श्वशस्त्रं सङ्गृह्णतुं क्षुधितेन मयाऽद्य वै ॥ ५ ॥

उदङ्ग उवाच ।

एवमस्तु मातामह समयः क्रियतां तु मे ।

शूर्पेभ्योभिनिर्गते पुनरेष्मामि ते वशम् ॥ ६ ॥

संभ्रुताश्च मया योऽर्थो शूर्पे राजसत्तम ।

त्वदीयैः स राजेन्द्र तं त्वां भिक्षे नरेभर ॥ ७ ॥

ददासि विप्रमुष्पेभ्यस्तं हि राजाभि निरुदा ।

दावा च त्वं मरुत्याश्च पावभूतः क्षितविद् ।

श्वं प्रतिग्रहे चापि विद्धि मां दृप्तसत्तम ॥ ८ ॥

उपाहृत्य शूर्पेर्षं त्वदायचमर्दिम ।

सन्नेनेह राजेन्द्र पुनरेष्मामि ते वशम् ॥ ९ ॥

तत्त्वं ते प्रतिज्ञावामि नात्र मिथ्या कथंचन ।

अनृतं मोक्षपूर्वं मे क्षीरेष्वापि कुतोऽप्यथा ॥ १० ॥

इत्युक्तः शङ्ख तां पत्नीमेवमस्तिवति गौतमाः ।

उदङ्गोऽपि वने शून्ये राजानं तं दर्शय ॥ ३४ ॥

सौदास उवाच ।

अदि वयस्तवावचो शूर्पेभ्यः कृत एव तः ।

अदि चासि प्रतिज्ञां सांयते तद्वदस्य मे ॥ ११ ॥

उदङ्ग उवाच ।

मतिज्ञासो मतो मे त्वं सदैव पुरुषर्षभ ।

सौर्धं त्वामनुसंम्राञ्चो भिक्षितुं ममिकुम्भते ॥ १२ ॥

सौदास उवाच ।

पत्न्यासो मम विप्रैर्षं उचिते ममिकुम्भते ।

वत्पार्श्वं त्वमन्यं मे तं ते दास्यामि सुमत ॥ १३ ॥

उदङ्ग उवाच ।

अतं ते व्यपदेशेन प्रमात्यं यदि ते वयम् ।

भवन्त्य कुम्भते मयं सत्यमान्मव पथिव ॥ १४ ॥

वैशंपायन उवाच ।

इत्युक्तस्तद्वचपीडायां तद्वदङ्ग पुनर्वचः ।

चञ्च महचनारेर्षी मुहि देहीति सत्तम ॥ १५ ॥

सैन्यमुक्ता त्वया नृपं महानयेन क्षुधितया ।

मदास्यति द्विजश्रेष्ठ कुम्भते ते न संशयः ॥ १६ ॥

उदङ्ग उवाच ।

क पत्नी भवताः श्वभ्या मया द्रष्टुं नरेभर ।

स्वयं चाऽपि भवान्पत्नीं किमर्थं नोपसर्षति ॥ १७ ॥

सौदास उवाच ।

तां द्रक्ष्यति भवानद्य कास्मिन्निहनिर्गरे ।

षष्ठे काले न हि मया सा श्वभ्या द्रष्टुमव वै ॥ १८ ॥

वैशंपायन उवाच ।

उदङ्गस्तु तथोक्तः स जगाम भरतर्षभ ।

मदन्यां च दृष्ट्वा स श्वापवत्समयोवनम् ॥ १९ ॥

सौदासपत्नं श्रुत्वा ततः सा पशुलोचना ।
 मत्पुत्राय महाशुद्धिमुदङ्गं जन्मेवम् ॥ २०
 एवमेतन्महाजज्ञावाहृतं वदयेऽन्धः ।
 अभिज्ञानं तु किञ्चिन्वं समानधितुमर्हसि ॥ २१
 इमे हि दिव्ये मणिकुण्डले मे
 देवाश्च यक्षश्च महर्षयश्च ।
 तैस्तीक्ष्णभैरपहर्तुकामा-
 मिहरेषु नित्यं परितर्कयन्ति ॥ २२
 निक्षिप्तमेतद्गुणि पञ्चधास्तु
 रत्नं समासाद्य पराश्रयेभ्युः ।
 यथास्तथोच्छिष्टभूतं सुराद्य

विज्ञानशाला हरिषर्षयेभ्युः ॥ २३
 छिद्रेष्वेतेष्विमे नित्यं छिन्नेरे द्विजसूचम् ।
 देवराक्षसनागानामममयेव धार्यते ॥ २४
 एते दिवापि भासते रात्रौ च द्विजसूचम् ।
 नक्तं नक्षत्राणाम् प्रभाभास्त्रिभु वर्ततः ॥ २५
 एते क्षामुच्य नमयन्भुविपासान्वं कृतः ।
 विषादिभ्यामदेभ्यश्च नयं जातु न विद्यते ॥ २६
 इत्येव चेते आसुते भवतो इत्येके तदा ।
 अनुरूपेण चासुते जायेते नक्षत्रमासके ॥ २७
 एवंविधे मयैते वै कुण्डले परमाश्रिते ।
 यिषु लोकेषु विज्ञाते तदभिज्ञानज्ञानम् ॥ २८

॥ इति श्रीनन्ददाभारते आश्वमेधविधौ अनुष्ठीतावर्णि सप्तमाशोऽध्यायः ॥ ५७ ॥

अष्टपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५८ ॥

अष्टोत्तमविज्ञानविधौ नन्दः अष्टपञ्चमः कुण्डलसूचनपूर्वकं प्रतिनिधत्तवान् ॥ १ ॥ तन्पूर्वमर्हं श्रुत्वाविशेषं तेन विज्ञानसू-
 चापेक्षा साक्षात् ॥ कुण्डलापेक्षापूर्वकं च तत्प्राप्तवान् ॥ २ ॥ ततः पञ्चपञ्चमसूचने कुण्डलसूचनोपपत्तये केद-
 धितुमयमेव तदपेक्ष्य जन्मलोकात्मनम् ॥ ३ ॥ ततः हृद्दशाक्षरसूत्रिदम्भेन दशाक्षरसूत्रसूत्रोद्देशेन तत्प्राप्तवान् ॥ तद-
 पात्रदेवमयमेव तस्मिन्तत्प्राप्तवान् ॥ ४ ॥ ततः हृद्दशाक्षरसूत्रिदम्भेन दशाक्षरसूत्रसूत्रोद्देशेन तत्प्राप्तवान् ॥ ५ ॥

विशेषायन उवाच ।
 स मितसहसासाय अभिज्ञानमयाचत ।
 तस्यै वदामभिज्ञानं स चेदवाकुवरस्तदा ॥ १
 सौदास उवाच ।
 न भैरवा गतिः क्षेम्या न चान्या विद्यते गतिः ।
 एतन्मे तत्प्रसादाय प्रपन्न मणिकुण्डले ॥ २
 इत्युक्तसाहृदङ्गस्तु मर्त्यलोकावमयावनीम् ।
 श्रुत्वा च सा तदा मादाचरन्ते मणिकुण्डले ॥ ३
 जपाम्य कुण्डले ते तु राजानं पुनरवनीम् ।
 किमेतद्गुणपत्नं श्रोतुमिच्छामि पार्थिव ॥ ४
 सौदास उवाच ।
 प्रजाविसर्गादिप्रान्ते क्षत्रियाः पुत्रयन्ति ह ।
 विधेभ्यधापि बहवो दोषाः प्रादुर्भवन्ति नः ॥ ५

सौहृदं द्विजेभ्यः प्रयतो विप्रदीपमवाहवान् ।
 प्रतिमन्त्रां न पश्यामि मदनन्तीसदायवान् ॥ ६
 न चान्यामपि पश्यामि गतिं प्रतिमन्त्रार ।
 स्वर्गद्वारस्य गमने स्थाने चेह द्विजोचम ॥ ७
 न हि राज्ञा विशेषेण विश्वेन द्विजातिभिः ।
 शम्भं हि लोके स्थातुं वै श्रेयः वा सुखमेधितुम् ॥ ८
 तदिष्टे मे मया दत्ते एते स्वे मणिकुण्डले ।
 यः कुलसोऽयं समस्यः सफलं तं कुलम् मे ॥ ९
 उवाच उवाच ।
 राजसंसेहं कर्तासि पुनरेष्वपि ते वशम् ।
 प्रज्ञं च कश्चित्प्राप्तुं त्वां न्यवसिष्ये परंतप ॥ १०
 सौदास उवाच ।
 गृहि विप्र यथाकामं प्रतिवक्तव्यं ते वचः ।

छिद्रेष्वेतेष्विमे इति पूर्वमपि । जपामां नायैः द्विजेन
 इति वचनः ॥ २० ॥ सप्तमाशोऽध्यायः ॥ ५७ ॥
 निवर्तते सौदासः । अभिज्ञानं श्रीनन्दः जपाम् ॥ १ ॥

एव रात्रौविश्रामः । जन्मा इति हृत्पञ्चमा ॥ २ ॥ ततो-
 द्वापनं वै जपामां वै मणिकुण्डले इति क. ग. च. पाठः ॥
 विदुषोऽपि परं एतेन स. पाठः ॥ १० ॥

लेचामि संक्षयं देश्य न मेऽश्वास्ति विचारणा ११
उदङ्ग उवाच ।

म्राहुर्नक्षत्रं वरतं विभं धर्मैर्नृपयदक्षिणः ।
मिवेषु यत्र निपद्यः सोऽन इत्येव सं विदुः ॥ १२
स भवान्मित्रतामय संप्राप्तो मम पाद्विध ।
स मे युद्धि ययन्त्यस्य संमतां पुरुषपथम् ॥ १३
अनाज्ञाचोऽहमप्येह भवाथ पुरुषादकः ।
मयत्सकाकृतमागन्तुं धर्मं मम न वेति वै ॥ १४
सौदास उवाच ।

धर्मं वेदिह वक्ष्ये मया द्विजवरौचय ।
नस्त्वमीर्यं द्विजप्रेष्ठ नाप्यन्त्यं कथंचन ॥ १५
एवं तव प्रपञ्चामि श्रेयो भृशुकुलोद्भू ।
आगच्छतो हि ते विश्वं भवेत्सुखं संक्षयः ॥ १६
वैशंपायन उवाच ।

इत्युक्तः स तदा राजा धर्मं युद्धिपता जित् ।
अनुज्ञाम्य स राजानमहर्ष्यां प्रति जग्मिवान् ॥ १७
गृहीत्वा कुण्डले दिव्ये पुरुषाणाः निष्करः ।
जनेन महता प्रायाद्रीतमस्त्राभर्मं प्रति ॥ १८
यथा तथो रक्षणं च यदयन्त्याऽभिभाषितम् ।
तथा ते कुण्डले वप्या तदा कृप्याजिनेऽनयत् ॥ १९
स कस्मिंश्चित्पुत्राविष्टः कलभारकमन्त्रितम् ।
मित्रं ददर्श निमग्निराकरोह च तं ततः ॥ २०
आस्तास्तास्तव्य तस्मै कृप्याजिनमर्दिदम् ।
पातयामास पित्राणि तदा स द्विजपुङ्गवः ॥ २१
अथ पातयमानस्य पित्राणापद्वत्पुत्रः ।
न्यपतन्तानि पित्राणि तस्मिन्नेवाजिने पित्रो २२
यस्मिन्ने कुण्डले बद्धे तदा द्विजवरेण वै ।
विस्वप्रहरिस्त्रायाय न्यशीर्षद्वन्द्वं ततः ॥ २३
सकुण्डले तद्विजं वपात सहसा वरोः ।
विशीर्षवचने लज्जिन्नाते कृप्याजिने महीम् २४
अपश्यद्वज्रयः कथिते तत्र मणिकुण्डले ।
पौरावतकुलोद्भूतः शीघ्रो भूत्वा तदा हि तः ॥ २५

विदध्मासैन वरवीकं विवेशाथ स कुण्डले ।
द्विजपाथे तु दृष्ट्वा स कुण्डले हजमेव ॥ २६
वपात दृष्ट्वात्सोद्देशेनो दुःशात्यरमकोचनः ।
स दण्डकाष्टमादाय वरवीकमखनयदा ॥ २७
[अहानि विश्वदम्बजः पञ्च भान्वाणि भारत ।]
कोपामर्षाभित्ततस्तदा प्राशङ्गततपमः ॥ २८
तस्य वेपथस्य तपस्तदन्ती वसुंधरा ।
दण्डकाष्टाभित्तुचात्री वपात मृगमाकुला ।
ततः खनत दृष्ट्वा विमर्षैरणीतलम् ।
नामलोकस्य पन्थानं कर्तुं कामस्य निषयात् ॥ २९
रमेव इतिपुकेन सं देश्यपुत्रजग्मिवान् ।
वज्रपाणिर्महातेजालं ददर्श द्विजोचनम् ॥ ३०
वैशंपायन उवाच ।

स तु तं आश्रयो भूत्वा तस्य दुःखेन दुःखितः ।
उदङ्गमशरीरानयं मेतन्मयं त्वयेति वै ॥ ३१
इषो हि नामलोको वै वोजनानि सहस्रशः ।
न दण्डकाष्टाभ्यं च नन्ये कार्यमिदं तव ॥ ३२
उदङ्ग उवाच ।
नामलोके यदि मल्लभं ज्ञानये कुण्डले मया ।
प्राप्तुं भाषान्मिमेक्षामि वक्ष्यतस्ते द्विजोचन ॥ ३३
वैशंपायन उवाच ।

यदा स माश्रयकस्य निषयं कर्तुं न्ययत् ।
वज्रपाणिस्तदा दण्डं वजास्येव द्रुपेत ॥ ३४
ततो वज्रप्रहरैर्लोदीर्यमाणा वसुंधरा ।
नामलोकस्य पन्थानमकरोज्जनमेवय ॥ ३५
स तेन मार्गेण तदा नामलोकं विवेश ह ।
ददर्श नामलोकं च वोजनानि सहस्रशः ॥ ३६
आकारनिषयैर्दिव्यैर्नमिषुकास्तर्लङ्घितैः ।
उपवसं महाभाग ज्ञातकुन्ममपैत्तया ॥ ३७
वारीः स्फटिकवोपाना मदीय विमलोदकाः ।
ददर्श वृक्षां वह्निनामजितगणाधुताम् ॥ ३८
तस्य लोकस्य च द्वारं स ददर्श मृगुदरः ।

पञ्चयोजनविलारवापतं अतबोमनम् ॥ ३९
 नामलोकमुदङ्गस्तु शेषं दीनोऽनघपदा ।
 निराश्रयाभवपत्र कुण्डलाहरणे पुनः ॥ ४०
 तत्र प्रौढाश्च तुरगस्य कुण्डलैतवालभिः ।
 ताव्नास्यतेषां कौरव्यः प्रयत्नजित् वेजसा ॥ ४१
 धमस्त्रावानमेतन्मे वतस्त्वं विप्र लप्ससे ।
 ऐरानतमुत्तेनेह खानीते हि कुण्डले ॥ ४२
 सा लघुपत्नी कृपाः पुत्र समग्रार्थे कथंचन ।
 त्वचैतद्वि सनाचीर्ये पीतमस्याश्रमे सदा ॥ ४३
 उदङ्ग उवाच ।
 कथं वदन्तं आनीकमुपाध्यावाश्रमं मति ।
 बन्धया चीर्यपूर्वं हि श्रीतुमिच्छामितच्छाहम् ॥ ४४
 अथ उवाच ।
 शुरोर्ध्वं मां आनीहि न्वलम्भं जालोदसम् ।
 त्वया सहै सदा विप्र शुरोर्ध्वेऽभिपूजितः ॥ ४५
 विधितःसहर्तं विप्र ह्युचिना भुगुनन्दन ।
 वस्त्राच्छेदो विधास्यामि सर्वैर्न कुरु माचिरम् ॥ ४६
 हस्तकुस्तु तथाऽकार्षीद्दङ्गविवजमुना ।
 ताव्नाभिः श्रीतिमथापि मज्जवाल दिघञ्जया ॥ ४७
 ततोऽञ्च रोमहृष्येभ्यो ध्वावमावस भारत ।
 धनः प्रादुरभूद्भ्यो नामलोकमयावतः ॥ ४८
 तेन धूमेन महता वर्षमानेन भारत ।
 नागलोके महाराज न प्राज्ञापद किंचन ॥ ४९

॥ इति श्रीवन्द्यहोमके आश्वमेधिसर्गो निजुगीतापर्यणि आध्यात्मोऽध्यायः ॥ ५८ ॥

एकोनपञ्चमोऽध्यायः ॥ ५९ ॥

उदङ्गश्च वरहाचार्यं द्वाकजामाच्यता हृदीनं जाल्यं रैतकप्रवेशः ॥ १ ॥ रैतकोलवर्णनम् ॥ २ ॥ ततः कुलोप
 खननमेव मातापितृभ्यामभिधातुम् ॥ ३ ॥

जनमेजय उवाच ।
 उदङ्गस्य वरं दत्त्वा मोविन्दो दिजलचम ।
 अत ऊर्ध्वं महाबाहुः किं चकार महापथाः ॥ १
 वैशंपायन उवाच ।
 उदङ्गाय वरं दत्त्वा प्रापत्साल्यकिना सह ।
 द्वाकामेव मोविन्दः श्रीश्रवेर्मेवैहाहयैः ॥ २

भाष. १०

हाहाकुतश्चभूत्सर्वमेवावतनिषेधनम् ।
 वासुकिप्रमुखाणां च नामानां जनमेजय ॥ ५०
 न प्राक्कालं वेष्टमानि धूमरुद्रानि भारत ।
 नीहारस्तृपानीष वनानि विरमत्तया ॥ ५१
 ते धूमरुद्रनयना वक्षितोभिराविष्टाः ।
 आजग्मुर्विश्वं द्वाहुं भार्गवस्य महात्मनः ॥ ५२
 क्षुत्वा च निश्चयं तस्य मार्गैरसिनेजसः ।
 संश्रान्तमयनाः सर्वे पूर्वां चकुर्वथाविधि ॥ ५३
 सर्वे प्राञ्जलयो नामा हृदबालपुरोगमाः ।
 क्षिरोभिः प्रविपत्तोऽनुः प्रसीद भगनभ्रिषि ॥ ५४
 प्रसाद्य माह्वं ते तु पादमर्ष्य निवेश च ।
 प्रायश्चित्तकुण्डले दिव्ये पद्मभाः परमादिते ॥ ५५
 ततः स पूजितो नामैकदोदङ्गः प्रतापवाह ।
 अग्निं प्रदक्षिणं कृत्वा जगाम शुरुसच तत् ॥ ५६
 स गत्वा तस्मिन् राजनीवमस्य निषेधनम् ।
 प्रायश्चित्तकुण्डले दिव्ये मुरगवात्सदाऽनघ ॥ ५७
 वासुकिप्रमुखाणां च नामानां जनमेजय ।
 सर्वं शर्यस्य शुरेण यथापदिजसत्तमः ॥ ५८
 एवं महात्मना तेन श्रीलोकाञ्जनमेजय ।
 परिकम्बाहूते दिव्ये वतसे मणिकुण्डले ॥ ५९
 एतं प्रभावः स ह्यनिरुद्धो वरतर्षभ ।
 परेण तपसा मुक्तो यन्मां त्वं परिपृच्छसि ॥ ६०

सर्वासि सरितश्चैव वनानि च विरीक्षता ।
 अतिकम्बाससादाय रम्भां द्वाकसीं पुरीम् ॥ ३
 वर्तमाने महाराज भवे रैतकस्य च ।
 उपावात्पुण्डरीकाक्षो पुपुषामासुवसदा ॥ ४
 अर्द्धकुतस्तु स विरिर्नानाकारैर्विचित्रितैः ।
 धनो रत्नमयैः कोटैः संवृतः पुरुषर्षभ ॥ ५

मही उक्तये ॥ ४ ॥

काञ्चनसुविरण्याभिः सुमनोभित्तयैव च ।
 वासोभिश्च महाशैलः कल्पशैलश्चैव च ॥ ६
 दीपशृङ्गैश्च सौवर्णैर्भीक्ष्णसुप्तोभितः ।
 मुहानिर्भरदेशेषु दिवाभूतो बभूव ह ॥ ७
 पताकाभिर्निविशभिः सवण्डाभिः समन्ततः ।
 पुंभिः स्त्रीभिश्च संपुष्टः प्रसीत इव चाभवत् ।
 जतीव मेखणीवोऽभून्मेरुर्मुनिपौरिव ॥ ८
 मत्तानां हृत्कषायां स्त्रीणां पुंसां च भारत ।
 गावतां पर्वतेन्द्रस्य दिविरशुभिव निःस्ननः ॥ ९
 प्रमथमचर्मचक्षुषेडितोऽकुष्टसंकुलः ।
 तथा किङ्किकुलकन्दैर्धूसरोऽभून्मनोहरः ॥ १०
 विषयावयवाश्रम्यो भक्ष्यभोग्यविहारवान् ।
 वस्त्रमाल्योत्कारकुतो वीगावेगुद्दहवान् ॥ ११
 सुरामैरेवमिधेय भक्ष्यभोग्येन चैव ह ।
 दीनान्वक्तृपणादिभ्यो दीयमानेन चानिशम् ।
 यमौ परमकल्पाभौ महास्य महाभिरेः ॥ १२
 पुष्पावसययान्तीरैः पुष्पकुङ्किणिपेभितः ।
 विहस्रो वृष्णिवीराणां महे रैवकस्य ह ॥ १३
 स नानावेष्मसंस्त्रीणो देवलोका इवावभौ ।
 तदा च कृष्णसाक्षिध्यान्तदा देवमगैर्धृतः ॥ १४

॥ इति वीरभद्रहाभारते आश्वमेधिकर्त्तव्ये अनुनीताधर्मोऽध्यायः ॥ ५९ ॥

पट्टिलमोऽध्यायः ॥ १० ॥

कृष्णेन वसुदेवादीन्पति कुम्भान्मन्त्रपुत्रावकाशययन् ॥ १ ॥

वसुदेव उवाच ।
 श्रुतवानसि धार्म्येय संग्रामे परमाद्भुतम् ।
 नराणां वदतां पुत्र कपोदालेषु निलयः ॥ १
 त्वं तु प्रत्यक्षदर्शी च कार्यक्षय महाभुजः ।
 तस्मात्प्रवृद्धिं संग्रामं याथावस्थेन मेऽनघ ॥ २
 यथा तद्भवद्गुह्यं पाण्डवानां महात्मनाम् ।
 भीष्मकर्मकृपद्रोणशल्यादिभिरनुवमम् ॥ ३
 अश्वेषां धनिपाणां च कृताशयामानेकशः ।

‘स्तुवन्त्यन्तर्हिता देवा गन्धर्वाश्च सहर्षिभिः ।
 साधकाः सर्वधर्माणामनुरागा विनाशकाः ॥ १५
 एवं श्लाघा शृण्वमाचारं कारणं भर्मेदेदनिद् ।
 त्वया सत्किञ्चते देव न ज्ञात्रीमोऽय मानवा ॥ १६
 केवलं स्वाऽभिजातीयाः शरणं परमेधरम् ।
 मत्तादीनां च नोविन्द साक्षिष्यं शस्त्रं नमसा ॥ १७
 इति स्तुते मातृपैत्र पूजिते देवकीस्तुते ।
 शक्रसप्तप्रतीकाद्यो बभूव स हि शैलराट् ॥ १८
 ततः संपूज्यमानः स विवेश भवनं शुभम् ।
 नोविन्दः सात्यकिर्यैव जमवतुर्नवनं शक्रम् ॥ १९
 विवेश च महतासा चिरकालमवासतः ।
 कृत्वा मनुकं कर्म दानमेविव वासवः ॥ २०
 उपादान्तं तु धार्म्येय शीघ्रपुण्यम्वकाशया ।
 अभ्यमचम्यमहात्मानं देवा इव शतकतुम् ॥ २१
 स ज्ञानभ्यर्च्य मेधावी पृष्ट्वा च कुशलं वद ।
 अभ्यवाद्यस्य प्रीतः विररं मातरं तदा ॥ २२
 ताभ्यां स संपरिषक्तः साम्प्रितव्य महाभुजः ।
 उपोपविष्टः सर्वशैर्गुण्यभिः परिचारितः ॥ २३
 स विश्रान्तो महावेजः कृत्वादायानेजिनः ।
 कथयामास तासर्वं वृष्टः पिता महाह्रमम् ॥ २४

नानावेपाकृष्टिमतां नानादेशनिवासिनाम् ॥ ४
 वैशंपायन उवाच ।
 इत्युक्तः पुण्डरीकाक्षः पिता मातुस्तदाऽन्विके ।
 शशंस कुम्भीराणां संग्रामे निधनं यथा ॥ ५
 वसुदेव उवाच ।
 अत्यद्भुताणि कर्माणि धनिपाणां महात्मनाम् ।
 बहुलस्यैव सङ्क्रान्तुं शनवान्पद्मस्रैरपि ॥ ६
 पाथान्बतस्तु वदतः समक्षेनैव मे शत्रु ।

वीरभद्रो वसुदेवेति च. च. पाठा ॥ ५५ ॥ अमलाः वीरभद्र-
 कल्पयानवर्द्धिताः । मरुतः कथादीनां । शैवस्य वृष्टाः ॥ १० ॥

सात्यकिव महाभुज इति च. पाठा ॥ ११ ॥ एतेनपट्टिलमो-
 ऽध्यायः ॥ ५९ ॥

कर्माणि पृथिवीपालां यथावदमरुते ॥ ७
 भीष्मः सेनापतिरभूदेकादशचक्रपतिः ।
 कौरव्यः कौरवेन्द्राणां देवानामिव नावकिः ॥८
 विश्वम्भी पाण्डपुत्राणां नेता सप्तचक्रपतिः ।
 यम्य रक्षितो धीमाश्वीमता सप्तसाधिनः ॥९
 तेषां तदभवत्पुत्रं दशहानि महारमनाम् ।
 कुरुषां पाण्डवानां च सुमहद्गोमहर्षणम् ॥ १०
 अमुष्यवानं गार्गेषं विश्वम्भी वं महाब्रुविम् ।
 जवानं बहुभिर्बाणैः सह गान्धीयधन्वना ॥११
 अकरोत्त ततः काले शरतत्पन्नवो ह्रनिः ।
 अवनं दक्षिणं हित्वा संप्राप्ते चोत्तरायणे ॥ १२
 ततः सेनापतिरभूदोष्णोऽश्वविदुषांवरः ।
 प्रवीरः कौरवेन्द्रस्य काम्यो दैत्यभोरिव ॥ १३
 अश्वीहिणीभिः शिष्टाभिर्नैवभिर्दिशस्तथम् ।
 संहतः समरभ्यावी युगः कृपसुतादिभिः ॥ १४
 पृष्ठपुञ्जसप्तभूमेता पाण्डवानां महाश्रविद् ।
 युतो भीमेन मेधावी मित्रेण वरुणो यथा ॥ १५
 स च सेनापतिरुतो द्रोणप्रेष्युर्महामनाः ।
 पितुर्निकारान्तस्सुख रणे कर्मोकरोन्महत् ॥ १६
 तस्मिन्ने पृथिवीपाला द्रोणपार्श्वतर्पणे ।
 नानादिगतामता वीराः प्रापद्यो निपते नरताम् ॥ १७
 दिनानि पञ्च तद्युद्धमभूत्वरमदारुणम् ।
 ततो द्रोणः परिधान्तो पृष्ठपुञ्जपथं गतः ॥ १८
 ततः सेनापतिरभूत्कर्णो दीर्घोपने चले ।
 अश्वीहिणीभिः शिष्टाभिर्हृतः पञ्चमिरादये ॥ १९
 विश्वस्तु पाण्डपुत्राणां चम्बो वीरस्तुपालिताः ।
 हतप्रवीरभूमिष्ठा यम्युः तमवस्थिताः ॥ २०
 ततः पार्थ समसाद्य वतश्च हव पावकम् ।
 पञ्चत्वयममत्सौर्गिर्दिव्यैऽहनि दापयः ॥ २१
 हते कर्णे तु कौरव्या निरुत्साहा हवीनसः ।

अश्वीहिणीभित्तिस्रग्भिर्मेद्रेणं पर्ववारयन् ॥ २२
 हतवाहनभूमिष्ठाः पाण्डवानां भूमिष्ठिरम् ।
 अश्वीहिन्वा निरुत्साहाः शिष्टया पर्वनारयन् ॥ २३
 अवधीन्मन्द्रराजानं कुरुराजो भूमिष्ठिरः ।
 तस्मिन्नेवाऽर्धदिवसे कृत्वा कर्णे सुदुष्करम् ॥ २४
 हते शूल्ये तु शङ्कुनि सहदेवो महामनाः ।
 आहवीरं कलेस्त्रस्य जवानामित्तविक्रमः ॥ २५
 निहते शङ्कुनी राजा धार्तराष्ट्रः सुदुर्नसः ।
 जवाकामद्रवापाभिर्हृतभूमिष्ठैर्निकः ॥ २६
 तमन्वयावत्सङ्कुदो भीमसेनः प्रतापवान् ।
 हदे द्वैपायने चापि सत्तिलस्य ददर्श तम् ॥ २७
 हतशिष्टेन सैम्येन समन्तारपर्ववार्यं तम् ।
 अयोधविजिष्णुर्हृष्टा हृदस्यं पञ्च पाण्डवाः ॥ २८
 विगाढ सत्तिलं त्वाशु पाण्डाणैर्भुक्षुविक्षतः ।
 उरथाच स यदापायिष्ठुदाच सङ्गुपस्थितः ॥ २९
 ततः स निहतो राजा धार्तराष्ट्रो महारणे ।
 भीमसेनेन विक्रम्य पश्यतां पृथिवीक्षिताम् ॥ ३०
 ततस्तत्पाण्डवे सैन्यं प्रसुप्तं क्षितिरे निधिः ।
 निहतं द्रोणपुत्रेण नितुर्नैवमभ्युपता ॥ ३१
 हतयुता हतकला हतमित्रा यथा सह ।
 युद्धपानतदायेन पञ्च शिष्टास्तु पाण्डवाः ॥ ३२
 तदैव कृपमोज्ञान्मां ग्रीणिर्गृह्णद्भुज्यत ।
 युद्धस्तुथापि कौरव्यो युक्तः पाण्डवसंभवाद् ॥ ३३
 निहते कौरवेन्द्रे तु सायुष्ये सुयोधने ।
 विदुरा संजययैव धर्मराजसुवक्षितौ ॥ ३४
 एवं तदनवयुद्धमहान्यष्टादश प्रभो ।
 यत्र ते पृथिवीपाला निहताः स्वर्गमावसन् ॥ ३५
 वैशंपायन उवाच ।
 श्रमतां तु महाराज कथां तां रोमहर्षणीम् ।
 दुःखलोकरिजिहा हृष्यीनामभर्षत्तदा ॥ ३६

॥ इति भीमम्हावरादे आश्वमेधिकावर्गनि अमुनीयावर्गनि पठितोऽध्यायः ॥ १० ॥

एकपक्षितमोक्षप्रापः ॥ ११ ॥

कुम्भेन सज्जनानां समुदेवमिति अधिमन्नुविचयकथने सुबहुता संवति एकपक्षचोदकादूर्ध्वं शोकामोहाभेदेन मुनि
विपक्षकम् ॥ १ ॥ अतः कुम्भेन समुदेवमितिान्वयकम् ॥ २ ॥

वैशंपायन उवाच ।

कथयन्नेव ह तदा मासुदेवः प्रतापवान् ।

महाभारतवृद्धं तत्कथान्ते वितुरागतः ॥ १

अभिमन्यूवैर्धं वीरः सोलकात्मन्महामतिः ।

अश्विषं वसुदेवस्य माधूदिति महामनाः ॥ २

सा दौहित्रपथं श्रुत्वा वसुदेवो महात्मयम् ।

दुःखशोकामिलं तत्रो भवेदिति बहुमतिः ॥ ३

सुभद्रा तु तत्कथान्तमात्मजस्य वयं स्वे ।

आपश्य कृष्ण सौमद्रथमित्यतस्तद्वृत्तिः ॥ ४

तामवश्यमपि तेषां वसुदेवः क्षिप्तो तदा ।

वृष्टेन च पयासोर्ध्वा सोऽपि दुःखेन मूर्च्छितः ॥ ५

ततः स दौहित्रपथादुःखशोकसमागतः ।

वसुदेवो महाराज कृष्णं नात्यमयावधीत् ॥ ६

ननु त्वं पुण्डरीकाक्ष सत्यवाग्मुनि विबुधः ।

परोक्षित्वपथं मेऽथ न कयापयति शत्रुहन् ॥ ७

तज्जायितेयमिचनं तत्प्रेमाचक्ष्व मे प्रभो ।

तदप्राप्तस्य कर्म शत्रुभिर्निहतो स्वे ॥ ८

दुर्मरं वयं वार्ष्णेय कालेऽयमेव मुनिः सह ।

वयं ते हृदयं दुःखाच्छयसा न विदीर्यते ॥ ९

किममवीर्यां संग्रामे सुबद्रां मातरं मतिः ।

मां चापि पुण्डरीकाक्ष पयसाक्षः भिन्नो मम ॥ १०

आहवं पृष्ठतः कृत्वा कश्चिन्निहतः परैः ।

कथिन्मुग्धं न गोविन्द तेनाजी विहृतं कृतम् ॥ ११

स हि कृष्ण महातेजः श्लाघयित्वा ममागतः ।

पातजालेन विजयमात्मनोऽप्यवशमशुः ॥ १२

कश्चिन्न निहृती बालो श्लोककर्मठपादिभिः ।

परम्यां निहतः शैले तन्ममानन्दय केऽथ ॥ १३

स हि श्लोकं च वीर्यं च कर्म च वकिन्नां परम् ।

स्पर्धते सा रणे नित्यं दुहितुः पुत्रको मम ॥ १४

एवंविधं बहु तदा विलम्बं सुदुःसितम् ।

वितरं दुःसिततरं गोविन्दो वाक्यमवासीत् ॥ १५

न तेन विकृतं वर्यं कृतं संग्राममूर्धनि ।

न पृष्ठतः कृतवापि संग्रामसेन दुस्तराः ॥ १६

निहत्य पृथिवीपातान्तदस्रशत्रुसङ्घातः ।

सेदितो श्लोककर्मणां दौःशासनिवशं यतः ॥ १७

एको सेकेन सततं दुष्प्रमनो यदि मनो ।

न स खन्वेत् संग्रामे निहन्तुमपि वकिन्ना ॥ १८

समाहृते च संग्रामे वार्यं संग्रामैस्तदा ।

वर्षवार्धेन संकुटैः स श्लोपादिभिराहरे ॥ १९

ततः शत्रुवयं कृत्वा सुमहान्तं स्वे पितः ।

दौहित्रस्यैव वार्ष्णेय दौःशासनिवशं यतः ॥ २०

नूनं च स गतः क्षीरं जहि शोकं महाकृते ।

न हि त्वसन्नमासाय सीदन्ति कृतमुद्रयः ॥ २१

श्लोककर्मभूतयो येन प्रविशमासिताः ।

स्वे महेन्द्रप्रविनाः स कर्म नाश्रुपादिवम् ॥ २२

स शोकं जहि दुर्धर्ष मा च सम्पुनर्यं गमः ।

कलपूर्णा हि स गतिं गतः परपुरुषयः ॥ २३

वकिस्तु निहते वीरे सुभद्रेयं खला मम ।

दुःशालोऽप्यो मुतं प्राप्य कुरीय मनाद् ह ॥ २४

श्लोपदो च समासाय पर्यतप्यत दुःखिता ।

आर्षं क दारकाः सर्वे द्रष्टुमिच्छामि तानहम् ॥ २५

असाक्षु नचनं श्रुत्वा सर्वाणां कुपयोवितः ।

इवाभ्यां परिरुषैर्नां शुकुशुः परवार्तयत् ॥ २६

उपरां पावनीजरे भर्ता स क नु ते गतः ।

क्षिप्रमागमनं मां तस्य त्वं वेदयस्व ह ॥ २७

ननु नामाय वैरादि श्रुत्वा मम निरं सदा ।

भवनाभिपतयत्वा तु कलाञ्जाम्भेति ते पतिः ॥ २८

अधिमन्तोऽनुशक्तिनो बाहुलात् महारथाः ।

कुशलं चाब्रुवन्तर्त्तं त्वां शुश्रूक्षुर्मिहामृतम् ॥ २९
 आचक्ष्व मेऽथ संश्रानं यथाशुभंमरिन्दम ।
 कस्मदेवं निलपतीं नायेव प्रतिभाषसे ॥ ३०
 एवमादि तु वार्थोप्यासत्साल्पत्तिदिवितम् ।
 श्रुत्वा पुनः शुश्रूक्षार्तो हनैर्नान्यमयावधीत् ॥ ३१
 शुभरे वासुदेवेन तथा साल्पकिना रणे ।
 पिशाचशक्तितो वासः स हतः कालधर्मया ॥ ३२
 ईदृशो मर्त्यधर्मोऽयं ना शुभो यदुनन्दिनि ।
 युषो हि तव दुर्धर्षः संश्रानः परमां पतिम् ॥ ३३
 कुले महति आवासि धृतिवाणां महात्मनाम् ।
 मा ह्युत्थपसाधुं त्वं यथावजनिवेश्यसे ॥ ३४
 उचरां स्वमवेक्ष्य शुनिर्षां मा शुचः श्रुते ।
 शुभमेवा हि तस्याश्रु जनयिष्यति भादिनी ॥ ३५

॥ इति श्रीमत्पद्मपुराणे आश्वमेधिकर्मणि अष्टमोऽध्यायः ॥ १२ ॥

त्रिपष्टितमोऽध्यायः ॥ १२ ॥

वासुदेवादिभिरभिमान्यो आह्वयन् ॥ १ ॥ स्यादेव द्वाविंशद्विंशत्येव तस्यादिवरिज्ञानमपूर्वकं पुत्रिहितस्तप्योक्तयोः
 दत्तेन शुभस्तप्येवम् ॥ २ ॥

वैशंपायन उवाच ।
 एतच्छ्रुत्वा तु शुभस्य वचः श्राव्यमवसदा ।
 विहाय शोकं धर्मात्मा ददौ आह्वयशुचनम् ॥ १
 तथैव वासुदेवस्य शस्त्रीयस्य महात्मनः ।
 दपितस्य पितुर्नित्यमकरोदीर्घ्येदेदिकम् ॥ २
 यद्धि श्रुतसदृशानि ब्राह्मणानां महाविद्वान् ।
 विविपज्ञोऽवशान्त भोज्यं सर्वमुवाचिवितम् ॥ ३
 आच्छाद्य च महावाहुर्धनमुष्णामपाशुदम् ।
 ब्राह्मणानां तदा कृष्णसदभूरोमहर्षिणम् ॥ ४
 शुभं चैव भाष्यैव श्रवणाच्छ्रावयामि च ।
 दीपमानं तदा विमः प्रभूतमिति चाब्रुवन् ॥ ५
 वासुदेवोऽथ दाशार्तो वन्देवः सप्ताष्टकिः ।
 अभिमन्योस्तदा आह्वयकृर्धनस्यकस्तदा ।
 अतीव दुःखसंतप्तः स शर्म चोपलेभिर ॥ ६
 तथैव पाण्डवा वीरा नगरे नागसाहये ।

नीपाययन्त वै शान्तिवभिमन्युविनाकुताः ॥ ७
 शुचह्नि च राजेन्द्र दिवसानि निरादृशा ।
 नाश्रुद पशितुःशार्तो वदभूत्कर्म महत् ॥ ८
 त्रियमाये तु तस्मिन्तु गर्भे कृत्स्नि एव च ।
 आजगाम ततो स्यातो ज्ञात्वा दिव्येन चक्षुषा ९
 समापन्नावधीदीमान्पुत्र्यां हृष्टललोचनम् ।
 उचरां च महातेजाः शोकः संत्यज्यतामवन् ॥ १०
 जनिष्यते महातेजाः शुभस्तप यशस्विनि ।
 प्रमाणाद्वासुदेवस्य मम स्याद्वरादपि ।
 पाण्डवानामयं चान्ये पातयिष्यति मेदिनीम् ॥ ११
 धनञ्जयं च संप्रेक्ष्य धर्मराजस्य शृण्वतः ।
 स्यातो नायकमुवाचैर्दुर्धर्षजिह्व भारत ॥ १२
 पौत्रस्तव महान्तो जनिष्यति महापनाः ।
 कृष्णो सामर्ययन्तां पातयिष्यति धर्मतः ॥ १३
 तस्यान्धोऽहं कुरुभेष्ट जहि त्वमरिकर्षेण ।

विचार्यमत्र न हि ते सुखमेतद्विभ्रति ॥ १४
 वशापि इधिमिरेष कृष्येन कुम्भन्दन ।
 पुरोक्तं तच्छा भावि मा वेऽवास्तु विचारया १५
 विजुषानां भयो लोकानक्षयानात्पनिजितान् ।
 न स शोच्यस्तथा वीरो न चान्यैः कुम्भितया ॥
 एवं पितामहेनोक्तो धर्मात्मा स धनञ्जयः ।
 स्वस्ता शोकं महाराज दृक्कपोऽभवत्तदा ॥ १७

॥ इति भीमन्महाभारते आश्वमेधिकर्म्मणि अनुवीतापर्यं द्विचलितयोगोऽध्यायः ॥ १२ ॥

त्रिचलितयोगोऽध्यायः ॥ १३ ॥

सुविचित्रेण मन्त्राज्जया भीमविधिः महाशोच्यं कृतार्थं धनद्वारात् तद्व्यासद्विनिर्दिष्टमात्मनोऽवति यस्यात्मन् ॥ १ ॥

अमनेज्य उवाच ।
 सुवैतद्वचनं ब्रह्मण्यासिनोक्तं महात्मना ।
 अश्वमेधं प्रति तदा किं भूपः प्रचकार ह ॥ १
 रत्नं च चन्दनचपेन निहितं बहुधातले ।
 वदन्नाप कथं चेति तन्मे ब्रूहि द्विजोत्तम ॥ २
 वैशंपायन उवाच ।
 भुत्वा देवायनवचो धर्मराजो सुविष्टिरः ।
 आकृष्णवर्णसमानात्मा फाले वचनममवीड् ॥ ३
 अर्जुनं भीमसेनं च माद्रीपुत्रीं यमायपि ।
 भुतं वो वचनं वीराः सौहृदाकृन्महात्मना ॥ ४
 कुरुषां हितकायेन प्रोक्तं कृष्येन भीमता ।
 तपोव्रतेन महता सुहृदां भूतिमिच्छता ॥ ५
 गुरुषा धर्मशीलेन न्यासेनाद्भुतकर्मणा ।
 भीष्मेण च महाभाज गोविन्देन च भीमता ॥ ६
 संस्पृश्य तदहं सम्पत्कृतुमिच्छामि पाण्डवाः ।
 आकृष्यां च तदात्मे च सर्वेषां तद्धि नो दितम् ॥ ७
 अनुबन्धे च कस्यापि यदपो मल्लपादिनः ।
 इदं हि वक्ष्यामि सर्वं धीमता कुरुपुङ्गवाः ॥ ८
 तत्राचष्ट तदा न्यासो मरणस्य धनं नृपाः ।
 यथेष्टाहो बहुमतं मन्यन्तं वा धर्मं यदि ।
 तदावयामहे सर्वं कथं वा भीम मन्त्रते ॥ ९
 इच्छुकवानपे नृपवो तदा कुरुकुलोद्भूत ।
 भीमसेनो नृपश्रेष्ठं प्राञ्जलिर्नयममनीन् ॥ १०

रोचते मे महाबाहो यदिदं चापितं तया ।
 न्यासाकृपातस्त विचक्षा सङ्गवानयनं प्रति ॥ ११
 तस्माद्भुवान्मे धर्माद्यद्वनं काङ्क्षितं प्रभो ।
 कृतमेव महाराज भवेदिति मतिर्मेम ॥ १२
 ते यपं प्रविपातेन भिरीक्षस्त महात्मनः ।
 तदानयान भद्रं ते समभ्यर्च्य कथदिनम् ॥ १३
 'तं विशुं देवदेवेशं सुलपत्रणि विनोचनम् ।
 अनादिमिधनं शशुं नमस्याम महेश्वरम् ॥' १४
 लोकनार्थं यथाध्यक्षं तस्मैवाभुञ्जराय ताम् ।
 प्रसाधार्यमवाप्यामो नूनं वायुदिकर्म्मभिः ॥ १५
 रक्षन्ते ये च तद्वन्धं किञ्चा रौद्रदर्शनाः ।
 ते च यन्ता मन्त्रिभ्यन्ति प्रसवे ह्यमध्वजे ॥ १६
 'स हि देवः प्रसन्नात्मा भक्तानां पात्रेश्वरः ।
 दद्यात्प्रमरतां चापि किं पुनः कथञ्चनं भद्रः ॥' १७
 वनस्यास्य दुरा जिष्णोस्तेषां बाहुयते महद् ।
 रौद्रं ब्रह्मशिरव्यादात्मसत्तः किं शुभं नमः ॥ १८
 वयं सर्वे हि तद्भक्षाः स चास्माकं प्रसीदति ।
 तत्प्रसादादिदं राख्यं प्राप्तं कौरवमन्दन ॥ १९
 अभिमन्योर्वैभे इमे प्रतिज्ञाते धनञ्जये ।
 अवद्वयवधार्याय सखे लोकगुर्नमिणि ।
 प्रसाद्य कृष्णवानसमर्जुनः सुहृदेष्वनः ॥ २०
 तत्र यमातां रजनीं कल्पुमस्यावतः प्रभुः ।
 जयाम सैन्धवं श्रुत्वेन प्रसव्यं सन्वसाचिवः ॥ २१

कक्षां सेनां महाराज मनसाऽपि प्रवर्षयेत् ।
 शीगर्कर्मवर्षैर्दुष्कां मोहयतीः प्रवारिभिः ।
 कते देवान्मोहयन्नास्त्राद्भुक्पुन्यमोहयन् ॥ २२
 तस्यैव च प्रसादेन निहतास्त्राव श्रवतः ।
 अश्वमेधस्य संतिद्धिं तत्र संपादयिष्यति । ॥ २३
 शुभैर्ष्वेव वदतस्तस्य वानर्यं भीमस्य भारत ।
 भीमो यन्मौर्यजो राजा वभूवातीव भारत ।
 अर्द्धेनवभूवाधापि तथेत्येवाहुवन्वचः ॥ २४
 कृत्वा तु पाण्डवाः सर्वे रत्नादरूपनिधयम् ।
 सेनामाहायकामासुर्नैऋत्येऽहनि च शुभे ॥ २५
 ततो ययुः पाण्डुसुता जाह्नवागस्तस्मिन् वाच्य च ।
 अर्चयित्वा सुरभेष्टं पूर्वमेव मोहयन् ॥ २६

॥ इति श्रीमन्महाभारते आश्वमेधिकर्षणि अनुवीतार्चयि विपश्चित्तोऽध्यायः ॥ ६२ ॥

चतुःषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६४ ॥

शुचिद्विधेयं दिनमहिमिलैः सेवयिष्यमाणम् ॥ १ ॥ तत्र जाह्नवस्योदयस्य तेः सहोदयान्नादिहताश्चरन्पूर्वमे विपश्चि-
 तम् ॥ २ ॥

वैशंपायन उवाच ।
 ततस्तैः प्रवर्षुर्दृष्टाः प्रहृष्टनरवाहनाः ।
 रथपौत्रेण सह्या वृषन्तो वज्रधराम् ॥ १
 संस्तुयमानाः स्तुतिभिः सूतनागधवन्दिभिः ।
 स्तेन सैन्येन संदीप्य यथाऽऽदिष्टाः स्तरभिभिः २
 पाण्डुरेणातपत्रेण श्रिपमाणेन सूर्येन ।
 यमौ शुचिष्ठिरस्तत्र पौर्षमासाभिनोदुराद् ॥ ३
 जयाश्रिपः प्रहृष्टानां नराणां पथि पाण्डवः ।
 प्रस्वगृह्णायवान्मार्गं यथावत्पुरुषर्षभः ॥ ४
 तदैव सैनिका राज्ञाजानमनुपपान्ति ये ।
 तेषां हलहलाशब्दो दिवं स्तब्ध्वा व्यतिष्ठत् ॥ ५
 सरांसि सरितश्चैव वदन्नुपवनानि च ।
 अत्यकामन्महाराजो गिरिं चाप्यन्वपद्यत् ॥ ६
 वसिन्देशे च राजेन्द्र यत्र वज्र्यामुद्यमम् ।

चक्रे विप्रेभ्यं राजा पाण्डवः सहस्रैर्निकैः ।
 शिबे देशे समे चैव तदा भरतसत्तम ॥ ७
 अश्वतो जाह्नवाग्नकृत्वा तपोविद्यादमान्वितान् ।
 पुरोहितं च कौरव्य वेदवेदाङ्गपारयम् ॥ ८
 आशिषेभ्यं च राजानो जाह्नवाः सपुरोधसः ।
 कृत्वा शान्तिं यथान्पार्यं सर्वज्ञः पर्वतारणम् ॥ ९
 कृत्वा तु ययवे राजानमस्त्राणां यथाविधि ।
 कदरदं नवसङ्ख्यानं निवेशं चक्रिरे जनाः ॥ १०
 मथानां वारणेन्द्राणां निवेशं च यथाविधि ।
 कारयित्वा स राजेन्द्रो जाह्नवादिदमयर्षीत् ॥ ११
 अस्मिन्कार्ये द्विजधेष्टा नक्षत्रे दिवसे शुभे ।
 यथा भवन्तो मन्थन्ते कर्तुमर्हन्ति तपसा ॥ १२
 न नः कालात्ययो नै सादित्वैव परित्यज्यात् ।
 इति निधिला विपेन्द्राः श्रियतां यदनन्तरम् ॥ १३

अध्यायः ॥ ६२ ॥

आदिपतेर्यौग्यम् ॥ ९ ॥ चतुःषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६४ ॥

युगे ययवे रोहित्यकुलराज्ये च । नद्ये नद्ये युगे युगे
 नद्ये । कलशमेऽनुवर्षयिष्ये दशरथः ॥ २५ ॥ युगे यय-
 काये । कुन्तीकुरावपुर्षयिष्ये दशरथः ॥ २६ ॥ विपश्चित्तो-

शुचैतद्वचनं राज्ञो ब्राह्मणाः सपुत्रोपसः ।
 इदमनुर्वचो ह्यहं धर्मराजमिषेभ्यवा ॥ १४
 अथैव नक्षत्रमहथं पुष्पं
 पतामहे श्रेष्ठतमकिंवातु ।
 तपोभिरयोहं वसाम राज-
 सुतोभ्यस्तां चापि भवद्विरय ॥ १५
 शुक्ता तु तेषां द्विजसत्त्वमानां

कृतोपवासा रजनीं नरेन्द्राः ।
 उतुः शशीवाः कुशसंतरेदु
 मयाभ्यधरे प्रवलिता हुताश्वः ॥ १६
 ततो भिक्षा सा न्ययमन्महात्मनां
 संशुण्णतां विजससीरिता मिरः ।
 ततः प्रभाते विमले द्विजर्षभा
 वचोऽनुवन्धर्वसुतं नराधिपम् ॥ १७

॥ इति वीरमहाभारते आश्वमेधिकपर्वणि अतुलीतामर्षणि अतुलीतमोऽध्यायः ॥ ६३ ॥

पञ्चपटितमोऽध्यायः ॥ ६५ ॥

मुनिभिरेव विधियत्तत्पञ्चपटितमपिना सपरिवरमहेवापसितोऽग्नेन विधियत्तत्पञ्चपटितमपिना हुतमेव पुनर्वर्गमत्तत्पञ्चपटितम् ॥ १

ब्राह्मणा उतुः ।
 क्रियताहपहारोऽयं न्यम्यकस्य महात्मनः ।
 दत्तोपहारं वृषते ततः सार्वं यतामहे ॥ १
 नैसंपाशन उवाच ।
 शुक्ता तु वचनं तेषां ब्राह्मणानां युधिष्ठिरः ।
 मिरीशस्य पचान्पापमुपहारमुपाहरत् ॥ २
 आश्वमे नर्षयित्वाऽर्जं विधिवत्तंस्कृतेन च ।
 नक्षत्रिदं चर्ष कृत्वा पुरोधाः तं वचो तदा ॥ ३
 तं गृहीत्वा सुमनसो मचभूता अनाधिप ।
 मोदतैः वायसेनाथ मांनैश्वोपाहरद्वलिम् ॥ ४
 सुमनोभिश्च चित्रामिर्त्तांनैवचावनेरपि ।
 सर्वं सिष्टकृतं दुराग विभिन्नैरेदपारमः ।
 किंकराणां ततः पथाचकार बलिमुत्तमम् ॥ ५
 पथेन्द्राय कुबेराय माणिभद्राय चैव ह ।
 तथाऽन्धेषां च मञ्जुषां भूतानां पतपथ ये ॥ ६
 कुसरेण च मासेन निवापैस्तिलसंजुतैः ।
 ओदनं कुंभशः कृत्वा पुरोधाः सपुत्राहरत् ॥ ७
 ब्राह्मणेभ्यः सहस्राणि घनां दत्त्वा तु भूमिषः ।
 नक्तंभराणां भूतानां न्यासिदेशं बलिं तदा ॥ ८
 भूपवन्धनिरर्द्धं तस्सुमनोभिश्च संहवम् ।
 शुद्धमे स्नानमस्यर्षं देवदेवस्य पार्थिव ॥ ९

कृत्वा पूजां तु वदस्य मयानां चैव सर्वशः ।
 मयौ न्यासी कुरस्कृत्य सुषो रत्ननिधिं प्रति ॥ १०
 प्रथयित्वा घनाभ्यर्षं प्रथिवत्याभिनाथ च ।
 सुमनोभिर्भिषिवाभिरर्षैः कुसरेण च ॥ ११
 शृङ्गादींश्च निधोन्सर्वाभिधिपासांश्च सर्वशः ।
 अर्घयित्वा द्विजाभ्यन्तं सक्तिं वाच्य च वीर्यवान्
 तेषां तुम्बाहपोनेष तेजसा समवसितः ।
 ग्रीतिमान्तं कुशधेयः स्नानवाभासं तं विधिम् ॥ १३
 ततः पार्थीः सकरका बहुकृपा मनोरमाः ।
 मृश्वराणि कटाक्षानि कलशान्पार्थमानकान् ॥ १४
 बहुनि च विभिन्नाणि भाजनानि सहस्रशः ।
 उद्धारवाभासं तदा धर्मराजो युधिष्ठिरः ॥ १५
 तेषां रक्षणमप्पासीन्महात्करपुटस्तथा ।
 नर्द्धं च भावयं सार्वस्तुल्यार्धमनयभुप ॥ १६
 वाहनं पाण्डुपुत्रस्य तवासीतु विचार्यते ।
 पश्चिमस्तदहस्ताणि शवानि द्विगुणा हयः ॥ १७
 वात्स्याश्च महाराज सहस्रशंसंमिताः ।
 शकटाणि रथाश्चैव तानदेव क्रमेणतः ।
 खराणां दुरवाणां च परितस्तदा न विचये ॥ १८
 पयस्त्रिंशं तदभवत्तदुदये युधिष्ठिरः ।
 पौडशशौ चतुर्विंशतहसं भारकक्षपम् ॥ १९

शशीः महाग्निं ओदनोद्धारणाद्यभिः । करस्य आश्वमेदाः ।
 यत्राद्यभिः बहुकम् । पर्विन्मकम्, यत्राद्यभिः ॥ १४ ॥

करस्यः करसंपुत्राभरं, द्विजसत्त्वानं अतुलीतमम्, संजुतं इति
 अलिङ्गम् ॥ १५ ॥ पञ्चपटितमोऽध्यायः ॥ ६५ ॥

एतेष्वादाय तद्वत्त्वं पुनरभ्यर्च्य पाण्डवः ।

महादेवं प्रति ययौ सुरं चापाह्वयं प्रति ॥ २०

द्वैपायनाभ्यनुज्ञातः पुरस्कृत्य शुरोदितम् ।

॥ इति श्रीमन्महाभारते आश्वमेधिकपर्वणि मनुजीतामर्षेण पञ्चविंशत्योऽध्यायः ॥ ६५ ॥

षट्पण्डितभोऽध्यायः ॥ ६६ ॥

कुशेन वसन्तशुक्लपक्षदिभिः सह यज्ञार्थं दालिपपुरं प्रत्यागमनम् ॥ १ ॥ ततः वनराजानां परिक्षितो जगन्मन् ॥ २ ॥
अश्वमेधाध्याये जगन्मन्त्राय राजशुक्ल पक्षोत्तीर्णमात्रं कुम्भदादिभिः श्रीकृष्णमणि मालैः ॥ ३ ॥

वैशंपायन उवाच ।

एतस्मिन्नेव काले तु बासुदेवोऽपि धीर्यवान् ।

उवाचाद्गुण्णिभिः सार्धं सुरं वारणसाहवम् ॥ १

तमनं वानिमेषस्य निदित्वा पुनर्वर्षभः ।

यथोक्तौ धर्मपुत्रेण प्रजजन्मसुपुत्रीं प्रति ॥ २

रौन्निमेषेन सहितो युयुधानेन वैव इ ।

चारुद्वेप्येन सप्रेन मदेन कृतचर्मणा ॥ ३

सारथेन च वीरेण निश्वेतेनोन्मुखेन च ।

यत्कन्देवं पुरस्कृत्य सुभद्रासदितस्तदा ॥ ४

श्रीपदीमुत्तरां वैव दृष्ट्वां चाश्वमलोककः ।

सनाथासथितुं चापि श्रिया निहतेश्वराः ॥ ५

वानावातान्त्वमीश्वरैः धृतराष्ट्रो महीपतिः ।

मत्स्यगृह्णाथधान्यायं विदुरथ महामनाः ॥ ६

तथैव न्यवतन्कृष्णः सन्वितः पुनरोत्तमः ।

विदुरेण महातेजास्तथैव च युयुत्सुना ॥ ७

वसन्तु हृषिकीरेषु तत्राथ जम्भवेजय ।

जज्ञे तत्र पिता राजन्परिक्षित्परवीरहा ॥ ८

स तु राजा महाराज महालोकावपीडितः ।

शरो बभूव निषेष्टो हर्षशोकपिवर्धनः ॥ ९

दृष्ट्वां सिंहनादेन जनानां तथ निःस्वनः ।

आनिवेश दिशःसर्वाः पुनरेवाभ्युपागमत् ॥ १०

ततः सोऽस्त्रितः कृष्णो विनेयान्तःपुरं तदा ।

युयुधानद्वितीयो वै स्यथितेन्द्रिवमानसः ॥ ११

ततस्तपरितमामान्तीं ददर्श सां विदुष्वसाम् ।

क्रोशन्तीनभिधापेति बासुदेवं पुनःपुनः ॥ १२

मीरते मीरते वैव न्यवसत्पुनर्वर्षभः ॥ २१

सा पुराऽभिमुखः राजशुभाहं नहतीं चमूः ।

कृष्णाद्भिवजारातो हर्षमन्ती कुरुद्वान् ॥ २२

॥ इति श्रीमन्महाभारते आश्वमेधिकपर्वणि मनुजीतामर्षेण पञ्चविंशत्योऽध्यायः ॥ ६५ ॥

युयुतो श्रीपदीं वैव सुभद्रां च यशस्विनीम् ।

विक्रोशन्त्यस्य कर्णं पाण्डवानां क्षिप्रो हृषा ॥ २३

ततः कृष्णं समासाद्य कुन्ती भोजयुता तदा ।

प्रोवाच राजशार्ङ्गं च बाष्पगृह्णन्मिरा ॥ २४

बासुदेव महाबाहो सुमया देवकी त्वया ।

त्वं नो वसिः प्रतिष्ठा च त्वदाथचमिदं कृतम् ॥ २५

यदुत्तरीयं योऽयं ते सस्त्रीयस्त्रात्मजः प्रभो ।

अश्वत्थामा हतो जातस्युत्तीर्णय केशव ॥ २६

त्वया हेतस्तयिस्त्रातमेपिकं यदुन्मन्य ।

अहं संवीचयिष्यामि स्वं जातमिति प्रभो ॥ २७

सोऽयं जातो वृत्तस्तदा पश्येनं पुनर्वर्षभ ।

उत्तरां च सुभद्रां च श्रीपदीं मां च माधव ॥ २८

धर्मपुत्रं च भीमं च कस्तुनं नकुलं तथा ।

सहदेवं च दुर्धरं सर्वाञ्चप्रातुमर्हसि ॥ २९

अस्मिन्प्राणाः समापन्ताः पाण्डवानां ममैव च ।

पाण्डोष पिण्डो दाशार्ङ्गं तथैव अश्वरस मे ॥ ३०

अभिमन्योश्च मर्द्रं ते मितस्य सट्टस्य च ।

शिवश्वरपादपाथ त्वं मेतस्यापि जनार्दन ॥ ३१

उत्तरा हि पुरोक्तं वै कथयत्परिप्लव ।

अभिमन्योर्वचः कृष्ण शिवत्वाच्च संशयः ॥ ३२

अमवीरिष्ठं दाशार्ङ्गं वैराडीनार्हं निस्तदा ।

मातुलस्य कुले भद्रे तव पुत्रो गमिष्यति ॥ ३३

गत्वा कृष्णवन्धककुलं धर्तुर्वेदं शशीभ्यति ।

अस्त्राणि च विचित्राणि नीविशार्ङ्गं च केवलं ॥ ३४

सुविशः क्षिपः ॥ ५ ॥ प्रविश जयिताः शरीः पुनरेव
मुपागमत् इति अ. पाठः ॥ १० ॥ विक्रोशन्त्याः विक्रोशन्तीः
आथ. ११

॥ ११ ॥ मातुलस्य अभिमन्युमातुलस्य कुम्भस्य । वसुत्त-
वराजस्य इत्यर्थः ॥ २३ ॥ यदुदितोऽध्यायः ॥ ६५ ॥

हस्तेतज्जगयात्ताव सौमद्रः परवीरहा ।
 कथयामास दुर्धर्षस्तथा चैतच्च संशयः ॥ २५ ॥
 तास्त्वां वरं व्रजम्मेह पाचामो मधुगूढन ।
 कुलस्यास हितार्थं न कुत्र कदाप्यनुत्तमम् ॥ २६ ॥
 एवमुक्त्वा तु वार्ष्णेयं प्रथा श्रुतलोचना ।

उत्सृज्य बाहू दुःस्वार्थो ताभ्याम्बाः प्रापदन्धुवि२७
 अनुवर्ष महराज सर्वोः साक्षादित्येषाः ।
 सखीभ्यो वामदेवस्य सुतो जात इति प्रभो ॥ २८ ॥
 एवं गते ततः कुन्तीं पर्यगृह्णाज्जनाईनः ।
 भूमौ निपतितां चैतां साम्बयामास भारत २९

॥ इति श्रीनन्दहजारो जायमेधिकपर्यन्ति अनुगीतापर्यन्ति श्रुतलोचनोऽध्यायः ॥ २६ ॥

सप्तचरितमोऽध्यायः ॥ ६७ ॥

शुभदत्ता श्रीकृष्णोक्तिं तन्महिमलंस्तवत्पर्यन्तं परितुष्टुजीवय्यार्चना ॥ १ ॥

वैश्यापायन उवाच ।
 उत्थितायां प्रथमां तु सुभद्रा आनरं तदा ।
 दृष्ट्वा तुकोष्ठ दुःस्वार्थो वचनं चेदमजवीव ॥ १ ॥
 पुण्डरीकाक्ष पश्य त्वं पौर्यं पार्ष्णस्य धीमतः ।
 परिशीषेण कृष्ण परिशीषं गतमुग्रम् ॥ २ ॥
 इवीका द्रोणपुत्रेण भीमतेनार्थमुद्यता ।
 सौवरायां निपतिता निजये मयि चैन ह ॥ ३ ॥
 सेवं त्यक्त्यो हृदये मयि तिष्ठति केशव ।
 यच्च वक्ष्यामि दुर्धर्षं सहस्रैर्दु तं प्रभो ॥ ४ ॥
 किंतु वक्ष्यति धर्मात्मा धर्मराजो शुचिष्ठिरः ।
 भीमसेनार्जुनौ चापि मात्रवत्स्यः सुतो च तौ ५ ॥
 सुखाप्रमिमन्सोस्तनवं जातं न मृतयेन च ।
 मृषिता इव मार्ष्णेय द्रोणपुत्रेण पापवताः ॥ ६ ॥
 अभिमन्युः श्रियः कृष्ण पितृणां नात्र संशयः ।
 ते धृत्वा किंतु वक्ष्यन्ति द्रोणपुत्रस्तनिर्जिताः ७ ॥
 मरिता नः परं दुःस्वार्थं किंतु मन्ये जनार्दन ।
 अभिमन्योः मृतं कृष्ण मृतं जातपरिदम ॥ ८ ॥
 सार्द्धं प्रसादये कृष्ण त्वामद्य शिरसा नता ।
 प्रथेवं द्रौपदी चैन हाः पश्य हृदयोद्यम ॥ ९ ॥
 यदा द्रोणमुतो गर्भान्बाभूवौ हस्ति माघन ।

तदा किल त्वया द्रौणिः कुलेनोक्तोऽरिमर्दन १०
 अकामं त्वां करिष्यामि गङ्गावन्धो मराधम ।
 अहं संजीवयिष्यामि किरीटितनयात्मजम् ॥ ११ ॥
 हस्तेतज्जगयात्ताव सौमद्रः परवीरहा ।
 कथयामास दुर्धर्षस्तथा चैतच्च संशयः ॥ १२ ॥
 प्रसादये त्वां दुर्धर्षं जीवतामभिमन्युजः ॥ १३ ॥
 वक्षेतर्त्तं प्रतिधुस्य न करोमि वचः शुभम् ।
 सफलं शुष्मिच्छार्द्धं मृतां मानवधाम ॥ १४ ॥
 अभिमन्योः सुतो वीर न संजीवति वक्ष्यम् ।
 जीवति त्वपि दुर्धर्षं किं करिष्याम्यहं त्वया १५
 संजीवयेवं दुर्धर्षं मृतं त्वमभिमन्युजम् ।
 सहस्राक्षमृतं वीरं सर्वं वर्तमानंमुदः ॥ १६ ॥
 त्वं हि केशव धर्मात्मा सत्यवान्तत्त्वविक्रमः ।
 त तां वाचमृतां कर्तुमर्हसि त्वमर्दिम ॥ १७ ॥
 इच्छन्नि हि लोकान्स्त्रीजीवयेथा मृतानिमान् ।
 किं पुनर्देवितं जातं सखीयस्यात्मनं मृतम् ॥ १८ ॥
 प्रभावज्ञाप्रसि ते कृष्ण तस्मात्त्वां वाचवाम्यहम् ।
 कुरुष्व पाण्डुपुत्राणांमित्रं परममुग्रदम् ॥ १९ ॥
 ससेति वा मदानाहो हतपुत्रेति वा पुनः ।
 वपश्चा माभिमं चेति दत्तां कर्तुमिहाहंसि ॥ २० ॥

॥ इति श्रीनन्दहजारो जायमेधिकपर्यन्ति अनुगीतापर्यन्ति सप्तचरितमोऽध्यायः ॥ ६७ ॥

अष्टपञ्चितमोऽध्यायः ॥ ६८ ॥

कृष्णेन परिहितमृत्तिकापुत्रमेषानम् ॥ १ ॥ यत्कोटरम कृष्णमपि बहुधा विनामृत्तिकां पुत्रोऽजीवमानम् ॥ २ ॥

पैशंपायन उवाच ।
 एषमुक्तस्तु राजेन्द्र केचिद्वा दुःखमृत्तितः ।
 तथेति म्मानहरोर्ध्वह्रीद्वक्षिणं सं जनम् ॥ १
 पाश्वर्धनेतेन हि तदा सं जनं पुरुषर्षभः ।
 ह्यादयामास स पिशुर्धर्मार्तं सलिलैरिव ॥ २
 ततः स प्राविशत्तूर्ध्वं जन्मवेधम पितृलव ।
 अर्चितं पुरुषम्याय सितैर्माल्यैर्विधाविधि ॥ ३
 अपां कुम्भैः सुपूर्णैश्च विन्यस्तैः सर्वतोदिशम् ।
 पूजेन सिन्धुकाशरैः सर्पैश्च महाशुभ ॥ ४
 अत्रैव विमर्त्यैर्न्यस्तैः पावकैश्च समन्ततः ।
 ब्रह्मभिश्चापि रागाभिः परिवाराधमाहृतः ।
 दक्षैश्च परितो वीर भिषग्भिः कृषालैस्तथा ॥ ५
 ददर्श च स तेजसी रक्षोमानवपि सर्वशः ।
 द्रव्याणि स्थापितानि स विधिवत्कृषालैर्जैवैः ॥ ६
 तथापुक्तं च तद्गृह्य जन्मवेधम पितृलव ।
 ह्योऽमनवृषीकेतः साधुसाधिविति पात्रवीज् ॥ ७
 तथा भुवति कार्प्येण प्रहृष्टवदने तदा ।
 शीघ्रं त्वरित्वा गत्वा वैराटीं वाक्चमजवीज् ॥ ८
 अथमापसि ते गर्तमोतुलो मधुसूदनः ।
 पुराणैरिचिन्त्यात्वा समीपमपराजितः ॥ ९
 साध्वि वाष्पकलां वाचं निमृश्याश्रुणि चैन ह ।
 अर्त्तवीराज्यवदेवी देववरकृष्णमीयुषी ॥ १०
 सा तथा ह्यमानेन हृदयेन वपसिनी ।
 दृष्ट्वा मोहिन्दमावाण्यं कृपणं पथैदेवपत् ॥ ११
 पुण्डरीकाक्ष पञ्चानां बालेन हि विनाकृती ।

अभिमान्यं च मां चैन हृदाशुक्तं जनार्दन ॥ १२
 कार्प्येयमशुहृन्वीर शिरसा त्वां प्रसादने ।
 श्लोणपुत्राश्रुनिर्दग्धं जीर्णैरेन ममात्मजम् ॥ १३
 यदि स धर्मराजा वा भीमसेनेन वा पुनः ।
 त्वया वा पुण्डरीकाक्ष वाक्चमुक्तमिदं भवेत् ॥ १४
 अज्ञानवीमिषिकेण अनिर्वी हन्तिवति प्रभो ।
 अहमेव चित्ता सां नाचक्षेनं गतो भवेत् ॥ १५
 मर्मस्वस्त्रास्त्र बालस्य मन्त्रास्त्रेण निपातनम् ।
 कृत्वा चूर्णं दुर्बुद्धिश्रीणिः किं फलमश्नुते ॥ १६
 सा त्वां प्रसाद्य शिरसा नाभे शशुनिर्बर्हण ।
 प्राणास्त्रास्त्राणि मोहिन्द नापे संजीवते यदि ॥
 अस्मिन्नि बहवः साधो ये ममात्मनोरथाः ।
 ते श्लोणपुत्रेण हताः किन्तु जीवाभि केशव ॥ १८
 आसीन्मम गतिः कृष्ण पुण्योत्तमा जनार्दन ।
 अभिवादन्यपि हृष्टेति तदिदं विपत्तीकृतम् ॥ १९
 चपलाक्षस दायादे स्तुतेऽस्मिन्पुरुषर्षभ ।
 विफला मे कृताः कृष्ण इदि सर्वे मनोरथाः ॥ २०
 चपलाक्षः किलासीव विपत्ते मधुसूदन ।
 मुक्तं पश्य त्वमस्मिन् मन्त्रास्त्रेण निपातितम् ॥ २१
 कृतश्रोत्रं चूर्णसोऽर्थं यथाऽस्त जनकस्तथा ।
 यः पाण्डवीं धिर्वं त्यक्त्वा गतोऽयं वनसादनं ॥ २२
 मया चैतच्छ्रुतिज्ञातं रघुसूर्येण केशव ।
 अभिमान्यो ह्ये वीर त्वामेषाम्यभिरादिति ॥ २३
 तव नाकर्त्तव्यं कृष्ण मुञ्चसा जीवितधिया ।
 हृदानीं मां गतां तव किन्तु वक्ष्यति फाल्गुनिः ॥ २४

॥ इति श्रीकृष्णदायारो आध्यात्मिकपर्वणि अष्टपञ्चितमोऽध्यायः ॥ ६८ ॥

एकोनसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ६९ ॥

कृष्णेन सप्ततमं संवर्तयित्वा परिहितः मधुजीवपत् ॥ १ ॥

पैशंपायन उवाच ।
 सैवं विलम्बं कर्तव्यं सोमनादेन तपस्विनी ।

पुत्रोत्पत्त्या जनार्दनेति अ. पाठः ॥ १५ ॥

उत्तरा न्यवतङ्गनी कृपणा पुत्रपुद्गिनी ॥ १
 तां तु दृष्ट्वा निपातितां हतपुत्रपरिन्ध्याम् ।

अष्टपञ्चितमोऽध्यायः ॥ ६८ ॥

पुत्रोऽथ कुन्ती दुःखार्ता सर्वाथ भरतस्त्रियः ॥२॥
 सुहृर्नमिव राजेन्द्र पाण्डवानां निवेशनम् ।
 अशेषधीयन्ममवदार्त्तलानविनादितम् ॥ ३ ॥
 सा सुहृत् च राजेन्द्र पुत्रशोकमिषीद्विदा ।
 कर्ममतामिहता वीर वैराटी त्वमवचदा ॥ ४ ॥
 प्रविलम्ब्य तु सा संतापतुषरा भरतर्षभ ।
 अहमारोप्य तं पुत्रमिदं नचनमनवीतु ॥ ५ ॥
 धर्मशस्त्रं गुरुः संस्तरं न धर्मवचनुष्यसे ।
 वस्त्वं हृष्यिष्यतीरस्य कुरूपे नाभिवादनम् ॥ ६ ॥
 पुत्रं नत्वा मम वचो दूपास्त्वं पितरं त्विदम् ।
 दुर्मरं प्राणिनां वीर काले प्रक्षेप कथंचन ॥ ७ ॥
 याध्वं त्वया विनाऽप्येह पत्न्या पुत्रेण चैव ह ।
 मरथं स्मश्चिन्त्यामि ह्यसस्तिरकिंचन ॥ ८ ॥
 अथवा धर्मशक्ताऽऽमनुजाना नराक्षम ।
 मध्विष्ये विषं योर्धं प्रवेक्ष्ये वा हुताश्रमम् ॥९॥
 अथवा दुर्भरं तात वदिदं मे सहस्रथा ।
 वतिपुत्रविहीनाया इदं न विदीर्यते ॥ १० ॥
 वतिष्ठ पुत्रं वश्येयां दुःखितां प्रपितामहीम् ।
 आर्यमुपद्रुतां दीनां निमग्नं श्लोकसंगरे ॥११॥
 आर्यो न पश्य पाण्डवीनां सान्त्वनीं च तपस्विनीम् ।
 मां च पश्य सुदुःखार्तां व्याधनिद्रां सुगीमिव १२ ॥
 वतिष्ठ पश्य नन्दनं लोकनायकं वीमतः ।
 पुण्डरीकपद्माशयं पुत्रेण च वसेक्षयाः ॥ १३ ॥
 एवं निषलपन्ती त्वं दद्यान्निषत्तिदां पुनः ।
 उच्छतां तां क्षिपः सर्वाः पुनस्तथापवन्त्युत ॥१४॥

उन्धाय च पुनर्नैर्वाचदा मत्स्यपतेः सुता ।
 माञ्जलिः पुण्डरीकशयं श्रुतविनाभ्यवाद्पत् ॥१५॥
 श्रुत्वा स तस्या निपुलं विसर्पं पुनर्नैः ॥
 उपस्पृश्य ततः कृप्यो मञ्जालं मत्स्यसदृश ॥१६॥
 प्रतिशब्दे च दाशार्हस्तस्य जीवितमच्युतः ।
 अन्वीच विजुह्वारसा सर्वं विशावयन्नवम् ॥१७॥
 न मनीम्पुत्रे मिथ्या सत्यमेतद्विष्पति ।
 एव संजीवयाम्नेनं पश्यतां सर्वदेहिनाम् ॥१८॥
 नोक्तपूर्वं नवा मिथ्या स्मरेन्नपि कदाचन ।
 न च द्रुदात्पराहचस्तथा संजीवतामवम् ॥ १९ ॥
 नवा मे दयितो धर्मो माञ्जलय विधेयतः ।
 अभिमन्योः सुतो जातो मृतो जीवत्वयं तथा २० ॥
 यथाध्वं नाभिलानामि विजये तु कदाचन ।
 विरोधं तेव सत्येन मृतो जीवत्वयं क्षिप्रः ॥२१॥
 नवा सत्यं च धर्मश्च मयि नित्यं प्रतिष्ठितौ ।
 तथा मृतः क्षिप्रयं जीवतादभिमन्पुत्रः ॥ २२ ॥
 नवा कंसम कैशी च धर्मं निदती नवा ।
 तेन सत्येन वालोऽयं पुनः संजीवतामिह ॥२३॥
 इत्युक्त्वा नासुदेनोऽयं तं वालं भरतर्षभ ।
 'पार्देन कमलाभेन प्रह्लादशपिठेन च ।
 परतर्ष पुण्डरीकाक्ष आषादलभस्तपम् ॥ २४ ॥
 स्पृष्टमावस्तु कृप्येन स वालो भरतर्षभ ।
 छनैःशर्मेर्नैर्हाराज प्रापयत स भेतनाम् ॥' २५ ॥
 शनैःशर्मेर्नैर्हाराज प्रास्पन्दत सचेतनः ॥ २६ ॥

॥ इति श्रीमन्महाभारते आचनेनिकर्णनि अनुगीतपर्वणि दशोत्तराध्यायः ॥ २९ ॥

सप्ततितमोऽध्यायः ॥ ३० ॥

हृत्प्रेमाजितमनुसुहृत्स पदमनुमितिमिच्छन्ममदुर्लभं नामकथम् ॥ १ ॥ यशस्योऽपि विदित्वादीनां कर्मनाशकत्वमेव
 हस्तिनपुराजयमननयकमेव कुशादिमिसत्सङ्गुमानम् ॥ २ ॥

वैशंपायन उवाच ।
 मञ्जालं तु यदा राजन्कृप्येन प्रतिसंहृतम् ।
 तदा तदेव ते पित्रा तेजसाऽग्निनिर्दीपितम् ॥१॥

धर्मवत्स पुत्र इति च. च. पाठः ॥ १ ॥

यतो रक्षांसि सर्वाणि नेष्टुस्त्यक्त्वा यदं तु त्वम् ।
 अन्तरिक्षे च पायासीत्तावु केचन साध्विति ॥२॥
 तदक्षं ज्वलितं चापि पितामहमवाचदा ।

एवमस्ततितमोऽध्यायः ॥ ३० ॥

ततः भाषान्पुनर्लभे पिता तत्र नरेश्वर ॥ ३
 न्वचेष्टत च बालोत्तौ वयोत्साहं यथापलम् ।
 वभ्रुर्हृदिता राजसत्तया भरतक्षिपः ॥ ४
 ब्राह्मणा वाचयामासुर्वोहिन्दसौव साधनाम् ।
 ततस्तु हृदिताः सर्वाः प्रशशंसुर्वनार्देनम् ॥ ५
 क्षियो भरतसिंहानां नारं लब्ध्वेव पारगाः ।
 कुन्ती हृषदपुत्री च सुमद्रा चोचरा तथा ।
 क्षियथान्वा रुसिंहानां वभ्रुर्हृष्टमानसाः ॥ ६
 तत्र मत्ता नटाश्चैव ब्रन्धिकाः सौलभशानिकाः ।
 सुतमागधसहाध्याप्यस्तुनर्त्त जनादेनम् ॥ ७
 कुन्तंश्चल्लवास्वभाभिरासीर्भिर्भरतर्षभ ।
 'सभाजयत संहृष्टो महाराज महाजनः ॥'
 उत्थाय तु यथाकालमुचरा यदुनन्दनम् ।
 अम्बनादवत गीता सह पुत्रेण भारत ॥ ९
 ततस्तस्यै ददौ प्रीतो बहुरत्नं विशेषतः ।
 तथैव शुष्मिशार्ङ्गो नाम चास्त्राक्रतोत्पद्युः ।
 पितृस्य महाराज तत्प्रसन्नो जनार्देनः ॥ १०
 परिशिष्टे कुले वस्राज्जातौज्यमभिषम्पुजः ।
 परिशिष्टिदिता नाराय्य भवत्तिल्यनवीचया ॥ ११
 सोऽवर्षत यथाकालं पिता तत्र जनाधिप ।
 मनम्यद्वादनवासीत्सर्वलोकस्य भारत ॥ १२
 मासजातस्तु ते वीर पिता भवति भारत ।
 जयाजम्भुः सुप्रकुलं रत्नमादाय पाण्डवाः ॥ १३

॥ इति श्रीमन्महाभारते आश्वमेधिकर्षेणि अश्वनीतामर्षेणि सप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७० ॥

एकसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७१ ॥

कुन्तसिंहिनि प्रपुत्रान्ममार्तुर्मुषिहिरादिनि। सम्येनमातुरसकरोप हासितपुत्रस्यैव ॥ १ ॥ ततस्तस्यीरमलेन ज्ञातेन
 सुनिर्दिष्टमल्लभेयमल्लभेयल्लेखं लक्षणमपिधानम् ॥ २ ॥ सुनिर्दिष्टमल्लभेयं सत्यं दीक्षास्वीकर्त्तुं प्राविशेन कुन्तेन सहेतुक-
 र्त्तं लक्षणं दीक्षास्वीकर्त्तुमपिधानम् ॥ ३ ॥

वैशंपायन उवाच ।
 तान्प्रसीपयताञ्छ्रुत्वा पाण्डवानाञ्छुक्कर्मजः ।
 वभ्रुदेवः सहानात्सः प्रययौ समुद्रहृषः ॥

वाचयामासः सप्तसिंहे ॥ ५ ॥ समिपकः देवदत्तः
 सुप्रसहं वीर्यं ययन इति पुष्कलं ते लीलमवधिनः
 ॥ ५ ॥ कुन्तस्यैव नारं ययन इति पुष्कलं ते लीलमवधिनः

विषकुटनिमान्माष्टान्कलज्ञान्मात्रवापि च ।
 कृताकृतं सहजीममादाय पुष्कोत्तमाः ॥ १४
 भारतेर्वाहीस्त्वत्र मोक्ते मोक्ते पयि ।
 निपत्तन्तो यपुर्देवं स्मरन्तः परमेष्ठिनः ॥ १५
 नासीत्तत्र हृषः कश्चिदभारात्तौ नृपं विना ।
 भीमादयोऽपि यत्तार्थं वहन्ते किं पुनर्वनानां ॥ १६
 तान्प्रसीपयताञ्छ्रुत्वा निर्वैपुर्हृष्टिपुङ्गवाः ।
 अलंभकुञ्ज मान्वापिनेनरं नामताह्वयम् ॥ १७
 पताकाभिर्विचित्राभिर्मलेष विविधैरपि ।
 वेगमानि समलंघकः पौराणापि जनेश्वर ॥ १८
 देवतायत्तमानां च पूजाः सुविधिपाल्मवा ।
 संदिदेशाथ विदुरः पाण्डुपुत्रप्रियेष्ठया ॥ १९
 राजमानार्थं तज्जातञ्छ्रुतनोभिरलंकृताः ।
 शुश्रूभे तत्पुरं वापि सहस्रीपनिमखनम् ॥ २०
 नर्तकैश्चापि नृत्यद्विर्गपिषयनां च निःसर्गैः ।
 आसीद्वैभक्त्येव निवासस्तत्पुरं तदा ॥ २१
 वन्दिमिष नैर राजन्स्त्रीसहायैश्च सर्वशः ।
 तत्रतत्र विविक्तेषु समन्तादुपशोभितम् ॥ २२
 पताका भूषमानाश्च समन्तान्मात्रविधना ।
 अदर्शयन्ति तदा कुस्मो दक्षिणोचरात् ॥ २३
 अयोधयंस्तदा चापि पुनस्त राजमानैवतः ।
 सर्वराजनिहारोऽयं रत्नाभरणसङ्घः ॥ २४

ते समेत्य यथान्यार्थं प्रपुत्राणां दिवङ्मवा ॥ १
 ते समेत्य यथार्थं पाण्डवा शुष्मिभिः सह ।
 विविष्टुः सहिता राजन्पुरं वारणसह्वयम् ॥ २

॥ ४ ॥ जयमा ॥ यथायामपि ॥ ५ ॥ ॥ ५ ॥
 तस्य कुन्ते ददौ कुले यदुत्तमं विद्वेष्टः । त्वान्ते कुन्तिता-
 र्त्तं इति अ. पाठः ॥ १० ॥ सप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७० ॥

विश्वस्तस्य सैन्यस्य सुरनेमिसन्नेन ह ।
 वाचादृष्टिर्न्यां सं चैव सर्वमालीप्तमादृतम् ॥ ३
 ये कोशानजताः कृत्वा निविष्टुः सं पुरं तदा ।
 पाण्डताः प्रीतमनसः सामात्याः तसुहृद्भ्याः ॥ ४
 ये समेत्य वयान्वाचं पुरराष्ट्रं जनाधिपम् ।
 कीर्तिषन्तः सनामानि तस्य पादौ वनन्दिरे ॥ ५
 पुरराष्ट्रान्पुत्राणां गान्धारीं सुधलात्कलाम् ।
 कुन्तीं च रावणार्द्धं तदा भरतसचम ॥ ६
 विदुरं पूजयित्वा च वैष्णव्यं समेत्य च ।
 पूज्यमानाः सा ये वीरा न्यरोचना विशांपते ॥ ७
 तत्प्रसापरमाश्रयं विधिर्न महद्भुतम् ।
 ह्यभुवन्ते तदा वीराः विदुसो जन्म भारत ॥ ८
 तदुपभुत्व तत्कर्म वासुदेवस्य धीमताः ।
 पूजार्हं पूजयामासुः कृष्णं देवकिमन्दनम् ॥ ९
 ततः कविचक्राहस्य न्यासः सत्यनसीधुतः ।
 आजगाम महातेजा नम्रं नायसादपम् ॥ १०
 तस्य सर्वं वयान्वाचं पूजां चक्रुः कुल्लहाः ।
 सह हृष्यन्त्यकम्प्यद्वैष्टासोचकिरे तदा ॥ ११
 तत्र नानाविधाकाराः कृपाः समधिकीर्त्य वै ।
 मुषिष्ठितो धर्मभुतो न्यासं वचनमब्रवीत् ॥ १२
 वनप्रसादाज्ञमन्यदिदं रत्नमहत्तम् ।
 उपभोक्तुं तद्विन्वाति वाजिमेधे नराकृतौ ॥ १३
 समनुशातुमिच्छामि भवता मुनिसत्तम ।
 त्वदधीना वयं सर्वे कृष्णस्य च महात्मनः ॥ १४
 न्यास उवाच ।
 अनुज्ञानामि राजस्त्वां क्रियतां यदन्तरम् ।

॥ इति मीमन्साभाष्ये आश्वमेधविधाने अनुवीतापर्वे एकत्रिंशोऽध्यायः ॥ ७१ ॥

द्विसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७२ ॥

एवाग्नेयं मुषिष्ठितंति द्वितीयोऽध्यायः मेधाचोक्तोऽयमोऽयम् ॥ १ ॥ तथापरमोऽयमोऽयमल जिनोक्तम् ॥ २ ॥

वैशंपयन उवाच ।
 एतद्भक्तस्तु कृष्णेन धर्मपुत्रो मुषिष्ठिरः ।
 न्याससामन्व्य मेधायी ततो वचनमब्रवीत् ॥ १
 यदा कालं भवान्नेति ह्यमेधस्य तपतः ।

वैशंपयन उवाच ॥ १ ॥ पावनः न्यासः ॥ १६ ॥

यस्य वाजिमेधेन विधिवद्विधायकः ॥ १५
 अश्वमेधो हि राजेन्द्र पावनः सर्वपाप्मनाम् ।
 तेनेष्टा त्वं विद्यात्मा वै भविता नाव संशयः ॥ १६
 इत्युक्तः स तु धर्मात्मा कुलाजो मुषिष्ठिरः ।
 अश्वमेधस्य कौरव्य चकारादर्ये मतिम् ॥ १७
 समनुज्ञाप्य तत्सर्वं कृष्णद्वैपायनं नृपः ।
 वासुदेवमवाभ्येत्य रागमी वचनमब्रवीत् ॥ १८
 देवकी सुप्रजा देवी त्वया पुरुषसत्तम ।
 गृह्णां त्वां महाबाहो वन्द्यास्त्वमिहाभ्युत ॥ १९
 तत्प्रभावाश्रितान्मोमानश्रीम यदुनन्दन ।
 पराक्रमेण युज्या च त्वमेवं निधित्वा नदी ॥ २०
 दीक्षयस्व त्वमात्मानं त्वं हि नः परमो गुरुः ।
 त्वदीदृशवि दाकार्यं विद्यात्मा भविताग्रहम् ॥ २१
 त्वं हि यज्ञो गुरुव त्वं धर्मज्ञस्त्वं प्रजापतिः ।
 त्वं मतिः सर्वभूतानामिति मे निधिता मतिः ॥ २२
 वासुदेव उवाच ।
 तमेवेतन्महानाहो कर्तुमर्हस्यरिदम् ।
 त्वं मतिः सर्वभूतानामिति मे निधिता मतिः ॥ २३
 त्वं नाथ कुर्वीरानां धर्मेण हि विराजसे ।
 गुणीभूताः सा ते राजस्त्वं नो राजन्युत्तमः ।
 यस्य मदनुज्ञातः प्राप्य एव क्रतुस्तनया ॥ २४
 तुनक्तु नो भवान्कार्यं यत्र वाञ्छति भारत ।
 सर्वं ते प्रतिजानामि सर्वं कर्तानि देऽनघ ॥ २५
 भीमसेनार्हेमी चैव त्वया मादृशतीमुता ।
 इष्टवन्तो भविष्यन्ति त्वदीदृशवि धार्मिके ॥ २६

दीक्षयस्व तदा नां त्वं त्वय्यावद्यो हि मे ऋतुः २
 न्यास उवाच ।

अथ पैलोय कौन्तेय राज्ञमन्ययस्त्वमेव च ।
 निधानं यथापा कालं तत्कर्तारो न संशयः ॥ ३

एतद्भक्तितमोऽध्यायः ॥ ७२ ॥

यैषां हि यैषेमासां तु तत्र दीक्षा भविष्यति ।
 संभाराः संश्रियन्तां च यशार्थं पुण्यवत् ॥ ४
 अश्रियन्तां च यशार्थं पुण्यवत् ॥ ५
 मेध्यमसं यरीक्षन्तां तत्र यशार्थं सिद्धये ॥
 यन्मन्त्रं यथाशास्त्रं पृथिवीं सामराम्बरम् ।
 संपर्येत यज्ञो नाग्नौ तत्र पार्थिवं वर्षयन् ॥ ६
 इत्युक्तः स तथेत्पुनरा पाण्डवः पृथिवीं गतः ।
 चकार सर्वं राजेन्द्र पथोकं नम्रवादिना ॥ ७
 संभाराश्च राजेन्द्र सर्वं संकल्पितास्तथा ॥ ८
 स संभारान्तमाहृत्य नृपे धर्मस्तुतस्तदा ।
 नमोदयदमेयात्मा कृष्णद्वैपायनाय वै ॥ ९
 ततोऽश्वीन्महातेजां व्यासो धर्मात्मजं नृपम् ।
 यथाकार्त्तं यथायोगेन तज्जाः स तत्र दीक्षये ॥ १०
 सत्यं च कूर्पेभ्यः सौमर्षीं यथान्वदपि क्रौरव ।
 यत्तु योग्यं भवेत्किंचिद्गीतं तत्किञ्चनमिति ॥ ११
 अश्वमेधस्तन्यतामसं कृष्णामसं यथाक्रमम् ।
 सुगुप्तं चरतां चापि यथाशास्त्रं यथाविधि ॥ १२
 सुविहिता उवाच ।
 अवमन्यो यथा नमस्तुतस्तदा पृथिवीं गतम् ।
 परिप्यति यथाकामं तत्र वै संविधीयताम् ॥ १३
 पृथिवीं पर्यटन्तं हि तुरगं कामचारिणम् ।
 कः पालयेदिति ह्यने तत्रवान्वक्तुमर्हति ॥ १४
 इत्युक्तः स तु राजेन्द्र कृष्णद्वैपायनोऽश्वमेधम् ।
 भीमसेनादचरतः श्रेष्ठः सर्वधनुष्मदाम् ।
 विष्णुः सहिष्णुर्हृष्येश्वर स एनं पालयिष्यति ॥ १५

॥ इति भीमश्रुतागले आश्वमेधिकर्तव्यं यजुर्गोत्रपर्यं द्विसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७३ ॥

त्रिसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७३ ॥

अश्वमेधं सुविहितमिदं शास्त्रं यजुर्वेदं स ह्यश्वमेधस्तुतस्तदा पृथिवीं गतः स तत्र दीक्षये ॥ १ ॥

वैशंपायन उवाच ।
 दीक्षाकाले तु संप्राप्ते ततस्ते सुमहत्विजः ।
 विधिपदीक्षयामाहुरश्वमेधाय पार्थिवम् ॥ १

कृत्वा स पशुमेधां च दीक्षितः पाण्डुतन्दनः ।
 धर्मराजो महातेजाः सहस्रविनिर्गन्धरोचथ ॥ २
 हयं हयमेधार्थं सर्वं स मज्जवादिना ।

यस्यः यजुस्तदाः स तत्र दीक्षये ॥ ३
 पुनः सौमर्षीः स तत्र दीक्षये ॥ ४ ॥ सुगुप्तं सुविहितं यथा

सातत्यं ॥ १२ ॥ द्विसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७३ ॥

उत्सृष्टः क्षास्त्रविधिना स्वासेनामिततेजसा ॥ ३
 त राजा राजधर्मैव दीक्षितो विचरामी तदा ।
 हेमवाली वस्त्रकण्ठः प्रदीप्त इव पावकः ॥ ४
 कृन्त्याजिनी दण्डपाणिः क्षीयवासाः स धर्मव्यः ।
 निवमौ सुविमान्मूषः मन्त्रातिरिक्ताभरे ॥ ५
 तथैवास्त्रलिङ्गः सर्वे सुलभयेषा विशाप्ते ।
 वसुसहस्रनभारि प्रदीप्त इव पावकः ॥ ६
 श्वेताश्वः कपिकेयुष सप्तारार्धं वनज्वरः ।
 विशिखरपृथिवीपाल धर्मराजश्च शासनात् ॥ ७
 विशिष्यन्मासिद्धं राजन्मद्रथोपाकुलिजवान् ।
 वमर्षं पृथिवीपाल मुदा युक्तः सत्तार च ॥ ८
 अनुमार्गं तदा राजन्मद्रथवत्तदुर्गं विशो ।
 ब्रह्मार्मं कुरुधेहं प्रवासस्त्रं वनज्वरम् ॥ ९
 तेषामन्योन्यसंसर्गार्थं प्रमज्जयत ।
 दिग्भूषां हवं चं च तं चैव इत्यसतिवम् ॥ १०
 ततः खन्दो महाराज दिशः सं प्रतिपूरयन् ।
 वभूत् नैशवां युवां कुन्तीपुर्वं धर्मवजम् ॥ ११
 एष वन्धवि कौन्तेयस्तुरगधर्मे दीक्षिमान् ।
 समनेति महाबाहुः संसृज्यन्वतुवचम् ॥ १२
 एवं ब्रुवान् पदवां चित्तो विष्णुकुमारधीः ।
 सस्ति तेऽस्तु प्रवारिहं पुनर्बैरीक्षि भारत ॥ १३
 जवापरे मनुष्येन्द्र पुरुषा वान्धवमनुवन् ।
 नैनं पन्थाम संकटं धनुरेवलाटम्यते ॥ १४
 एतद्दि श्रीमनिर्हार्दं विश्रुते गाम्भिर्यं धनुः ।
 सस्ति वन्धवविहो वै पन्थाननङ्गतोवचम् ।
 निवृत्तमेनं ब्रह्मणः धनुरेभ्यवि च ध्रुवम् ॥ १५

॥ इति मीनम्हभारते आन्धेयिकधर्मणि मनुगीतावर्गणि वितततितमोऽध्यायः ॥ ७३ ॥

चतुःससतितमोऽध्यायः ॥ ७४ ॥

मनुजैः वैराग्यां पञ्चमः ॥ १ ॥

वैशंपायन उवाच ।

विश्वैरभनसुहृदं कुरुपैरैः किरीटिनः ।

मनुजैः तदा पण्डित इति त. पञ्च ॥ १ ॥ विष्णुः
 लोकपथः ॥ १० ॥ विवततितमोऽध्यायः ॥ ७४ ॥

एवमाद्या मनुष्याणां स्त्रीणां च भरवर्षम् ।
 सुधाव मधुरा वाचः पुनःपुनरुदारवीः ॥ १६
 पाण्डवस्तवश्च शिष्यश्च कुशलो यज्ञकर्मणि ।
 प्रायात्पार्थिव सहितः शान्त्त्यर्थं वेदपारंगः ॥ १७
 शास्त्रमाथ महीपाल महरो वेदपारंगः ।
 अनुजन्मसुमहात्मानं क्षत्रियाथ विशाप्ते ।
 विधिवत्पृथिवीपाल धर्मराजश्च शासनात् ॥ १८
 पाण्डवैः पृथिवीपथो निर्नितामस्त्रतेजसा ।
 नन्वार स महाराज यथादिहं च सचम ॥ १९
 तत्र युद्धानि हृत्तानि शान्तासन्पाण्डवश्च इ ।
 तानि वक्ष्यामि ते वीर विधिवान्नि महान्ति च २०
 स इयः पृथिवीं राजन्मद्रथिमवर्तत ।
 सप्तारोचरतः पूर्वं तन्निमोष महीपते ॥ २१
 जन्मसृज्यन् राश्रानि पार्थिवानां हनोचमः ।
 धनैस्तदा परिपयी श्वेताश्वश्च महारथः ॥ २२
 तत्र संगमना नास्ति राजानप्युत्तमदा ।
 येश्चुज्यन्त महाराज क्षत्रिया इत्यन्यथाः ॥ २३
 किराया यवना राजन्मद्रथोऽसिधनुर्धराः ।
 म्लेच्छाश्वान्ये बहुविधाः पूर्वं ये निकृता रथे २४
 आर्यश्च पृथिवीपालाः प्रहृष्टनराहनाः ।
 समीधुः पाण्डुपुत्रेण महरो युद्धदुर्मदाः ॥ २५
 एवं हृत्तानि युद्धानि तत्रतत्र महीपते ।
 अर्जुनस्य महीपालैर्नानादेशसमागतैः ॥ २६
 शान्त्वन् इत्यथो राजन्मद्रथानि महान्ति च ।
 तानि युद्धानि वक्ष्यामि कौन्तेयस्य तत्रानय २७

महाराजसमाहावैरैरानां पुनःपुनः ॥ १

ते समाज्ञाय संप्राहं वक्षिषं तुरगोचमम् ।

महाराजैः वन्धवाः राजकीयैरानां पुनःपुनः
 विष्णुः ॥ १ ॥

निषयान्तं ततो वीरा दक्षिताः पर्यवारयन् ॥ २
 रथिनो पद्मसुपीताः सदधैः समलंकृतैः ।
 परिवार्य हयं राखन्मार्तिं संप्रचक्रयुः ॥ ३
 ततः किरीटी संक्मिन्व तेषां यत्र धिकीर्यितम् ।
 वारवासास तान्पीरान्मान्त्वपूर्वमरिदमः ॥ ४
 तदनादृत्य ते सर्वे परैरभ्यहवैस्तदा ।
 तमोरजोभ्यां संलभान्तास्त्रिकीरी न्यवात्यम् ॥ ५
 वानमयीचतो निष्पुः प्रहसन्निव भारतः ।
 निवर्तन्मधर्मज्ञाः श्रेयो जीवितमेव च ॥ ६
 स हि वीरः प्रयासन्मै धर्मराजेन वारितः ।
 हवमान्धवा न ते पार्थ हन्तव्याः पार्थिवा इति ७
 स तदा तद्वचः श्रुत्वा धर्मराजस्य पीनतः ।
 ताश्चिवर्तयमित्याह न स्ववर्जत चापि ते ॥ ८
 ततस्त्रिगर्तराजानं सूर्यवर्मायमाहवे ।
 विनय्य शरजालेन प्रजहास्त धनञ्जयः ॥ ९
 ततस्ते रथयोधेय रथनेमिसनेन च ।
 कूरपन्तो दिशः सर्वा धनञ्जयवृषाद्रवन् ॥ १०
 सूर्यवर्मा ततः पार्थ शरायां नवपर्वेषाम् ।
 जगान्मृग्यज्जालेन्द्र सख्यसमभिदसैवन् ॥ ११
 तथैवान्ये मोह्यास्ता ये च तस्माद्रुपायिनः ।
 सुमुमुः शरवर्षाणि धनञ्जयपैषिणः ॥ १२
 स ताडपाशुखनिर्मुक्तैर्बहुभिः सुबहून्शरान् ।
 चिन्वेद् पाण्डवो राज्ञस्ते भूमौ न्यपतस्तदा ॥ १३
 केतुवर्मा तु तेजस्वी तसैवावरजो युवा ।
 वृषुधे आतुरर्थाय पाण्डवेन ययस्मिता ॥ १४
 तमापतन्तं संश्लेष्य केतुवर्मायमाहवे ।
 अभ्यगमिषितैर्बौधैर्बामल्युः परवीरहा ॥ १५
 केतुवर्मन्वभिरहे श्रुतवर्मा महारथः ।
 रथेनाशु सङ्गत्वत्स्य शरैर्दिष्पुमवाभिरत् ॥ १६
 तस्य तां शीघ्रताभीक्ष्ण्य तुदोपातीव वीर्यवान् ।
 शुडाकेभ्यो महावेला बालस्य श्रुतवर्मणः ॥ १७
 न संहृषानं ददो नाद्वानं च तं तदा ।
 किरन्तमेवं स शरान्ददो पाकशासतिः ॥ १८
 स तु तं पूजयामास श्रुतवर्मायमाहवे ।

मनसा तु ब्रह्मर्षे रणे समभिर्हयम् ॥ १९
 'न विन्वाथ रणे क्रुद्धः कुन्तीपुत्रो हसन्निव ।
 सौमित्रस्येव तत्कर्म यद्वा पाठस्य निमित्तः ॥ २०
 तं पञ्चमनिव क्रुद्धं क्रुधवीरः सवन्निव ।
 श्रीतिपूर्वं महाबाहुः प्राप्येनं न्यपरोपयत् ॥ २१
 स तथा रथ्यमाणो वै पार्थेनाभितो जता ।
 श्रुतवर्मा यत्र दीक्षं मुमोच विजये तदा ॥ २२
 स तेन विजयस्त्वर्षभारोद्भिदः करे भूयम् ।
 मुमोच गान्धिवं मोहात्तत्पलाय्य द्रुतले ॥ २३
 धनुषः पततस्तस्य सान्प्रसन्नचिकराद्रिमो ।
 बभूव सरशं त्वं शक्रचापस्य भारत ॥ २४
 तस्मिन्निषिद्धिरे दिव्ये महाधनुषि पार्थिवः ।
 चक्रर सखनं हारं श्रुतवर्मा महाहवे ॥ २५
 ततो रोषार्दितो निष्पुः प्रसूय्य रथिरे करात् ।
 धनुरादय तदिन्धं शरवर्षैर्वर्ष च ॥ २६
 ततो हलह्लासशब्दो दिवस्पृगवपचदा ।
 नानाविधानां भूतानां तत्कर्मणि प्रसृतताम् २७
 ततः संश्लेष्य संक्रुद्धं कालान्तकप्रमोषमम् ।
 निष्पुं नैषतंका बोधाः परीतः पर्यवारयन् ॥ २८
 अभिमुख्य परीप्सायै ततस्ते श्रुतवर्मणः ।
 परिवर्तुमुडाकेयं तन्नाक्रुज्जह्ननञ्जयः ॥ २९
 ततो बोधाञ्जयानाशु तेषां स दृष्ट पाष्ट च ।
 मोहन्द्रवजप्रतिमिरामसैर्बहुभिः शरैः ॥ ३०
 वानसंप्रमथान्तं प्रेक्ष्य त्वरमाणो धनञ्जयः ।
 शरैराघीविषाकनैर्वेषान् सनवद्भस्त् ॥ ३१
 ते भग्ननसः सर्वे त्रैमर्षिकमहारथाः ।
 दिशोऽभिदुद्रुव रातन्ध्रधनञ्जयशरार्दिताः ॥ ३२
 'हतावशिष्टा हि पराः पार्थ दृष्टपराक्रमः ।'
 तस्मिन्तुः वृषवन्पाथं संश्रमकनिषूदनम् ॥ ३३
 तथास किंकराः सर्वे सर्वे ते नमनास्तव ।
 आज्ञापयन्त नः पार्थ प्रधानैश्चानवस्त्रिभान् ।
 करिष्यामः शिवं सर्वं तव कौरवचन्दन ॥ ३४
 एतदाज्ञाय वचनं सर्वास्तानामपीचदा ।
 जीषितं रथत नृपाः शासनं प्रतिवृक्षताम् ॥ ३५

॥ इति श्रीमन्महाभारते आश्वमेधिकपर्वणि अष्टमीतमोऽर्धे चतुर्थादितितमोऽध्यायः ॥ ७४ ॥

पञ्चसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७५ ॥

मर्तुमेव भाग्योक्तिपुरमेवाकाङ्क्षायाम् भगवत्पुत्रमेव पञ्चदत्तेन महात्मनेवम् ॥ १ ॥

नैवेद्यायन उवाच ।
 प्राग्बोधिपथधाम्नेत्य न्पचरत्स ह्योचमः ।
 भगवत्पान्मज्जसाय निर्बन्धो रपकर्मणः ॥ १
 तदर्थं पाण्डुर्यं तु विपचान्तमुपायम् ।
 युयुने भरतभेष्ट वरदचो महीपतिः ॥ २
 सोभिनिर्वाय नगराग्रमदक्षसुतो नृपः ।
 अश्वमाधान्तद्वन्द्वस्य नगराभिद्वसो वनौ ॥ ३
 वमासकम् महाबाहुः कुरुषामृपमलदा ।
 गार्दभीं निधिपंसुर्व सदा सप्तपाद्वज्र ॥ ४
 वनौ पाण्डोवनिर्मुक्तैरिषुभिर्नोहितो नृपः ।
 ह्यमुस्तव्यं न वीरस्यतः पार्थमुपाहनम् ॥ ५
 पुनः प्रविश्य नग्नं दक्षितः स नृपौचमः ।
 जायत नात्यप्रारं निर्बन्धो वृद्धकाष्ठया ॥ ६
 पाण्डुरेवातपत्रेण विप्रभाषेन सूर्यनि ।
 दोषूचया चामरेण श्वेतेन च महारथः ॥ ७
 ततः पार्थ समस्ताय पाण्डवानां महारथम् ।
 जाह्नवामास बीजसुं चावसान्मोहाच्च संयुगे ॥ ८
 स वारणं नयप्रसवं प्रविजयकटाक्षुसम् ।
 प्रेषयामास संकुट्टो वेतार्यं मयि पार्थिवः ॥ ९
 विश्वरत्नं महासेयं वनवारणयात्मम् ।
 वृक्षवत्कल्पितं तस्मै निवर्षं वृद्धहर्मदम् ॥ १०

प्रबोधनायः स मज्जतेन राज्ञा महाकलः ।
 कदाञ्जुतेन विप्रभासुत्पत्तिपथिनाम्बरम् ॥ ११
 तमापतन्वं संघेयं कुट्टो राजन्धनंनयः ।
 भूमिष्ठो वारणमर्षं योधयामास भारत ॥ १२
 मज्जदक्षस्यतः कुट्टो सुमोचायु धनंजये ।
 तोकरानमिर्संकाशाश्चलमानिव वेपिताम् ॥ १३
 अर्जुनस्तानसंप्राप्तान्पाण्डोवप्रवर्षैः ध्रुवैः ।
 दिवा विधा न निन्देद सप्तमान्धर्मवैलदा ॥ १४
 स ताम्बधुः तथा क्षिप्वांस्तोमरान्भगदक्षयः ।
 इवूनतत्कांस्तवितः प्राक्षिपोत्पाण्डवं प्रति ॥ १५
 ततोऽर्जुनस्तुर्ध्वतरं श्वममुद्धानविजगाम् ।
 प्रेषयामास संकुट्टो भगदक्षायमं प्रति ॥ १६
 स वैर्विडो महासेया वरदचो मशानृषे ।
 सुग्राहवः पपातोन्मौ न लेनमवहात्समुतिः ॥ १७
 ततः स पुनराकृष्ट वारणप्रवरं रणे ।
 अव्यग्रः प्रेषयामास अवाचीं विजयं प्रति ॥ १८
 तस्मै पायांस्ततो विष्णुनिर्मुक्ताक्षीविरोपमान् ।
 प्रेषयामास संकुट्टो ज्वलितम्पलनोपमान् ॥ १९
 स वैर्विडो महानायो विस्त्रवस्तुधिरं वनौ ।
 विमनामिव क्षेतेन्द्रो वृद्धमसवयसदा ॥ २०

॥ इति बीजम्बहामारते भाग्योक्तिकर्मणि अष्टमीतमर्षि पञ्चसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७५ ॥

षट्सप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७६ ॥

मर्तुमेव भगवत्पान्मज्जसायनः ॥ १ ॥

यवं विराजमभवत्सुखं भरतर्षभ ।
 अर्जुनस्य नरेन्द्रेण श्वेतेन वरकृतोः ॥ १
 वरमस्तुर्ध्वं दिवसे वरदचो महाकलः ।
 वदास सखनं हारं वारणं वेदमपावनीम् ॥ २

अर्जुनार्जुन विद्वस न मे वीरन्विमोक्षते ।
 त्वां विद्वस करिष्यामि पितृस्त्रोयं यथापिधि ३
 त्वया वृद्धो मन पिता भगदक्षः पितुः सखा ।
 हतो वृद्धोऽपि पाथित्वा क्षिप्तुं वामय योचय ॥ ४

पञ्चरात्रे मर्तुमेविति स. पाठः ॥ १ ॥ वैरिण्यक्तमिवा-
 न्नोतिर्बहुमन्त्रय तथा इति क. पाठः ॥ २० ॥

पञ्चसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७५ ॥

इत्येवमुक्त्वा संकुटो यज्ञदत्तो नराधिपः ।
 मेघवामास कौरव्य वार्ष्णे पाण्डवं प्रति ॥ ५
 संविष्यमाषो नागेन्द्रो यज्ञदत्तेन धीमता ।
 उत्पत्तिमभिराकाशमभिदुद्राव पाण्डवम् ॥ ६
 अग्रहस्तमुद्धतेन धीकरेण स नागराट् ।
 समीधत्त युद्धाभेयं धौलं नील इवाम्बुदः ॥ ७
 स तेन मेघितो राज्ञ मेघवद्विनदन्मुहुः ।
 मुखाहम्बरसंहदिरम्भद्रवत् कस्तुरिणम् ॥ ८
 स नृत्वंजिव नागेन्द्रो यज्ञदत्तप्रभोदितः ।
 आससाद द्रुतं राजन्मकौरवणां महारथम् ॥ ९
 तन्वासान्तमधालक्ष्य यज्ञदत्तस्य वारणम् ।
 पाण्डोपमाभिलष बली न वचम्पत् शत्रुहा ॥ १०
 युक्तीय दलवन्नापि पाण्डवस्तस्य भूपतेः ।
 कार्यविशममुत्सृज्य पूर्वैरैव न भारत ॥ ११
 ततस्तं वार्ष्णे कुट्टः श्रजालेन पाण्डवः ।
 निवारयामास तदा वेलेन मकरालवम् ॥ १२
 स नागप्रवरः श्रीमानर्जुनेन निवारितः ।
 उत्सौ शरैर्विजुषाहः यापिच्छलितो यथा ॥ १३
 निवारितं मज्जे दह्या भगदक्षुतो नृपः ।
 उत्सर्ज्ये क्षितान्वागानर्जुने कोभसुहितः ॥ १४
 अर्जुनस्तु महानाहुः शरैरतिनिषादिभिः ।
 वारयामास तान्वायास्त्रदद्भुतमिवामवत् ॥ १५

वतः पुनरभिकुट्टो राज्ञा ब्राह्मण्योत्तिपाधिपः ।
 मेघवामास नागेन्द्रं यज्ञदत्तपर्वतोपमम् ॥ १६
 तमापतन्तं संप्रेक्ष्य पल्लवान्वाक्यात्तनिः ।
 नाराचमभिसंकाशं प्रादिषोद्धारयं प्रति ॥ १७
 स तेन वार्ष्णे राजन्मर्मैस्त्रिहरो युधम् ।
 पपात तदसा भूमी वज्ररुण्य इवाचलः ॥ १८
 स पवच्छुभ्रमे नागो धनंजयसराहतः ।
 विशन्निव महाघैलो महीं वज्रप्रपीडितः ॥ १९
 तस्मिन्निपतिते नागे यज्ञदत्तस्य पाण्डवः ।
 तं न मेतन्ममित्वाह ततो भूमिगतं ध्रुवम् ॥ २०
 अजपीडि महातेजाः प्रक्षिप्तं मां युधिष्ठिरः ।
 राजानस्ते न हन्तव्या धनंजय कथंचन ॥ २१
 सर्वमेतस्मिन्प्राप्य भवत्येवानता कुतम् ।
 योधाश्चापि न हन्तव्या धनंजय रथे तया ॥ २२
 वक्तव्याश्चापि राजानः सर्वे तद् सुहृज्नैः ।
 युधिष्ठिरस्त्राश्वमेधो भवद्विरनुभूयताम् ॥ २३
 इति आह्वयः श्रुत्वा न हनिम त्वां नराधिप ।
 उत्तिष्ठ न भयं तेऽस्ति क्षत्रिदाम्नाम्यत्र पापिन् २४
 आगन्धेया महाराज वरां पैवीमुपस्त्रिणाम् ।
 तदाऽश्वमेधो भविता धर्मराजस्य धीमताः ॥ २५
 एवमुक्तः स राजा तु भगदत्तामजसदा ।
 तथेत्येवावधीद्रावर्ष्य पाण्डवेनाभिनिक्षिप्तः ॥ २६

॥ इति श्रीरामाहाभारते आश्वमेधिकर्मणि अर्जुनोत्तमर्षणि पद्माक्षितमोऽध्यायः ॥ ७७ ॥

सप्तसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७७ ॥

अथपुनरुत्तराधिलक्ष्मणो वनेनार्जुनेन सैन्यके-सद्व महामोघवत् ॥ १ ॥ तन्वागान्तमधालक्ष्य यज्ञदत्तस्य वारणम् ।
 पाण्डोपमाभिलष बली न वचम्पत् शत्रुहा ॥ २ ॥ ततः पुनरर्जुनेन केसहाभेयवत् ॥ ३ ॥

वैशंपायन उवाच ।
 'क्षित्वा प्रसाद्य राजानं भगदक्षमुतं तदा ।
 निष्पन्नं याते तुरगे सैन्यवान्मति भारत ॥' १
 सैन्यधैरमवमुदं तवस्तस्य किरीटिनः ।
 ह्यजेपैर्महाराज हतानां च सुहिरपि ॥ २
 तेऽवतीर्थेमुपश्रुत्य विषयं श्रेतवाहनम् ।

पदशुचयुरमुप्यन्तो राजानः पाण्डवर्षवम् ॥ ३
 अथ च तं वराभूदय विप्रवान्ते विचोपमाद् ।
 न भयं चक्षिरे पार्थाज्जमिसेनादनन्तरात् ॥ ४
 तेऽविदुराद्रुमुपपार्थिं वक्षिषस्त ह्यस्य च ।
 वीमर्त्युं प्रत्यपचन्त पदातिनमपस्त्रितम् ॥ ५
 ततस्ते तं महानीर्षी राजानः पर्यपारयन् ।

शिर्षागन्तो भरव्यासं पूर्वं विनिकृता बुधिः ॥ ६
 ते नामान्यपि गोत्राणि कर्माणि विविधानि च ।
 कीर्तयन्तस्तदा धर्मं शरणागतैराकृतम् ॥ ७
 ते क्लिप्तः शरणात्ताम्बरागवत्रितारणान् ।
 ततो जयशर्भीः सन्तः कीर्त्तयेयं पर्यवारयन् ॥ ८
 ते समीक्ष्य च तं कृष्णमुग्रकर्मायमादये ।
 तर्गे क्षुण्धिर वीरा रथस्थानं पदातिनम् ॥ ९
 ते तमात्रभिरे वीरे निवातकनकान्तकम् ।
 संवत्स्रनिहन्तारं हन्तारं सैन्यवत्स च ॥ १०
 वतो रथसदस्त्रेण मज्जानामशुणेन च ।
 कीदृशीकृत्य वीरान्त्वं प्रहृष्टमनसोऽभवन् ॥ ११
 तं स्मरन्तो नमं वीराः सिन्धुराजस्य भावने ।
 जयद्रथस्य कौरव्य समरे सन्वत्सायिना ॥ १२
 वताः पर्यन्ववत्सर्गे शरत्क्षीरसाधनम् ।
 तैः कीर्णैः क्षुण्धे पापों रविर्मेघान्तरे तथा ॥ १३
 स धीरः समपन्नसयकाशे पाण्डवर्षमाः ।
 पञ्जरान्तरसंचारी शकुन्त इव भारत ॥ १४
 ततो हाहाकृतं सर्वं कौन्तेये शरशीहिते ।
 त्रैलोक्यमभवद्राजसविराटीद्रव्योदगः ॥ १५
 ततो नवी महाराज मास्तो रोमहर्षपाः ।
 राहुराजसदादितं पर्यवीच निर्यापते ॥ १६
 उन्मत्तश्च जग्निरे तूर्वं विभीषेन्स्यः सज्जन्ततः ।
 मेघपुशामवद्राजकैलासस्य प्रदागिरेः ॥ १७
 मुह्यतुः श्वसकस्युष्यं दुःखशोकसमन्विताः ।
 सज्जर्षी आवभवास्त्राया देवर्षीरेषि च ॥ १८
 शरं चाक्षु विनिर्मितं मण्डलं शक्तिमोऽवतन् ।
 निपरीता दिशश्चापि सर्वा धूमाहुलास्त्रया ॥ १९
 रातभारव्यसंकाशा धनुष्मन्तः सविश्रुतः ।

आहृत्य गमनं नेषा मुह्यतुर्वासोऽपितन् ॥ २०
 एवमासीचदा नीरे शरवर्षेण संतुते ।
 कलुषे भरतश्रेष्ठ उदङ्मुखमिवाभवत् ॥ २१
 तस्य तेनावकीर्णस्य शरजालेन सर्वतः ।
 मोक्षारण्यस्य गान्धीवमानापन्नं करादपि ॥ २२
 तस्मिन्मोहमनुग्रहे शरजालं महत्तदा ।
 सैन्यया मुह्यतुस्तूर्वं यत्सत्ये महारथे ॥ २३
 ततो मोहं समापन्नं ज्ञात्वा पार्थ दिवौकसः ।
 सर्वे विजयतमनसस्तस्य शान्तिहृतोऽभवन् ॥ २४
 ततो देवर्षयः तर्गे तथा सज्जर्षीरेषि च ।
 सज्जर्षयश्च पित्र्यं जेपुः पार्थस्य वीरतः ॥ २५
 ततः प्रदीपिते देवैः पार्थतेजसि पार्थिव ।
 तस्माच्चलनक्षीमान्तांशमे परमास्रनिन् ॥ २६
 निचकर्षे धनुर्दिव्यं ततः कौरवमन्दनः ।
 चपस्तेनेह शब्दोऽभून्महालल्ल तुनः पुनः ॥ २७
 ततः स शरवर्षाणि प्रत्यभिजानन्पि बभूव ।
 ननर्ष धनुषा पार्थो नर्षापीव पुनररः ॥ २८
 ततस्तो सैन्यया योधाः सर्वे एव सरावकाः ।
 नाशयन्त धीरः कीर्षाः शल्यैरेव पादपाः ॥ २९
 तस्य शब्देन विप्रेसुर्मपातांश्च विदुर्बुधः ।
 मुह्यतुष्याशु शोकातोः क्षुण्धतुष्यापि सैन्ययाः ॥ ३०
 तस्मिन् सर्वाशरम्बाजः सैन्यवान्मन्त्रचरद्राक्षी ।
 अलातचक्रवद्राजमन्त्रराक्षोः सचार्षयत् ॥ ३१
 तदिन्द्रजालप्रतिमं पाण्यजालमपिहा ।
 पित्र्यस्य दिक्षु सर्वाशु महेन्द्र इव वज्रसूत ॥ ३२
 मेघजालनिभं सैन्यं विदार्ष्य शरवृष्टिभिः ।
 निचर्षी कौरवश्रेष्ठः शरदीव दिवाकरः ॥ ३३

॥ इति श्रीमन्महाभारते भाष्येपिचर्षर्षि जनुगीताधर्मणि सप्तपञ्चतितमोऽध्यायः ॥ ७७ ॥

अष्टसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७८ ॥

नर्तनमन्त्रागमनप्रकाशमायेन जगत्पश्यते कते दुरात्मकाः सन्तुतवासीषाहुर्देवप्रतिपन्नम् ॥ १ ॥ ततोऽर्द्धमेव दुःखा-
काशार्थमेवा तस्मात् पशुसन्नेन च पुनरुद्विगताः ॥ २ ॥

निर्ज्ञापयन् तनाच ।

ततो भाण्डीवभृच्छरो युद्धाय सज्जपसितः ।

विषमौ मुनि दुर्धर्षो हिमवानचलो यथा ॥ १

ततस्तौ सैन्यवा योधाः पुनरेव न्यवसिताः ।

न्यमुञ्चन्त सुसैन्याः शरवर्षाणि भारत ॥ २

तान्बहून् महाबाहुः पुनरेव न्यवसितान् ।

ततः प्रोवाच कौन्तेयो ह्यर्धपूर्णशरवर्षा गिरा ॥ ३

मुष्मध्वं परवा शरवर्षा यत्तर्षं निजये मम ।

कुरुष्वं सर्वकषार्थाणि महदो भयमागतम् ॥ ४

एष दोस्त्यानि सर्वान्स्तु निवार्य शरवागुराम् ।

विश्वध्वं युद्धमनसो दर्पं शमयितासि वः ॥ ५

एतावदुक्त्वा कौरव्यो रोषाद्भाण्डीवभृच्छदा ।

ततोऽथ पञ्चनं स्पृष्ट्वा आतुर्ध्वेष्टस्य भारत ॥ ६

न हन्तव्या रणे तात शत्रिया विनिमीयवः ।

जेतव्याश्वेति यत्प्रोक्तं धर्मराज्ञा महात्मना ।

चिन्तयामास स तदा कर्तुनः कुरुष्वमः ॥ ७

इत्युकोऽर्द्ध नरेन्द्रेण न हन्तव्या नृपा इति ।

कथितं न युवेदं स्याद्धर्मराजपञ्चः शुभम् ॥ ८

न हन्येरथ राजानो राजश्लाघा कृता भवेत् ।

इति संचिन्त्य स तदा कर्तुनः कुरुष्वमः ॥ ९

प्रोवाच नान्वर्यं वधैश्च सैन्यवान्युद्धतुर्ध्वेदाम् ।

बाह्यांश्चिरो वा गुप्ताय न हनिष्ये न्यवस्थितान् ॥

यथ वक्ष्यति संग्रामे तनासीति परावितः ।

एतच्छ्रुत्वा वचो मत्तं कुरुष्वं हितमात्मनः ॥ ११

ततोऽन्यथा कृच्छ्रमता भविष्यथ मयाऽर्दिताः ।

एवमुक्त्वा तु तान्मीरान्यमुधे कुरुषुः ॥ १२

अत्तरावानसंभ्रान्तः संकुर्वेद्विनिमीयुभिः ।

शतं शतसहस्राणि शराणां नतर्षणाम् ॥ १३

सुसन्तुः सैन्यवा राजैस्तदा भाण्डीवपन्ननि ।

शरानापततः क्षुरानापीविषमिषोपमान् ।

विन्येद निश्चिन्तैर्वापैरन्तरा स धनंजयः ॥ १४

क्षिप्त्वा तु तानाहु चैन कद्रुपशाम्भिलक्षितान् ।

एकैकमेवं समरे विभेदं निश्चितीः क्षीरः ॥ १५

ततः शस्त्रार्थं शक्तीथ पुनरेव धनंजये ।

जयद्वयं हतं स्पृष्ट्वा निश्चिपुः सैन्यवा नृपाः ॥ १६

तेषां किरीटी संकल्पं मोघं चक्रे महापतः ।

सर्वास्तानन्तरा न्निष्ठा तदा लुकोऽय पाण्डवः ॥

तथैवापततां तेषां योधानां जयपुद्गिनाम् ।

शिरांसि पातयामास भङ्गैः सत्तपर्वभिः ॥ १८

तेषां मद्रवतां चापि पुनरेवाभिधापयाम् ।

निवर्ततां च शब्दोऽभ्युत्पन्नस्येव महोदधेः ॥ १९

ते वध्मनानास्तु तदा पार्थेनामितरेजसा ।

यथाशानं यथोत्साहं योधयामासुरर्द्धेनम् ॥ २०

ततस्तौ कर्तुनेनासी क्षीरः सत्तपर्वभिः ।

कुवा विपंज्ञा भूयिष्ठः क्षान्तवाहनसैनिकाः ॥ २१

सांस्तु सर्वान्परिह्वानाभिवदित्वा हतराष्ट्रवा ।

दुःशला बालमादाय नम्रारं शरयो तदा ॥ २२

शुरधस्य सुतं वीरं रथेनायायमचदा ।

क्षान्त्यर्थं सर्वयोधानामभ्यवच्छज पाण्डवम् ॥ २३

सा धनंजयमासाय करोद्दार्ढ्यसंरं तदा ।

धनंजयोपि तां दृष्ट्वा पशुर्विसृज्ये मद्रः ॥ २४

समुत्सृज्य धनुः पार्थो विविधशक्तिर्नि तदा ।

प्राह किं कर्तव्यानि तां न तं प्रत्युवाच ह्यार्ष ॥ २५

एष ते भरतश्रेष्ठ सस्त्रीयसात्मजः शिष्टः ।

अभिवाद्यते पार्थ तं पश्य कुरुष्वम ॥ २६

इत्युत्सृज्य पितरं स पञ्चक्रावृत्तसत्ता ।

काशानिति वतो राजन्दुःक्षता वायपमजवीद् ॥ २७

विदूशोकाभिसंजतो निपादाहोऽयं वै रिता ।

पञ्चतमममदीरो यथा तन्मे निशाचय ॥ २८

स पूर्वं पितरं श्रुत्वा हतं युद्धे त्वयाऽन्यथ ।

त्वानामर्तं न संश्रुत्य युद्धाय ह्यपराधिनम् ।

वितुथ मृत्युदुःखातोऽज्ञातमायापन्नंजय ॥ २९

प्राप्तो वीमन्तुरित्येव नाम क्षुत्तैव तेऽन्य ।
 विपादार्तः पपातोर्त्था नमर च ममात्मजः ॥ ३० ॥
 तं दृष्ट्वा बलितं तत्र तत्तत्प्रसात्पन्नं प्रभो ।
 गृहीत्वा समनुवाज्ञा स्वाम्य धरपैषिणी ॥ ३१ ॥
 हस्तुवत्पाऽस्तौत्तरं सा तु ह्रमोच पुरराष्ट्रजा ।
 दीना दीनं क्षितं पार्थिवमनीचाप्येषोऽस्तु ॥ ३२ ॥
 स्वसारं समवेक्ष्य स्वस्तीपात्तजमेव च ।
 कर्तुमर्हसि धर्मज्ञ दयां कुक्कुलोदर ।
 विस्तृत्य कुसराजानं तं च मन्दं जयद्रथम् ॥ ३३ ॥
 अभिमन्योर्यथा जातः परिधित्वरीरहा ।
 तस्माद्धं सुरधाज्ञातो मम पीथो महाह्रज ॥ ३४ ॥
 समादाय नरन्वाप्य संप्राज्ञासि तवान्विकम् ।
 समार्यं सर्वशोधनार्थं शत्रु चेदं वचो मम ॥ ३५ ॥
 आगतोऽयं महाबाहो तस्मै मन्दस्य पुत्रकः ।
 प्रसादमस्य बालस्य तस्मात्त्वं कर्तुमर्हसि ॥ ३६ ॥
 एष वत्साय क्षिरसा प्रथमार्थमर्हदय ।
 वाचते त्वां महाबाहो धर्मं वक्ष्य धर्मजय ॥ ३७ ॥
 बालस्य हृदयन्धीष पार्थ किंचिदज्ञानतः ।
 प्रसादं कृष धर्मज्ञ था मन्युवत्समन्वयाः ॥ ३८ ॥

॥ इति जीमन्महाभारते आर्षेयविकल्पेन अनुवीर्यान्वोऽध्यायः ॥ ७८ ॥

एकोनाशीतितमोऽध्यायः ॥ ७९ ॥

अर्जुनेन मयापुरुरं प्रति वक्तव्यम् ॥ १ ॥ तथा विप्रधत्ता विनयेनागतं विजयद्रथायां जातं आत्मनं वधुवत्सर्वमिति क्षयधर्मविविक्तमन्त्रोच्यतुवत्सम् ॥ २ ॥ तस्माद्विमानना गच्छन्वा वगतोऽनर्थाय अनुवाहकमर्जुनेन सह पुत्रमौपादनम् ॥ ३ ॥ वधुवाहनेन स्वस्तीपात्तविभागेन विधिते कर्त्तुं विदुमान्मन्त्रोकेन मोहयिमानः ॥ ४ ॥ तत्रविजयद्रथा त्पा-
 ज्जन्मेव वधुया विजयः ॥ ५ ॥

वैशंपायन उवाच ।
 क्षुत्वा तु स्तपतिः शशं पितरं वधुवाहनः ।
 निर्धनो विनयेनाथ आश्रयार्थपुरःसरः ॥ १ ॥
 मयास्तौत्तरं त्वेवमुपवातं धर्मजयः ।
 नाभ्यनन्दस्त मेपाथी क्षयधर्ममनुस्मरन् ॥ २ ॥
 उवाच च स धर्मात्मा समन्तुः कृत्युनस्तदा ।
 वक्षिष्ये न ते युक्ता वक्षिष्यं क्षयधर्मतः ॥ ३ ॥

तमानार्यं दृष्टं च विस्तृत्वास्य पितामहम् ।
 आगस्त्यारिणमत्यर्थं प्रसादं कर्तुमर्हसि ॥ ३९ ॥
 एवं वृषत्सां कथं दुःश्रवत्सां धर्मजयः ।
 संस्तृत्य देवीं मान्यारीं पुरराष्ट्रं च पार्थिवम् ।
 उवाच दुःश्रवोक्तः क्षयधर्मं व्यमर्हयन् ॥ ४० ॥
 'पिबन्तं दुर्धनं क्षुद्रं राज्यहृत्थं च मानियम् ।'
 वत्सुले बान्धवाः सर्वे मया नीता यमक्षयम् ॥ ४१ ॥
 हस्तुवत्सा बहु सन्त्यवादि प्रसादमकरोजयः ।
 परिष्वज्य च तं पीतो विसर्जनं गृह्णन्वति ॥ ४२ ॥
 दुःश्रवता चापि सान्त्वोपाधिविधायं महतो रथात् ।
 संकृष्य पार्थं प्रमथीं गृह्णन्नेव ह्यमानना ॥ ४३ ॥
 एवं निक्षिप्य सान्त्वोरात्रौन्धवान् धर्मजयः ।
 अन्वधावत धावन्तौ हयं कामविचारिणम् ॥ ४४ ॥
 ततो मृगमिनाकक्षे यथा देवः पिनाकशूम् ।
 सत्तर तं तथा पीरो विधिवदग्निं हपम् ॥ ४५ ॥
 स च तापी वधेहेन सांस्तान्देशान्त्वधाकमम् ।
 निचचार यथाकामं कर्म पार्थस्य वधयन् ॥ ४६ ॥
 कमेव स हवस्त्वेनं निचरन्पुरुषर्षभ ।
 मयास्तौत्तेदंस्तुपावातसहपाण्डवः ॥ ४७ ॥

संक्षयमार्यं तुर्यं वीचिष्ठिरुपागतम् ।
 वक्षिन् विचचान्ते मां नापोत्तीः किन्तु पुत्रक ॥ ४८ ॥
 विस्तृत्वावस्तु सुदुर्बुद्धिं क्षयधर्माविधारदम् ।
 वो मां गृह्णाय संप्राप्तं साक्षैव मत्स्यगृह्णयाः ॥ ४९ ॥
 न त्वया गुरुपाथो हि कश्चिदस्तीह जीवता ।
 वस्तुं स्त्रीवधुधा प्राप्तं मां साक्षा प्रत्यगृह्णयाः ॥ ५० ॥
 वयं न्यस्तयस्वस्वामागच्छेयं सुदुर्भते ।

वक्रियेयं भवेद्युक्तः राजराज नराधम ॥ ७
 उमेवमुक्ते भर्ता तु निदित्वा पञ्चगात्मना ।
 असृज्यवाचा भित्तेर्नीमुत्तरी समुपागमत् ॥ ८
 सा ददर्श ततः पुत्रं विमुञ्चन्तमथोमुखात् ।
 संवर्षमानमलकृतिषा मुद्राधिना विभो ॥ ९
 ततः सा चारुसर्गाई समुपेलोत्पातमा ।
 उत्तरी माह वचनं धृजधर्मविशारद ॥ १०
 उत्तरी मां निनोष त्वं मातरं पञ्चगात्मनाम् ।
 कुरुष्व वचनं पुत्र धर्मज्ञे भविता परः ॥ ११
 पुण्यत्नं कुरुष्वेष्टं धनंजयमरिन्दमम् ।
 एवमेव हि ते प्रीतो भविष्यति न संशयः ॥ १२
 एवमुद्विग्नो राजा स मात्रा बहुताहनः ।
 मनधक्ते महातेजा मुद्राय भरतर्षभ ॥ १३
 सन्नद्ध काञ्चनं वर्म शिरस्त्राणं च भ्रातुमत् ।
 तूर्णैरक्षतर्षनाचमाश्रोह रथोत्तमम् ॥ १४
 सन्तोषकरगोपेत् युक्तमयैर्मनोजैः ।
 सचकोपस्फुरं श्रीमान्देवभाण्डपरिष्कृतम् ॥ १५
 परमार्णितमुच्छिख्य ध्वजं हंसं हिरण्यम् ।
 प्रवर्षी पार्थमुद्दिश्य स राजा बहुताहनः ॥ १६
 ततोऽभ्येत्य हवं वीरो बलियं पार्थरक्षितम् ।
 प्रादयामास पुरुषैर्दशविधाविशारदः ॥ १७
 सुदीप्तं वाजिनं दृष्ट्वा प्रीतात्मा स धनंजयः ।
 पुत्रं रथसं भूमिष्ठः सैन्यवारपदाहवे ॥ १८
 स तत्र राजा तं वीरं शरतङ्क्रेनेकशः ।
 अर्दयामास निशितैराश्रीविपविभोपदैः ॥ १९
 तयोः समभवसुदं विदुः पुत्रस्य चातुलम् ।
 देवासुररथशरपुमयोः प्रीयमाणयोः ॥ २०
 किरीटिनं प्रविन्वाध श्रेयानतत्पर्वना ।
 जनुदेशे नरव्याघ्रं प्रहसन्बभ्रुवाहनः ॥ २१
 सोऽभ्यास्तदपुष्टेन वस्वीकमिव पञ्चमः ।
 विनिर्मिय च कौन्तेयं प्रविशेश महीतलम् ॥ २२
 स गाढवेदनो धीमानासम्भ्य ध्रुवतमम् ।

दिग्भं तेजः समाविश्य मयीत इव सोऽभवत् ॥ २३
 स संश्रानुपलभ्याय मयास्य पुरुषर्षभः ।
 पुत्रं शक्रात्मजी वाचयमिदमाह महाशुविः ॥ २४
 साधुसाधु महाबाहो वरस्य चित्राङ्गदात्मज ।
 सदर्शं कर्म ते दृष्ट्वा प्रीतिमानस्मि पुत्रक ॥ २५
 विदुश्चाभ्येष ते पापाननुष्य सुद्रे सिरो भव ।
 इत्येवमुक्त्वा नाराचैरभ्यवर्षदमिश्रहा ॥ २६
 तान्त राण्डीवनिर्मुक्तान्वज्राशनिसममवात् ।
 नाराचानश्लिन्नाज्जा भल्लैः सर्वाक्षिषा द्विषा ॥ २७
 तस्य पार्थः शरीदैर्यैर्व्यजे देवपरिष्कृतम् ।
 सुवर्पातालमतिनं शुरेषाचादृष्टपाद् ॥ २८
 इपाधास्य महाकायान्द्वानेवानरिदम् ।
 चकार रावचिर्जीवान्प्रहसन्निव पाण्डवः ॥ २९
 स रथादपत्तीर्षाथ राजा परमकोपनः ।
 पदातिः पितरं कुड्रो बोधयामास पाण्डवम् ॥ ३०
 तं प्रीयमाणः पार्थानामुपमः पुत्रविक्रमात् ।
 नालार्थं पीडयामास पुत्रं वज्रचरात्मजः ॥ ३१
 स हन्ममानोऽभिमुखं पितरं बहुताहनः ।
 शरीराश्रीविपाकरैः पुनरोर्वादपङ्कली ॥ ३२
 ततः स पात्यपातिपतरं निष्पाथ हृदि पत्रिणा ।
 निशितेन सुपुष्टेन वलवद्रथवाहनः ॥ ३३
 स पापसेजसा दीप्तो ज्वलन्निव द्रुताशनः ।
 विपेश पाण्डवं राजन्मर्म भित्ताऽतिदुःसाकृत् ॥ ३४
 स तेनातिभृशं विदुः पुत्रेण कुरुमन्दनः ।
 गद्रीं जयाम वोहार्यस्ततो राजन्धनंजयः ॥ ३५
 तस्मिन्निपठिते वीरे कौरवाणां पुरंधरे ।
 सोऽपि मोहं जयामाथ तत्रविज्राहदस्तुतः ॥ ३६
 न्यायम्ब संपुणे राजा दृष्ट्वा च पितरं हतम् ।
 पूर्वमेव स वामीर्षार्णदविद्रोऽङ्गुलेन ह ।
 पथात् सोऽपि धरणीमाश्लिष्ट एवमूर्धनि ॥ ३७
 मरीरं विदत्तं दृष्ट्वा पुत्रं च पठितं हवि ।
 विश्राज्जदा परिवस्ता प्रविशेश रथाजिरे ॥ ३८

शोकसंतप्तहृदया वदती नेपथी भूषम् ।

मयस्तुपतेर्मोदा ददर्श निहतं पतिम् ॥ २९

॥ इति श्रीमन्नारायणे आश्वमेधिकपर्वणि अष्टमोऽध्यायः ॥ ७९ ॥

अष्टातितमोऽध्यायः ॥ ८० ॥

चित्रहृदया रणाङ्गनिपतितानिद्रुपदर्शनजसोकाग्निरेव मोहविगमा ॥ १ ॥ तथा संज्ञोपकमे उल्लूखितपुत्राङ्गम-
मर्मेणधनम् ॥ २ ॥ ललितिराहुपदंजलेन बहुभाहवेनाभेयात्मभक्त्यैव मानोपनिषत् ॥ ३ ॥

वैशंपायन उवाच ।

ततो बहुरं भीरुविलस्य कमलेक्षणा ।

ब्रूमोह दुःखसंतप्ता पपात च महीतले ॥ १

प्रविलम्ब्य च सा संज्ञां देवी दिग्घनपुर्वरा ।

उल्लूखी पञ्चगुह्यतां दहेदं नाकपममनीह ॥ २

उल्लिपि पद्म भर्तारं क्षपानं निहतं रणे ।

त्वत्कृते मम पुत्रेण पापेन समितितनम् ॥ ३

ननु त्वमार्थधर्मज्ञा ननु चासि पतिव्रता ।

वत्पत्कृत्यैव पतिराः पतिस्तौ निहतौ रणे ॥ ४

किंतु मन्दोऽपराहोऽयं यदि तेऽयं पर्वजयः ।

क्षमसा याच्यमाना वै जीवस्य धनंजयम् ॥ ५

ननु त्वमर्थ धर्मज्ञे त्रैलोक्यनिदिता जुषे ।

यद्वापयित्वा पुत्रेण भर्तारं मानुसोपसि ॥ ६

नाहं शोचामि तनयं इत्थं पञ्चयनन्दिनि ।

पतिमेव ह्यु शोचामि यस्मात्त्रिभ्यमिदं कृतम् ॥ ७

इत्युक्त्वा सा तदा देवील्लूखी पञ्चगात्मजाम् ।

भर्तारमभिवन्द्येदमित्युवाच यशसिनी ॥ ८

उचिष्ट कुलकुलस्य त्रिपुलस्य मम प्रिय ।

अवमभो महाबाहो मया ते परिमोक्षितः ॥ ९

ननु तया नाम विमो धर्मराजस्य वल्लिपः ।

अवमभोऽनुतर्जन्वः स क्षेत्रे किं महीतले ॥ १०

तपि प्राणा ममावचाः कुरुणां कुलनन्दन ।

स कस्मात्प्राणदोऽप्येषां प्राणान्मूर्खकामनति ॥ ११

उदपि साधु पश्येयं वलि विपतितं भुवि ।

सुखं चेयं सङ्गृह्याय पातयित्वा न शोचति ॥ १२

कामं स्रवितुं बालोऽयं भूमौ मृत्युवशं वतः ।

पतिमुद्वेज्य ॥ १३ ॥ अनाश्रितलोऽध्यायः ॥ ७९ ॥

लोहितक्षो गुराकेषो विजयः साधु जीवतु ॥ १३

नापराधोऽस्ति तुमहे नराणां यदुच्चार्यता ।

प्रमदानां भवत्येव मा ते बहुद्विरीदधी ॥ १४

सख्यं चैतत्कृतं पात्रा अथदप्ययमेव तु ।

सख्यं समभिजानीहि सत्यं संवतमस्तु ते ॥ १५

पुत्रेण पातयित्वैनं पतिं यदि न मेऽयं वै ।

जीवन्तं दर्शयस्व परित्यक्ष्यामि जीवितम् ॥ १६

साह्यं दुःखान्विता देवि पतिपुत्रविनाशदा ।

इदं मायनाश्रित्ये मेक्षन्त्यास्तौ न संशयः ॥ १७

इत्युक्त्वा पञ्चगुह्यतां सपत्नी चैत्रवाहनी ।

ततः प्रायजुपासीना सृष्णीमासीज्जनापि ॥ १८

ततो विलस्य विरता भर्तुः पादौ प्रसूत सा ।

उपविष्टा यवदीना लोच्युतं पुनर्मीक्षती ॥ १९

ततः संज्ञां पुनर्लेम्ब्या स राजा बहुवाहनः ।

मातरं ताम्बालोत्पद्यन्नुपायपात्रवीत् ॥ २०

इतो दुःखतरं किंतु वन्द्ये माता सुखेयिता ।

भूमौ निपतितं वीरमनुजोले मृतं पतिम् ॥ २१

निदग्धतारं रणेऽजीणां सर्वशस्त्रभृतां वरम् ।

मया विनिहतं सङ्क्षेपेक्षते दुर्मरं वत ॥ २२

अदोऽस्या हृदयं देव्या दहं वज्र विदीर्षते ।

मृतोऽस्मिन् महाबाहुं श्रेष्ठन्त्या निहतं पतिम् ॥ २३

दुर्मरं पुत्रेणैव मन्थं काले क्षमायते ।

वज्र नाहं न मे माता न विदुः कौ सजीवितान् ॥ २४

हाहा धिक्कुलीरस्य किरीटं काश्चनं भुवि ।

अपविद्धं हतश्रेष्ठ मया पुत्रेण वधवत् ॥ २५

भोभो पश्यत मे वीरं पितरं मादृश्या भुवि ।

क्षपानं वीरशत्रवे मया पुत्रेण पतितम् ॥ २६

भाक्षणाः कुम्भस्यस्य मे मुक्ता इवसारिणः ।
 कुर्वन्ति शान्ति कामस्य रणे बोध्यं मया हतः ॥ २७
 न्यादियन्तु च किं विद्याः मायचित्तविहाय मे ।
 आनुवंशस्य वापस्य पितृहन्तु रणाजिते ॥ २८
 दुश्चरा द्वादश समा हत्वा पितरमद्य वै ।
 नयेह सुदर्शसस्य संवीरलास्य चर्मणा ॥ २९
 क्षिरःकपाले चापौन भ्रजतः पितुरद्य मे ।
 प्रायश्चित्तं हि नास्त्वन्मद्वत्ताऽद्य पितरं मम ॥ ३०
 पथ्य नायोचमस्तुते भर्तारं निहतं मया ।
 कृतं शिष्यं मया तेऽद्य निहत्वा समरेऽर्जुनम् ॥ ३१
 सोऽहमद्य गमिष्यामि गतिं पितृनिषेवितान् ।
 न राजोन्मात्मानाऽऽत्मानमहं धारयितुं श्रमे ॥ ३२
 सा त्वं मयि सृजे मातस्तथा वाण्डीवधन्वनि ।
 यव प्रीतिमती देवि सत्येनात्मानमात्मने ॥ ३३

॥ इति श्रीनन्द्युद्धारणे आचक्षेपिकस्यैवमि पञ्चमीतार्यणि अशीतिमोऽध्यायः ॥ ८० ॥

एकत्रिंशत्तमोऽध्यायः ॥ ८१ ॥

वसुधादने आचक्षेपिके उक्त्या कामनासंविहितसंजीवनमग्निमार्जुनस्य सप्तदशोऽध्यायः ॥ १ ॥ ततः सुलोत्पत्तेरेव तेन वसुधादनेनपि विनाहृद्वीर्यं दयाहृद्वानमने कालमपके तेनोत्पत्तिरिति अत्र चोदया ॥ २ ॥

वैद्यपायन उवाच ।
 प्राचोपनिष्ठे नृपतौ मगलेश्वरे तदा ।
 पितृशोकस्तमाविष्टे सह माता परंतप ॥ १
 उल्लपी चिन्तयामास तदा संजीवनं भविम् ।
 त चोपासिष्ठव तदा पथयामां करावपम् ॥ २
 तं शृणीत्वा तु कौरव्य नागराजपतेः सुता ।
 मनःप्रह्लादनीं वार्षं सैनिकानामवाधनवीत् ॥ ३
 उचिष्ट मा श्रुतः पुत्र नैव जिष्णुस्तथा इतः ।
 अजेयः पुनरैव तथा देवैः सवासवैः ॥ ४
 मया तु मोहनी नाम भार्यया संयदक्षिता ।
 विपार्थं पुनर्वैन्द्रस्य पितुलेऽद्य वयाक्षिनः ॥ ५
 निष्ठासुतेषं पुत्रस्य चतस्र तव कौरव ।
 संग्राप्ते सुहृन्तौ राजन्नागतः परवीरहा ॥ ६
 तस्मादसि मया पुत्र पुद्गाव परिचोदितः ।

मा वापमात्मनः पुत्र शक्येवा हृष्यति प्रभो ॥ ७
 कपिप नहानात्मा पुराणः शत्रुतोऽश्वरः ।
 वैनं शक्तो हि संग्राप्ते वेतुं शक्तोऽपि पुत्रक ॥ ८
 अयं तु मे भविदिन्यः समानीतो विज्ञापते ।
 सुतामृतात्मनश्चेन्द्राप्यो जीवयति नित्यदा ॥ ९
 एवमस्मोरसि त्वं च स्थापयस्व पितुः प्रभो ।
 संजीवितं तदा पार्थ सत्वं दृष्टासि पाण्डवम् ॥ १०
 इत्युक्तः स्थापयामास तस्मोरसि मयि तदा ।
 पार्थस्यामिततेजाः स पितुः स्नेहादपावकृत् ॥ ११
 तस्मिन्मले भवौ वीरो जिष्णुस्त्रीपितः प्रभुः ।
 चिरसुत इवोचस्यौ सृष्टलोहितलोचनः ॥ १२
 तमुत्थितं महात्मानं लब्धसंज्ञं मनस्विनम् ।
 तनीक्ष्य पितरं सख्यं वचन्दे वसुधादनः ॥ १३
 उत्थिते पुत्रस्यप्येव पुनर्लक्ष्मीरपि प्रभो ।

दिग्धाः सुवन्तः पुण्या बह्वे वाकशासनः ॥ १४ ॥
 मनाहता हुन्दुमयो विनेदुर्ध्वनिःस्थनाः ।
 तावुतामिति वाकाशे बह्वे सुवहान्ननः ॥ १५ ॥
 उरवाच च महाबाहुः पर्वाभिलो धनजयः ॥
 वसुधाहनमालिका समाजिघ्रत मूर्धनि ॥ १६ ॥
 ददर्श चापि दूरेऽस्य नावरं शोककर्मिताम् ।
 उत्पत्त्या सह तिष्ठन्तीं ततोऽप्युत्पादयन्वयः ॥ १७ ॥
 किमिदं सङ्घमे सर्वं शोकविम्वहर्षवत् ।

रथाशिरमनिवन्न यदि जानासि शंस मे ॥ १८ ॥
 जननी च किमर्थं ते रणभूमिमुपागता ।
 नागेन्द्रदुहिता नेपथ्यलती किमिदामता ॥ १९ ॥
 जानाम्यहमिदं दृष्ट्वा स्वया ब्रह्मचनारुहताम् ।
 श्रीपातामभवने हेतुमहमिच्छामि वेदितुम् ॥ २० ॥
 तनुवाच तथा दृष्ट्वा वपस्वपत्तिस्तदा ।
 वताय शिरसा विद्राजुत्प्री वृन्धपतामिति ॥ २१ ॥

॥ इति श्रीमन्नारायणे आश्वमेधिकपर्वणि अनुगीतापर्वणि एकाशीतितमोऽध्यायः ॥ ८१ ॥

अष्टाशीतितमोऽध्यायः ॥ ८२ ॥

बह्वन्तर्जनेषु विजयदायीनां समस्तकृपागमने सात्पातामिवानम् ॥ १ ॥ तथा वसुधाहनेन तस्य पराजये विजयेन हेतुकमवत् ॥ २ ॥

अर्जुन उवाच ।
 किमायमनकृत्यं ते कौरव्यकुलनन्दिनि ।
 वपस्वपतेर्मातुल्यैव च रथागिरे ॥ १ ॥
 कचिन्कुशलकामासि राज्ञोऽस्य भुजवात्मजे ।
 मम वा चपलावाहिं कचिन्वं भुजमिच्छसि ॥ २ ॥
 कचिन्वे द्रुपदभोषि नामिन् विपदर्शने ।
 अकार्षमहमज्ञानादर्शं वा वसुधाहनः ॥ ३ ॥
 कचिन्नु राजपुत्रीं ते सपत्नीं चैववाहनी ।
 विवाहदा वरारोहा नाकराभ्यसि किंचन ॥ ४ ॥
 तनुवाचौरवपतेर्दुहिता महतस्तथ ।
 न मे त्वमपराद्धोऽसि न हि मे वसुधाहनः ।
 न जनिषीं शपाऽश्लेयं मम यात्रेऽववत्सितया ॥ ५ ॥
 क्षुत्सां वयथा चेदं मया सर्वं विनेष्टितम् ।
 न मे कोपस्तथा कार्यः शिरसा त्रां प्रसादये ॥ ६ ॥
 त्वतिप्रवार्थं हि कौरव्य कुतमेतन्मया विमो ।
 वपस्वक्षु महाबाहो निखिलेन वनेजय ॥ ७ ॥
 महाभारतपुद्गे वपसा शान्तनवे नृपः ।
 अश्वमेज हतः पार्थ वल्लेया भिक्षुतिः कृता ॥ ८ ॥
 न हि मीम्वस्तथा वीरं युज्यमानो हि पाण्डवः ।
 शिखण्डिना तु संयुक्तलभाभित्य हतस्तथा ॥ ९ ॥
 तस्य शान्तिमकृत्वा त्वं त्यजेथा यदि जीवितम् ।

कर्मणा तेन वागेन वदेथा निरवे भुवम् ।
 एषा तु विदित्वा शान्तिः पुत्राणां प्राप्तरानसि ॥ १० ॥
 वसुभिर्मुपायाल चक्ष्वा च महावते ।
 दुरा हि भुवमेतदे वसुभिः कचिर्तं मया ॥ ११ ॥
 वज्ञायास्तीरमाभित्य दत्ते शान्तनवे नृप ।
 आभूता देवा वत्सवाः समेत्य च महानदीम् ।
 इदमूर्ध्वचो धोरं भावीरभ्या मते तदा ॥ १२ ॥
 एष शान्तनवो भीष्मो निहतः सन्ध्याभित्ता ।
 अयुज्यमानः संज्ञामे संतप्तोऽप्येन नामिनि ॥ १३ ॥
 तदनेनानुपदेष्ट वपसा धनजयम् ।
 श्रुतेन योजयामेति तथाऽस्तिवति च साश्वनीत् ॥
 तदर्हं पितुराजेष प्रविश्व न्याधितेन्द्रिया ।
 अश्वं स च तच्छ्रुत्वा निवाद्यवमत्परम् ॥ १५ ॥
 पिता तु मे वसुन्गत्वा त्वदर्शं समयाचत ।
 भुजः भुजः वतामैवात्स्य वनविदमनुवत् ॥ १६ ॥
 भुवस्तस्य महाभाग वपस्वरेधरो भुवा ।
 स एनं रणमध्यस्थाः शरैः पातयिता ह्वयि ॥ १७ ॥
 एवं कृते स वागेन्द्र युक्तज्ञापो वशिष्पति ।
 गच्छेति वसुभिर्भोक्तो मम चेदं शंसस मया ॥ १८ ॥
 तच्छ्रुत्वा त्वं मया तस्माच्चत्वादसि विमोक्षितः ।
 न हि त्वां देवराजोऽपि समेषु पराजयेत् ॥ १९ ॥

आत्मा पुनः स्मृतस्तस्मात्तेनेहासि पराजितः ।
 न हि दोषो मम मृतः कथं वा मृत्युमे विमो २०
 इत्येवमुक्तो विजयः वसन्त्यात्माऽऽसीदिदम् ।
 सर्वं मे सुमित्रं देवि वदेत्तत्कृतवत्यसि ॥ २१
 इत्युक्त्वा सोऽऽसीदुत्सवं मगलहृत्पतिं जयः ।
 निराश्रुदायाः क्षुब्धन्त्याः कौरव्यदुहितुलदा २२
 सुभिष्टिरसाधमेघः परिवैश्रीं भविष्यति ।
 तत्रागच्छेः सहायात्सो मातृभ्यां सहितो नृप २३
 इत्येवमुक्तः पार्थेन स राजा पशुवाहनः ।
 उवाच वितरं धीमानिदमस्त्राविलेश्चयः ॥ २४
 उपयास्यामि धर्मज्ञ भवतः आश्रनादहम् ।
 अश्वमेधे महायज्ञे द्विजातिपरिषेकः ॥ २५
 मम त्वनुग्रहायां प्रविशस्य पुरं स्वकम् ।

भार्याभ्यां सह धर्मज्ञ मातृभ्यश्च विचारत्वा ॥२१॥
 उपित्तेह निश्रामेकां सुखं क्षमयने प्रभो ।
 पुनरुवाचुगमनं कर्त्तासि जयतार ॥ २२॥
 इत्युक्तः स तु प्रवेष्टुं तदा वानरकेतनः ।
 सान्प्रशोवाच कौन्तेयस्तदा विजगद्दासुतम् ॥२८॥
 विदितं ते महापादो यथा दीक्षां पराम्बहम् ।
 न स तावत्प्रवेक्ष्यामि पुरं ते द्रुपदोपन ॥ २९॥
 यथाकामं व्रजत्येष शस्त्रिवायो वर्यम ।
 स्वस्ति तेऽस्तु गमिष्यामि न स्वार्त्तं विद्यते मम ३०
 वैशंपायन उवाच ।
 स तत्र विधिवचेन वृजितः पाकशासनः ।
 भार्याभ्यामभ्यनुज्ञातः पायाद्वरतसन्धनः ॥ ३१॥

॥ इति श्रीमन्नृपसंहारो आश्वमेधिकपर्वणि अनुनीतपर्वणि त्रयोविंशत्योऽध्यायः ॥ ८३ ॥

अश्वनीतिलमोऽध्यायः ॥ ८३ ॥

अर्जुनेनानुसूतसमन्तात्प्राग्वदेकाननन्दम् ॥ १३॥ तत्र आसीन्वनीतल जेयस्यैः पराजयपूर्वकं तत्रतत्र स्त्रीपत्यैरुपराजयमानम् ॥

वैशंपायन उवाच ।
 स तु वानी समुद्रान्तां पर्वत्य वसुधाविभाम् ।
 निवृत्तौऽभिमुखो राजन्वेन वारणसाधपम् ॥ १
 अनुगच्छेयं तुरगं निवृत्तौऽथ किरीटयुतम् ।
 यदन्त्या समापेदे पुरं राजसूयं तदा ॥ २
 तमभ्याशयतं दृष्ट्वा सहदेवात्मजः प्रभो ।
 क्षयधर्मं स्त्रियो वीरः समरायाञ्जुहाव ह ॥ ३
 ततः पुरास्य निष्कम्ब्य रथो धनवी शरी तली ।
 मेघसन्धिः पदातिं वै धनंजयमुपाव्रजम् ॥ ४
 आश्राय च महातेजा मेघसन्धिर्धर्मव्रजम् ।
 बालभावात्पुनरात्र मोवाचेदं न कौशलात् ॥ ५
 किमपि पार्थिव वानी क्षीमप्य इव भारत ।
 हयमेनं हरिष्यामि मयवस्य विमोक्षणे ॥ ६
 भद्राचानुनयो युद्धे यदि त्वं निवृत्तिर्मम ।
 कुरिष्यामि तवातिथ्यं प्रहरं प्रहरामि च ॥ ७

इत्युक्तः प्रत्युवाचैनं महसन्नित्वा पाण्डनः ।
 विजकर्ता मया वार्य इति मे व्रतमाहितम् ॥ ८
 प्राजा ज्येष्ठेन नृपते तथापि विदितं भुवम् ।
 प्रहरस्य यथाशक्ति न मत्पुर्विपते वम ॥ ९
 इत्युक्तः प्राहरत्पूर्वं पाण्डवं मगधेश्वरः ।
 किरञ्जश्चरतसहस्रपि वर्षापीव महश्चरह ॥ १०
 ततो पाण्डीयभृच्छरो पाण्डीयप्रहृष्टिः शरैः ।
 चकार मोघास्तान्बाणान्सयज्ञान्प्रभरतर्वम ॥ ११
 स मोघं तस्य वानीर्षं कृत्वा वानरकेतनः ।
 शरान्मुमोच व्यलितान्दीप्तास्त्राणि वज्रयान् ॥१२॥
 प्यजे पताकादण्डेषु रथे रथे हयेषु च ।
 जन्नेषु च रथाश्वेषु न शरीरे न सारत्तौ ॥ १३
 संरक्ष्यमाणः पार्थिव शरीरे सम्प्रापिना ।
 सन्प्रधानः स्त्रीर्षं तन्माधवः शशिपोःछरान् ॥१४॥
 ततो पाण्डीयवन्त्वा तु मागधेन भुजादहः ।
 वनी वसन्तसमये पलाशः शुष्पितो यथा ॥ १५॥

अभ्यमानः सोऽभ्यस्तन्नामयः पाण्डुवर्षभम् ।
 तेन वसौ स कौरव्य लोकादीरस्य दर्शने ॥ १६
 सम्पत्तापी तु संकुटो विभुस्य वलवदनुः ।
 हर्षाधिकार निर्वीर्यान्तारथेय क्षितोऽहरत् ॥ १७
 धनुषास्य बहुविधं क्षुरेण प्रचकर्त ह ।
 हस्तधारं वृत्ताकां च ध्वजं चास्य न्यवाकयत् ॥ १८
 स राजा न्यथितो व्यथो विधनुर्हृत्सारथिः ।
 गदामादाय कौन्तेयमभिदुद्राव वेगवान् ॥ १९
 तस्मात्तत एवाशु गदां हेमपरिकृतम् ।
 शरीरकटं बहुधा बहुविधैर्वाजितैः ॥ २०
 सा गदा शकलीभूता निर्वीर्यमपि बन्धवा ।
 व्याधी विभुच्यमानेन पपात धस्तीतले ॥ २१
 विरथं विभुसुक्कं च गदया परिवर्जितम् ।
 निष्कृतावधितुं भीमानर्जुनः समराग्रणीः ॥ २२
 तत एनं विममं ह्यवधर्मं व्यवसितम् ।
 सान्त्वयपूर्वमिदं वाक्प्रमज्जीतकथिकेतनः ॥ २३

॥ इति मीनमाहात्म्ये आनन्देयिकवर्षेण अनुवीक्षाकर्षेण न्यहोतितमोऽध्यायः ॥ ८१ ॥

चतुरशीतिलमोऽध्यायः ॥ ८४ ॥

इतिनं दिग्गजकण्ठेमाहूतेन मीरीयितुः शिशुकाजाम्बल पूजयतिऽहरत् ॥ १ ॥ तथा कश्चिन्मेलकानिपेयाधिय-
 विपराजयपूर्वकं गन्धर्वारेणामवम् ॥ २ ॥

वैशंपायन उवाच ।
 मायपेमाधितो राजन्यान्वयः खेतवाहनः ।
 दक्षिणां दिग्गजास्तान् चारचामास तं हयम् ॥ १
 ततः स पुनरावर्त्य हयः काशचरो वजी ।
 आसमाद गुरीं रम्भां चेदीनां ह्युक्तितामवाप्तम् ॥ २
 शरमेवाधितस्तत्र शिशुपालमुनेन सः ।
 युद्धार्थं तदा तेन पूजया च महापलः ॥ ३
 ततोऽर्चितो यपी राजलक्षा स तुरगोत्तमः ।
 काशीनाहान्कोसलां च किरातानथ तज्जगत् ॥ ४
 पूर्वां तत्र यथाम्पार्यं प्रविष्टुय धनंजयः ।
 पुनराह्वय कौन्तेयो दक्षामानगमन्तदा ॥ ५
 तत्र विवाहदी नाथ वसवानिर्मदार्जुनः ।

तेन युद्धमभूत्तस्य निजयस्तातिवैरवम् ॥ ६
 तं चापि वधमानीय किरीटी युष्मर्षवः ।
 निपादराशो विपवमेकलम्बस्य जग्मिवान् ॥ ७
 एकलम्बतुतथैवं युद्धेन जगृहे तदा ।
 तत्र चको निपादैः स संशर्म रोमहर्षयम् ॥ ८
 ततस्तमपि कौन्तेयः समरेवपराजितः ॥
 विषाण युधि दुर्षर्पो यज्ञनिशार्थमागतम् ॥ ९
 स तं जित्वा महाराज नैपादिं पाकृशांसनिः ।
 अर्चितः प्रययौ भूपो दक्षिणं तत्तिलार्णवम् ॥ १०
 तथापि द्रुपिदैराज्ये रौद्रैर्माहिषकैरपि ।
 तथा कौल्लिपरिपेथ युद्धमासीत्किरीटिनः ॥ ११
 तांश्चापि विजयो जित्वा नावितीवैज कर्मणा ।

उग्रजयितोः परमपशुतोः ॥ २० ॥

न्यहोतितमोऽध्यायः ॥ ८१ ॥

तुरङ्गमरघेनाथ सुराष्ट्रानभिषेधो यवी ।
 गोकुलमथ चासाय प्रभासमपि जग्मिवात् ॥ १२
 ततो द्वापरवी रम्या इत्यिषीताभिषासिताम् ।
 आससाद् हयः श्रीमान्कुराजस्य यज्ञियः ॥ १३
 तमुन्मथ्य हवधेष्टं यादधानां कुमारकाः ।
 प्रवृत्तास्तदा राजसुतसेनो म्भवारयत् ॥ १४
 ततः पुरादिनिष्क्रम्य ह्यप्यम्भकपतिस्त्रदा ।
 सहितो वासुदेवेन मातुलेन किरीटिनः ॥ १५
 तौ समेत्य कुवधेष्टं विविधस्त्रीविपुर्लक्षम् ।

परया भारतधेष्टं पूजया समनक्षितौ ।
 तत्तस्याभ्यामनुजातौ यवी येन हवी नतः ॥ १६
 ततः स पथिर्न देवैः समुद्रस्य तदा हयः ।
 क्रमेण व्यचरत्कसीतं ततः पञ्चनदं यवी ॥ १७
 तस्मादपि स कौरव्य गन्धारविषयं हयः ।
 विषचार यथाकामं कौन्तेयानुगतस्तदा ॥ १८
 ततो गान्धारराजेन युद्धयामौरिकसीटिनः ।
 पौरं शकुनिपुत्रेण पूर्णैरानुगतरिणा ॥ १९

॥ इति श्रीकल्पादाचार्येण आश्वमेधिकवर्षेण अनुनीतावर्षेण चतुराष्टितमोऽध्यायः ॥ ८४ ॥

पञ्चासीतमितमोऽध्यायः ॥ ८५ ॥

मातुलेन शकुनितनयराजमयुर्लक्षं तामेनायवर्देनम् ॥ १४ ततः शकुनिभार्यायां तेन सयुक्तवर्तमानमया इत्युक्तम्वेत्ता-
 त्वेन स साद्वन् ॥ १५ ॥ अतुलेन गान्धारीपौराकाकालेनायवयुर्लक्षं ततमेव समायासयत् ॥ १६ ॥

पैतृपावन उवाच ।
 शकुनेस्तनयो वीरो गान्धारारणां महारथः ।
 प्रत्युद्ययी गुडाकेशं स्त्रेमेव महता इतः ।
 हस्तध्वजयुक्तेन पताकाध्वजमालिना ॥ १
 अमुष्यमोगासो घोषा नृपस्य शकुनेर्वचम् ।
 अम्भयुः सहिताः पार्थ मयुद्हीतकरासनाः ॥ २
 स तानुवाच धर्मात्मा वीरस्तुरपराश्रितः ।
 युधिष्ठिरस्य वचनं न च ते जगदुद्दिताम् ॥ ३
 नार्पमाणास्तु पार्थेन सान्त्वयूर्ध्वनमर्षिताः ।
 परिवार्यै हयं जगुस्तत्पुत्रकोष पाण्डवः ॥ ४
 ततः क्षितिं दीप्तायैस्तेषां चित्तेद् पाण्डवः ।
 क्षुरिर्माण्डीननिर्मुक्तैर्नौविषजादिवाह्यैः ॥ ५
 ते बन्धमानाः पार्थेन हवहृन्मथ्य संभ्रमात् ।
 न्यवर्तन्त महाराज शरवर्षादिता भूधम् ॥ ६
 विरुद्यमानस्त्रीभ्यां गान्धारिः पाण्डुकन्दनः ।
 आदिष्व्यादिभ्य तेजसी परानेतानाचारयत् ॥ ७
 बन्धनान्नेह तेष्वासी गान्धारोऽनु समन्ततः ।
 स राजा शङ्कनेः पुत्रः पाण्डवं प्रत्यवारयत् ॥ ८
 तं युष्यमार्तं राजानं श्वधर्मं न्यवस्थितम् ।
 पार्थोऽश्ववीच भे बध्ना राजानो राजशासनात् ॥ ९

अलं युद्धेन ते वीर न तेऽस्त्वय पराजयः ।
 इत्युक्तस्तदनादस्य वाक्यमज्ञानमोक्षितः ।
 स शकसकर्मार्तं समवाकिराशुगैः ॥ १०
 तस्य पार्थैः शिरसायमर्धकन्द्रेण पविगा ।
 अपाह्वदमेवात्मा जयद्रथश्चिरो बध्ना ॥ ११
 तं पट्टा विस्मयं जगुर्गान्धारः सर्व एव ते ।
 इत्युक्ता तेन न हवी राजेत्यपि च ते विदुमा ॥ १२
 गान्धारराजपुत्रस्तु पतायनकृतक्षयः ।
 यवी तैरेव सहितस्त्रैः क्षुद्रमुनैरिव ॥ १३
 तेषां तु वरता पार्थस्त्रैव परिधातवाम् ।
 प्रवहारीचमज्ञानि महीः सञ्जतपर्वणिः ॥ १४
 उच्छिस्तास्तु भुजान्तेचिन्नावुभयतः शरैस्ताम् ।
 क्षुरिर्माण्डीननिर्मुक्तैः युधिभिः पार्थचोदितैः ॥ १५
 संभ्रान्तमरनात्मायमपतद्विदुर्लक्षम् ।
 हवविदुर्लभ्युप्रमावर्तत सुहृद्भुः ॥ १६
 नान्वदध्यन्त वीरस्य केचिद्वेद्व्यवकर्मणः ।
 रिपवः पात्यमाना वै ये सदेवमहाशरात् ॥ १७
 ततो गान्धारराजस्य सन्निहद्रपुराभरा ।
 जननी निर्धवी भीता पुरस्कृत्यार्थमुपमम् ॥ १८
 ता न्यवारयद्वन्मता तं पुत्रं सुहृदुर्मदम् ।

वाहनानां च विविधाः शालाः शालीशुगौरसैः ।
 उपेता भरतश्रेष्ठो न्यादिदेशे स धर्मराट् ॥ २१
 'धर्मोः पृथक्साविष्टा शुचरोत्तरपुत्रिताः' ।
 तथा तस्मिन्महापक्षे धर्मराजस्तु भीमतः ।
 समानमुद्धेनिमया गहनो ब्रह्मवादिनः ॥ २२
 ये च द्विजातिपरास्तत्रासन्पुत्रिणीपते ।
 समानशुः सशिर्षास्तान्प्रतिवद्वाह कीरवः ॥ २३
 सर्वाथ ताननुपयौ वाचदावसवान्प्रति ।
 स्वयमेव महातेजा र्धमं त्यक्त्वा युधिष्ठिरः ॥ २४
 ततः कृत्वा स्वपत्न्यः क्षितिपनोऽप्ये च ये तदा ।
 कर्त्तुं यशसिधिं रातन्धर्मराजे न्यवेदयन् ॥ २५
 तच्छ्रुत्वा धर्मराजस्तु कृतं सर्वमतश्चित्ततः ।
 हृदयोऽभवद्राजन्तसह आहूयिराहतः ॥ २६
 तस्मिन्पक्षे प्रवृत्ते तु वाम्निनो हेतुवादिनः ।
 हेतुवादान्बहूनाहुः परस्परजिगीषवः ॥ २७
 दृष्ट्वास्तं नृपतयो यशस्य विधिमुत्तमम् ।
 देवेन्द्रस्येव विहितं भीमसेनेन भारत ॥ २८
 दृष्ट्वास्तौरेषान्त्रयं श्रातर्कुममवानि ते ।
 शय्यासनविहाराथ सुवह्वलस्तनपात् ॥ २९
 घटान्पाथीः कटाहानि कलशान्वर्धमानकान् ।
 न हि किंचिदसौधर्ममपश्यन्पुत्राविषाः ॥ ३०
 पूर्वाथ शास्त्रपठितान्दास्यान्नेमशुषितात् ।
 उपहृष्टान्प्रधाकालं विधिवद्भरिचर्त्तसः ॥ ३१
 सलज्जा मलज्जा ये च पश्यन्ः केचन प्रभो ।

सर्पनिव समानीतानपध्वलत्र ये नृपाः ॥ ३२
 गार्ध्वेव महिषीर्ध्वेव तथा इन्द्रक्षिप्रोपि च ।
 औदकानि च सत्त्वानि आपदाभि वपांसि च ३३
 जरापुत्राण्डजातानि सेदवान्पुत्रिद्वानि च ।
 पर्वतान्कुजातानि भूतानि ददृशुश्च ये ॥ ३४
 एवं प्रमुदितं सर्वं पशुमोषनयान्वृतः ।
 यज्ञघाटं नृपा दृष्ट्वा परं विस्मयमागताः ॥ ३५
 'अनिष्टे दीपते च स तत्र मोक्षं पृथग्निधम् ।'
 ब्राह्मणानां विद्यां चैव बहुमुष्टाचष्टद्विमत् ॥ ३६
 पूर्वं शतसहस्रे तु विप्राणां तत्र सृजताम् ।
 हुन्दुर्ध्विर्मपनिर्षांषो मुहुर्मुहुराव्यत ।
 निनन्दादासकृपापि दिवसेदिकते गते ॥ ३७
 एवं स ववृते यज्ञो धर्मराजस्तु भीमतः ।
 अन्नस्य सुवह्वलान्मुनसर्गाङ्गपर्वतोपमान् ।
 दधिकुलबाध ददृशुः सर्पिषश्च ददाञ्जनाः ॥ ३८
 जंघूर्दीपो हि सकलो बानाजनपदायुतः ।
 राजन्नदप्येतैकस्यो राजस्राक्ष महामखे ॥ ३९
 तत्र वासिसहस्राणि पुरुषाणां तल्लतः ।
 शूरीला धनमानान्बह्वर्हनि भरतर्षभ ॥ ४०
 सन्निधयथापि ते सर्वे सुमुष्टमनिकुण्डलाः ।
 पर्वेष्वेतिद्वार्दीस्तान्शतश्लोऽथ सहस्रशः ॥ ४१
 विविधान्प्रधरानानि पुण्या येऽनुवाचिनः ।
 ते वै सुषोषमोन्वानि ब्राह्मणानां ददृशु इ ॥ ४२

॥ इति श्रीवल्ग्वह्वारते आश्वमेधिकपर्वे जमुनीतार्षेणि पञ्चमोऽध्यायः ॥ ८९ ॥

सप्तमोऽध्यायः ॥ ८७ ॥

इत्येव यशस्यमतिरिति सद्यः युधिष्ठिराकरोपानं शरीरानुपमिष्यमानम् ॥ १ ॥ तथा युधिष्ठिरातिं वाचदेवेन वाच-
 मिष्यतां राज्ञमयवादेन यज्ञोपितपुत्राया मन्त्रपुत्रादितिपतो यजुषाह्वयस्य र्धमानयता च कर्त्तव्यतामतिपात्राङ्गुली-
 यविदेहयम् ॥ २ ॥

वैशंपायन उवाच ।
 समानतान्देवविदो राज्ञश्च शुचिनीश्वरात् ।
 दृष्ट्वा युधिष्ठिरो राजा भीमसेनमभाषत ॥ १
 उपवाता नरन्याया य एवं शुचिनीश्वराः ।

योषां कियतां पूजा पूजार्हा हि नराविषाः ॥ २
 इत्युक्तः स तथा चक्रे मोन्द्रेव यशसिना ।
 भीमसेनो महातेजा यथान्यां सह पाञ्चनः ॥ ३
 अथान्धमच्छह्रोविन्दो शुष्मिभिः सह धर्मजम् ।

वलदेवं पुरस्कृत्य सर्वप्राणभृतां वरः ॥ ४
 शुभयायेन संहितः प्रपुष्पेन वदेन च ।
 निशठेनाप्य साधेन तथैव कृतधर्मणा ॥ ५
 तेषामपि परां पूजां यजेः श्रीमो महारथः ।
 विविशुद्धो च वेदनाति रत्नरन्ध्रितः च सर्वशः ॥ ६
 युधिष्ठिरसमीपे तु कथान्ते बहुसूदनः ।
 अर्जुनं कथयामास बहुसंश्रान्तकश्चितम् ॥ ७
 स तं ब्रवीत्य कौन्तेयः पुनःपुनरर्पितमम् ।
 धर्मज्ञः शुकश्च त्रिपुंजं समाचष्ट वनारपतिः ॥ ८
 आनन्यद्वारक्यावामी समाप्तः पुरुषो हृष ।
 योऽद्वाधीत्याण्डवशेष्टं बहुसंश्रान्तकश्चितम् ॥ ९
 समीपे च महाबाहुमाचष्ट च मम श्वभो ।
 कुरु कर्मयोगि कौन्तेय इत्यमेवार्थसिद्धये ॥ १०
 इत्युक्तः प्रपुष्पाधैर्न धर्मराजो युधिष्ठिरः ।
 दिष्ट्या स कुशली निष्पुरुषकामाति च माधव ॥ ११
 यदिदं संदिदेशाभिन्यान्तनानां वलस्यपीः ।
 तदात्मन्तमिदंस्वामी भवता मनुनन्दन ॥ १२
 इत्युक्तो धर्मराजेन वृष्णदन्धकपतिस्तदा ।

श्रीनानेदं वचो वाम्नी धर्मात्मानं युधिष्ठिरम् ॥ १३
 इदमपि महाराज पार्थिवान्नयं नरेभ्यः ।
 वान्त्यो युधिष्ठिरः कृष्ण काले वान्त्यभिदं वम ॥ १४
 आनन्यप्यनित राजानः सुते वै कौरवधर्म ।
 मातानां महतां पूजा कार्या श्रेष्ठतमं हि नः ॥ १५
 इत्येतद्वचनाद्वाजा निष्ठाप्यो मम मानम् ।
 तथा चात्ययिकं न स्याददर्पाहरणेऽभवत् ॥ १६
 कर्तुमर्हति तद्वाजा सर्वभाष्यमुमन्यतान् ।
 राजदेवात् नभ्येधुरिता राजन्पुनः प्रजाः ॥ १७
 इदमप्यथ कौन्तेय वचः स पुनरोऽब्रवीत् ।
 धर्मज्ञवत्स सुपते वन्द्ये निबद्धः शशु ॥ १८
 उपपास्यति यज्ञं नो मनस्तरुपतिर्नृपः ।
 पुनो मम महातेजा दयितो बहुबाह्वनः ॥ १९
 तं भवान्मद्वेधार्थं विधिवत्प्रतिपूजयेत् ।
 स तु भक्तोऽनुरक्तश्च मम भित्तमिति प्रबो ॥ २०
 इत्येतद्वचनं श्रुत्वा धर्मराजो युधिष्ठिरः ।
 अभिनन्द्यास्य तद्वाक्यमिदं वचनमब्रवीत् ॥ २१

॥ इति श्रीमन्महाभारते आश्वमेधपर्वणि अतुगीताध्यायः समाप्तः ॥ ८४ ॥

अद्वाधीनिलमोऽध्यायः ॥ ८८ ॥

युधिष्ठिरं वान्त्येषु अतुगीताध्यायः विवेकतोऽप्यर्थावगादिष्टिस्तत्त्वकथारिमात्मनस्य कौन्तेय तंमति कथय-
 तम् ॥ १ ॥ तेषामपि परां पूजां यजेः श्रीमो महारथः विविशुद्धो च वेदनाति रत्नरन्ध्रितः च सर्वशः ॥ २ ॥

युधिष्ठिर उवाच ।
 श्रुतं त्वयिदिदं कृष्ण वचनमर्हसि भाषितम् ।
 तन्मेऽनुरक्तं पुण्यं मनो हृदादधति श्वभो ॥ १
 बहूनि किञ्च युद्धानि निजवत्स नराधिपैः ।
 पुनराशुन्यूर्ध्वकिञ्च तत्रतत्रेति नः श्रुतम् ॥ २
 किमिदं स नित्यं हि पार्थः सुखविवर्जितः ।
 अतीव पित्र्यो धीशानिति मे दृष्टे मनः ॥ ३
 संनिवृत्तामि कौन्तेयं त्वो निष्पुंजं जनार्दन ।
 अतीव दुःखभाषी स सततं पाण्डुनन्दनः ॥ ४

किञ्च तस्य शरीरेऽस्ति सर्वतश्चण्डूजिते ।
 अनिष्टं लक्ष्यं कृष्ण येन दुःखान्मुवाश्रुते ॥ ५
 अतीवामुखभोगी स सततं कुम्भितनन्दनः ।
 न हि पश्यति श्रीमत्सोमिन्वं गावेषु किञ्चन ।
 श्रोतव्यं येन्येतेर्हं तन्मे व्याख्यातुमर्हसि ॥ ६
 इत्युक्तः स हृषीकेशो भ्यात्वा सुमहदन्तरम् ।
 राजानं मोहरात्मन्यवर्धनो विष्णुरब्रवीत् ॥ ७
 न ह्यस्य नृपते किमिदं निष्टदुष्टलक्ष्ये ।
 श्रोते पुरुषसिद्धस्य विष्टिदोऽस्यापिके वदः ॥ ८

शोकपश्यन्तानां वनेन ॥ ५ ॥ अतुगीताध्यायः समाप्तः-
 श्वभो भाषितः प्रवेष्टः निमित्तः । ते तन्मे वत्सपिके कथय-

त्वोभाषयन्तं श्रुत्वाऽन्मनसि ॥ ४ ॥ अद्वाधीनिलमोऽ-
 ध्यायः ॥ ८८ ॥

स दाम्नां पुरुषान्पाशौ नित्यमप्यसु वर्तते ।
 न चाप्यदनुपश्रवामि देवास्तौ दुःखभाजनम् ॥९॥
 ह्युक्तः पुरुषोऽहस्तदा कृष्णेन धीमता ।
 श्रोत्राच्च हृष्यिशार्ङ्गमेनमेतदिति प्रबो ॥ १० ॥
 कृष्णा तु श्रौषदी कर्णां तिर्यन्सासुरधैशत ।
 प्रतिजज्ञाह तस्मात्तं मयायं पापि केशिहा ।
 सस्रुः सखा हर्षिकेशः साक्षादिन धनञ्जयः ॥११॥
 तत्र भीमादपसे तु कुरवो माजकाश्च ये ।
 रेणुः श्रुत्वा विनिर्वाणं धनञ्जयकर्णां शुभम् ॥१२॥
 तेषां कथयतामेव पुरुषोऽर्जुनसंक्रमाः ।
 उपायादयनाद्गो विजयस्य महात्मनः ॥ १३ ॥
 सोमियम्व कुरुश्रेष्ठं नमस्कृत्य च बुद्धिमान् ।
 उपायात् नरन्ध्यायं कस्युर्न प्रत्यवेदयत् ॥ १४ ॥
 तच्छ्रुत्वा स्रुपविलस्य हर्षवाग्वाक्कुलेक्षणः ।
 निराश्रयाननिमित्तं वै ददौ बहुधनं तदा ॥ १५ ॥
 ततो द्वितीये दिनसे महाश्वशब्दो न्यवर्षत ।
 आश्रयच्छति नरन्ध्याये कौरवाणां धुरंधरे ॥ १६ ॥
 ततो रेणुः समुद्रतो निरभौ सस्य बाजिनः ।

अमितो वर्तमानस्य यथोचैः श्वसत्तथा ॥ १७ ॥
 तत्र हर्षकरीर्षाचो नराणां श्रुतुयेऽर्जुनः ।
 दिव्याऽपि वार्षे कुशली चम्पो राजा सुविष्टिरः ॥
 सोम्यो हि सुविर्भी कृत्स्नां जित्वा हि सुधि पाषिधान्
 चारवित्वा हयश्रेष्ठमुपागच्छेत्तेऽर्जुनाद् ॥ १९ ॥
 ये च्यवीता महात्मानो राजानः सगरादयः ।
 तेषामचीर्यसं कर्मे न कदाचन शृणुम ॥ २० ॥
 नैतदप्ये करिष्यन्ति भविष्या वसुपात्रिणाः ।
 यन्मे कुरुकुलश्रेष्ठ दुष्करं कृतवानिति ॥ २१ ॥
 इत्येवं वदता तेषां पुंसां कर्मसुखा गिरः ।
 श्रुत्वा निवेश धर्मात्मा कस्युनो यज्ञसंसारम् ॥२२॥
 ततो राजा सहामात्यः कृष्णश्च बहुनन्दनः ।
 एतराष्ट्रं पुरस्कृत्य तं वसुपात्रमुत्तदा ॥ २३ ॥
 सोऽभिवाद्य पितुः पादौ धर्माज्ञस्य धीमतः ।
 भीमादीनापि संपूज्य पर्येष्ववत केशवम् ॥ २४ ॥
 तैः समेत्याचितवर्त्ताश्च प्रत्यर्च्यार्थं यथाविधि ।
 निश्वसाम महाबाहुसीरं लज्जमेव वारयः ॥ २५ ॥

॥ इति श्रीमन्महाभारते आश्वमेधिकपर्वणि अनुनीतापर्वणि अष्टाशीतितमोऽध्यायः ॥ ८८ ॥

एकोनवतितमोऽध्यायः ॥ ८९ ॥

बहुपात्रेनेत्येवद्वितीयाङ्गाध्यायौ सङ्गं दापयितुं राजा हासितुं प्रयत्नायतम् ॥ १ ॥ ततः स्वर्गं सहायतम्भाताश्रया
 सुविष्टिरेव भविष्यतिः सहायश्रेष्ठोपजगः ॥ २ ॥

वैशंपायन उवाच ।
 एतस्मिन्नेव काले तु स राजा बहुपात्रतः ।
 माहुर्यां सहितो भीमान्कुलनन्ध्याजगाम ॥ १ ॥
 तत्र बुद्धान्यथावस्त कुरुनन्ध्याय पाषिषान् ।
 अभिवाद्य महाबाहुसीधापि प्रतिनन्दितः ।
 प्रविशेद्य वितामस्याः कुन्त्या भवनमुपगमम् ॥ २ ॥
 त प्रविश्य महाबाहुः पाण्डवानां निवेशनम् ।
 वितामसीमभ्यवन्दत्साम्रा परमवसुना ॥ ३ ॥
 तथा विशाह्वा देवी कौरवस्यात्मजाऽपि च ।
 पुंसां कर्णां च सहिते विनयेनोपजगमत् ।
 सुमश्रां च यथान्धावं यात्रान्धाः कुरुवोषितः ॥४॥

ददौ कुन्ती तप्तदान्धां रत्नानि विविधानि च ।
 श्रौषदी च सुमश्रा च यात्रात्पन्था बहुस्त्रियः ॥५॥
 ऊनतुल्यं ते देव्यौ महाहैशयभासने ।
 सुपूजिते स्वयं कुन्त्या पार्ष्णस्य हितकाम्यया ॥ ६ ॥
 स च राजा महातेजाः पूजितो बहुपात्रतः ।
 एतराष्ट्रं महीपालमुपतस्थे यथाविधि ॥ ७ ॥
 सुविष्टिरं च राजानं भीमादीनापि पाश्वरान् ।
 उपायम्व महातेजा विनयेनाभ्यवादयत् ॥ ८ ॥
 स तैः प्रेम्णा वरिष्णक्तः पूजितश्च यथाविधि ।
 धनं पाशैश्च ददुर्दुरि श्रीवसाम्ना महारथाः ॥ ९ ॥
 तथैव च महीपालः कृष्णं चक्रतदावरम् ।

मङ्गल इव भोविन्दं विनयेनोपवसिषान् ॥ १०
 तस्मै कृष्णो ददौ रणे महाहर्मतिपुत्रितम् ।
 रथं हेमपरिष्कारं दिव्याश्वयुग्मद्वयम् ॥ ११
 धर्मराजश्च भीमश्च फल्गुनाथ ययौ तथा ।
 दृष्टवत्पुत्रश्च न ते चैनं मानार्थीभ्यामपोजयन् ॥ १२
 तत्रास्तुरीये दिवसे तत्पवनत्पात्मजो धृतिः ।
 सुभिष्टिरं सद्यभ्येत्य पाण्डवी नवनमसवीत् ॥ १३
 अयमभृति कौन्तेय मङ्गल्य तनवो दि वे ।
 ब्रह्मर्षो पश्यातः प्राज्ञभोजयन्तीह राजकाः ॥ १४
 अहीनो नाम राजेन्द्र क्रतुस्तेष्वं निकल्पवान् ।
 बहुत्वात्काञ्चनस्यास्य स्यादो बहुमुत्कर्षकः ॥ १५
 एवञ्च महाराज दक्षिणाभिर्गुणैकतः ।
 श्रीस्त्वां जगत्तु ते राजन्नाक्षया क्षत्र परमम् ॥ १६
 वीरधर्मेषामत्र त्वं संव्रज्य बहुदक्षिणान् ।
 स्नातिपञ्चाकृतं धारं प्रहास्यसि नराधिप ॥ १७
 पवित्रं परमं चैतत्पावनानां च पावनम् ।
 पदधर्मेषामनृषं प्राप्स्यसि कुरुनन्दन ॥ १८
 इत्युक्त्वा स तु वेमन्त्री न्यासेनभिवदुद्रिवा ।
 दीर्घां विवेश धर्मरत्ना वाग्निनेषाप्तये ततः ॥ १९
 ततो यज्ञं महापादुर्ध्वकिमेवं महाकतुम् ।
 पदभद्रदक्षिणं राजा सर्वकाममुपास्मिन्निह ॥ २०
 ततः वेदविदो राजैश्चक्रुः कर्मणि यावकाः ।
 परिक्रामन्ति शास्त्रज्ञा यथानद्विजसचमाः ॥ २१
 न तेषां स्पृहतिवं किंचिदस्मीदृष्युतं तथा ।
 कमधुक्तं च शुक्तं च चक्रुस्तत्र द्विजैर्षवाः ॥ २२
 कृत्वा मन्त्रं धर्मज्ञा यथानद्विजसचमाः ।
 चक्रुस्ते निधिवद्राजंलक्ष्मैवाधिपवं द्विजाः ॥ २३
 अभिपूज्य ततो राजन्तोमं शीघ्रपसचयाः ।
 सवनान्यानुपूप्येय चक्रुः शास्त्रानुसारिणः ॥ २४
 न तत्र कृपयाः कविश्च दरिद्रो बभूव ह ।
 सुषितो दुःसितो वाजपि ब्राह्मणो वाऽपि मानवः ॥

भीमर्षं भीमनार्षिभ्यो दापयामास शत्रुहा ।
 भीमसेनो महाकेजाः सतर्त राजघातनात् ॥ २५
 संतरे कुशलाद्यापि सर्वकार्याणि यावकाः ।
 दिवसेदिवसे चकुर्यवाशास्त्रानुद्वेजनात् ॥ २७
 नापवत्तुनिदशासीत्सदस्सस्तस्य धीमतः ।
 नावसो नानुवाध्यासो न चवादाविचक्षणः ॥ २८
 ततो पूषोष्णये शस्त्रे षड् पैत्यन्मरत्तर्तन ।
 सादिरान्तिस्त्वन्वतिशालावतः सर्वर्षिणः ॥ २९
 देवदास्मयो हौ तु पूषै कुरुतेर्मते ।
 श्रेष्ठ्यात्कर्मणं चैवं यावकाः समकल्पयन् ॥ ३०
 'सर्वनिष्ठान्त्वयाशास्त्रं यावकाः समकारयन् ।'
 श्रोतार्यं चापरान्पूषान्काञ्चनान्मरत्तर्तन ।
 स भीमः कारयामास धर्मराजस्य शासनात् ॥ ३१
 ते न्पराजन्त राजर्षे वासोविषयशोभिताः ।
 मेन्द्राद्रुपया देवा यथा समुर्षिभिर्दिनि ॥ ३२
 इतकाः राज्ञवीश्वान चपनार्य कृता विभो ।
 शुश्रुषे चयनं तत्र दक्षसौद श्रवापतेः ॥ ३३
 चतुर्विंशश्च तस्मासीदृष्टादशकरात्मकाः ।
 स समकचो निनिशशिखोभो मरुडाकृतिः ॥ ३४
 ततो नियुक्ताः पञ्चनो यथाशास्त्रं सर्वीर्षिभिः ।
 तं तं देवं समुर्षिष्य पश्यातः वशवश ये ॥ ३५
 क्षपयाः शास्त्रपटितालया जलचराश्च ये ।
 सर्वास्मान्त्वयपुङ्गवो तत्रापिचयकर्मणि ॥ ३६
 पूषेभ्य नियता चासीत्पशूनां विश्वतो तथा ।
 अपरतोचरा चक्रे कौन्तेयस्य महात्वनः ॥ ३७
 स वज्रः शुश्रुषे तस्य साक्षादेवर्षितंकुलः ।
 गन्धर्वगणपतंकीर्षेः शोभितोऽम्बरसा गवैः ॥ ३८
 स किदृशपतंकीर्षेः किन्नरैर्बोवशोभितः ।
 सिद्धमिमनिवासेष सनन्तादविर्गृह्यतः ॥ ३९
 तस्मिन्सदसि नित्यास्तु न्यासशिष्या द्विजैर्षवाः ।
 सर्वशास्त्रप्रवेतराः कुशला पञ्चकर्मतु ॥ ४०

भीमः अहो भीमवामार्थं ययौं सङ्गृहीतः । न ह्येनः
 दम्भद्विष्टा दृष्टिर्वा ॥ १५ ॥ अधिवर्तं कौन्तेयकाः फल्गुनाथ
 ॥ २३ ॥ तेषां भीमपरीक्षितः । समन्तानि जगत्सवनार्थं वि

॥ २० ॥ सतरे इतकाः चयनस्यैव सतिष्ठन्मरते ॥ २७ ॥
 चरिणः फल्गुनाथस्यः ॥ २९ ॥ एतेनमणीरमोऽप्ययः
 ॥ ४० ॥

नारदश्च वत्साञ्च तंनुदश्च महाश्रुतिः ।
विधावशुचिवसेनस्तथाऽप्ये पीतकोविदाः ॥ ४१
॥ इति श्रीकण्वह्वारणे आश्वमेधिकर्मणि अष्टमीतर्पणि एकोनपत्तितमोऽध्यायः ॥ ८९ ॥

गन्धर्वा भीतकृशस्त नृसेषु च निशारदाः ।
रम्भन्ति स तान्निग्रामान्वहकर्मोन्निषु वै ॥ ४२

नवतितमोऽध्यायः ॥ ९० ॥

पुषिर्दिगोऽधमेवसमाप्तवान्मरं राज्ञी यथोर्वितं संभावयुर्न संस्रदेऽशम्भलि प्रत्ययानम् ॥ १ ॥

वैशंपायन उवाच ।
अपवित्रा पशून्त्याग्निविधिरिजस्ततमाः ।
तं तुरङ्गं यथाशास्त्रमासन्नञ्च दिवातपः ॥ १
ततः संहृष्य तुरगं विधिवशाजकर्मभाः ।
उपसंविश्यांचकुस्ततस्तौ दुपदात्मजम् ।
कलाभिसिद्धयो राजस्यवाविधि मनश्चिरीम् ॥ २
उच्यते तु त्वां यथाशास्त्रं दिवातपः ।
अपमामाशुरन्ममा विधिवद्वरतर्षम ॥ ३
तं वषाधूपमन्यो तु धर्मराजः सहानुजैः ।
उपाजिगमयथाशास्त्रं सर्वपापापदं तदा ॥ ४
शिष्टान्यङ्गानि यान्वात्सल्यस्याश्वस्य नराधिप ।
तान्प्रभौ जुहुवूर्ध्निः समस्ताः षोडशर्त्विजः ॥ ५
संस्त्राप्त्यैवं तस्य राज्ञस्तं यज्ञं शक्येजसः ।
न्यासः सविभ्यो भगवान्पार्थमायस तं नृपम् ॥ ६
ततो पुषिष्ठिरः प्रादात्सदस्त्रेभ्यो यथाविधि ।
कोटीः सहस्रं निष्कायां व्यासाय तु वसुंधराम् ॥ ७
प्रविष्टुश्च परं राजन्त्यासः सत्यवतीसुतः ।
अजवीज्वरतथेष्टं धर्मराजं पुषिष्ठिरम् ॥ ८
यसुता भवतस्त्वेता संन्यस्ता राजसन्मम ।
निष्कयो दीवतां मर्गं माश्रया द्वि धनार्थिना ॥ ९
पुषिष्ठिरस्तु तान्निग्रामान्वशुवाच महामनाः ।
आहूतिः सद्यो धीमाम्मध्ये राज्ञी महात्मनाम् ॥
अश्वमेये महापञ्चे शुचिरी दक्षिणा स्पृता ।
अर्जुनेन जिता चैवश्रुतिरभ्यः प्रापिता मया ११
ननं प्रवेक्ष्ये निमास्या निमज्जन्वं महीभिनाम् ।

यसुतां शुचिरीं कृत्वा वासुहोत्रप्रमायतः ॥ १२
नाहमादाशुचिन्वादि मज्जन्वं दिजस्ततमाः ।
इदं नित्यं मनो निमा आहूतां चैव मे सदा ॥ १३
हस्तुक्कवाति तसिस्तु आसरी द्रौपदी च सा ।
एवमेतदिति माहृतादशूद्रोमहर्षणम् ॥ १४
ततोऽम्बरिषे वागासीत्साधुसाध्विति नारत ।
तथैव दिजसङ्गतां संसतां विवभौ स्वनः ॥ १५
द्वैपायनस्तथा कृष्णः पुनरेव पुषिष्ठिरम् ।
मोवाच मध्ये निशारतामिदं संपूजयन्भुजिः ॥ १६
दत्तेषा भवता मयं तां ते भविदाम्पहम् ।
हिरण्यं दीयतामेभ्यो ब्राह्मणेभ्यो वराभ्यस्तु वै ॥ १७
ततोऽम्बरीशमुदेवो धर्मराजं पुषिष्ठिरम् ।
यथाभ्यह मयवान्म्यासस्तथा त्वं कर्तुमर्हसि ॥ १८
हस्तुक्तः स कुरुषेष्टः प्रीतात्मा आहूतिः सह ।
कोटिं कोटिं मर्गां प्रादादक्षिणां विगुणीकृताम् १९
न करिष्यति तल्लोके कथिदन्यो नराधिपः ।
यत्कृतं कुरुजेन मरुतस्यानुकृतं ॥ २०
प्रविष्टुश्च तु तद्व्यं कृष्णद्वैपायनो भुजिः ।
कतिगम्यः प्रदी निद्राश्चतुर्षां भ्यमजैश्च वै २१
अस्या निष्कये दत्त्वा तद्विरण्यं पुषिष्ठिरः ।
पूतपापो निजस्वर्गो मुमुदे आहूतिः सह ॥ २२
कतिवज्रसमपर्वन्त्वं सुवर्णनिचयं तथा ।
व्यमजन्त दिवातिभ्यो यथोत्तारं यथाशुक्लम् २३
यज्ञघाटे च रत्निकविद्विरण्यं सविधूपणम् ।
तोत्पानि च यूपीथ यदान्पात्रीस्तमेष्टकाः ।

वैशंपायन उवाच । तस्य तर्पणिं शिष्टभुजिः कर्त्तव्यः ।
कलाभिसिः मज्जन्ममदाशुचिन्वादि द्रौपदी जनपदिता-
वसुः ॥ १ ॥ अहानि जुहुवशिवद्वारादीनि ॥ ५ ॥

संभावयुर्न संस्रदेऽशम्भलि प्रत्ययानम् ॥ १ ॥ ततोऽम्बरी-
षे वागासीत्साधुसाध्विति ॥ १५ ॥

पिताभिस्तस्य नकुलो स्वमपार्थसदाशनय ।
 वञ्चाशमितमं नादमसृज्यस्तुधापिच ॥ ५
 सकृद्वृक्षस्य तस्माद् व्रातयानो मृगद्विजान् ।
 मातुषं वचनं ग्राह्यं पुण्योपरिचर्यो महान् ॥ ६
 सकृद्वचनेन वो नामं यक्षस्तुल्यो नराधिपः ।
 उच्छृङ्खलेर्गदान्यस्य कुरक्षेत्रनिवासिनः ॥ ७
 तस्य तद्वचनं श्रुत्वा नकुलस्य विशापते ।
 विस्मयं परमं जग्मुः सर्वे ते ब्राह्मणर्षभाः ॥ ८
 ततः समेत्य नकुलं पर्यैषुन्यन्त ते द्विजाः ।
 कुवस्त्वं समनुब्राह्मो यजं साधुसमाचमम् ॥ ९
 किं वष्टं परमं तुभ्यं किं श्रुतं किं वरायवम् ।
 कथं भवन्तं विद्याम यो नो वष्टं विगर्हते ॥ १०
 अनिष्टुष्याममं कृत्स्नं विनिर्घैर्वेद्विधैः कृतम् ।
 यथावर्षं यथान्याषं कर्तव्यं च तथा कृतम् ॥ ११
 पूजार्हाः पूजिताश्चात्र विधिवच्छास्त्रदर्शनात् ।
 मन्त्राहुविदुस्तथाभिर्द्वयं देवममत्सरम् ॥ १२
 तुष्टा दिवातपश्चाच्च दानैर्वहृनिधैरपि ।
 श्रविषाश्च सुवृद्धेन शार्दूशापि पितामहाः ॥ १३

पातनेन विश्वस्तुष्टाः कामैस्तुष्टा वरमिवः ।
 अनुकोशैस्तथा वृद्धा दामयैर्षः पुण्यवनाः ॥ १४
 ज्ञातिसंवन्धिमस्तुष्टाः शौचैर्न च नृपस्य नः ।
 देवा इतिभिः पुण्यैश्च रक्षणैः शरणागताः ॥ १५
 यदत्र वर्षं सकृदि सत्संसर्गं दिवागिनु ।
 यथाश्रुतं यथावर्षं पृष्टो ब्राह्मणकाम्यया ॥ १६
 श्रेयसात्मनः प्राशस्त्यं दिव्यं रूपं विभवि च ।
 समापवथ विधैस्तत्तं तज्जपान्मकुर्महेति ॥ १७
 इति पृष्टो दिव्यैर्लौः स महत्सक्तुलोऽभवौ ॥
 नैवा सुषामया दानी मोक्षा दंश्य वा द्विजाः ॥ १८
 मन्मथोक्तमिदं वानरं पुण्याभिशाश्वपशुभम् ।
 सकृद्वचनेन वो नामं यक्षस्तुल्यो दिवर्षभाः ॥ १९
 इत्यवश्यं मयैतद्वो नक्तव्यं दिवसचमः ।
 शृणुताम्यमन्ततः शैलतो मे वधातयम् ॥ २०
 अनुभूतं च दष्टं च मन्मदाद्भुतमुचमम् ।
 उच्छृङ्खलेर्गदान्यस्य कुरक्षेत्रनिवासिनः ॥ २१
 सर्वं येन द्विजाः श्रातः सभार्यः ससुतश्रुतः ।
 यथा चार्थं शरीरस्य ममेदं काञ्चनीकुलम् ॥ २२

३ इति श्रीमन्महाभारते आध्यात्मिकपर्वणि अतुनीतार्यणि द्वाविमवतितमोऽध्यायः ॥ ९१ ॥

दिनवतितमोऽध्यायः ॥ ९२ ॥

नकुलेन सुविद्विशादीन्यसि सकृद्वृक्षस्योच्छृङ्खलेर्गदान्यस्य धर्मगुरुस्य सन्मुखकदाप्यसि हिमवतीनपर्वतगुनस्यैवागच्छयामि ॥ १ ॥

नकुल उवाच ।
 इन्द्र वः कथयिष्यामि दानस्य कतमुचमम् ।
 न्यायसम्पन्नस्य सुखस्य निप्रदत्तस्य महिजाः ॥ १
 धर्मक्षेत्रे कुरुक्षेत्रे धर्मक्षेत्रेऽहमिहते ।
 उच्छृङ्खलिर्दिवः कथित्कापोतिरभवत्पुरा ॥ २
 सभार्यः सहपुत्रेण समुपसृपसि शिवः ।
 बभूव शुक्रहृदयः स धर्मोत्तमा निपतेन्द्रियः ॥ ३
 वष्टे काले सदा निशे श्रेष्ठे तैः सह संवृतः ॥ ४
 वष्टे काले कदापिनु तस्मादारी न विषते ।

श्रेष्ठेऽन्यसिन्कदाचित्स वष्टे काले द्विगोचरः ॥ ५
 कपोतधर्मिनसस्य दुर्मिथे सति दारणे ।
 नाविद्यत सदा विद्याः संक्षपस्तन्निबोध ॥ ६
 धीर्धीर्गपिसमावायो द्व्यर्षहीनोऽभवत्पदा ।
 कालेकालेऽयं संप्राप्ते नैव निघेत भोजनम् ॥ ७
 सुधापरिमताः सर्वे प्रातिष्ठन्त तदा तु ते ।
 उच्छृङ्खलं कदापुत्रे मर्षं तपति भास्करे ॥ ८
 उष्णार्तेषु सुषार्तेषु विप्रसृपसि संसृताः ।
 उच्छृङ्खलमन्तानेव ब्राह्मणः सुखमन्वितः ॥ ९

वीर्यशक्त्या नकुल इति अ. पाठः ॥ ५ ॥ वष्टे विप्रसृपसि
 महान् इति अ. पाठः ॥ ६ ॥ ममेदं वरेति लेखः ॥ २२ ॥
 द्वाविमवतितमोऽध्यायः ॥ ९१ ॥

कपोतधर्मिणं कपमादौ व पातोतिः ॥ ५ ॥ उच्छं कपस्य
 आरामं वष्टेति लेखः । सुखस्य भोजनं वष्टे ॥ ४ ॥

स तथैव क्षुपाविष्टः सार्धं परिवर्जनेन ह ।
 क्षयमाप्तास तं कालं कुक्ष्यप्राप्तो द्विविधमः ॥ १०
 अथ गच्छे गते काले वयमस्यक्षुपावर्जम् ।
 वयमस्य तु तं सक्तूनकुर्वन्त उपसिन्नः ॥ ११
 कुतश्चत्पादिकालो तु हुत्वा चाधि यथानिधि ।
 कुतश्चकुतश्च तमे न्यायजन्त उपसिन्नः ॥ १२
 जपायच्छद्विजः कथिदतिथिर्देष्टव्यतां तदा ।
 ते तं वृद्धावतिथिं प्राप्तं श्रद्धमनसोऽभवत् ॥ १३
 तेऽभिवाद्य सुखमर्थं वृद्धा तमतिथिं तदा ।
 विद्वद्भवनसो दान्ताः भद्रादमृतमन्विताः ॥ १४
 जनसूया गतकोपाः साधवो वीर्यमत्सरः ।
 त्यक्तमानसदकोपा धर्मज्ञा द्विजसत्तमाः ॥ १५
 सत्त्वकर्तव्यं गोत्रं ते तस्य कथात्वा परस्परम् ।
 कुटीं श्रेष्ठश्रमास्तुः क्षुपावर्जमतिथिं तदा ॥ १६
 इदमर्थं च पार्थ च नृसी चैवं तवानय ।
 पुनर्यः सक्तूनभेदे नियमोपाजिताः प्रभो ।
 प्रतिपृच्छीष्य भद्रं ते मया दत्ता द्विवर्जम् ॥ १७
 इत्युक्तः नविशुष्य सक्तूनां कुतश्च द्विजः ।
 मन्त्रावाप्तं राजेन्द्र न च तृष्टिं जगाम सः ॥ १८
 स उच्छृणुषित्वां देव्यं क्षुपापरिगतं द्विजम् ।
 आहारी चिन्तयामास कथं वृद्धो भवेदिति ॥ १९
 तस्य भार्याऽजवीडालम् भद्राप्तो दीपवामिति ।
 गच्छत्येव यथाकामं परितुष्टो द्विविधमः ॥ २०
 इति पुनर्नृपं तां सार्धं भार्यां स द्विजसत्तमः ।
 क्षुपापरिगतां ज्ञात्वा शान्तकुक्ष्याभ्यवन्दत् ॥ २१
 आत्मानुमानतो विद्वान्ना तु विमर्षमत्तदा ।
 जानन्वृद्धां क्षुपावर्जं च शान्तां ग्लानां उपशिखीम् ।
 त्वमक्षिभृतां वेपथ्वीं ततो भार्यायुवाच ह ॥ २२
 अपि कीटवत्तृणानां मृगानां चैव शोभने ।
 क्षिप्तो रक्षाय चोपस्थ न त्वेवं वक्तुमर्हसि ॥ २३
 अतुल्यो नरः फल्गा वृद्धो रक्षित एव च ।
 वपुषेऽप्यतो दीप्तिस्त च लोकत्रयं चाधुपात् ॥ २४
 धर्मकामार्थकार्याणि क्षुपाकुलसेतविः ।
 दारेभ्यधीनो धर्मश्च विदुषामात्मनस्तथा ॥ २५

न चेचि कर्मतो भार्यारक्षणे योऽयम् पुमान् ।
 अप्यतो महदाप्नोति नरकधैव गच्छति ॥ २६
 इत्युक्ता सा ततः प्राह धर्मधीं नौ सती द्विज ।
 सक्तूपसक्तुर्धर्मं गृह्यायेवं प्रसीद मे ॥ २७
 त्वत्वं रतिश्च धर्मश्च स्वर्गश्च गुणनिर्जितः ।
 स्त्रीणां परित्तमाधीनं काङ्क्षितं च द्विवर्जम् ॥ २८
 अतुर्मातुः पितृवर्जं देवतं परं पतिः ।
 भर्तुः वसादासारीणां रतिवृत्तकलं तथा ॥ २९
 पातनाद्वि पतिस्त्वं मे सर्वोऽसि मरणाच्च मे ।
 पुण्यदानाद्भद्रदत्तासातसक्तून्यवच्छ मे ॥ ३०
 जरापरिगतो वृद्धः क्षुपावर्तो दुर्वलो भृशम् ।
 उपवासपरिग्रहो यदा त्वमपि कथितः ॥ ३१
 इत्युक्तः स तथा सक्तून्यगृह्येदं वचोऽजवीड ।
 द्विज सक्तूनिमान्भूयः प्रतिपृच्छीष्य सत्तम ॥ ३२
 स शान्तमृगं कृत्वा च न तुष्टिमगचद्विजः ।
 तत्कुलच्छात्रास्तस्य तदधिन्मात्परोऽभवत् ॥ ३३
 पुन उवाच ।
 सक्तूनिमान्भूयस्त्वं देहि निमाद्य सत्तम ।
 इत्येव मुकुटं मन्ये तस्मादेतत्प्रतोम्यहम् ॥ ३४
 भवान्नि परिपाल्यो मे सर्वदेव प्रयत्नतः ।
 साधूनां काङ्क्षितं यस्मात्पितृर्देहस्य पातनम् ॥ ३५
 पुत्राणो विहितो ह्येव धर्मके परिपालनम् ।
 क्षुधिरेश हि निर्वर्णे त्रिषु लोकेषु श्रावती ॥ ३६
 प्राणधारणमात्रेण शून्यं कर्तुं उपस्तथा ।
 माणो हि परमो धर्मः स्मितो देहेषु देहिनाम् ॥ ३७
 पित्रोवाच ।
 अपि नरसहस्री त्वं बाल एव मतो मम ।
 उत्पाद्य पुत्रं हि पिता कुतस्ततो भवेत्पुतात् ॥ ३८
 बालानां भुङ्गलवरी वानाम्पेददं प्रभो ।
 वृद्धोऽहं धारयिष्यामि त्वं बली मय पुत्रक ॥ ३९
 जीर्मेन वचना पुत्र न मां गृह्यायेत्यपि च ।
 दीर्घकालं त्वमस्यं न मे मरुततो मयम् ॥ ४०
 पुन उवाच ।
 अवल्यमस्मि ते ईसस्त्रायात्पुत्र इति स्मृतः ।

आत्मा पुनः स्मृतस्तस्माज्ज्ञातानामिहात्मना ॥
विशोनाच ।

रूपेण सहस्रसर्वं मे शीलेन च दमेन च ।
परीक्षितश्च बहुधा सत्कृन्नादपि ते सुत ॥ ४२
इत्युक्त्वाऽऽत्मा च तानसत्कृन्नीतात्मा द्वित्रयचमः ।
प्रहसन्निव निपाद्य स तस्मै प्रददौ तदा ॥ ४३
अप्यस्या तानपि सत्कृन्ना नैव तुष्टो बभूव ह ।
उत्प्लवङ्गिस्तु धर्मात्मा मीढामनुजगाम ह ॥ ४४
तं नै बभूः स्निग्धा साध्वी भाक्षणमित्रकाम्यया ।
सत्कृन्नादाय संदृष्टा अक्षुरं वाक्पममनवीद् ॥ ४५
संतानाचय संशानं मम विप्र भविष्यति ।
सप्तद्विमानतिथये शूरीत्या संग्रम्य मे ॥ ४६
तव प्रसादाभिर्हृता मम लोकाः किलाश्रयाः ।
पुत्रेण तानवाप्नोति यत्र भवता न शोचति ॥ ४७
धर्मोवा हि यथा वेत्ता वक्षिषेता तथैव च ।
तथैव पुत्रपौत्राणां स्वर्गक्षेता किलाश्रयः ॥ ४८
पितृभूताचारयति पुत्र इत्यनुशुश्रुम ।
पुत्रपौत्रेण नियतं साधुलोकानुपाश्रूते ॥ ४९
अक्षुर उवाच ।
वातात्पविश्रीर्णाङ्गी त्वां निवर्षां निरीक्ष्य वै ।
कक्षितं सुमताचरे क्षुधाविह्वलचेतसम् ॥ ५०
कथं सत्कृन्नादीभ्यामि भूत्वा धर्मोपपातकः ।
कल्पाश्रये कलवाणि नैवं त्वं वक्तुमर्हसि ॥ ५१
पष्ठे काले अतवती शीघ्रशीलवपोन्मिताम् ।
कुञ्जहृदि निराहारां द्रष्टवामि त्वां कथं श्रुत्वा ॥ ५२
यास्य क्षुधायां नारी च रक्षता त्वं सततं यथा ।
उपनासपरिधान्ता त्वं हि बान्धवमनन्दिनी ॥ ५३
सुतोनाच ।
सुरोर्मैव गुरुस्त्वं नै यतो देवतदेवतम् ।
देवादिदेवस्तस्मात्त्वं सत्कृन्नादत्स मे प्रभो ॥ ५४
देहाः प्राणश्च धर्मश्च सुधृत्पार्थमिदं सुरोः ।
तव विप्र प्रसादेन लोकान्ग्राह्यामहे शुभान् ॥ ५५
अनेक्ष्या इति कृत्वाऽहं वटमकेति वा दिव ।

चिन्ता ममेयमिति वा सत्कृन्नादात्तुमर्हसि ॥ ५६
अक्षुर उवाच ।
अनेन नित्यं साध्वी त्वं शीलवृत्तेन शोभते ।
वा त्वं धर्मवतोपेता सुप्रवृत्तिमवेक्षते ॥ ५७
तस्मात्सत्कृन्नादीभ्यामि वधु नार्हसि वञ्चनाम् ।
ममभिरता महाभागे त्वां हि धर्मसूतां वरे ॥ ५८
इत्युक्त्वा तानुपादाय सत्कृन्नादादिजातये ।
ततस्तुष्टोऽभवद्विप्रस्तथा साधोर्महात्मनः ॥ ५९
शीतलता स तु तं बान्धवमिदमाह द्वित्रयवम् ।
वाग्मी तदा द्वित्रयेष्टो धर्मः पुरुषविग्रहः ॥ ६०
शुद्धेन तव दानेन न्यापोवाचेन धर्मतः ।
यथाशक्ति निवृत्तेन शीतोमि द्वित्रयचम ॥ ६१
अहो दानं धुष्यते ते सर्वं स्वर्गनिवासिभिः ।
गमनात्पुत्रपत्न्यं च पश्येदं पतितं धुवि ॥ ६२
सुरपितृदेवगन्धर्वा ये च देवदुरभराः ।
सुवन्तो देवदूतश्च स्निग्धा दानेन निस्सिताः ॥ ६३
महर्षयो विवानस्या व्रजलीकचराय वै ।
काङ्क्षन्ते दर्शनं तुभ्यं दिवं व्रज द्वित्रयम् ॥ ६४
निवृत्तलोकमताः सर्वे तारिताः विवस्त्वया ।
अनागतताय नमः सुप्रहृदि सुपाश्रुत ॥ ६५
व्रजचर्येण दानेन यज्ञेन तपसा यथा ।
अगदरेण धर्मेण तस्माद्भूय दिवं दिव ॥ ६६
अदृष्टा परमा वस्तं तपधरमि सुव्रत ।
तस्मादेवास्तवानेन शीता भाक्षणसंगम ॥ ६७
सर्वमेतद् द्वि वक्ष्यामि दत्तं शुद्धेन चेतसा ।
कुञ्जकाले ततः सर्गो विजितः कर्मणा त्वया ॥ ६८
क्षुधा निर्मुदति प्रज्ञां धर्मबुद्धिं व्यपोदति ।
क्षुधापरिगतज्ञानो हृतिं त्यजति नैव ह ॥ ६९
बुद्ध्यां जयते वस्तु स सर्वं जयते ध्रुवम् ।
पदा दानकचिः स्याद्दं तदा धर्मो न सीदति ७०
अनेक्ष्य सुतलेहं कलयलेदमेव च ।
धर्ममेव सुरं ज्ञात्वा तृप्या न गथिता स्वया ७१
द्रव्यागमो नृणां सुखः पश्ये दानं ततः परम् ।

अनेक्ष्या वाग्मीना । चिन्ताः परीक्षणीया ॥ ५६ अहो वरे
येति महाभागे त्वां धर्मसूतां वन्द्ये ममभिरताः सत्कृन्नाः परीक्ष्या-

मीक्ष्यतामः ॥ ५७ ॥

काळा परतो दानाच्छ्रद्धा चैव ततः परा ॥७२॥
 सर्वद्वारं शुश्रूषं हि नरैर्मोहात् उच्यते ।
 तद्भार्षते लोभकीलं राक्षसुप्तं दुराशयम् ॥ ७३॥
 तं ह्युपसन्ति पुत्रा नितकोषा जितेन्द्रियाः ।
 मातृपालपसा युक्ता वधाशक्तिं प्रदायिनः ॥७४॥
 सहस्रशक्तिश्च सर्वं शतशक्तिर्दशाभि च ।
 द्वादशपथ यः शतया सर्वं तुल्यफलः स्मृतः ॥७५॥
 रन्ध्रिदेवो हि रूपशिरः प्रादादकिंचनः ।
 हृद्देव मनसा विप्र नाकगुह्यं ततो मत्तः ॥ ७६॥
 न धर्मः प्रीयते तान् दानैर्देवैर्मदाकतैः ।
 न्यायलभ्यैर्वैषा सूक्ष्मैः श्रद्धाभूतैः स तुष्यति ॥७७॥
 गोपदानसहस्राणि द्विभ्योऽप्याशुगो रूपः ।
 एकां दत्त्वा स पातन्वां चरकं समपयत ॥ ७८॥
 आत्ममांसमदानेन शिविरौघीकरो रूपः ।
 मांसं तुष्यकृत्तोलोकान्मोदते दिवि गुजतः ॥७९॥
 विभवेन तृणां शुष्यं चन्दवया क्षार्जितं च तत् ।
 न यज्ञैर्निविर्वात्रैश्च यथान्यायेन संचरितैः ॥ ८०॥
 कोषादानफलं हन्ति लोभात्सर्वं न गच्छति ।
 न्यायशर्चिर्दं तपसा दानवित्तसर्वमभुते ॥ ८१॥
 न राजसूयैर्बहुभिरिष्टा निशुलदक्षिणैः ।
 न चाश्वनेर्षैर्बहुभिः फलं समभिदं तव ॥ ८२॥
 सक्तुशस्त्रेन निमित्तो जल्लोकस्तपयाऽध्ययः ।
 विरजोऽजस्रतदनं गच्छ विप्र यथासुखम् ॥ ८३॥
 सर्वेना वो द्विजयेष्ट दिव्ये यानस्रपस्वितम् ।
 आरोहत वयाकाशं धर्मोऽस्मि दिव्यं पश्य माम् ॥ ८४॥
 शशितो हि त्वया देहो लोकेऽकीर्तिः सिन्धो च ते ।

समार्थः सद्युपय सक्तुपथ दिवं गच्छ ॥ ८५॥
 इत्युक्तवाक्ये धर्मं तु यानमाख्या स द्विजः ।
 तदानः सक्तुपथैव सक्तुपथ दिवं गच्छ ॥ ८६॥
 रन्ध्रिन्ध्रिमे पते सर्वं सप्तुते सक्तुते तदा ।
 भार्पाचतुर्थे धर्महे ततोऽर्द्धं निःशतो विलात् ॥ ८७॥
 ततस्तु सक्तुगन्धेन हेदेन सलिलस्य च ।
 दिव्यपुष्पमिमदीच साधोर्दानलवैश्च तैः ॥ ८८॥
 विप्रस्य तपसा तस्य शिरो मे काञ्चनीकृतम् ।
 तस्य सत्याभिरन्यस्य सक्तुदानेन चैव ह ॥ ८९॥
 श्रीरामं च मे निघ्राः दातुंममसर्वं कृतम् ।
 पश्यतेमं सुविपुलं तपसा तस्य धीमतः ॥ ९०॥
 कथमेवंविधं स्मद्वै पार्थम्यपदिति द्विजाः ।
 तपोवनानि यज्ञाश्च ह्यष्टोऽभ्येयि पुनः पुनः ॥९१॥
 यज्ञं त्वहमिदं श्रुत्वा कुन्तराजस्य धीमतः ।
 आशवा परया माश्वो न चाहं काञ्चनीकृतम् ॥९२॥
 ततो ययोनं तदाकर्षं प्रदत्त माश्वगर्भजाः ।
 सक्तुशस्त्रेन यज्ञोऽयं संमितो वेति सर्वथा ॥ ९३॥
 सक्तुशस्त्रवैलौहिं तदाऽर्द्धं काञ्चनीकृतम् ।
 न हि यज्ञो महानेव सप्तशतैर्मतो मम ॥ ९४॥
 इत्युक्त्वा नकुलः सर्वान्वक्षे द्विजवर्गस्तदा ।
 जगामादर्शनं तेषां विप्रासो च ययुर्ग्रहान् ॥ ९५॥
 एतत्ते सर्वमाख्यातं मया परपुरंजय ।
 यदाभवेमदूचश्च वाक्षिमेधे महाकृतौ ॥ ९६॥
 न निरायसो नृपते यज्ञे कार्यः कथंचन ।
 क्वचिच्छ्रेष्ठिसहस्राणि तपोभिर्धे दिवं गताः ॥९७॥
 जज्ञोहः सर्वभूतेषु संतोषः प्रीत्यमाश्रयम् ।
 तपो दमश्च सर्वं च यदानं वेति संमितम् ॥९८॥

॥ इति श्रीमन्महाभारते आश्वमेधिकासर्गनि अशुनीतासर्ग द्विजवर्गस्तदोऽप्यायः ॥ ९८ ॥

श्रितवन्तिलभोऽप्यायः ॥ ९३ ॥

जननेनयेन यक्तुमेव यज्ञविशुद्धिकारणे इतिर वैशंपायनेन संमतिं सप्तशततोविदेव काञ्चनीकृतौ यक्तुविशुद्धितुपपन्नं माहितवन्तस्तदप्यिति यक्तुकार्यविशुद्धिकारणम् ॥ १ ॥

जननेनय उवाच ।

यज्ञे सत्ता नृपवधस्तपःसत्ता महर्षयः ।

शान्तिम्वयस्मिन्निघ्राः श्वमे दम इति मयो॥१॥
 तस्माद्यज्ञफलेस्तुल्यं न किंचिदिह उच्यते ।

तस्मिन्निघ्राः श्वमेति स. पाठः ॥ १०१ ॥

श्रितवन्तिलभोऽप्यायः ॥ ९३ ॥

इति मे वसते बुद्धिस्तथा चैतदसंशयम् ॥ २
 यज्ञैरिष्टा तु बहवो राजानो द्विवसवमाः ।
 इह कीर्तिं परां प्राप्य मेल्य स्वर्गमितो गताः ॥ ३
 देवराजः सहस्राक्षः कसुभिर्भूरिदक्षिणैः ।
 देवराज्यं महातेजाः प्राहवानशिलं विभुः ॥ ४
 अथो युधिष्ठिरो राजा भीमार्जुनपुत्रः सरः ।
 सद्यो देवराजेन समुत्था विक्रमेन च ॥ ५
 अथ कसारस्य नकुलो यदयामास तं कतुम् ।
 अथमेधं नरापहं राज्ञस्तस्य महात्मनः ॥ ६
 वैद्यपापन क्वाप ।
 यज्ञस्य विधिप्रम्यं वै फलं यापि नराधिप ।
 पदसः क्षुण्ण मे राजन्यपावदिह भारत ॥ ७
 पुरा शक्यस्य यजतः सर्वं कञ्चुर्हर्षवाः ।
 कत्विश्रु कर्मन्वेषेण विवते यज्ञकर्मणि ॥ ८
 हवमाने तथा नदी होवा गुणसमन्विते ।
 देवेष्वहवमानेषु स्मितेषु परमर्षिषु ॥ ९
 सुश्रवैस्तथा विप्रैः स्वागमैः सुसूतैर्नृप ।
 अधान्तैर्यापि कसुभिरप्यहवमैस्तथा ॥ १०
 आलम्बनसमये तस्मिन्पृथीक्षेण पशुपाथ ।
 महर्षयो महाराज यभुः कृपवाऽन्विताः ॥ ११
 ततो दीनान्यश्नदृष्ट्वा कपयले तपोधनाः ।
 ऊचुः शकं समायम्य नार्यं चञ्चुनिधिः क्षुमः ॥ १२
 अपरिज्ञानमेतत्ते महान्तं धर्ममिच्छतः ।
 सन्ति यज्ञे बहुमुपा विधिदृष्टाः पुरंदर ॥ १३
 धर्मोपायकस्त्वेष समारंभस्तत्र प्रभो ।
 नार्यं धर्मकृतो यज्ञो न हिंसा धर्म उच्यते ॥ १४
 आग्नेनेव ते यज्ञं कुर्वन्तु यदि चेच्छसि ।
 विधिदृष्टेन यज्ञेन धर्मोऽस्ते सुमहामन्वेष्टु ॥ १५
 यज्ञं वीचैः सहस्राक्षं त्रिवर्षपरमोषिते ।
 एष धर्मो महाशक्तं चिन्तयानोषि गम्यते ॥ १६
 क्षतकतुस्तु यज्ञानयमृषिभिरुत्तमदर्शिभिः ।
 उक्तं न प्रतिवप्राह मानमोहवर्षं वतः ॥ १७

तेषां विवादः सुमहान्शक्तवज्ञे तपसिनाम् ।
 यज्ञैः स्वागमैर्वायुषि यष्टव्यमिति भारत ॥ १८
 ये तु स्त्रिया विवादेन कपयस्तनवदक्षिणः ।
 अभिसंपाद्य शक्यस्य पद्मचक्षुर्नृपतिं वसुम् ॥ १९
 धर्मसंशयमापन्नामस्तस्य बुद्धिं महामते ।
 महाभाग कथं यज्ञेष्वापमो नृपसत्तम ।
 यष्टव्यं यष्टुभिर्मन्त्रैरसौ वीचैर्यैरिति ॥ २०
 तच्छ्रुत्वा तु वसुक्षेपामविचार्यं यत्नायतम् ।
 यथोपनीतैर्यष्टव्यमिति श्रोतान् पार्थिवः ॥ २१
 एवमुक्त्वा स नृपतिः प्रविशेद्य रक्षातलम् ।
 उक्तत्वेह वितर्कं राजशेदीनामीश्वरः प्रभुः ॥ २२
 तस्मात्त वाच्यं क्षेत्रेन बहुज्ञेनापि संशये ।
 प्रजापतिमपाह्वय स्वयंभुवपुते मभुम् ॥ २३
 तेन दद्यानि दानानि पापेनाश्रुद्रुहिना ।
 तानि सर्वान्पनादस्य नश्यन्ति विष्णुलान्पवि ॥ २४
 तस्याधर्ममद्वयस्य हिसकस्य दुरात्मनः ।
 दानेन कीर्तिर्भवति न मेल्येह च दुर्धतेः ॥ २५
 जन्माद्योपमर्तं द्रव्यमभीष्टं यो क्षयविद्वतः ।
 धर्माभिलाषी त्यजति न स धर्मफलं लभेत् ॥ २६
 धर्मवैतसिको यस्तु पापात्मा दुष्टपापमः ।
 ददाति दानं विघ्नेभ्यो लोकविधासकारणम् ॥ २७
 पापेन कर्मणा विघ्नो धर्मं प्राप्य निरद्वयः ।
 रागमोहाभितः क्षोभे कलपां गतिमश्नुते ॥ २८
 अपि क्षेत्रचतुर्दिहिं लोभमोहवर्षं वतः ।
 यज्ञं करोति भूतानि पापेनाश्रुद्रुहिना ॥ २९
 एवं सम्भवा धनं मोहाद्यो हि दद्यायमेव वा ।
 न तस्य स फलं मेल्य भुंक्ते पापघनायमात् ॥ ३०
 उच्यते भूलं फलं शाकतुदपारं तपोधनाः ।
 दानं निमग्नो दत्त्वा वराः स्वर्गान्तिं पार्थिकाः ॥ ३१
 एव धर्मो महायोगो दानं भूतदया तथा ।
 यज्ञचर्यं तथा सत्यचतुष्टयो हृतिः क्षमा ॥ ३२
 सनातनस्य धर्मस्य फलमेतत्सनातनम् ।
 श्रूयन्ते हि पुरातना विभामिवाद्यो नृपाः ॥ ३३

यदि यज्ञे पशुपत्या इति अ. पाठः अ. १३ अ. त्रिवर्षपरमो-
 षितेः पुराणैः ॥ १५ अ. वीचैः रक्षैरिति अ. पाठः अ. १५ अ.
 भाष. १५

विष्णुस्तुतौ उच्यते अ. १३ ॥

विश्वामित्रोक्तिर्यथैवं जनकस्य गृहीतवति ।
कश्चेनेनाहिमेनो न सिन्धुदीपस्य पार्थिवः ॥ ३४
एते चाम्बे न बहवः सिद्धिं परमिकां गताः ।

रूपाः सत्यैव दानैश्च न्यायचलन्धैस्तपोधनाः ॥ ३५
 वाङ्मयाः शक्तिमा वैभवाः सुहा ये चाभिरात्मनः ।
 दानधर्माभिरा सुहास्तौ सर्वे गान्तिं भारत ३६

॥ इति श्रीव्यासमुनिविरचिते श्रीमद्भगवद्गीतासु अष्टाध्याय्ये अष्टमोऽध्यायः ॥ १३ ॥

चतुर्नवतिलसोऽध्यायः ॥ ९४ ॥

बैशाखमेस कान्छेजमेसति वसुधैव कुटुम्बकम् विनैव व्यावसायिकिभिरेव बहुधर्मातिशयोक्ताः । ॥

जन्ममेव च उवाच ।
 धर्मोपदेन त्यागेन ममबन्धैर्बलि चेत् ।
 एतन्मे सर्वमाचक्ष्व कृष्णो हसि भाषितम् ॥ १ ॥
 ततोऽप्यहोरेण्युचं सङ्गदाने फलं गदत् ।
 कथितं तु मम सर्वसम्पदोत्तरसंशयम् ॥ २ ॥
 कथं हि सर्ववद्रेषु निश्चयः परमो जनेत् ।
 एतद्वदंसि मे वक्तुं निमित्तेन द्विजर्षभ ॥ ३ ॥
 वैशंपायन उवाच ।
 अथाप्युदाहरन्तीमपिशिवां पुरातनम् ।
 अवस्थस्य महामयो पुरातनपरिदम ॥ ४ ॥
 पुराजगत्स्यो महतीषा दीर्घा द्वादशवार्षिकीम् ।
 मयिनेष महाराज सर्वभूतहिरे रतः ॥ ५ ॥
 तथाशिक्षया होतार आत्मन्तये महात्मनः ।
 मूलाहारा कलाहारीषाभ्यङ्गा मरीचिकाः ॥ ६ ॥
 परिश्रुष्टिका वैषयिकाः प्रसङ्गान्तास्तथैव च ।
 यतश्चो मिथ्यवाच्य वचनैः पर्यवसिताः ॥ ७ ॥
 सर्वे प्रसङ्गवर्ण्यो विदकोषा विरेन्द्रियाः ।
 दमे क्षिताश्च सर्वे वे हिसादम्पविजिताः ॥ ८ ॥
 हृते हृदे क्षिता नित्यमिन्द्रियैश्चाप्यवाप्तिताः ।
 उपाविष्टन्त वं यज्ञं यजन्तस्ते महर्षयः ॥ ९ ॥
 यथाशक्त्या ममवता तदर्थं सङ्गुषाक्षितम् ।
 तस्मिन्तये तु यद्वचं यद्योर्ध्वं च उदाज्जगत् १० ॥
 तथा जनेर्धर्मनिर्ममहान्तः कवचः कृताः ।

एवंविधे त्वयस्तस्य वर्तमाने तथाऽग्रे ।
न वर्षे सहस्राब्धस्तदा भरतसम ॥ ११
ततः कर्मान्दरे राज्ञश्चयस्तस्य महात्मनः ।
कथेममविनिर्वाता सुनीनां भानिवात्मनाम् ॥ १२
अपस्तो नवमानोसौ दद्यात्सर्वं विमत्सरः ।
न च वर्षति पर्जन्यः कथमर्थं भविष्यति ॥ १३
सर्वं चेदं महद्दिवा सुनेर्द्वादशवर्षिकम् ।
न वर्षिष्यति देवस्य वर्षाप्तेतानि द्वादश ॥ १४
एतद्वचनाः संचिन्त्य महर्षिरस्य भीमतः ।
अगस्त्यस्मादितपसाः कर्तुमर्हन्त्यनुग्रहम् ॥ १५
इत्येवमुक्ते वचने ततोऽगस्त्यः प्रसापमान् ।
शेताय वाचय स तदा प्रसादा शिरसा सुनीन् ॥ १६
यदि द्वादशवर्षाणि न वर्षिष्यति वासवः ।
चिन्तायज्ञं करिष्यामि विधिरेव सनातनः ॥ १७
यदि द्वादशवर्षाणि न वर्षिष्यति वासवः ।
स्पर्शयज्ञं करिष्यामि विधिरेव सनातनः ॥ १८
यदि द्वादशवर्षाणि न वर्षिष्यति वासवः ।
न्यायासेनादृशिष्यामि यज्ञमेताम्यद्वतः ॥ १९
वीजयज्ञो मयाऽर्थं वै बहुवर्षसमाचितः ।
वीजैर्हितं करिष्यामि नात्र निजो भविष्यति ॥ २०
नेदं शर्पं हृया कर्तुं मम सर्वं कथंचन ।
वर्षिष्यतीह वा देवो मया वर्षं भविष्यति ॥ २१
अथवाऽभ्यर्चनामिन्द्रो न करिष्यति कामतः ।

श्रीशिवभक्तमण्डितान्तर्यामिणः ॥ १ ॥ श्रीगुरुदेव
पुण्ड्रिकान्तर्यामिणः ॥ अर्चयन्तान्तर्यामिणः
संज्ञाः ॥ ७ ॥ अन्तर्यामिणं भक्तं ॥ अन्तर्यामिणं
देवान्तर्यामिणं सर्वान्तर्यामिणः ॥ १ ॥ अन्तर्यामिणं

इत्यस्य व्यवसथान्तरात् तद्व्यतिरेकस्य तत्त्वस्य विनिर्वाहः । एवं वृत्ति-
वर्गोपेतिरेकाः ॥ १८ ॥ व्यापारस्य वृत्तिलक्षणस्य । त्वेवमस्या
वृत्तिरिति क. घटः ॥ १९ ॥

सयमिन्द्रो भविष्यामि जीवमिष्यामि च प्रजाः २२
 यो यदाहस्तस्मात्तथ स तथैव भविष्यति ।
 निक्षेपं चैव कर्तास्मि पुनः पुनरतीव हि ॥ २३
 जघेह सार्धमभ्येतु यमान्मद्रसु दुर्लभम् ।
 त्रिषु लोकेषु यथास्ति तदिदहात्मनसां सयम् ॥ २४
 दिव्यावाप्सरसां सङ्गतं सम्पत्तींश्च सकिधराः ।
 विधापयन्तु ये चान्ये सेऽप्युपासन्तु मे नमः ॥ २५
 उच्यतेऽथः कुरुन्त्यथ वसिष्ठविद्वत्सु निधत्ते ।
 सर्वं तदिह यक्षेण सयमेवोपतिष्ठतु ॥ २६
 सर्गः सर्गस्तदर्थेव परमं सयमेव तु ।
 इत्युक्ते सर्वमेवैतदभवत्तपसा मुनेः ।
 तस्य दीप्ताग्निमहत्स्वगन्तव्यस्त्वानितेजसः ॥ २७
 तत्सतो मुनयो हृष्टा ददृशुस्तपसो यतम् ।
 विस्मिता वचनं मातुरिदं सर्वं महार्थवत् ॥ २८
 प्रीताः स्त तव वाक्येन न त्विच्छामस्तपोवनम् ।
 तैरेव यौस्तुष्टाः स्त न्यायेनेच्छामहे नमः ॥ २९
 यज्ञं दीक्षां तथा होमान्वाचान्धन्मन्त्रयामहे ।

‘तपोस्तं चर्षितैर्षज्ञैर्नान्यतो मृगयामहे ॥’ ३०
 न्यायेनोपाजिताहारः स्वकर्माभिरता नमः ।
 वेदश्च ब्रह्मचर्येण न्यायतः प्रार्थयामहे ॥ ३१
 न्यायेनोपरकालं च सुदृग्भ्यो निःश्रुता नमः ।
 धर्मदृष्टैर्विधिद्वारैस्तपस्तप्तामहे नमः ॥ ३२
 भवतः सम्पत्तिश्च तु मुदिर्द्विषाविषयिणा ।
 एतामहितां यक्षेण क्ष्मास्त्वं सततं प्रभो ॥ ३३
 प्रीतास्ततो भविष्यामो यवं तु दिव्यसूतम् ।
 विराजिताः समग्रौ च सबादस्माद्भुजामहे ॥ ३४
 तथा कथयतां तेषां देवराजः पुरंदरः ।
 वयं सुमहातेजा दृष्ट्वा तस्य तपोवतम् ॥ ३५
 आसमासेष यज्ञस्य तस्यामितपराक्रमः ।
 निकामवर्षां वज्रैर्न्यो बभूव जनमेजय ॥ ३६
 प्रसादपामास च तमगस्त्यं त्रिविधधरः ।
 सयमभ्येतु राजर्षे पुरस्तुत्या बृहस्पतिम् ॥ ३७
 ततो यज्ञसमाप्तौ तानितसर्वं महासुनीम् ।
 अगस्त्यः परमप्रीतः पूजयित्वा यथानिधि ॥ ३८

॥ इति श्रीव्यासमुनिप्रणीत आध्यात्मिकदर्शने विष्णुसंहितायां चतुर्विंशोऽध्यायः ॥ २४ ॥

पञ्चमवतितमोऽध्यायः ॥ २५ ॥

वैशंपायनेन उक्तोऽध्याय इति नकुलस्य दिव्यसूक्तस्य कथनपूर्वकं तस्य नकुलस्य मातुर्विषयं प्रकाशयति ॥ १ ॥

जनमेजय उवाच ।
 कोत्तौ नकुलरूपेण शिरसा काञ्चनेन वै ।
 माह मातुषवद्राजमेतत्तृष्टो वदस्व मे ॥ १
 वैशंपायन उवाच ।
 एतत्पूर्वं न पृष्टोऽहं न चास्माभिः प्रभाषितम् ।
 श्रुत्वां नकुलो योत्तौ यथा वाक्कस्य मातुर्वी ॥ २
 आहं संकल्पयामास जगदग्निः पुरा किल ।
 होमयेत्सुक्तमापाय स्वयमेव दृढो ह ताम् ॥ ३
 तत्पथः स्थापयामास नवे भान्दे रडे छुर्वा ।
 कोत्तौ नकुलरूपेण पिठरं पर्यकर्षयत् ॥ ४

विद्यासुक्तमभिषेहं किं कुर्याद्विमिमे कृते ।
 इति संचिन्त्य दुर्मेधा पर्ययामास तत्पथः ॥ ५
 तमाह्वय वुनिः कोत्तं तैवास्व तं सुकोप इ ।
 तं तु कोपसतो राजन्मातुर्वीं मूर्तिं चास्त्रितः ॥ ६
 जितोत्तमीं मृगुमेधं सुपनो द्यतिरोपणाः ।
 लोकं निभ्वाप्रवादोर्षं यथावाऽस्मि विनिर्जितः ७
 यजे स्त्रितोऽहं स्वयं यः क्षमायति महास्वनि ।
 विभेति तपतः साधो मसाहं हव मे प्रभो ॥ ८
 जगदग्निवाच ।
 साक्षाद्दृष्टोऽसि मे कोप यच्च त्वं विगतम्बरः ।

न लिख्यमानोऽन्यथेति वा. पाठः ॥ २५ ॥ चतुर्विंशोऽध्यायः ॥ २४ ॥

पिठरं पर्यं वाचिकेति वा. पाठः ॥ ४ ॥ पञ्चमवतितमोऽध्यायः ॥ २५ ॥

पिठरं पाठः । तत्पथः वीतनादित्यर्थः । एव कोपसत्येव ।

न त्वपापकृतं मेऽयं न च मे मनुजसि वै ॥ ९
 शान्तमुदितं संकल्पः पयसोऽस्य कृतो भवः ।
 पितरस्ते महाभावास्तेभ्यो नुजस्य गन्धर्वाश्च ॥ १०
 इत्युक्तो आत्मसंवासस्तथैवान्तरधीकृतः ।
 पितृभ्यामभिषङ्गाय नमस्कृत्यमुपासतः ॥ ११
 स तान्मसादवामास आपस्यान्तो बभेदिति ।
 तैश्चाप्युक्तः क्षिपन्धर्मं शपस्यान्तमवाप्ससि ॥ १२

तैश्चोक्तो यक्षिणाम्देष्टान्वर्णनार्थं तथैव च ।
 ह्यनुत्तमानो पापस्य तं बर्हं सप्तपातदत् ॥ १३
 धर्मपुत्रमथाक्षिप्य सङ्कल्पसेन तेन सः ।
 हुक्तः आपाचतः क्रीडो धर्मो वासीदुपिष्टिः ॥ १४
 एवमेतत्तदा वृत्तं यज्ञे तस्य महात्मनः ।
 पश्यतां चापि नमस्त ननुलोऽन्तरहितस्तदा ॥ १५

॥ इति श्रीगणेशपूजायाम् आश्वमेदिकपर्वणि शत्रुघ्नोत्तरपर्वणि पञ्चमवर्तिष्ठमोऽध्यायः ॥ ९५ ॥

समाप्तमनुपीठार्पणं ।

(अथ वैष्णवधर्मपर्व ॥ ३ ॥)

पणपणतिलमोऽध्यायः ॥ ९६ ॥

पुष्टिद्वयेन कृष्णं प्रति वैष्णवधर्मोपसंहारपूर्वकं तत्पणपणार्पणं ॥ १॥ अतिशयविशेषान्पुष्टयः तत्पणपणोपसंहारपूर्वकम् ॥ २॥
 कृष्णोऽपि पुष्टिद्वयार्पणं प्रति वैष्णवधर्मोपसंहारपूर्वकं तत्पणपणार्पणं ॥ ३ ॥

जैनमेवम उवाच ।
 अश्वमेधे दुरावृत्ते केशवं केशिमुदयम् ।
 धर्मसंशयमुदित्य किमपुनरपि त्वामहः ॥ १
 वैशंपायन उवाच ।
 पश्चिमेवाश्वमेधेन यदा स्नातो पुष्टिष्ठिरः ।
 तदा राज्ञा नमस्कृत्य केशवं पुनरवधीत् ॥ २
 समदन्वैष्णवा धर्माः किंकलाः किंवापणाः ।
 किं धर्ममधिकृत्याय भवतीत्यादिताः दुरा ॥ ३
 यदि तेह्यनुग्रहाः विप्रीणि मणुसूदन ।
 ओतव्या यदि मे कृष्ण तन्मे कवय सुव्रत ॥ ४
 पवित्राः किं ते धर्माः सर्वपापप्रणाशनाः ।
 सर्वधर्मोत्तमाः शुभा भगवत्स्तनूस्त्रोदृताः ॥ ५
 बान्धुत्वा भ्रष्टा गौडो मातृहा गुफ्तव्यमाः ।
 शाकमेदी कृतघ्नश्च सुरापो भक्षविक्रयी ॥ ६
 मित्रविश्वासघाती च वीरहा भ्रूहा तथा ।
 तपोविक्रियिष्यैव दानविक्रियिष्यता ॥ ७

आत्मविक्रियिषो मृदा जीवेद्यथ विकर्मणिः ।
 पापाः शृष्टा मैकृतिका दामिका दृक्कास्तथा ॥ ८
 रसभेदकरा ये च ये च सृष्ट्वैशपातकाः ।
 हृद्भवेष्पकराश्चोरा विमा ये च पुरोहिताः ॥ ९
 निषेधहस्तिषाः श्रीमत्तथा ये पारदारिकाः ।
 एते चान्ये च पापा ये ह्युच्यन्ते तेऽपि किञ्चिन्नात् ।
 तानात्मानं सुरभेष्ट स्वज्ञकस्त ममाप्युत ॥ ११
 वैशंपायन उवाच ।
 इत्येवं कथिते देवे धर्मपुत्रेण संसदि ।
 पश्चिष्ठायास्तपोयुक्ता मुनयस्तत्तदङ्गिनः ॥ १२
 ओतुकामाः परं पुष्टं वैष्णवं धर्ममुत्तमम् ।
 तथा भागवताथैव वक्तव्यं कथयामन् ॥ १३
 पुष्टिष्ठिर उवाच ।
 तत्पणपणं भावेन पादमूलमुपागतम् ।
 यदि जानासि मां नक्तं क्षिप्रं वा सकलतत्तल ॥ १४
 धर्मशुद्धानि सर्वाणि चेत्तुमिच्छामि तत्पणः ।
 धर्मोत्कृष्टं मे देव पश्यतुग्रहभाषणम् ॥ १५

पणपणार्पणेनेति ८. पाठः ॥ ९६ ॥

धुता मे मानवा धर्मा वासिष्ठाः काम्यपालकाः ।
 धार्मीया पीतमीयाश्च तथा गोवालकस्य च ॥ १६
 पराश्वरकृताः पूर्वा वैधेयस्य च धीमतः ।
 औमा मादेश्वरधैव नन्दिधर्माश्च पावनाः ॥ १७
 ब्रह्मणा कथिता ये च कौमाराश्च धुता मया ।
 धूमासनकृता धर्माः काम्यवैश्वानरा अपि ॥ १८
 भार्गवा याज्ञवल्क्याश्च भार्गव्येयकृता अपि ।
 भारद्वाजकृता ये च वृहस्पतिकृताश्च ये ॥ १९
 कृषेय कृषिवाहोय विश्वामित्रकृताश्च ये ।
 सुमन्तुजैमिनिकृताः शाकुनेपालश्चैव च ॥ २०
 पुलस्त्यपुलहोद्गीताः पावक्रीयास्तथैव च ।
 अगस्त्यपीता मौद्गत्याः क्षाण्डिण्याः क्षुत्तथापनाः
 वालग्नित्वकृता ये च ये न सप्तर्षिभिर्यथा ।
 आपस्तम्बकृता धर्माः शङ्खस्य लिखितस्य च ॥ २१
 प्राजापत्यास्तथा चाम्या माहेन्द्राश्च धुता मया ।
 वैशाखान्वासकीयाश्च नियमककृताश्च ये ॥ २२
 नारदीयाः धुता धर्माः कापीताश्च धुता मया ।
 तथा विदुरवाक्यानि भृषोत्क्षिरसस्तथा ॥ २४
 कौश्या मृदङ्गवीताश्च सौर्या हारीतकाश्च ये ।
 ये विशङ्ककृताश्चापि कातपायाः सुवालक्यः ॥ २५
 उद्दालककृता धर्मा औशनसास्तथैव च ।
 वैशंपायनपीताश्च ये चाम्येऽप्येवमादिताः ॥ २६
 एतेभ्यः सर्वधर्मेभ्यो देव तन्मनुष्यनिस्सृताः ।
 पावनस्वात्पवित्रत्वाद्विशिष्टा इति मे मतिः ॥ २७
 तस्मादि त्वां प्रपश्य त्वज्जकस्य च केशव ।
 शुभदीपान्वरान्धर्मान्पुष्पाङ्कयश्च मेऽन्यतु ॥ २८
 वैशंपायन उवाच ।
 एवं वृष्टस्तु धर्मज्ञो धर्मपुत्रेण केशवः ।
 उवाच धर्मान्मृदुमाश्वान्धर्मपुत्रस्य हर्षितः ॥ २९
 एवं ते यस्य कौन्तेय यस्तो धर्मेषु सुवत ।
 तस्य ते दुर्लभो लोके न कश्चिदपि विजये ॥ ३०
 धर्मः श्रुतो वा दृष्टो वा कथितो वा कृतोपि वा ।

अनुमोदितो वा शशेन्द्र नयतीन्द्रपदं नरम् ॥ ३१
 धर्मः पिता च माता च धर्मो नाथः सुदृढया ।
 धर्मो भ्राता सखा चैव धर्मः स्वामी परं तथा ॥ ३२
 धर्मादर्थेय कामश्च धर्माद्भोगाः सुखाणि च ।
 धर्मादर्थधर्मैवायं धर्मात्सर्वमितिः परा ॥ ३३
 धर्मोऽयं सेवितः शुद्धत्वायते महतो भवान् ।
 धर्माद्भित्तवं देवत्वं धर्मः पावकते नरम् ॥ ३४
 यदा च क्षीयते धर्मं कालेन पुण्यस्य तु ।
 तदा संजायते बुद्धिर्धर्मं कर्तुं युधिष्ठिर ॥ ३५
 जन्मान्तरसहस्रेषु मनुष्यत्वं हि दुर्लभम् ।
 तद्वत्तापीह वो धर्मं न करोति श्रवञ्जितः ॥ ३६
 कुरित्वा ये दक्षिद्राश्च विरुषा न्यायितास्तथा ।
 परद्रेण्याश्च मूर्खाश्च न वैधर्मः कृतः पुरा ॥ ३७
 ये च दीर्घायुषः शूराः पण्डिता भोगिनस्तथा ।
 नीरीया रूपसंपन्नास्तैर्धर्मः शुद्धतः पुरा ॥ ३८
 एवं धर्मः कृतः शुद्धो नश्ये पथिमृगयाम् ।
 अधर्मं तेनैव वस्तु विधर्म्योन्मां पतत्यसौ ॥ ३९
 इदं रहस्यं कौन्तेय शृणु धर्ममनुग्रहम् ।
 कथयिष्ये परं धर्मं तव गुरुस्य पाम्दव ॥ ४०
 इहस्त्वमसि मेऽत्यर्थं प्रपन्नधापि मां सदा ।
 परमार्थमपि त्वां किं पुनर्धर्मतंदिताम् ॥ ४१
 इदं मे मानुषं जन्म कृतमात्मनि प्रापया ।
 धर्मसंस्थापनाधर्मं दुष्टानां नाशनाय च ॥ ४२
 मानुष्यं प्रापयापन्नं मे मां गृहन्त्यनङ्गया ।
 संसारान्तरादि ते मृदास्तिर्यग्भोगिभ्योनेकजः ॥ ४३
 ये च मां सर्वभूतस्य पश्यन्ति शान्तचक्षुता ।
 मज्जकास्तान्सदा शुक्तान्मत्तमीषं नयाम्यहम् ॥ ४४
 मज्जका न विनश्यन्ति मज्जका पीतकल्मषाः ।
 मज्जाक्तानां तु मानुष्ये सफलं जन्म पाम्दवा ॥ ४५
 अपि पापेभ्यश्चिरा मज्जकाः पाण्डुरन्मद्व ।
 हृष्यन्ते पातकैः सर्वैः पश्यन्मित्राभिरा ॥ ४६
 जन्मान्तरसहस्रेषु तपसा भावितान्मनाम् ।

भक्तिरूपयते दातु मनुष्याणां न संशयः ॥४७॥
 यत्र रूपं परं शुभं कृतस्त्वचले युवम् ।
 न हस्यते तथा देवैर्भक्तैर्दृश्यते कदा ॥ ४८॥
 अपरं यत्र मे रूपं प्रादुर्भावेतु हस्यते ।
 तदर्चयन्ति सर्वाभिः सर्वभूतानि पाण्डव ॥ ४९॥
 कल्पकोटिसहस्रेषु स्पर्शतेऽभागेषु च ।
 दर्शयामीह तद्गुणं यत्र पश्यन्ति मे सुराः ॥ ५०॥
 क्षित्युत्पत्त्यम्बवर्कं यो वां ज्ञात्वा पश्यते ।
 अतुष्टाभ्यामहं तं वै संसारान्मोचयामि च ॥५१॥
 अहमादिर्हि देवानां सृष्टा जगदादयो मया ।
 प्रकृतिं स्वामवष्टभ्य जगत्सर्वं सृजाम्याहम् ॥५२॥
 तमोमूर्तोहमव्यक्तो रजोमये प्रतिष्ठितः ।
 ऊर्ध्वं सध्वं विना लोभं मज्जादिस्त्वचर्षतः ॥ ५३॥
 सूर्ध्वानं मे विद्धि दिवं चन्द्रादित्यौ च लोचने ।
 मानोविर्वाङ्मनो वक्त्रं मासुतः शसनं च मे ॥५४॥
 दिशो मे बाह्वश्चाष्टौ नक्षत्राणि च भूतलम् ।
 अन्तरिक्षमुरो विद्धि सर्वभूतानकाशकम् ।
 नागो भेषाभिलाभ्यां तु घ्नममोदरमव्ययम् ॥५५॥
 पृथिवीमण्डलं षडैर्हीनार्थननैर्गुणैश्च ।
 सर्वसंभारलोकेतं पादौ मम युधिष्ठिर ॥ ५६॥
 स्थितो लोकगुणः खेज्जं दिगुपश्यामि मासुते ।
 त्रिगुणोऽग्नौ स्थितो वै तल्लिखे च चतुर्गुणः ॥५७॥
 क्षन्दाद्या मे गुणाः यत्र महाभूतेषु पञ्चतु ।
 तन्मायासंस्थितः सोऽहं पृथिव्यां पञ्चधास्थितः ॥५८॥
 अहं सप्तसर्षपैश्च सप्तसप्तदनेक्षुषः ।
 सप्तसप्तद्वयैश्च सप्तसप्तसप्तैश्च ॥ ५९॥
 पृथ्वीर्वा सर्वतः सम्पद्यत्यग्निर्यं दद्याद्युलम् ।
 सर्वभूतात्मभूतस्य सर्वव्यापी ततोऽस्म्यहम् ॥६०॥

अचिन्तयोहमनन्तोहमजरोहमजो ब्रह्म ।
 अनाद्योऽहमवप्योहमप्रमेयोहमव्ययः ॥ ६१॥
 निर्गुणोऽहं निगुहात्मा निर्द्वन्द्वो निर्बन्धो नृप ।
 निष्कलो निर्बिक्रतोऽहं निदानमसृज्यस्तु ॥ ६२॥
 सुधा चाहं स्रधा चाहं स्वाहा चाहं नराधिप ।
 केवला तपसा चाहं भूतशर्म चतुर्विधम् ॥ ६३॥
 क्षेत्रपातेर्गुणवद्धा भारवाम्यात्ममायया ।
 चातुराश्वमधमोऽहं चातुर्दोषफलाशनः ।
 चतुर्भुजश्चतुर्पद्मश्चतुराश्वमभावनः ॥ ६४॥
 संहृताहं जगत्सर्वं कृत्वा वै गर्भमात्मनः ।
 क्षयामि दिम्बबोगेन प्रलयेषु युधिष्ठिर ॥ ६५॥
 सहस्रमुपपश्यन्तां जगतीं रात्रिं महार्पणे ।
 स्थित्वा सृजामि भूतानि जह्मामि स्थिराणि च ॥ ६६॥
 कल्पे कल्पे च भूतानि संहरामि सृजामि च ।
 न च मां ताभिः जानन्ति मायया मोहितानि मे ॥ ६७॥
 मम वैष्णव्यकारस्य भार्गवत्वस्य स्थित्यशः ।
 वधान्मन्त्रस्य दीपस्य गतिर्नैवोपलभ्यते ॥ ६८॥
 न तदस्ति कचिद्राजन्यवादे न प्रतिष्ठितः ।
 न च तद्विषये भूवं नमि यत्र प्रतिष्ठितम् ॥ ६९॥
 वाचमित्रं बनेह्वरं स्रुतं सूक्ष्मविदं जगत् ।
 जीवभूतोऽहं तस्मिन्मात्मनाथं प्रतिष्ठितः ॥ ७०॥
 किंचात्र बहुलोकेन सत्यमेतद्विनीमि ते ।
 यद्वत् पञ्चविष्यच्च तत्तत्परमहमेव तु ॥ ७१॥
 मया सृष्टानि भूतानि भ्रमवानि च मारुत ।
 मायेव न विजानन्ति मायया मोहितानि वै ॥ ७२॥
 एवं सर्वं जगदिदं सदेवासुरमातृपदम् ।
 मयः प्रभवते राजन्मव्येन प्रविलीयते ॥ ७३॥

॥ इति श्रीमन्नारायणे आचमयेनिकर्षणेनैष्णवधर्मधर्मणि पञ्चविंशतितमोऽध्यायः ॥ ९६ ॥

सप्तमचतितमोऽध्यायः ॥ ९७ ॥

हृत्मेव युधिष्ठिरंति चातुर्वर्ण्यधर्मनिरूपणम् ॥ १ ॥

वैशंपायन उवाच ।
 एवमात्मोद्भवं सर्वं जगदुद्दिश्य केदवः ।

धर्माग्न्यर्मात्मजस्यायं सुव्यानवचनस्तनुः ॥ १॥
 क्षुद्र पाण्डव तत्त्वेन पवित्रं पापनाशनम् ।

कथ्यमानं मया दुष्पं धर्मशास्त्रफलं महत् ॥ २
 यः शुचिर्भूति शुचिर्भूता एकचित्तलोचनः ।
 स्वर्गं यस्तस्मादुष्पं धर्मं ज्ञेयं शुचिष्ठिर ॥ ३
 अद्यान्तस्थ तस्मै यत्पार्थ पूर्वसंचितम् ।
 विनश्यत्याहु तत्सर्वं महत्कस्तु विशेषतः ॥ ४
 वैशंपायन उवाच ।
 एवं श्रुत्वा तवः दुष्पं सत्यं केशवमावितम् ।
 महत्कर्मनतो भूत्वा चिन्तयन्तोऽहुर्यं परम् ॥ ५
 देवमर्कपयः सर्वं बन्धनान्तरतस्तथा ।
 भूता यज्ञप्रहासैव शुश्रूषा ब्रजपालाश्च ॥ ६
 बालसित्पा महारत्नानो योयिनस्तत्त्वदर्शिनः ।
 तथा भागवताश्चापि पञ्चकालज्ञपासकाः ॥ ७
 कौतूहलसमाविष्टाः ग्रहोन्निवमानसाः ।
 श्रोतुकामाः परं धर्मं वैष्णवं धर्मशासनम् ।
 हृदि कर्तुं न तद्व्यर्थं प्रवेष्टुः शिरसा नताः ॥ ८
 तस्मान्वाहुरदेवेन दष्टान्दिम्येन चक्षुषा ।
 विवृकपापानालोक्य ब्रह्मन्म शिरसा हरिम् ।
 पश्यन्त केशवं धर्मं धर्मपुत्रः मत्पापवान् ॥ ९
 शुचिष्ठिर उवाच ।
 कीदृशी ब्राह्मणस्याथ श्रविषस्यापि कीदृशी ।
 वैश्यस्य कीदृशी देव वतिः शूद्रस्य कीदृशी ॥ १०
 कथं बन्धेत पापेन ब्राह्मणस्तु यमालये ।
 श्रविषो नाथ वैश्यो ना शूद्रो ना बन्धते कथम् ।
 इत्युक्तमर्कस्तं ब्रूहि लोकनाथ ममोस्तु ते ॥ ११
 वैशंपायन उवाच ।
 शूद्रोऽथ केशवो श्रेष्ठं धर्मपुत्रेण धीमता ।
 उवाच संसारमतिं चातुर्वर्ण्यस्य कर्मजात् ॥ १२
 मन्वानुवाच ।
 शृणु वर्णकर्मैवैव धर्मं धर्मभृता वर ।
 नास्ति विधिवत्तद्वैद्य ब्राह्मणस्य तु दुष्कृतम् ॥ १३
 शिखायज्ञोपवीता ये सम्भ्या ये चाशुशास्त्रे ।
 वैध पुण्यादुतिः प्राप्ता विधिवत्तद्वैद्ये च ये ॥ १४
 वैश्वदेवं च ये चक्रुः पूजयन्त्यदिधीयं ये ।
 नित्यं साध्यायशीलाश्च जपयज्ञपराश्च ये ॥ १५

साध्यायशीलाश्च शूद्रभोजनवर्जिताः ।
 संभ्याशुविद्युक्ताश्च शूद्रान्निरताश्च ये ।
 पञ्चपञ्चपरा ये च वेदप्रतिज्ञासुपासके ॥ १६
 दहन्ति दुष्कृतं तेषां ह्यपमानास्त्रयोऽयम् ।
 नष्टदुष्कृतकर्माणो यस्तल्लोके जनन्ति ते ॥ १७
 यस्तल्लोके पुनः कर्म गन्धर्वैर्महापातकैः ।
 उद्रीयमानाः प्रपतैः पूज्यमानाः सर्वज्ञाः ।
 यस्तल्लोके प्रमोदन्ते पातकाभूतसंश्रयम् ॥ १८
 श्रविषोपि क्षितौ राज्ये सधर्मपरिहासकः ।
 सम्पन्नतयाः पालयिता यज्ञान्निरतः सदा ॥ १९
 यज्ञदानरतो धीरः शूद्रान्निरतः सदा ।
 शास्त्रानुसारी तत्त्वज्ञः यज्ञाकार्यपरायणः ॥ २०
 विप्रैर्यः कथमनो नित्यं भूत्यानां भरते स्तः ।
 सत्यसन्धः शुचिर्नित्यं लोभहर्षविचरितः ।
 श्रविषोऽप्युत्तमं याति गतिं देवनिषेविताम् ॥ २१
 तत्र दिव्याप्सरोभिस्तु गन्धर्वैश्च विशेषतः ।
 सेव्यमानो महातेजाः कीदृशो शक्रपुत्रितः ॥ २२
 चातुर्वर्णानि वै विश्वत्कीदृश्या तत्र देवतम् ।
 इह मातृप्सलोके तु चातुर्वर्दी क्षितौ भवेत् ॥ २३
 कृषिभोचान्निरतो धर्मान्निषेपयत्तरः ।
 दानधर्मैरपि निरतो विप्रशुश्रूषकलाया ॥ २४
 सत्यतन्धः शुचिर्नित्यं लोभहर्षविचरितः ।
 कष्टः सदाश्निरतो हिताद्रोदविनर्जितः ॥ २५
 पवित्र्यर्माश्चतुर्जम्बी देवब्राह्मणपूजकः ।
 वैश्यः स्वर्गतिमाप्नोति पूज्यमानोऽप्यसुरगैः ॥ २६
 चातुर्वर्णानि वै विश्वत्कीदृश्या दक्ष पञ्च च ।
 इह मातृप्सलोके च राजा भवति वीर्यवान् ॥ २७
 सुवर्णकोट्यः पञ्चाशद्भुजानां च श्रवं तथा ।
 इत्यन्तरधर्मपुक्तो महाभोगांश्च सेवते ॥ २८
 जपायामपि वर्णानां श्रुश्रूषानिरतः सदा ।
 विशेषतस्तु विप्राणां दासयज्ञस्तु विष्ठति ॥ २९
 जपाचितप्रदाता च सत्यशीलतमनितः ।
 सुवदेवार्चनरतः परदारविचरितः ॥ ३०
 परदीप्तमहत्सर्वैश्च भूतवर्गं विनर्ति यः ।

सुहोपि सर्वमाप्नोति जीवान्नामभयमदः ॥ ३१
 स स्वर्गलोके कीर्तित्वा वर्षकोटिं महातपाः ।
 इह मातुषलोके तु वैश्यो धनपतिर्भवेत् ॥ ३२
 एवं धर्मात्परं नास्ति महतींश्वरसौख्यम् ।
 न च धर्मात्परं किञ्चित्पापकर्मण्यपोहनम् ॥ ३३
 तस्माद्धर्मः सदा कार्यो मातुष्यं प्राप्य दुर्लभम् ।
 न हि धर्मात्परकान्तां लोके किञ्चन दुर्लभम् ॥ ३४
 स्वर्गपुत्रविहितो धर्मो यो वसोह नोत्तर ।
 स तेन धनपतेत्यायं सम्प्रवाचरितेन च ॥ ३५
 सहर्षं यज्ञपेत्कर्म न तस्याप्यर्थं हि केनचित् ।
 स ह्य वत्स धर्मो हि तेन सिद्धिं स यच्छति ॥ ३६
 विगुणोपि सधर्मस्तु वापकर्म व्यपोहति ।
 एवमेव तु धर्मोपि धीमते पापवर्धनात् ॥ ३७
 सुधिष्ठिर उवाच ।
 मगधन्देवदेवेश भोतुं कीदृहलं हि मे ।
 ह्यमस्याप्यनुभवापि भवशुद्धी यथाकनम् ॥ ३८

मगधातुनाच ।
 शत्रु पापिनं तत्पुत्रं धर्मस्तुल्यं सन्नातनम् ।
 दुर्निष्ठपतनं नित्यं तत्र मया महातपनाः ॥ ३९
 पथेन शीतमुदकमुष्णेन बहुना हृतम् ।
 मनेषु तत्क्षमातुष्यं शीतलं च विनश्यति ॥ ४०
 पयोषां वा मनेदस्यं शीतेन बहुना हृतम् ।
 शीतलं च मनेत्सर्वमुष्णतनं च विनश्यति ॥ ४१
 एवं च यज्ञपेद्वरि ह्युक्तं वाऽपि दुष्कृतम् ।
 तदस्यं क्षपयेच्छीर्षं नात्र कार्यं निचारणा ॥ ४२
 समत्वे सति राजेन्द्र तयोः सुकृतपापयोः ।
 गृहितस्य भवेद्गृहिः कीर्तितस्य भवेत्क्षयः ॥ ४३
 कृपापनेनातुतापेन प्रायः प्रायं विनश्यति ।
 तथा कुतस्तु राजेन्द्र सर्वो नश्यति मानद ॥ ४४
 तामुभौ गृहितौ सम्मग्नद्विं बालो न संशयः ।
 तस्मात्सर्वप्रसक्तेन न प्रायं गृह्येद्द्वयः ॥ ४५
 तस्मादेतत्प्रसक्तेन कीर्तयेत्प्रयत्नकारणात् ।
 तस्मात्सर्वावैरेतप्रायं नित्यं धर्मं च गृह्येत् ॥ ४६

॥ इति जीवन्मुक्ताभारते आश्वमेधिकर्तव्ये वैष्णवचरितार्थे सत्तन्वयितमोऽध्यायः ॥ ९७ ॥

अष्टमवतितमोऽध्यायः ॥ ९८ ॥

कृष्णोऽपि सुविचिरीकृतिः कर्मदानकीर्तिमान् । वैष्णवचरितार्थकर्मकथनम् ॥ १ ॥ अतः प्राप्यतः सावित्रकथनद्विकथनपूर्वकं
 कथनकथनं वैष्णवचरितार्थकथनम् ॥ २ ॥ अतः दानकथनकथनकथनकथनम् मातुष्यमतिमातुष्यमति ॥ ३ ॥

वैशंपायन उवाच ।
 एवं श्रुत्वा वचस्तस्य धर्मपुत्रोऽप्युत्तमः तु ।
 प्रपञ्च पुनरप्यन्यं धर्मं धर्मात्मजो हरिम् ॥ १
 तथा च कति जन्मानि तथा दानानि कानि च ।
 तथा च जीवितं केन नराणां पुरुषोत्तम ॥ २
 कीदृशास्तु सवस्मास्तु दानं दत्तं वनादेन ।
 इह लोकेऽप्युपवर्ति तुल्यः पुरुषोत्तम ॥ ३
 गर्भस्यः किं समभाति किं वानरे वाऽपि केचन ।
 यौवनस्येऽपि किं कृष्य वार्धके वाऽपि किं भवेत् ४
 सावित्रं कीदृशं दानं राजसं कीदृशं भवेत् ।
 वामनं कीदृशं देव तर्पयिष्यति किं प्रभो ॥ ५
 उत्तमं कीदृशं दानं तेषां वा किं फलं भवेत् ।

किं दानं नयति कूर्ध्वं किं गतिं मध्यमां नयेत् ।
 गतिं जघन्यामथवा देवदेव भवीति मे ॥ ६
 एतदिच्छामि विज्ञातुं परं कीदृहलं हि मे ।
 तदीयं वचनं सर्वं पुण्यं च मधुमदन ॥ ७
 वैशंपायन उवाच ।
 एवं धर्मं प्रयत्नेन पृष्टः पाण्डुतुतेन वै ।
 उवाच पातुदेवोऽयं धर्मान्धर्मोत्तमस्तु तु ॥ ८
 मगधातुनाच ।
 शत्रु राजन्वधान्वायं वचनं तथ्यमुत्तमम् ।
 कथ्यमानं मया तुभ्यं सर्वपत्तन्वयोहनम् ॥ ९
 तथा च दश जन्मानि वत्सविर च नराधिप ।
 दद्याद्दानानि पञ्चाशत्सञ्ज्ञैव च यथाकनम् ॥ १०

वृथा च जीवितं येषां ते च यद् परिकीर्तिताः ।
 अतुल्यमेव वक्ष्यामि तानि सर्वानि पापिणि ॥ ११
 धर्मज्ञानां वृथा जन्म कुन्वानां पापिनां तथा ।
 वृथा पापं च वेदश्रान्ति परदारस्ताव ये ।
 पाण्डवेदकृता ये च ये च यस्तुः सत्यवर्जिताः ॥ १२
 सुष्टमश्नाति यथैकः शिवयमानैस्तु दान्धवैः ।
 पितरं मातरं चैव उपाध्यायं गुरुं तथा ।
 मातुलं मातुलानीं च यो निहन्त्याच्छयेत वा ॥ १३
 ब्राह्मणधैर्यं यो भूत्वा सन्ध्योपासनवर्जितः ।
 निस्त्रातो निस्त्रयधैर्यं शूद्राचारमभ्युदितः ॥ १४
 मम वा शंकरस्ताव ब्रह्मणो वा सुविष्टिर ।
 अथवा ब्राह्मणानीं तु ये न वक्ता नराधमाः ।
 वृथावन्मान्धवैतेषां पापिनां विविध पाण्डव ॥ १५
 अथहृयाऽपि यद्वचमवमानेन वाऽपि यत् ।
 तंमार्थमपि यदत्तं यत्पापघ्निदहत्तं यत् ॥ १६
 शूद्राचाराय यदत्तं वदन् वायुकीर्तितम् ।
 शेषशुक्तं तु यदत्तं यद्वचमनुशोभितम् ॥ १७
 तंमार्जितं च यदत्तं यथ काश्यपमुत्तार्जिवम् ।
 ब्राह्मणस्यं च यदत्तं वीर्येणाभ्यार्जितं च यत् ॥ १८
 जमिष्ठस्ताहृतं यत्तु यदत्तं पतिते द्विजे ।
 निर्मलाभिहृतं यत्तु यदत्तं सर्वचापकैः ॥ १९
 माल्यैस्तु यदत्तं दानमाकलयतिरैव यत् ।
 यदत्तं शैलीवीर्यैः शशुराननुवर्तिने ॥ २०
 यद्ग्रामवाचकहृतं यत्कृतमहृतं तथा ।
 उपपातकित्ते यदत्तं वेदनिकविषे च यत् ॥ २१
 क्षीयिताय च यदत्तं यदत्तं राजसेविने ।
 गणकाय च यदत्तं यथ करणिकाय च ॥ २२
 हृषलीपतये यदत्तं यदत्तं शम्भुजीविने ।
 सुतकाय च यदत्तं न्यालयादिहृतं च यत् ॥ २३
 सुरोहिताय यदत्तं चिकित्सकहृतं च यत् ।
 यद्भगिर्कर्मिणे यदत्तं छत्रमधोपजीविने ॥ २४
 वल्गुद्विजीविने यदत्तं यथ देवलकाय च ।
 देवद्रव्यादिने यथ यदत्तं चित्रकर्मिणे ॥ २५
 रक्षोपजीविने यदत्तं यथ बाहोपजीविने ।

सेवकाय च यदत्तं यदत्तं ब्राह्मणानुजे ॥ २६
 अदेविने च यदत्तं दत्तं बाहुषिकाय च ।
 यदनाचारिणे यदत्तं यत्तु दत्तमनस्ये ॥ २७
 असन्ध्योपासिने यदत्तं वल्गुद्विग्रामभासिने ।
 यन्मिथ्यालिङ्गिने यदत्तं दत्तं तर्वादिने च यत् २८
 नास्तिकाय च यदत्तं धर्मनिकविषे च यत् ।
 पराकाय च यदत्तं यदत्तं कूटसाक्षिणे ॥ २९
 शमहृष्टाय यदत्तं दानं पापिवशुदय ।
 वृथा भवति तत्सर्वं नात्र कार्या विचारया ॥ ३०
 विद्यायामधरा एवे लोहपा ब्राह्मणाधमाः ।
 नात्मानं तारयन्त्येते न दातारं सुविष्टिर ॥ ३१
 एतेभ्यो दक्षमात्राणि दानानि सुबहून्धयि ।
 वृथा भवन्ति राजेन्द्र भसन्पात्राहृतिर्वया ॥ ३२
 एतेषु यत्कलं किञ्चित्त्रिविधं कर्मचर ।
 राक्षसाय पिशानाथ तद्विलुप्तमिदं दर्शितः ॥ ३३
 वृथा वेतामि दक्षामि कथितानि समासतः ।
 जीवितं तु वृथा येषां तस्यैव तु सुविष्टिर ॥ ३४
 ये मां न प्रतिपद्यन्ते शूद्रं वा नराधमाः ।
 ब्राह्मणान्वा महीदेवान्पृथा जीवन्ति ते नराः ॥ ३५
 हेतुशक्तेषु ये सक्ताः कूटदृष्टिपमाश्रिताः ।
 देवाश्विन्दन्यनाचारा वृथा जीवन्ति ते नराः ३६
 कुशलैः कृतज्ञाश्चापि पठिन्वा ये नराधमाः ।
 निष्ठाश्विन्दन्ति पक्षांशं वृथा जीवन्ति ते नराः ३७
 ये दुर्गा वा कुबारे वा वापुमयि जलं रमिन् ।
 पितरं मातरं चैव गुरुमिन्द्रं निष्ठाकरम् ।
 मुदा भिन्दन्त्यनाचारा वृथा जीवन्ति ते नराः ३८
 विषयाने यने यस्तु दानधर्मविशेषितः ।
 गृष्टमश्नाति यथैकी वृथा जीवति सोऽपि च ॥ ३९
 वृथा जीवितमाख्यातं दानकालं मयीमि ते ॥ ४०
 तमोनिनिष्ठचित्तेन दत्तं दानं तु यत्नेत् ।
 तदस्य फलमश्नाति नरो गर्भगतो यत् ॥ ४१
 ईर्ष्यामत्सरसंप्रसूतो हंमर्ष्य चायैकधरात् ।
 ददाति दानं यो मर्त्यो बालमाने तदक्षुते ॥ ४२
 मोक्तुं योगमशक्नुस्तु स्यादपिनिः पीडितो मृक्षम् ।

ददाति दानं यो बल्यो हृदमात्रे तदभ्युते ॥ ४३
 भद्रायुक्तः शुचिः क्षालः प्रसभेन्द्रियमानसः ।
 ददाति दानं यो बल्यो चौर्येण स तदभ्युते ॥ ४४
 अर्थं नीत्वा तु यदानं भक्त्या पात्रे प्रदीयते ।
 तत्सर्वकालिकं विद्धि दानमात्रपान्थिकम् ॥ ४५
 राजसं सारिकं चापि रामसं च शुचिष्ठिर ।
 दानं दानकलं चैव यतिं च विविधां शृणु ॥ ४६
 दानं दातव्यमित्येव यतिं कृत्वा द्विजस्य वै ।
 उपकारयितुं कदापि यदपि सारिकम् ॥ ४७
 श्रोत्रिणां दरिद्रांश्च बहुभूत्वाय पाण्डव ।
 दीयते कल्पहृष्टेन तस्मात्पि कुरुदाहृतम् ॥ ४८
 वेदाधरविहीनाश्च यत्तु पूर्वोपकारिणे ।
 सत्तुह्ययं च यदर्थं तद्दानं राजसं स्पृहम् ॥ ४९
 संवन्धिने च यदर्थं प्रमत्ताय च पाण्डव ।
 फलार्थिभिरपात्राय तद्दानं राजसं स्पृहम् ॥ ५०
 वैभवेनविहीनाश्च दानमश्रोत्रिणां च ।
 दीयते तस्करायापि तद्दानं तामसं स्पृहम् ॥ ५१
 सरोपमयपूवं च केशयुक्तमवधृष्य ।
 सेवकाय च यदर्थं तत्तामसमुदाहृतम् ॥ ५२
 देवाः पितृवपाश्चैव ह्यनयथाश्रयस्ताथा ।
 सारिकं दानमभन्ति तुष्यन्ति च नरेभ्यः ॥ ५३
 दानवा दैत्यसङ्घाश्च प्रजा यक्षाः सराङ्गताः ।
 राजसं दानमभन्ति यक्षिणं पितृदेवतैः ॥ ५४
 पिशाचाः प्रेतसङ्घाश्च कम्बला ये मलीमताः ।
 तामसं दानमभन्ति यतिं च विविधां शृणु ॥ ५५
 सारिकस्त्रिणां तु दानानाहुषमं फलमभ्युते ।
 मध्यमं राजसानीं तु कामसानीं तु यथिमम् ॥ ५६
 अभिगम्योचनीतानां दानानाहुषमं फलम् ।
 मध्यमं तु समाहूय यथमर्थं पात्रेते फलम् ॥ ५७
 अवाधितप्रदाता यः स यतिं पतिवृत्तयाम् ।
 समाहूय तु यो दद्यान्मध्यमां स यतिं वरेज् ॥
 यत्तिलो यथ वै दद्याज्जयन्तां स यतिं वरेज् ॥ ५८
 उच्यते दैविकी तेषां मध्यमा मातृप्रीतिं यतिः ।
 यतिर्वैष्णवा दिव्यं तु यतिरेवा विवा इष्टता ॥ ५९

पात्रभूतेषु विभेसु संस्तितेष्वपि दानेषु ।
 यत्तु निक्षिप्यते दानमध्यमं संप्रदीतिवत् ॥ ६०
 श्रोत्रिणां दरिद्राणां भक्त्यं कुरु यथिव ।
 समुद्रानां द्विजादीनां कुर्यात्सेवां तु रक्षणां ॥ ६१
 दरिद्रान्पिचदीनांश्च प्रदानैः सुष्ठु पूजय ।
 अश्रुस्त्रीपथैः कार्यं नीत्यस्य किमप्यर्थैः ॥ ६२
 यार्थं प्रतिव्रदीकानं प्रदातुमशक्यते ।
 प्रतिव्रदीतुर्परेषुष्यं प्रदातामप्यपि सत् ॥
 तस्मादानं सदा कार्यं परत्र हितमिच्छता ॥ ६३
 वेदविद्याभ्यासेषु सदा ब्रह्मात्मवर्जितेषु ।
 ज्योतेन विप्रात्मन्ये महादानमयो निधिः ॥ ६४
 येषां दाराः यतीधन्ये सहस्रसैन्ये संवनम् ।
 हुक्तसेवस्य भक्तस्य तापिमध्यम पाण्डव ॥ ६५
 ज्ञानमयं तु निराशानि न कर्तव्यानि भारत ।
 कुतश्चि सुदरिद्राणि तेषामाद्या इता मयेत् ॥ ६६
 मज्जता ये नरश्रेष्ठ मज्जता मत्सरायणाः ।
 मयाधिनो मयिपमास्तन्यपत्नेन पूजयेत् ॥ ६७
 तेषां तु पावनवागार्हं नित्यमेव शुचिष्ठिर ।
 उभे सन्त्येऽपि तिष्ठामि ह्यस्मकं तद्गर्तं मम ॥ ६८
 तस्मादष्टाङ्गं सत्त्वं मज्जकैर्वातकर्मभिः ।
 सन्त्याकाशे तु जगन्मयं सर्वतः चात्मसुदृढये ॥ ६९
 अन्येषामपि विप्राणां किलिबं हि विजययति ।
 उभे सन्त्येऽपि पालीत तस्माद्विप्रो विशुद्धये ॥ ७०
 दैवे आद्रेषि विप्रः स विशोकम्योऽस्तुमुत्तमा ।
 सुशुभितस्तु यः आद्रे दहत्यग्निविन्धनम् ॥ ७१
 नास्ते मानवो यमो वेदाः साक्षाभिक्रियतम् ।
 आह्वयितवानि चत्वारि न हन्तव्यानि हेतुभिः ७२
 न ब्राह्मणान्परीक्षेत दैवे कर्मणि यमविद् ॥
 मज्जाम्भनेत्परीक्षादो ब्राह्मणानां परीक्षणे ॥ ७३
 ब्राह्मणानां परीक्षादं यः कुर्वीत नराधमः ।
 रासमानां ह्युनां योनिं गच्छेत्पुनश्चकः ॥ ७४
 अर्थं दामोति निन्दित्वा परीक्षादासकरो मयेत् ॥
 कुम्भिर्भवत्यभिनवास्त्रीदो भवति मत्सराह् ॥ ७५
 दुर्हंता वा सुदृष्टा वा प्राकृता वा सुसंस्कृताः ।

ब्राह्मणा नावमन्त्रेणा भक्त्यश्रया इवावयः ॥७६॥
 क्षयिषं चैव सर्पं च ब्राह्मणं च बहुधुतम् ।
 नावमन्त्रेण मेधावी कुशानपि कदाचन ॥ ७७॥
 एतथर्वं हि वृष्यं निर्देहेदयमानितम् ।
 तस्यादेवत्वमश्वेन नावमन्त्रेण बुद्धिमान् ॥ ७८॥
 तथा सर्वाश्ववस्यासु पावको दैवतं महत् ।
 तथा सर्वाश्ववस्यासु ब्राह्मणो दैवतं महत् ॥ ७९॥
 व्यङ्गाः काषाण्य कुङ्कुम्य वामनाश्लाक्षेय च ।
 सर्वे दैवे विभोक्तव्या ध्यामिथा वेदचारणैः ॥८०॥
 मन्त्रं नोत्पादयेत्तेषां न चारिष्टं समाचरेत् ।
 मन्त्रप्रहरणा विप्रा न विप्राः शस्त्रपाणयः ॥ ८१॥
 मन्त्रानां मन्त्रि ते शस्त्रमन्त्रेणैव इवाधुरात् ।
 ब्राह्मणो हि महदैवं जातिमाशेष जायते ॥ ८२॥
 ब्राह्मणः सर्वभूतानां धर्मकोशस्य गुप्तये ।
 किं पुनर्ये च कौन्तेय सन्ध्यां नित्यमुपासते ८३॥
 यस्यास्तेन सम्भवन्ति इत्यानि विदिवौकसः ।
 कप्यानि चैव वितरः किं भूतमधिकं ततः ॥८४॥
 उत्पत्तिरेव विप्रस्य मूर्तिर्धर्मस्य शाश्वती ।
 स हि धर्माधिगुप्तयो ब्रह्मभुवाय कल्पते ॥ ८५॥
 स्वमेव ब्राह्मणो ह्येवं स वस्ते स्वे ददाति च ।
 आहूयंस्याद्ब्राह्मणस्य भुञ्जते दीपरे वनाः ।
 तस्याचे नावमन्त्रेणा ब्रह्मका हि द्विजाः सदा ८६॥
 आत्पकोपनिषदि चे तु पश्यन्ति मां द्विजाः ।
 निगूढं निष्कलालसं गान्धर्वसेन पूजय ॥ ८७॥
 स्वयं हि वा प्रवासे वा दिवारात्रमवापि वा ।

अद्वया ब्राह्मणाः पूज्या ब्रह्मका ये च पाण्डव ८८॥
 नास्ति विप्रसर्वं दैवं नास्ति विप्रसमो गुरुः ।
 नास्ति विप्रात्परो बन्धुर्वस्ति विप्रात्परो मिथिः ॥
 नास्ति विप्रात्परं वीर्यं न पुण्यं ब्राह्मणात्परात् ।
 न खल्विषं परं विप्राय द्विजात्पावनं परम् ।
 नास्ति विप्रात्परो धर्मो नास्ति विप्रात्परा गतिः ॥
 पापकर्मसमाधिर्न वस्तुनं नरके नरम् ।
 शायते पात्रमप्येकं पात्रभूते तु तद्विजे ॥ ९१॥
 ब्राह्मणित्वाद्यो ये च शान्ताः शूद्राश्चार्थिदाः ।
 मामनैवन्ति ब्रह्मकालेभ्यो दक्षमिहाश्रयम् ॥९२॥
 प्रदानं पूजितो विभो नन्दितो वापि संस्कृतः ।
 संभाषितो वा रक्षो वा ब्रह्मको दिवमुच्यते ९३॥
 ये पठन्ति नमस्तानि ध्यायन्ति पुनरास्तु माम् ।
 स शान्तश्शुद्धा च दद्या च नरः पापैः प्रमुच्यते ९४॥
 ब्रह्मका महत्तमाणा बह्वीता मत्परायणाः ।
 वीजयोनिविशुद्धा ये भोजिषाः संपतेन्द्रियाः ।
 शूद्राभिरिता निर्ले मे पुनन्तीह दर्शनम् ॥९५॥
 सर्वं नीत्वा विद्येण दानं तेषां सुद्वेष्य ।
 निषावयेतु वज्रव्या तदानं कोटितंभित् ॥९६॥
 जाग्रतः स्वप्नो वापि प्रवासेषु सुद्वेष्य ।
 हृदये न वषस्यापि यस्य विप्रस्य जाग्रतः ॥९७॥
 स पूजितो वा रक्षो वा सृष्टो वापि द्विजोत्तमः ।
 संभाषितो वा रत्नेन्द्र गुनास्तेन नरं सदा ॥९८॥
 एवं सर्वाश्ववस्यासु सर्वदानानि पाण्डव ।
 ब्रह्मकेभ्यः प्रदद्यानि स्वर्गमार्गपदाणि वै ॥ ९९॥

॥ इति श्रीमन्महाभारते आश्वमेधिकपर्वणि वेत्तावर्णनपर्वणि अष्टमविंशोऽध्यायः ॥ ९८ ॥

एकोनशततमोऽध्यायः ॥ ९९ ॥

कृत्वेन वृषिर्हितोऽस्ति वीजयोभ्योः शुद्धशुद्धिमिकल्पम् ॥ १ ॥ तथा पापवीन्विजाकुलमैव ॥ २ ॥ ब्राह्मणवद्विजयो-
 कल्पम् । ब्राह्मणमन्त्रेणैव नारकमातनाकुपणम् ॥ ३ ॥

वैशंपायन उवाच ।
 सुत्वेवं सात्त्विकं दानं राज्यं तानसं तथा ।
 वृष्यवृष्यमस्तेन गतिं कर्तं वापि वृष्यवृष्यम् ॥१॥
 अविदुः प्रहृष्टासा वृष्यं धर्माभूतं पुनः ।

वृषिष्ठिरो धर्मतः केवलं पुनरवन्ति ॥ २ ॥
 वीजयोनिविशुद्धानां लक्ष्यानि वदस्व मे ।
 वीजद्वेषेण लोकेषु जायन्ते च कथं नराः ॥ ३ ॥
 जापारदोषं देवेशं वक्तुमर्हस्यशेषतः ।

ब्राह्मणानां विशेषं च सुगन्धोपौ च केशव ॥ ४
 चातुर्लभ्यस्य कृत्स्नस्य वर्तमानाः प्रतिग्रहे ।
 केन विना विशेषेण तस्मै तारयन्ति च ।
 एवान्कयव देवेश त्वज्जलस्य नमोस्तु ते ॥ ५
 अथवायुनाच ।
 ननु राजन्वधाशुचं वीजयोनिं शुभाशुबन् ।
 केन विवृति लोकोपं विनश्यति च पाण्डव ॥ ६
 अविद्युतवज्रचर्मो यस्तु विप्रो नथापिचि ।
 स बीजं नाम विशेषं तस्य बीजं ह्यनं भवेत् ॥ ७
 कन्या चाश्रययोनिः स्यात्कृत्नीना पितृचातुः ।
 ब्राह्मादिषु विवाहेषु परिणीता यथापिचि ।
 सा प्रशस्ता वराहोहा तस्या योनिः प्रशस्तये ॥ ८
 मनसा कर्मणा वाचा वा भवेत्स्वैरनुकम्पम् ।
 योनिस्तस्या नरभेष्ट गर्भाधानं न चार्हति ॥ ९
 स्त्रैरिष्या यस्तु वाचात्मा संतानार्थमिदृश्वति ।
 स कुलान्पातयत्साशु दक्षपूर्वाभ्युदयावत् ॥ १०
 दृष्टोनी तु चो मोहाद्रेतः सिञ्चति मृदवीः ।
 वज्रेतया समुत्पन्नाः पलङ्गविदपि द्विजः ।
 साधुभिः स बहिष्कार्यः अथाक इव वार्धितः ॥ ११
 कर्मणा मनसा वाचा वा भवेत्स्वैरचारिणी ।
 सा कुलघ्नीति विशेषेण तस्यां आतः अपाचकः ॥ १२
 दैवे पित्र्ये तथा दाने भोजने सहभाषणे ।
 धन्ये स्रष्टृसंपन्ने न योस्या दृष्टोनिजाः ॥ १३
 न तस्मादृष्टोन्वां तु नर्ममुत्पादनेदुषः ।
 मोहेन कुरुते यस्तु कुलं हन्ति त्रिबुधम् ॥ १४
 कानीनथ सहोदथ तपोनी कुलगोलकी ।
 आकुरवतिताकातः पतिव्रतापि यः सुतः ।
 पतेते विमचण्डाहा निहताः अपथादपि ॥ १५
 यो नर तत्र वा रेतः सिपत्वा शुद्राशु वा चरेत् ।
 कामचारी स पापारम्भा बीजं तस्माद्युभयं भवेत् ॥ १६
 अशुद्धं स्रष्टृवेदीजं शुद्रां योनिं न चार्हति ।
 दूषयत्यपि तां योनिं हुना लीढं हविर्वया ॥ १७
 शुद्रयोनी पदोदीर्घं हादाशब्दं द्विजमनः ।
 कुभोर्युरीषमर्तेषु पतिव्रीज्जीति दुःस्थितः ॥ १८

नामधेयपातनशेष पापारम्भा काममोहितः ।
 अयोपतिं प्रवेष्टिप्रमितिं शम्भा पतेत्तु तत् ॥ १९
 आत्मा हि शुक्रशुद्धिर्द्वैतत्वं परमं महत् ।
 तस्मात्सर्वप्रयत्नेन विरुग्ध्याच्छुद्धमात्मनः ॥ २०
 आयुस्तेजो बलं वीर्यं प्रज्ञा श्रीश्च महद्यशः ।
 पुण्यं च मतिप्रयत्नं च लभते ब्रह्मचर्यवा ॥ २१
 अविद्युतवज्रचर्मैर्बृहत्साधममाश्रितैः ।
 पञ्चवज्रपरिर्धर्मैः साधयेते शुचिनीतले ॥ २२
 सार्वभौतस्तु ये सन्ध्यां सम्पादित्यमुपासते ।
 नार्थं वेदमयीं कृत्वा तस्मै तारयन्ति च ॥ २३
 यो जपेत्ताननीं देवीं नामयीं वेदमावरम् ।
 न लीदेत्यपिगृहानः शुचिर्वा च ससागरम् ॥ २४
 ये चास्य दुःस्थिताः केचित्तुहाः सर्पादयो दिवि ।
 ते चास्य शोभ्या जायन्ते शिवाः शुभकरास्तथा ॥ २५
 यत्र यत्र स्थिताश्चैव दारुणाः पिशिताशनाः ।
 भोरुषा महाकाया भवन्ति न तं द्विजम् ॥ २६
 पुनन्वीह शुचिन्वां च पीपेदेवता नराः ।
 चतुर्णामपि वेदानां सा हि राजन्मरीचसी ॥ २७
 अनीचीव्रतवेदा ये विकर्मफलमाश्रिताः ।
 जलध्या नाममात्रेण तेजवि बुध्या शुचिष्ठिर ।
 किं पुनर्यस्तु सन्ध्ये द्वे नित्यमेतौपविष्टौ ॥ २८
 श्रीलमध्यवनं दानं श्रीर्च नार्दवमार्चयम् ।
 तस्माद्देवादिशिराणि मसुराह प्रजापतिः ॥ २९
 शुद्धैवस्वरिति ब्रह्म यो वेदनिरतो द्विजः ।
 सदारनिरतो दान्तः स विद्वान्तश्च भुसुरः ॥ ३०
 सन्ध्यास्तुपासते ये नै नित्यमेव द्विजोत्तमाः ।
 ते यान्ति नरशार्ङ्ग ब्रह्मलोकं न संशयः ॥ ३१
 सावित्रीमात्रसातोपि करो निशः सुवचिन्तः ।
 नापचित्तभतुर्वेदी सर्वाशी सर्वविक्रयी ॥ ३२
 सावित्री चैव वेदाश्च तुलयाज्जोलयन्पुरा ।
 सदेवार्चिमनाश्चैव सर्वं ब्रह्मपुरस्तराः ।
 चतुर्णामपि वेदानां सा हि राजन्मरीचसी ॥ ३३
 यथा विकसिते दुष्पे मधु शुद्धमिव पदपदाः ।
 एवं शुद्धीता सावित्री सर्ववेदे च पाण्डव ॥ ३४

तस्मात्तु सर्ववेदानां सावित्री प्राप उच्यते ।
 निर्वाणा हीनरे वेदा विना सावित्रिषा नृप ॥ ३५ ।
 नावचितमनुवेदी शीलमष्टः स कुत्सितः ।
 शीलवृत्तसमाशुक्तः सावित्रीपाठको वरः ॥ ३६ ।
 सहस्रपरमां देवीं शतमन्त्रां दशवराभू ।
 सावित्री जप कर्त्तेषु सर्वपापप्रणाशिनीम् ॥ ३७ ।
 सुभिष्टिर उवाच ।
 मैत्रेयवनाथ हे कृष्ण सर्वभूतात्मको वसि ।
 शान्तायोगधर श्रेष्ठ तुष्यसे केन कर्मणा ॥ ३८ ।
 भगवानुवाच ।
 यदि भारवहसं तु युन्मुत्वादि वपुषमेत् ।
 करोति चेत्तमस्कारमुपहारं च कारयेत् ॥ ३९ ।
 सौमिषां स्तुतिविधां च क्रमवृत्तानामभिः सदा ।
 न शीपयति चेद्विप्राश्चार्हं तुष्यामि भारत ॥ ४० ।
 ब्राह्मणे पृथिते नित्यं पूजितोऽस्मि न संशयः ।
 आकृष्टे चाहमाकृष्टो भवामि नरतर्पण ॥ ४१ ।
 परा मयि गतिस्तेषां पूजयन्ति दिवं हि ये ।
 यदहं द्विवक्ष्येय वसामि यमुष्मातले ॥ ४२ ।
 यस्मान्पूजयति प्राज्ञो मद्भूतान्तरात्पत्न्या ।
 तमहं स्वेन रूपेण पश्यामि नरपुत्रव ॥ ४३ ।
 कुम्भाः काया वामनाश्च द्वादश व्याधितस्तथा ।
 नावमान्या दिवाः प्राज्ञैर्मम रुपा हि ते दिवाः ॥
 ये केचित्सात्परान्तावां पृथिक्वां द्विवसतमाः ।
 मम रूपं हि तेष्मेवमर्चितेष्वापि नोऽस्म्यहम् ॥ ४५ ।
 बहवस्तु न जानन्ति नरा ज्ञानमद्विक्लताः ।
 यदहं द्विवक्ष्येय वसामि यमुष्मातले ॥ ४६ ।
 अवमन्यन्ति ये विप्रान्मन्त्रधर्मांश्चातयन्ति ते ।
 प्रेययैः प्रेययन्ते न क्षुध्वां कारयन्ति च ॥ ४७ ।
 सुतांश्चाव परमेमान्वज्रता महारजः ।
 निरुन्तन्ति यथाकामं सृजमर्मेन क्षिप्रिनः ४८ ।
 आक्रोशपरिषादान्वां ये रमन्ते द्विजवति ॥

तान्भूतान्ममलोकस्याक्षिपाला शुचिवीरले ॥ ४९ ।
 आक्रमन्तेरति पादेन क्रूरः संरक्तलोचनः ।
 नमिष्येस्तु संदर्शयन्तो विधां सगृह्येत् ॥ ५० ।
 ये च विप्रावित्रीधन्ते पापः पापेन चक्षुषा ।
 अवशयः सुतेर्वाशा नित्यं ब्रह्महिंसो नराः ५१ ।
 तेषां वीरा महाकाया वक्रतुण्डा महाबलाः ।
 उद्धरन्ति सृष्टेन सन्नाथक्षुभमाश्रया ॥ ५२ ।
 यः प्रहर्तुं दिवेन्द्राय दद्यात्तुर्गुणं शोणितम् ।
 अस्मिन्नाहं च यः कुर्यात्प्रायेषो विप्रयोगयेत् ।
 सोऽनुत्प्रेय्य वासीमाश्रयकानेकविंशतिम् ॥ ५३ ।
 शूलवारोन्धते यथाऽज्जलने परिपच्यते ।
 बहुवर्षसहस्राणि पच्यमानस्तवयानिष्ठराः ।
 नावमुच्येत दुर्मेश न तस्मा शीयते मतिः ॥ ५४ ।
 ब्राह्मणान्या विचार्यैव जन्मै वयकाक्षया ।
 क्षतवर्षतस्त्राणि शमिष्ये परिपच्यते ॥ ५५ ।
 उत्पद्य शोणितं गात्रात्सर्वमभितुर्गुणम् ।
 तपर्थयेव वासीमाश्रयकानेकविंशतिम् ॥ ५६ ।
 तस्मात्तुर्गुणं दद्यात्तुष्कां गतिमीरयेत् ।
 न द्यावत्पृथ्वा वापी न चैवेनानतिक्रमेत् ॥ ५७ ।
 ये विप्रास्त्रय्यपा वाचा पूजयन्ति नरोत्तमाः ।
 अचित्थ स्तुतयैव तैर्मयामि न संशयः ॥ ५८ ।
 तर्जयन्ति च ये विप्रान्क्रौञ्चयन्ति च भारत ।
 आकृष्टस्तद्वित्तार्हं तैर्मयामि न संशयः ॥ ५९ ।
 यथन्दनैवाचक्षुषदीपै-
 रभ्यर्चयेत्तद्विप्रदीपं ममाचारम् ।
 तेनार्चितो वैव भवामि सम्प-
 म्बिप्रार्चनादसि समर्पितोऽहम् ॥ ६० ।
 विप्रप्रसादाद्वरणीयरोऽहं
 विप्रप्रसादादसुराञ्जयमि ।
 विप्रप्रसादाच्च सद्धिगोऽहं
 विप्रप्रसादादनितोऽहमसि ॥ ६१ ।

॥ इति श्रीमच्छाण्डोग्ये आश्वमेधिकपर्वणि वैष्णवधर्मवर्णने एकोनचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ९९ ॥

ज्ञानतमोऽध्यायः ॥ १०० ॥

तुभ्यं पुत्रिहितैरिति सुहृदिदुःखदितिलभ्यान्वयेनस्तत्पुत्रमासीदिति त्रिकलद्वयैवं तेषां तद्व्यसनकारानुवर्तनम् ॥ १ ॥

शुचिष्ठिर उवाच ।
 देवदेवेश दैत्याश्च परं कौतुहलं हि मे ।
 एतत्कथय सर्वज्ञ त्वज्जकक्ष च केशव ।
 मातृपुत्रश्च न लोकश्च धर्मलोकश्च चान्तरम् ॥ १
 कीदृशं किंप्रमाणं वा किमधिष्ठानमेव च ।
 तरन्ति मातृपुत्रा देव केनोपायेन माधव ॥ २
 त्वयस्त्रिमांसाभिर्गुणे पञ्चभूतविपजिते ।
 कथं कश्च महादेव सुखदुःखमशेषतः ॥ ३
 जीनश्च कर्मलोकेषु कर्मभिस्तु शुभाशुभैः ।
 अनुपदृश्य तैः पापैर्न विमानश्च दास्यैः ॥ ४
 मृत्युर्द्वैतद्वाराभ्येपरिधौ तपराकवैः ।
 बन्धस्याधिप्यन्तापश्च विदुस्तश्च वमाज्जया ॥ ५
 पुण्यपापकृदातिगोत्सुखदुःखमशेषतः ।
 पञ्चद्वैतद्वाराभ्येनैनापते वा कथं पुनः ।
 किं वा तत्र मया देव कर्म कुर्यान्ति मानवाः ॥ ६
 कथं कर्मपरा यान्ति देवताद्विजपूजकाः ।
 कथं वा पापकर्माणो यन्ति मेघपुरं नराः ॥ ७
 किं क्वं किं प्रमार्गं वा वर्गं को वाऽस्य केशव ।
 जीपश्च मन्त्रतो नित्यं पमलोकं प्रवीहि मे ॥ ८
 वरापानुवाच ।
 शृणु राजन्वधाकृतं वन्मां त्वं परिपूजयति ।
 तत्तैर्ऽहं कथयिष्यामि नरककक्ष मरेश्वर ॥ ९
 पदशीतिलहस्ताणि शोभनानां शुचिष्ठिर ।
 मातृपुत्रश्च न लोकश्च यमलोकश्च चान्तरम् ॥ १०
 न तत्र पुण्यश्लाघा वा न तडाकं सरोपि वा ।
 न नाप्यो दीर्घिका वाऽपि न क्षुपो वा शुचिष्ठिर ॥ ११
 न मण्डपं तथा वाऽपि न प्रपा न निकेतनम् ।
 न परितो नदी वाऽपि न भूमेर्विवरं क्वचित् ॥ १२
 न ब्रह्मो नाधमो वाऽपि नोयानं वा वनानि च ।
 न विचित्रदाशवस्थानं पथि तस्मिन्शुचिष्ठिर ॥ १३
 कन्धोर्हि प्राज्ञकाकश्च वेदनारेण्यं न भृशम् ।
 कार्पण्यकद्वेदस्य प्राणैः कण्ठमृतैः पुनः ॥ १४

शरीराद्यान्त्यये जीवो रावश्यो नावशिष्यता ।
 निर्गतो वायुभूतस्तु पद्मोऽस्य तु फलेभरात् ॥ १५
 शरीरमन्वानदुपं तद्वर्णं तत्त्वमापद्यः ।
 अदभ्यं तत्प्रतिष्ठस्तु सोऽप्यद्वैतस्य केनचित् ॥ १६
 सोऽन्तरात्मा देवदत्तामष्टाशो यस्तु संपरेत् ।
 वेदनाज्जेदनादाद्यादनाहा न नश्यति ॥ १७
 नाना कृपायैर्यैरैः पञ्चद्वैतमन्त्रसाधनैः ।
 नीयमानो दुराधर्मेर्मृत्युर्नैवमाज्जया ॥ १८
 पुनर्दारभ्यैः पापैः संपिपद्वैतस्यो वलात् ।
 सकर्ममिमांशुमनः कृतैः सुकृतदुष्कृतैः ॥ १९
 आकन्दमानः कस्यां वन्शुभिर्दुःखापिहितैः ।
 त्वत्त्वा वन्शुवर्नं सर्वं निरपेक्षस्तु मन्त्रति ॥ २०
 मातृपुत्रिः पित्रुभिश्चैव भ्रातृभिर्मातुलैश्च वा ।
 इतिः सुवैर्यस्यैव कदजिसत्त्ववप्ये पुनः ॥ २१
 अदभ्यमानसौ दैनैरुत्तुपूर्णमुत्सेष्यैः ।
 स्वसरीरं परित्यज्य वायुभूतस्तु मन्त्रति ॥ २२
 अन्धकारमवारं तं महापौरं वमोहताम् ।
 दुःखान्तं दुःखहर्तं च दुर्गमं पापकर्मणाम् ॥ २३
 दुःखहर्तं दुर्लभं च दुर्निरीक्षं दुरासदम् ।
 दुरापमतिदुःखं च पापिष्ठानां वरोत्तमम् ॥ २४
 कथिभिः कथ्यमानं उत्पारंपर्येव पार्थिव ।
 नार्तं जनयति प्रायः श्रूयमाणं कथास्त्रपि ॥ २५
 अवश्यं चैव मन्त्रम्यं तदध्यायं शुचिष्ठिर ।
 प्राज्ञकालेन संत्यज्य वन्शुमोवाण्धमानि च ॥ २६
 वरापुनैरष्टवैधं वेदजैरुद्रिदैक्षया ।
 उद्वैकैः सिरतैश्चैव गन्तव्यं पमसादनम् ॥ २७
 देवद्वैतेर्मनुष्याद्यैर्वैवस्यवशाद्दुर्गैः ।
 क्षीयन्शुभं कैश्चापि शुचिष्ठां जीवसंज्ञितैः ॥ २८
 मध्यमैर्गुणभिर्वाऽपि वालैर्हृदैश्चैव च ।
 आत्मनाश्चैव कर्मस्वैरन्त्यज्यः स महापथः ॥ २९
 पूर्वज्ञे वाऽपराज्ञे वा सन्ध्याकालेऽप्यस्य पुनः ।
 नदोपे वाऽर्थरात्रे वा प्रत्युपे वाऽप्युपस्थिते ॥ ३०

प्रवासस्वैर्वनस्वैर्वा परैतस्वैर्जले स्थितैः ।
 क्षेत्रस्वैर्वा ममास्वैर्वा गृहमन्थ्यगमैरपि ॥ ३१
 भुज्जजिर्वा विभजिर्वा सादजिर्वा नरोचम ।
 आसीनैर्वा स्थितैर्वापि घ्नमानोपगमैरपि ।
 जाग्रजिर्वा प्रसूतैर्वा मन्तव्यः स महापथः ॥ ३२
 मृत्युर्देवैरुपार्थैः प्रचन्दैश्चण्डशासनैः ।
 आक्षिप्यमाया खण्डाः प्रयान्ति वनसादनम् ॥ ३३
 कचिर्जातैः कचिन्मनैः मस्रजलजिः कचित्कचिद् ।
 कन्दजिर्वेदनातिस्तु मन्तव्यं वनसादनम् ॥ ३४
 निर्मत्स्यमानैश्चजिर्विपूर्वैर्मपविहलेः ।
 तुषमानशरीरैश्च मन्तव्यं तजितैस्तथा ॥ ३५
 कण्टकाकीर्षमाणैश्च तनुषातुकर्पाशुना ।
 दक्षमानैस्तु मन्तव्यं नरीदानविचित्रितैः ॥ ३६
 काष्ठोपलशिलावापिर्देष्टोष्णकण्टकाकुलैः ।
 हन्यमानैर्ममपुरं मन्तव्यं धर्मवचनितैः ॥ ३७
 वेदः शोषितपूयाद्यैर्विक्रयैश्च सख्यैः ।
 दन्धधृतजर्जरैश्च मन्तव्यं जीवघातकैः ॥ ३८
 वेदनातिश्च कूजजिर्विकोशजिश्च विसारम् ।
 वेदनातिः पतञ्जिश्च मन्तव्यं जीवघातकैः ॥ ३९
 भगवदोषहस्तार्क्ष्यैर्ममजङ्गाशिशोर्धरैः ।
 क्षिप्रकर्षोत्तनासैश्च मन्तव्यं जीवघातकैः ॥ ४०
 शक्तिभिर्दिग्दिग्वालेश्च शत्रुतोमरसार्पकैः ।
 तुषमानैस्तु सुललैर्वेन्तव्यं जीवघातकैः ॥ ४१
 यमिन्मोक्षिहेकैः काकैर्मह्यमायाः समन्ततः ।
 तुषमानाश्च मन्तव्यं राक्षसैर्महासिधेभिः ॥ ४२
 मद्वैधैश्च सृगैश्चापि सूक्ष्मैः पृथ्वैस्तथा ।
 भक्ष्यमाणैस्तद्व्याधैः मन्तव्यं मांससादिभिः ॥ ४३
 सूचीसूतीक्ष्णतण्डुलैर्मिर्मशिकाभिः समन्ततः ।
 तुषमानैश्च मन्तव्यं पाविष्ठैर्वाल्वातकैः ॥ ४४
 विसर्ग्यैश्च क्षामिर्न निर्वं क्षियं वा प्रन्ति ये नराः ।
 शस्त्रैर्विभिद्यमानैश्च मन्तव्यं वनसादनम् ॥ ४५
 सादयन्ति च ये जीवान्दुःखमापादयन्ति च ।
 राक्षसैश्च क्षामिर्न भक्ष्यमाया प्रजन्ति च ॥ ४६
 ये हरन्ति च वज्रापि ज्यम्बां प्राकरवापि च ।

ये यान्ति विहृता नद्याः पिशाचा इव तत्पथं ४७
 गात्र धान्यं हिरण्यं वा बलतथैवं मूर्धं तथा ।
 ये हरन्ति दुरातमानाः परमं पापकायिणः ॥ ४८
 पापमैक्यमुर्देन्दैः काष्ठपातैश्च जह्मरैः ।
 हन्यमानैः सुताकीर्षेण्मन्तव्यं तैर्ममालयम् ॥ ४९
 प्रकर्षं ये हरन्तीह नरा नरकनिर्भयाः ।
 आक्रोशन्तीह ये नित्यं प्रहरन्ति च ये शिवात् ५०
 शुष्ककण्ठा निषङ्गालो क्षिप्रविद्याक्षिनामिकाः ।
 पूषशोभितदुर्गन्धा भक्ष्यमायाश्च शत्रुकैः ॥ ५१
 चण्डालैर्भक्ष्यमैश्वर्यैस्तुषमानाः समन्ततः ।
 कोशन्तः कर्णं धोरं मन्तव्यं वनसादनम् ५२
 तत्र चापि गताः पापा विद्याहृषेण्मनेकशः ।
 जीवन्तो कर्षकोटीस्तु क्षिप्रयन्ते वेदनाचलः ॥ ५३
 तत्रथ वृक्षाः कालेन लोके चाक्षिप्यराचयाः ।
 विद्याकिमिदं मन्तव्यं जन्मकोटिशतं नृप ॥ ५४
 निषमानवर्जैर्यस्तु लोभदंभान्तरान्वितैः ।
 श्रोत्रियेभ्यो न दद्यानि दानानि कृपयुक्तम् ॥ ५५
 ग्रीवापाशमिषङ्गालो हन्यमानाश्च राक्षसैः ।
 क्षुरिपासाश्वभारतास्तु यान्ति क्षेतपुरं नराः ॥ ५६
 वदतदाना मन्तव्यं शुष्ककण्ठास्यतातुकाः ।
 अर्धं पानीयसहितं मार्थयन्ताः पुनःपुनः ॥ ५७
 स्वाभिन्नुद्धारात्प्यार्ता मन्तुं नैवाद्य शङ्कमः ।
 ममार्थं दीयतां स्वाभिन्वानीयं दीयतां वयम् ।
 इति सुवन्तस्तैर्देतैः प्राच्यन्ते ये वमालयम् ॥ ५८
 वैशंपायन उवाच ।
 तन्पुत्रता वचनं विष्णोः पपात मुनि पाण्डवः ।
 निस्संज्ञो भवसंवल्लो मूर्खया सममिषुक्तः ॥ ५९
 ततो लज्जया शनैः संज्ञां समाशस्योपपूतेन सः ।
 देवे प्रधाप्य तोषेन भूयः केशवप्रभवीन् ॥ ६०
 भीतोस्मृन्हं महादेव श्रुत्वा मार्गसा निस्तराम् ।
 केनोपायेन तं मार्गं तरन्ति युवताः सुखम् ॥ ६१
 भगवानुवाच ।
 इह ये वार्षिका लोके जीवघातविचित्रिताः ।
 युष्मद्व्युत्पन्ने वृक्षा देवजामयपूजकाः ॥ ६२

अस्मान्नामुपलोकान्ने सुभार्वाः सहस्रान्धवाः ।
 वमज्जानं तु गच्छन्ति यथावत् न निरोध मे ॥६३॥
 नास्त्रोभ्यः प्रदानानि नान्तरूपाणि पाप्मनम् ।
 ये प्रयच्छन्ति विप्रेभ्यो सुखं यान्ति कृत्कलम् ॥
 अन्नं ये च प्रयच्छन्ति ब्राह्मणेभ्यः सुसंस्कृतम् ।
 भोजियेभ्यो विशेषेण प्रीत्या परमया वृत्ताः ॥६५॥
 ते विमानैर्महात्मानो यान्ति चिरैर्विनालयम् ।
 सेव्यमाना वरस्त्रीभिरपरोर्ध्वैर्हृत्पादयम् ॥ ६६॥
 ये च निस्त्र्यं प्रयच्छन्ते तत्त्वं निष्कलमर्घं वचः ।
 ते च यान्त्यमलाभ्यामैर्विमानैर्हृत्पोजितैः ॥ ६७॥
 कपिलायानि गुण्यानि गोमदानानि ये नराः ।
 ब्राह्मणेभ्यः प्रयच्छन्ति भोजियेभ्यो विशेषतः ६८॥
 ते यान्त्यमलवर्गाभिरैर्विमानैर्हृत्पोजितैः ।
 वैवस्वतपुरं प्राप्य शम्भरोभिनिवेशिताः ॥ ६९॥
 उपानदी च चरन् च शयनाभ्यासनादि च ।
 विप्रेभ्यो ये प्रयच्छन्ति वस्त्राभ्याभरणानि च ॥७०॥
 ते यान्त्यभैरुपैर्वाग्धि कुञ्जैरन्वतकृताः ।
 धर्मराजदुरं रम्भं सौवर्धन्यप्रभोजिताः ॥ ७१॥
 ये च मध्याणि दास्यन्ति मोक्षार्थं पयं तक्षैव च ।
 क्षिप्रयात्रानपि विप्रेभ्यः अद्वया परया वृत्ताः ७२॥
 ते यान्ति काञ्चनैर्योनैः सुखं वैवस्वतालवम् ।
 वरस्त्रीभिर्विधाकर्म सेव्यमानाः सहस्रशः ॥ ७३॥
 ये च क्षीरं प्रयच्छन्ति घृतं दधि मुतं मधु ।
 नास्त्रोभ्यः प्रयत्नेन भूयान्ताः सुसंस्कृताः ॥ ७४॥
 चक्रपाकप्रयुक्तैस्तु पानैः कनकमयैः क्षुभैः ।
 यान्ति चन्द्रैर्वादिभिः सेव्यमाना यमालयम् ७५॥
 ये फलानि प्रयच्छन्ति गुण्यानि सुरवीणि च ।
 हंसयुक्तैर्विमानैस्तु यान्ति चर्मदुरं नराः ॥ ७६॥
 ये प्रयच्छन्ति विप्रेभ्यो विचित्रार्थं घृतादुतम् ।
 ते वज्रन्तमलाभ्यामैर्विमानैर्हृत्पोजितैः ।
 पुरं उत्प्रेतनाथस्य नानाजनपदाकुलम् ॥ ७७॥
 चानीयं ये प्रयच्छन्ति सर्वभूतप्रजीवनम् ।
 ते सुदृष्टाः सुखं यान्ति भवभैरहस्योदितैः ॥७८॥
 ये तिलं तिलवेणुं वा धूपधेनुमवापि च ।

भोजियेभ्यः प्रयच्छन्ति सौम्यभावसमन्विताः ७९॥
 सूर्यमण्डलसंकाशैर्योनैस्तु यान्ति निर्मलैः ।
 गोकमानैस्तु गन्धर्वैर्वैवस्वतपुरं नृप ॥ ८०॥
 येषां चाप्यथ कृपाय नटाकानि शराणि च ।
 दीर्घिकाः पुष्पसिन्धवः सज्जलाश्च जलाशयाः ८१॥
 पानैस्तु यान्ति चन्द्रावैर्दिग्बन्धनविनादितैः ।
 चाबैरस्तालवृत्तैश्च बोज्यमाना महाप्रभाः ।
 नित्यरुद्रा महात्मानो यच्छन्ति वमसादनम् ८२॥
 येषां देवगृहापीड विद्याभ्यासवृत्तानि च ।
 मनोहराणि कान्तानि दर्शनीयानि भाम्बि च ८३॥
 ते वज्रन्तमलाभ्यामैर्विमानैर्हृत्पोजितैः ।
 पुरं उत्प्रेतनाथस्य नानाजनपदाकुलम् ॥ ८४॥
 वैवस्वतं च पश्यन्ति सुखचिरं सुखस्थितम् ।
 यमेन भुजिता यान्ति देवसालोक्यवर्ता ततः ॥८५॥
 देवानुदित्य लोकेषु प्रप्राप्तुः करकोट्यतम् ।
 क्षीतलं सलिलं रम्भं सुविशेभ्यो दिशन्ति ये ।
 ते तु दृष्टि परां यान्ति शान्त्य सौकर्यं महाप्रथम् ॥८६॥
 काष्ठपादुकदा यान्ति उदध्वानं सुखं नराः ।
 सौवर्धन्यमिषीडं तु पार्दं कृत्वा रथोचमं ॥ ८७॥
 आरागान्धुष्यमण्डलं रोषयन्ति च ये नराः ।
 सौवर्धन्यं चाप्यन्नं फलपुष्पोपभोजितम् ॥ ८८॥
 हृद्यन्त्यापासु रम्पासु क्षीरालासु सखकृताः ।
 यान्ति ये पातनैर्दिग्भ्यैः पूज्यमाना सुहृद्भिः ८९॥
 सेव्यमानाः सुररूपाभिरुत्तमाभिः प्रयत्नतः ।
 स्त्रीभिः कनकवर्षाभिर्यथाकर्म यथासुखम् ॥९०॥
 अन्नयानं तु गोयानं हस्तियानमवापि च ।
 ये प्रयच्छन्ति विप्रेभ्यो विमानैः कनकोज्ज्वलैः ॥९१॥
 सुवर्षं रत्नं वाग्धि विद्रुमं मौक्तिकं तथा ।
 ये प्रयच्छन्ति ते यान्ति विमानैः कनकोज्ज्वलैः ।
 ते वजन्ति वरस्त्रीभिः सेव्यमाना यवसुखम् ॥९२॥
 भुजिता यान्ति ते लोकं सर्वकामीः सुतर्षिताः ।
 उदितादित्यसंकाशैर्विमानैर्हृत्पोजितैः ॥ ९३॥
 कन्दर्वा ये च प्रयच्छन्ति विप्रेभ्यः भोजियाय च ।
 दिग्बन्धकन्यावृत्ता यान्ति विमानैस्तु यमालयम् ॥९४॥

शुग्गन्धान्धनसंयोगान्पुण्याणि सुरभीणि च ।
 प्रचक्षन्ति द्विजाश्रेष्ठो भक्त्या परमया युताः ॥९५॥
 शुग्गन्धाः शुद्धवेपाश्च शुग्गन्धाः स्निग्धवृक्षाः ।
 यान्ति धर्मपुरं यानैर्विधिवैरप्यलङ्कृताः ॥ ९६॥
 दीपदा यान्ति यानैश्च धोतयन्तो दिशो दश ।
 आदित्यसदृशाकारैर्दीप्यमाना इषामवः ॥ ९७॥
 गृहस्यस्यदाधारो गृहैः काञ्चनवेदिकैः ।
 प्रचन्ति बालसूर्याभैर्मैर्मराजपुरं नराः ॥ ९८॥
 अलङ्काननदाधारः कुण्डिकाकरकप्रदाः ।
 पूज्यमाना करस्त्रीभिर्षान्ति वृक्षा महागजैः ॥९९॥
 पादाम्भुई शिरोभ्यई वानं पादोदके तथा ।
 ये प्रचक्षन्ति विभेभ्यस्ते यान्त्वर्ध्वैर्मातवम् १००॥
 विश्रामयन्ति ये विश्राम्भान्तानध्वनि कञ्जितान् ।
 नक्तवाकप्रपुच्छेन यान्ति यानेन तेऽपि च ॥१०१॥
 स्नामतेन च यो विश्राम्पूजयेदासनेन च ।
 स गच्छति तद्व्यानेन सुखं परमनिर्मुक्तः ॥ १०२॥
 नमो ब्रह्मण्डेयेति यो वां दद्याद्भित्वादयेत् ।
 वतीव प्रपद्ये नित्यं स सुखं तत्परं व्रजेत् १०३॥
 नमः सर्वतद्वाभ्यन्तरेत्यभिरूपाय दिनेदिने ।
 नमस्करोति नित्यं वां स सुखं याति तत्परं १०४॥
 नमोस्तु शिवदधानेत्येवंवादी दिनेदिने ।
 भूमिमाक्रमते प्रातः शयनादुरिषस्तथ यः ॥१०५॥
 सर्वकर्मैः स वृक्षात्मा सर्वभूषणभूषितः ।
 याति यानेन दिव्येन सुखं वैवस्वतालवम् १०६॥
 अनन्तराग्निनो ये तु जंभानुतमिचर्जिताः ।
 तेऽपि सारसशुकेन यान्ति यानेन वै सुखम् ॥१०७॥
 ये चाप्येकेन श्रुकेन जंभानुतमिचर्जिताः ।
 ईशशुक्लैर्विमानैस्तु सुखं यान्ति यमातवम् १०८॥
 चतुर्थेन च श्रुकेन वर्तन्ते ये जितेन्द्रियाः ।

यान्ति ते वर्धनगरं यानैर्वैद्दिनयोधितैः ॥ १०९॥
 वृत्तीषदिवसेभ्यः श्रुज्जते ये जितेन्द्रियाः ।
 तेऽपि इक्ष्तिरथं यान्ति तत्परं कमकोलकलैः ११०॥
 गृष्टाञ्चकालिको यस्तु वर्षमेकं तु वर्तते ।
 कामकोषविनिर्मुक्तः शुचिर्नित्यं जितेन्द्रियाः ।
 स याति कुञ्जरसौस्तु जयशब्दरसैर्जुतः ॥ १११॥
 पक्षोपवाहिनो यान्ति यानैः शार्दूलयोधितैः ।
 धर्मराजपुरं स्वयं दिग्मल्लीमणसेवितम् ॥ ११२॥
 ये च यामोपवातां वै कुर्वते संकतोन्द्रियाः ।
 तेऽपि सूर्योदयप्रसूर्यैर्षान्ति यानैर्वयातवम् ११३॥
 अग्निप्रवेशं यथापि कुरुते महात्मान्ना ।
 स यत्वाग्निप्रकाशेन विमानेन यमातवम् ॥११४॥
 गोक्षुते स्त्रीक्षुते वैव हत्वा विप्रक्षुतेऽपि च ।
 ते यान्त्वामरकन्याभिः सेव्यमाना रक्षिणवाः ११५॥
 ये च कुर्वन्ति वज्रकालीधैवार्मां जितेन्द्रियाः ।
 ते पश्वानं महात्मानो यानैर्षान्ति मुनिर्जुताः ॥
 ये वचन्ति द्विवशेष्टाः कतुभिर्भूदिदक्षिणैः ।
 ईशसारसर्षपुक्तैर्यनिस्ते यान्ति तत्परम् ॥ ११७॥
 परवीडामकुत्सैव सुखाभिव्रजति ये नराः ।
 तत्परं ससुखं यान्ति विमानैः काञ्चनोत्तमैः ॥
 ये सप्ताः सर्वभूतेषु जीवानाममपमदाः ।
 क्षीयलोभविनिर्मुक्ता निष्पृष्टेन्द्रियस्तथा ११९॥
 पूर्वकन्धमरीकार्यैर्विमानैस्तो महाब्रह्माः ।
 यान्ति वैवस्वतपुरं देवपञ्चवर्षेयिताः ॥ १२०॥
 ये माघेकान्तमानेन देवं त्वं वक्रमेत वा ।
 पूजयन्ति नमस्तानि स्तुयन्ति च दिनेदिने ।
 धर्मराजपुरं यान्ति यानैस्तोऽर्कप्रमग्नैः ॥ १२१॥
 पूजितास्तत्र धर्मैव स्वयं मालवादिभिः शुभैः ।
 यान्तेन धर्मलोके वा रुद्रलोकमथापि वा १२२॥

॥ इति श्रीमच्छास्त्रे आश्वमेधिकर्म्मणि वैष्णवधर्मधर्मणि शततत्त्वोपनिषत् ॥ १०० ॥

एकाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०२ ॥

तुल्येन पुत्रिर्हितेति जलदासाद्यतककलसौतमम् ॥ १ ॥ तस्मादतिविरक्तकचनपूर्वकं लघुनालकचनम् ॥ २ ॥

वैशंपायन उवाच ।
 श्रुत्वा यमपुराणानि व्रीषाणां गमनं तथा ।
 धर्मपुरुषः प्रहृष्टात्मा केशव पुनरब्रवीत् ॥ १ ॥
 देवदेवेश दैत्यस्य कपिलहृत्प्रभिरुत ।
 भगवन्भवद्दम्भीमन्सहस्रादित्यतमिम् ॥ २ ॥
 सर्वसंभवं धर्मज्ञ सर्वधर्मप्रवर्तक ।
 सर्वदानफलं सौम्य कथयस्व ममाश्रित ॥ ३ ॥
 दानं देवं कथं कृष्ण कीदृश्यान् दिवान् नै ।
 कीदृशं वा तदाः कृत्वा तत्फलं कथं हृष्यते ॥ ४ ॥
 एवमुक्त्वो हृषीकेशो धर्मपुरुषेण धीमता ।
 उवाच धर्मपुत्राय तुष्णान्धधर्मान्महोदवान् ॥ ५ ॥
 शुश्रूष्यान्निहतो राजन्भूतं पापममुचमम् ।
 सर्वदानफलं सौम्य न आन्यं पापकर्मणाम् ॥ ६ ॥
 वञ्च्युत्वा पुरुषः स्त्री वा नष्टवाचः समरहितः ।
 तत्प्रणास्तृतां याति पापकर्मरतोपि वा ॥ ७ ॥
 एकाहमपि क्रीन्तेषु भूमास्तृतादिव जलम् ।
 सप्त तारयते पूर्वान्निदृष्ट्वा यत्र गौर्भवेत् ॥ ८ ॥
 पानीयं कर्म लोके व्रीषाणां जीवनं स्मृतम् ।
 पानीयस्य प्रदानेन तृप्तिर्नैवति पाण्डव ।
 पानीयस्य गुणा दिव्याः करलोके गुणानवहाः ॥ ९ ॥
 तत्र शुषोदकी नाम नदी परमपावनी ।
 कामान्ददति राजेन्द्र तोषदानां यमाश्रये ॥ १० ॥
 शीतलं सलिलं सत्र सङ्ख्यमस्मृतोपमम् ।
 शीततोषप्रदाद्यां भवेत्तिलं सुखायदम् ॥ ११ ॥
 ये चाप्यतोषदातारः पूज्यतेषां विधीयते ॥ १२ ॥
 प्रवश्यत्संतुषाणेन तुष्ट्या च तुषिष्ठिर ।
 तुषितस्य न चाशेन विपासाश्चि प्रणम्यति ।
 तस्मात्तोषं सदा देवं हृषितेभ्यो दिवानरता ॥ १३ ॥
 अक्षेर्भूतिः श्रितेषोन्निरमृतस्य च संभवः ।
 जहोमः सर्वभूतानां मूलमित्युच्यते तुषीः ॥ १४ ॥
 अजिः सर्वानि भूतानि जीवन्ति प्रभवन्ति च ।
 तस्मात्सर्वेषु दानेषु तोषदानं विशिष्यते ॥ १५ ॥

सर्वदानतपोयज्ञैर्वैश्वार्थं कलमुचमम् ।
 तत्सर्वं तोषदानेन प्राप्यते नात्र संशयः ॥ १६ ॥
 ये प्रयच्छन्ति विभेभ्यस्त्वत्प्रदानं तुर्मस्कृतम् ।
 तैस्तु दद्याः स्वयं प्राप्या भवन्ति नरतर्पण ॥ १७ ॥
 अन्नाद्रक्तं च शुक्लं च अश्वे जीवः प्रतिष्ठितः ।
 इन्द्रियाणि च बुद्धिश्च तुष्णन्त्यश्वेन मित्यशुः ।
 अक्षहीनानि कीदन्ति सर्वभूतानि पाण्डव ॥ १८ ॥
 तेजो बले च रुचि च सत्त्वं वीर्यं पुत्रिर्भूतिः ।
 ज्ञानं मेधा तथाऽऽयुश्च सर्वमश्वे पतिष्ठितम् ॥ १९ ॥
 देवमानवतिर्बहु सर्वलोकेषु सर्वदा ।
 सर्वकालं हि सर्वेषां सर्वमश्वे प्रतिष्ठितम् ॥ २० ॥
 अश्वं प्रजापते स्वमर्थं प्रजननं स्मृतम् ।
 सर्वभूतमर्थं चार्थं जीवशाश्वतमः स्मृतः ॥ २१ ॥
 अश्वेनातिष्ठितः प्रायः जपानो व्यान एव च ।
 उदानश्च समानश्च चारयन्ति शरीरिणम् ॥ २२ ॥
 जपनोत्थानभवनजह्वाकर्षणानि च ।
 सर्वसत्त्वकृतं कर्म चाश्वादेव प्रवर्तते ॥ २३ ॥
 चतुर्विधानि भूतानि जह्मानि स्थिरानि च ।
 अश्वाजयन्ति सजेन्द्र सल्लिखा प्रजापतेः ॥ २४ ॥
 विद्यास्थानानि सर्वाणि सर्ववज्राश्च चारवाः ।
 अश्वाद्यश्वात्प्रवर्तन्ते तस्मादर्थं परं स्मृतम् ॥ २५ ॥
 देवा रुद्रादपः सर्वे पितरोऽप्यथयस्तथा ।
 यस्मादश्वेन तुष्यन्ति तस्मादर्थं विशिष्यते ॥ २६ ॥
 यस्मादश्वात्प्रजाः सर्वाः कल्पेकल्पेऽप्युज्यतमजः ।
 तस्मादश्वात्परं दानं न भूतं न भविष्यति ॥ २७ ॥
 यस्मादश्वात्प्रवर्तन्ते धर्माधीनां काम एव च ।
 तस्मादश्वात्परं दानं नामवेह च पाण्डव ॥ २८ ॥
 यस्मिन्नेवाहा नाथा भूतान्धन्ये च दानवाः ।
 तुष्णन्त्यश्वेन यस्मात्तु तस्मादर्थं परं भवेत् ॥ २९ ॥
 पराक्रम्यभुञ्जानो यत्कर्म कुरुते शुभम् ।
 तच्छुभसौकर्यायस्तु कर्तुर्मवति भारत ॥ ३० ॥
 अनदस्य जपो भाना भवन्ति दुष्पर्ययः ।

तस्मादर्थं मदाद्यर्घ्यं ज्ञात्रेभ्यो विशेषतः ॥ ३१
 मास्त्रयाय ददित्वा योऽर्थं संवत्सरं नृप ।
 श्रोत्रियाय श्वच्छेदौ पाकमेदविचरितः ॥ ३२
 देवानृतविष्णुकस्तु वरां भक्तिसुपायतः ।
 सधर्मैर्वाजितफलं तस्य पुण्यफलं ह्यशु ॥ ३३
 शतवर्षसहस्राणि कामयः कामरूपकृत् ।
 मोदतेऽमरलोकात्तः पुण्यमानोऽमरयोगैः ।
 तवभावि च्युतः कालाक्षरलोके द्विजो भवेत् ॥ ३४
 अग्रभिर्वा च यो दद्याद्विश्राय द्विजातये ।
 गम्मासाभ्यार्षिकं भ्रातृ तस्य पुण्यफलं ह्यशु ॥ ३५
 मोक्षहस्तप्रदानेन यत्पुण्यं समुदाहृतम् ।
 तत्पुण्यफलमाप्नोति नरो वै नात्र संशयः ॥ ३६
 अथ संवत्सरं दद्यादग्रभिशामभायते ।
 ब्रह्माद्यैव सर्वे नीत्वा तस्य पुण्यफलं ह्यशु ॥ ३७
 कपिलानां सदसैस्तु यदेवं पुण्यह्वयते ।
 तत्सर्वमखिलं प्राप्य शक्यलोके महीयते ॥ ३८
 स शक्यमन्त्रे रम्ये नर्षकोटिशतं नृप ।
 यथाकार्म महतेजाः कीदृश्यस्मरत्रागर्भैः ॥ ३९
 अने च यस्तु वै दद्याद्विजाय निवतव्रतः ।
 दशवर्षाणि राजेन्द्र तस्य पुण्यफलं ह्यशु ॥ ४०
 कपिला शतसहस्रस्य विधिदत्तस्य यत्फलम् ।
 तत्पुण्यफलमासाद्य पुनर्द्वारपुरं व्रजेत् ॥ ४१
 स शक्यमन्त्रे रम्ये कामकरी यथाशुखम् ।
 शतकोटिसमा राजन्महीदतेऽमरपुत्रितः ॥ ४२
 शक्यलोकावतीर्ष्य इह लोके महाश्रुतिः ।
 चतुर्वेदी द्विजः श्रीमास्त्रायते राजपूजितः ॥ ४३
 अश्वशान्ताय निप्राय सुवितायाश्चक्रक्षिणे ।
 देशकालाभियाग्राय दीयते पाण्डुरन्दन ॥ ४४
 चाप्येत्यर्थं न दद्याद्यो विद्यमाने यत्राम्भे ।
 स सुख्यो नरके याति कुभीर्वा कालवृत्तकम् ४५
 स तत्र नरके योरे लोभमोहविषेततः ।
 दशवर्षसहस्राणि क्षिप्यते वेदनादितः ॥ ४६
 तस्माच्च नरकान्मुक्तः कालेन मृता हि सा ।
 ददितो मातुषे लोके चण्डालेष्वपि आपते ॥ ४७

यस्तु चासुखपादस्य द्राव्यभक्तार्थितः ।
 क्षुत्पिपासाश्वमशान्त आर्तः शिष्यवतिद्विजः ४८
 पुच्छन्ने दशदातारं गृहमभ्येत्य वाचयेत् ।
 तं पूजयेत् पुण्येन सोऽतिथिः सर्वसंकमः ।
 तस्मिन्नुद्ये नरभेष्ट तुष्टाः स्युः सर्वदेवताः ॥ ४९
 न तथा हविषा होषैर्न पुण्यैर्नाहुलेपनैः ।
 अध्याः पार्थ पुण्यमिह यथा श्रुतिपूजनात् ५०
 कपिलानां तु दत्तार्था विधिवज्जेषुपुच्छे ।
 न तत्फलमवाप्नोति यत्फलं विनमोजनान् ॥ ५१
 द्विजपादोदकक्षिप्त्वा वायुशिष्टवि मेदिनी ।
 वाक्पुष्करवेषेण पिबन्ति पितरो जलम् ॥ ५२
 देवमात्स्यायनयनं द्विजोच्छिष्टापामार्जनम् ।
 भान्तसंवाहनं चैव तथा पादान्सेचनम् ॥ ५३
 प्रतिश्वयप्रदानं च तथा क्षम्यासनस्य च ।
 एकैकं पाण्डवभेष्ट गोमदानाद्विशिष्यते ॥ ५४
 पादोदकं पादचूर्तं दीपमर्चं प्रतिश्वयम् ।
 ये प्रपञ्चन्ति विद्वेभ्यो मोक्षसर्षणि ते वयम् ५५
 निप्रातिष्ये कृते राजन्मातयां शुश्रूषितेऽपि च ।
 देवाः सुश्रूषिताः सर्वे प्रयत्नैर्दमिन्दम ॥ ५६
 अम्बायतो शातपूर्वो दद्यातोऽतिविचरन्त्यते ।
 तयोः पूर्वा द्विजः कुर्वादिपिपासापिपी क्षुतिः ॥
 पादाभ्यङ्गाश्वानेस्तु योऽतिथिः पूजयेन्नरः ।
 पूजितस्तेन राजेन्द्र भवाग्नीह न संशयः ॥ ५८
 योर्ध्वं पापाद्विनिर्मुक्तो मया चातुषीकृतः ।
 विमानेनेन्दुकल्पेन वयं लोकं स गच्छति ॥ ५९
 अम्बायतं भान्तमनुव्रजन्ति
 देवाश्च सर्वे पितरोऽग्रवयः ।
 तस्मिन्द्विजे पूजिते पूजिताः स्युः
 येते विराजाः पितरो व्रजन्ति ॥ ६०
 अतिथिर्वत्स भगवो गृहात्प्रतिनिवर्तते ।
 पितरस्तस्य नाश्रन्ति दशवर्षाणि पञ्च च ॥ ६१
 नञितः पितृभिर्हृष्यः स देवैरपिभिः सह ।
 निरयं रौतवं गत्वा दशवर्षाणि पञ्च च ।
 तवभावि च्युतः कालादिह नोच्छिष्टश्रुमन्ते ६२

वैश्वदेवान्तिकं ब्रह्ममतिथिं यो न कृतयेत् ।
 चण्डालश्चमवाप्नोति तदा एव न संशयः ॥ ६३
 निराश्रयति यो विश्वे देशकालमार्गं गृहात् ।
 कलितस्तत्त्वम्यादेव ज्ञायते नात्र संशयः ॥ ६४
 नरके रात्रौ घोरं वर्षकोटिं स पश्यते ।
 ततश्चापि च्युतः कालादिह लोके नराधमः ।
 आ वै द्वादशजन्मानि जायते क्षुत्तिपासितः ६५
 चण्डालोऽप्यतिथिः प्राप्नो देशकालेऽप्यग्राह्या ।
 जन्मुद्गन्धो गृहस्थेन पूजनीयश्च सर्वदा ॥ ६६
 अन्नर्चयित्वा योऽश्नाति लोभबोद्धमिषेयतः ।
 स चण्डालस्तन्मापनो दश जन्मानि पाण्डव ६७
 निराश्रमतिथिं कृत्वा भ्रष्टानो यः प्रवृत्तान् ।
 न जानाति किलात्मानं बिष्टाकृपे निपातितं ६८
 मोघं भुवं मोघैरयति मोघमलं तु पश्यते ।
 मोघमलं तदाऽश्नाति योतिथिं न च पूजयेत् ६९
 साक्षीपाङ्गान्तु यो वेदाम्पठतीह दिनेदिने ।
 न चातिथिं पूजयति हवा भवति स द्वितः ॥ ७०
 वाक्यमहाचक्रैः सोमसंस्थानिषेव च ।
 ये यत्नन्ति न चार्थन्ति गृहेऽप्यतिथिमागतम् ॥ ७१
 तेषां यद्येनिक्रममार्गं दत्तमिष्टं च कृतयेत् ।
 हवा भवति तत्सर्वनाशना हि तथा हतम् ॥ ७२
 देशं कालं च पार्श्वं च तत्त्वार्थं च निरीक्ष्य च ।
 अल्पं समं महदापि कुर्यादतिथ्यन्मात्मवान् ॥ ७३
 सुकृत्तः सुप्रसन्नः स्यात् पीमान्तिथिमागतम् ।
 स्वाचरेनाचरेनादिरक्षायेन च पूजयेत् ॥ ७४
 दितः श्रियो वा द्वेषो वा सूर्यः पण्डित एव वा ।
 प्राप्नो यो वैश्वदेवान्ते सोतिथिः स्वर्गसंक्रमः ॥ ७५
 क्षुत्तिपासाधमार्गैव देशकालमगत्य च ।
 सत्कृत्यार्थं प्रदत्तार्थं यज्ञस्य फलमिच्छता ॥ ७६
 भोजयेदात्मनः श्रेष्ठान्मिथिवद्वन्द्वकम्पयोः ।

अन्नं प्राप्नो मनुष्याणाञ्चभद्रः प्रापदो भवेत् ।
 तस्मादर्चं विशेषेण दत्तार्थं श्रुतिमिच्छता ॥ ७७
 अन्नदः सर्वकामीस्तु सुदुष्टः सुदुल्लङ्घितः ।
 पूर्वचन्द्रप्रकाशेन विमानेन विराजते ॥ ७८
 तेजमानो वरस्त्रीभिर्मम लोके तु यच्छति ।
 कीदृत्वा तु तत्त्वसिन्धुर्नकोटिं यथाऽस्मरः ॥ ७९
 ततश्चापि च्युतः कालादिह लोके महापथाः ।
 वेदशास्त्रार्थतत्त्वज्ञो भोगवान्नाश्रयो भवेत् ॥ ८०
 यथाभर्तुं तु यः कुर्यान्मनुष्येषु प्रजापते ।
 महाधनयतिः श्रीमान्वेदवेदाङ्गधारयः ।
 सर्वशास्त्रार्थतत्त्वज्ञो भोगवान्नाश्रयो भवेत् ॥ ८१
 सर्वातिथ्यं तु यः कुर्याद्रक्षेकमकल्पयः ।
 धर्मातिथ्यधनो भूत्वा पाकभेदविचारितः ॥ ८२
 देवानिव स्वर्गं विप्रान्नर्चयित्वा पिदतमि ।
 निप्रान्नाश्रनाश्री यस्तस्य पुण्यफलं क्षुत् ॥ ८३
 वर्षवैकेन यावन्ति पिष्टान्चञ्चन्ति ये द्विजाः ।
 ताम्रहर्षाणि राजेन्द्र मम लोके बदीयते ॥ ८४
 ततश्चापि च्युतः कालादिह लोके महापथाः ।
 वेदशास्त्रार्थतत्त्वज्ञो भोगवान्नाश्रयो भवेत् ॥ ८५
 सर्वातिथ्यं तु यः कुर्याद्यथाभर्तुं नरेधर ।
 अकालनियमेनापि सत्त्ववादी शितेन्द्रियः ॥ ८६
 सत्त्वसन्धो जितक्रोधः शास्त्रार्थमतिचारितः ।
 अधर्ममीरुधर्मिष्ठो साध्यामात्सर्वनर्जितः ॥ ८७
 श्रद्धावानः श्रुतिर्विस्व पाकभेदविचारितः ।
 स निमानेन दिव्येन दिव्यरूपी महापथाः ॥ ८८
 गुरन्दरपूरं याति नीरमानोऽसुरोपमैः ।
 मन्वान्तरं तु तत्रैव कीदृत्वा देवतूजितः ।
 हातुपलोकमामस्य भोगवान्नाश्रयो भवेत् ॥ ८९
 दशजन्मानि विप्रत्वंनाश्रुवादाज्जुषितः ।
 जातिस्वरथ भवति यच्चमोपजायते ॥ ९०

अध्यात्मिकार्थमोऽध्यायः ॥ १०२ ॥

कृष्णेन पुनश्चिद्विदमिति श्रुतेरित्येवमन्त्यादान्प्रकटयित्वादनम् ॥ १ ॥

भगवानुवाच ।

अतः परं प्रवक्ष्यामि भूमिदानमनुचमम् ॥ १

यः प्रवक्ष्यति विप्रस्य भूमिं रम्भां सदक्षिणाम् ।

श्रोत्रियाय दरिद्राय सावित्रीश्राय पाण्डन ॥ २

स सर्वकामसुखाय सर्वरत्नविभूषितः ।

सर्वपापविनिर्मुक्तो दीप्यमानोऽप्येवमसदा ॥ ३

बालसुखैप्रकाशेन विविधभोज्यशोभिना ।

पाति पानेन दिव्येन मम लोकं महापलाः ॥ ४

तत्र दिव्याह्नाभिरस्तु सेव्यमानो पशुसुखम् ।

कामयः कामरूपी च कीदृशस्परस्परार्थैः ॥ ५

पानद्रिपतिं लोकान्त्रे भूमिः कुरुकुलोदर ।

वातद्रुमिप्रदः काले मम लोके महीपते ॥ ६

न हि भूमिप्रदानाद्रे दानमन्यद्रिशिष्यते ।

न चापि भूमिरण्यपापपन्नद्रिशिष्यते ॥ ७

दानान्यन्यानि दीपन्ते कालेन कुरुपुत्र ।

भूमिदानस्य पुण्यस्य ह्यनो नैवोपपद्यते ॥ ८

प्राज्ञपत्य दरिद्राय भूमिं दद्यात् तु यो नरः ।

न हिंसति वरन्त्याय तस्य पुण्यफलं शुभम् ॥ ९

समुद्रीपसमुद्रान्ता रत्नसंपपत्संकुला ।

सुखैरननदुर्गाख्या तेन दत्ता मही भवेत् ॥ १०

भूमिं दद्याद् दीपमानां श्रोत्रियावासाविहीनये ।

सर्वभूतानि मन्त्रयेत् मां ददातीति हर्षवत् ॥ ११

सुवर्णमभिरत्नानि धनानि च वसुभिः च ।

सर्वदानानि वै राजन्द्रयाति वसुधां ददत् ॥ १२

सागरान्तरितः शैलान्तराणि विषमाणि च ।

सर्वगन्धर्वसज्जितं ददाति वसुधां ददत् ॥ १३

श्रोत्रधीः कलसपत्न्या नानापुण्यसमन्विताः ।

कमलौत्पलपद्माश्च ददाति वसुधां ददत् ॥ १४

धर्मं कार्यं तथा चार्थं वेदान्यज्ञांसज्जनैः च ।

स्वर्णमार्गगादि वैच ददाति वसुधां ददत् ॥ १५

अग्निहोमादिभिर्ब्रह्मैवैव कथन्ते सदक्षिणैः ।

न तत्फलं लभन्ते ते भूमिदानस्य तत्फलम् ॥ १६

श्रोत्रियाय महीं दत्त्वा यो न हिंसति पाण्डन ।

तदानं कवचिन्पन्ति पावलोकाः प्रतिष्ठिताः ।

वारत्सर्गोपमोधानां भोक्तारः पाण्डनन्दन ॥ १७

सत्सङ्गर्गा महीं वस्तु श्रोत्रियाय प्रवक्ष्यति ।

विश्वस्तस्य हृष्यन्ति पावदाभूतसंयुजम् ॥ १८

मम रुद्रस्य सविदुस्त्रिदशानां त्वैन च ।

प्रीतये विश्वि राजेन्द्र भूमिर्दत्ता द्विजस्य वै ॥ १९

तेन पुण्येन पूताया दाता भूषेर्बुधिरिन्द्र ।

मम साहोवयमाश्रेयि नाथ कार्यो विचारया २०

वर्तिकथितकुन्ते पार्पं पुरुषो ह्यधिकश्रितः ।

स च भोक्तृमयाश्रेय भूमिदानेन शुध्यति ॥ २१

मातोपचरति पत्न्युष्यं कृच्छ्रे चान्द्राचयेऽपि च ।

भूमिभोक्तृमयाश्रेय पत्न्युष्यं तु विधीयते ॥ २२

सर्वेतीर्षाभिप्रेके च पत्न्युष्यं समुदाहृतम् ।

भूमिभोक्तृमयाश्रेय पत्न्युष्यं तु विधीयते ॥ २३

पुत्रिणिर उवाच ।

देवदेव नमस्तेऽस्तु वासुदेव सुरेश्वर ।

भोक्तृमयाश्रेयं प्रमाणं वै वक्तुमर्हसि तत्प्रकाशः ॥ २४

भगवानुवाच ।

शुभं भोक्तृमयाश्रेय प्रमाणं पाण्डनन्दन ।

विश्वरूपप्रनाथेन प्रमितं सर्वतो दिक्षम् ॥ २५

ब्रह्मकक्षमपि राजेन्द्र तत्रया दक्षिणोत्तरम् ।

भोक्तृमयाश्रेयः प्राहुः प्रमाणं धर्मवैभवं ॥ २६

सर्वं नोक्षते यत्र सुखं सिद्धस्यपथितम् ।

सर्वतः कुरुशार्दूल तत्र भोक्तृमयाश्रेयम् ॥ २७

किंकरा मृत्युदण्डाश्च कुंभीपाकाश्च दातव्याः ।

चौराश्च चारुणाः राज्ञा नोपसर्पन्ति भूमिदम् ॥ २८

निरया रीतवाचाश्च तथा वैतरणी नदी ।

तीव्राश्च यातनाः कृष्टा नोपसर्पन्ति भूमिदम् ॥ २९

विश्वसुतः कलिः कालः कृत्वान्तो मृत्युरेव च ।

ममस्य भगवानन्ताहातृजुलयन्ति महीप्रदम् ॥ ३०

रुद्रः प्रजापतिः शक्रः सुरा ऋषिणास्तथा ।

मई च श्रीतिमान्नाजन्मवानो महीप्रदम् ॥३१॥
 कृष्णभूतस्य कृष्णयोः कृष्णस्य कृष्णतिथेः ।
 भूमिर्देवा नरभेदः स तिथिः पारलौकिकः ॥ ३२ ॥
 संदिमान्कुरुक्षेत्राय श्रीशिवायामिहोशिवे ।
 व्रतस्याप दग्निद्राय भूमिर्देवा नराधिप ॥ ३३ ॥
 यथा हि भात्री क्षीरेण दुर्ध्वं वर्षयति सप्तम् ।
 दातारमनुगृह्णाति दत्ता शेषं वस्तुभरा ॥ ३४ ॥
 यथा विभर्ति गीर्तनं सखन्ती श्रीरामात्मना ।
 तथा सर्वशुभोपेता भूमिर्वदति भूमिदम् ॥ ३५ ॥
 यथा बीजानि रोदन्ति जलसिक्तानि भूषते ।
 तथा क्षायाः श्रोतवन्ति भूमिदस्य दिनेदिने ॥ ३६ ॥
 यथा तेजस्तु सूर्यस्य वषः सर्वं व्यपोदति ।
 तथा पापं नरसेह भूमिदानं व्यपोदति ॥ ३७ ॥
 दाता दशानुगृह्णाति यो हरेदस्य दन्ति च ।
 अतीतान्मागतानीह कृतानि कुरुपुत्र ॥ ३८ ॥
 आधुन्य भूमिदानं तु दत्त्वा यो वा हरेत्पुनः ।
 स बहो वारुणैः पात्रैः क्षिप्यते दूषणोपिते ॥ ३९ ॥
 खदत्तां परदत्तां वा यो हरेत् स्तुतवाम् ।
 न तस्य नरनाशोरादिभ्यो निष्कृतिः कश्चित् ॥ ४० ॥
 ब्राह्मणस्य हृते श्वेते इत्याद्यादश पूर्वजान् ।
 स मन्त्रैस्तुभिवोर्नि च न च हृत्पथेन ब्राह्मणः ॥ ४१ ॥
 दत्त्वा भूमिं दिवेन्द्राय यस्तामेवोपजीवति ।
 यदा शतसहस्रस्य हन्तुः स कर्मते फलम् ॥ ४२ ॥
 सोपनिश्रान्तु पापात्मा कुंभीपाकेषु पश्यते ।
 दिव्यैर्वर्षसहस्रेषु कुंभीपाकादिनिस्सृतः ।
 इह लोके भवेत्स वा शतजन्मनि पाण्डव ॥ ४३ ॥
 दत्त्वा भूमिं दिवेन्द्राय यस्तामेवोपजीवति ।
 स भूदो पाति दुष्टात्मा नरकनिर्वासितम् ।
 नरकेभ्यो विनिर्मुक्तः शुनां योनिं स गच्छति ४४ ॥
 हतकृष्ण मही देवा सखीना सख्यमालिनी ।
 जयन्ता सोदका देवा दग्निद्राय द्विजातये ॥ ४५ ॥
 एवं दत्ता मही राजन्महदेवान्तरात्मना ।
 सर्वान्कामानवाप्नोति मनसा चिन्तितानि च ४६ ॥

बहुनिर्वस्तुषा दत्ता दीयते च नराधिपैः ।
 यस्य यस्य यदा भूमिलस्य तस्य तदा फलम् ॥ ४७ ॥
 यः प्रचञ्चति कर्णां नै सुकर्णां श्रीशिवाय वै ।
 स नरभेदो रामेन्द्र तस्य पुण्यफलं शृणु ॥ ४८ ॥
 कलीनर्दसहस्राणां दत्तानां धूर्धवादिनाम् ।
 यत्पुण्यं लभते राजन्कन्यादानेन तत्फलम् ॥ ४९ ॥
 यदा शतसहस्रस्य सम्पदस्य यत्फलम् ।
 तत्फलं समवाप्नोति यः यच्चञ्चति कन्यकाम् ॥ ५० ॥
 पापानि चैव रोमाणि कन्याकाः कुरुपुत्र ॥
 तावद्दृग्दृष्टाणि नमः लोके महीपते ॥ ५१ ॥
 ततथापि व्युतः काशदिह लोके स जायते ।
 नद्विचित्रुर्देवी सर्वलोकार्थितो द्विजः ॥ ५२ ॥
 यः सुकर्णं दग्निद्राय ब्राह्मणाय प्रचञ्चति ।
 श्रीशिवाय सुशुभाय बहुपुत्राय पाण्डव ॥ ५३ ॥
 स मुक्तः सर्वपापेभ्यो वातसूर्यसमप्रभः ।
 विमानं दिव्यमारुहः कामयः कामभोगवान् ।
 वर्षकोटिं महादेवा मम लोके महीपते ॥ ५४ ॥
 ततः कालानदीर्घाय तोर्मिलोके हि जायते ।
 वेदेवेदाङ्गविद्विजः कोटीधनपतिर्मवेत् ॥ ५५ ॥
 ययः रूपं प्रचन्दैर्दग्निद्राय द्विजातये ।
 कृष्णहृतेः कृष्णगणे स मुक्तः सर्वकिल्बिषैः ॥ ५६ ॥
 पूर्णचन्द्रनकाजेन विद्यानेन विराजता ।
 कामरूपी मयाकामं सर्गलोके महीपते ॥ ५७ ॥
 लोअत्यतीर्षः कालेन लोके चास्मिन्महापथाः ।
 सर्वलोकार्थितः श्रीमान्नाया भवति वीर्यवान् ५८ ॥
 तिलपर्वतकं यस्तु श्रीशिवाय प्रचञ्चति ।
 विश्वेण दग्निद्राय तस्यापि शृणु वत्फलम् ॥ ५९ ॥
 पुण्यं शुभाशुभेक्षणं यस्मिन् लोके शान्दुनन्दन ।
 यत्पुण्यं सप्तपुत्राय तत्फलमादिरवा भवेत् ॥ ६० ॥
 यथा तत्तत् भुवङ्गो वै त्यक्त्वा शुद्धतनुर्मवेत् ।
 तथा तिलपर्वतान्दै पापं त्यक्त्वा विष्णुपतिः ॥ ६१ ॥
 तिलपर्वतं प्रपुञ्जानो जगद्गविसूचितम् ।
 विमानं दिव्यमारुहः पितृलोके महीपते ॥ ६२ ॥

पट्टि वर्षसहस्राणि कामरूपी महाप्रथाः ।
 तिलप्रदाया रत्नये चित्तलोके यथासुखम् ॥ ६३
 यः प्रयच्छति विनाय तिलधेस्तु नराधिप ।
 श्रोत्रिवाय दरिद्राय शृणु तस्यापि यत्फलम् ॥ ६४
 गोसहस्रप्रदानेन यत्पुण्यं सप्तदाहृतम् ।
 तत्पुण्यफलमाप्नोति तिलधेस्तुप्रदो नरः ॥ ६५
 दित्तनां कुटर्षैस्तु तिलधेस्तु प्रयच्छति ।
 तावत्कोटिस्रमा राजन्मर्षलोके महीयते ॥ ६६
 अष्टादकतिलैः कृत्वा तिलधेस्तु नराधिप ।
 द्वाविंशतिष्कतेशुक्तं किंपुत्रे यः प्रयच्छति ।
 मङ्गल्या मङ्गलात्मा वै तस्य पुण्यफलं शृणु ॥ ६७
 कन्यादानसहस्रस्य विधिद्वयस्य यत्फलम् ।
 तत्पुण्यं समस्तुवासी मम लोके महीयते ॥ ६८
 मम लोकानतीर्थेषु शोर्षिलोकेऽभिवायते ।
 कन्यासुस्तामनेदानां पारंगो ब्राह्मणर्षभः ॥ ६९
 चां तु यस्तु दरिद्राय श्रोत्रिवाय प्रयच्छति ।
 प्रसन्नां धीरिणीं पुण्यां तनस्तां कांसदोहिनीं ७०
 यत्किंचिदुष्कृतं कर्म तस्य पूर्वकृतं ह्रुत् ।
 तत्तर्पे तत्परादेव विनश्यति न संशयः ॥ ७१
 यानं च ह्यसंयुक्तं दीप्यमानं खलुहृतम् ।
 आरुह्यः कामयं दिव्यं गोलोकमविगच्छति ॥ ७२
 यावन्ति यैव रोषाणि तस्या मोक्षस्तु नराधिप ।
 तावदर्षसहस्राणि यथां लोके महीयते ॥ ७३
 गोलोकादपतीर्थैस्तु लोकेऽस्मिन्नाश्रयो भवेत् ।
 सप्तवासी वदान्द्वय सर्वराजभिरचितः ॥ ७४

॥ इति श्रीकन्याभारते आध्यात्मिकदर्पणि वैष्णवधर्मदर्पणि अधिकृतात्मनोऽध्यायः ॥ १०३ ॥

अधिकृतात्मनोऽध्यायः ॥ १०३ ॥

कृष्णेन सुविशिष्टास्ति हृत्पद्मसुहृत्पद्मादिवाच्योत्तमम् ॥ १ ॥ तस्य लोकास्तत्पद्मादिवाच्योत्तमम् ॥ २ ॥

वैद्युत्पायन उवाच ।
 वासुदेवेन दानेषु कथितेषु यथाकमम् ।
 अविकृत्य धर्मेषु केचन पुनरमवीत् ॥ १

देव धर्माश्चतुर्भिर्दं शृण्वतोपि परंतप ।
 न विद्यते सुरभेष्ट मम हस्तिर्हि माधव ॥ २
 अन्तर्हस्तप्रदानस्य यत्फलं तु विधीयते ।

तत्फलं कथयसेह तव भक्तस्य मेऽस्तुत ॥ ३
 यानिचाम्यानिदानानित्थानोक्तानि कानिचित्
 ताम्बाचक्ष्व सुरधेष्ट तेषां वातुकमालकतम् ॥ ४
 समवातुषाच ।

पवित्रत्वात्तुपुष्पत्वात्पावनत्वात्पवित्रं च ।

शृणु धर्मासुरं धेष्टं दण्डसानदहः फलम् ॥ ५

दण्डधेनुसमोऽनङ्गानेकोपि कुरुपुङ्गव ।

मेदोमांसविपुष्टाङ्गो नीरोषः कोषवर्जितः ॥ ६

कुवा मरः सुशीलश्च सर्वदोषविपर्यितः ।

पुरं धारयति क्षिप्रं दधौ विषाय पाण्डव ॥ ७

स तेन पुष्पदानेन वर्षकोटिं पुषिष्ठिर ।

यथाकामं महादेवा गवां लोके महीयते ॥ ८

यथा दद्यादनङ्गौ द्वौ पुक्तौ च पुरंधरी ।

सुहृत्ताय दरिद्राय श्रोत्रिषाय विशेषतः ।

तस्य यत्पुष्पनाम्न्यात् तच्छृणुष्व पुषिष्ठिर ॥ ९

सहस्रमोक्षदानेन सर्वोक्तं फलमुत्तमम् ।

तत्पुष्पफलमाप्नोति याति लोकान्म मामकान् ॥

कान्तिं चैव रोषाणि तयोस्तुद्धोर्नृप ।

सावर्द्धसहस्राणि वन लोके महीयते ॥ ११

दरिद्रायेव दातव्यं न समुद्राय पाण्डव ।

वर्तीषां हि तदाकेषु फलं नैव पयोषितु ॥ १२

यस्तु दद्यादनङ्गं दरिद्राय दिनारथे ।

स तेन पुष्पदानेन पूज्यत्वा कुरुपुङ्गव ॥ १३

निमानं दिव्यमास्तु दिव्यरूपी यथाशुखम् ।

मम लोकेषु रमते पावदाभूतसंतुषम् ॥ १४

शुद्धं दीपयमायुक्तं शय्यासनविभूषितम् ।

भावनोपस्करैर्शुक्तं वनधाम्पैरलङ्कृतम् ।

दासीभोभूमिसंतुक्तमनुनं सर्वसाधनैः ॥ १५

ब्राह्मणाय दरिद्राय श्रोत्रिषाय पुषिष्ठिर ।

दद्यात्सदृशिर्षं यस्तु तस्य पुष्पफलं शृणु ॥ १६

देवाः पिङ्गमायैव तपसो प्राप्तवन्तथा ।

प्रयच्छन्ति प्रष्टा वै पावमादित्यसभिन्म ॥ १७

तेन यच्छेच्छिषा पुक्तो ब्रह्मलोकमनुत्तमम् ।

स्त्रीसहस्राहते रम्ये मनेन तत्र काञ्चने ।

मोदते ब्रह्मलोकस्यो पावदाभूतसंतुषम् ॥ १८

शृण्वं प्रक्षारणोपेतं यः प्रयच्छति पाण्डव ।

अर्धवित्वा द्वितं मत्वा ब्रह्ममात्मानुलोपनैः ।

मोक्षवित्वा विचित्रार्चं तस्य पुष्पफलं शृणु ॥ १९

प्रेतुदानस्य यत्पुष्पं विशिद्धतस्य पाण्डव ।

तत्पुष्पं तमनुपाय्य विहृलोके महीयते ॥ २०

शिल्पनभ्यसनं वाऽपि विद्यां मन्त्रीयवानि च ।

यः प्रयच्छति विप्राय तस्य पुष्पफलं शृणु ॥ २१

आहितवसिष्ठस्य पूजितस्यैव यत्फलम् ।

तत्पुष्पफलमाप्नोति यस्तु शृण्वं प्रयच्छति ॥ २२

छन्दोभिः संप्रयुक्तेन निमानेन विराजता ।

तत्परितोकाभ्यञ्जति पूज्यते ब्रह्मवादिभिः ॥ २३

यत्पुष्पं यानि वै विश्वक्रीडित्वा तत्र देवयत् ।

इह मातुष्पके लोके निम्रो भवति वेदयित् ॥ २४

विजामयति यो क्षिप्रं आनन्दपथानि कश्चित् ।

विनश्यति तदा पापं तस्य वर्षकृतं सुख ॥ २५

अथ प्रक्षालयेत्पादौ तस्य तोयेन भक्तिमात्रम् ।

दशवर्षकृतं पापं व्यपोहति न संशयः ॥ २६

पूजेन वाऽप्य तैलेन पादौ तस्य तु पूजयेत् ।

तद्वादशसमस्तं पापमाशु व्यपोहति ॥ २७

प्रेतुकाज्जनदत्तस्य यत्पुष्पं समुद्राहृतम् ।

तत्पुष्पफलमाप्नोति यस्तेन विप्रमर्चयेत् ॥ २८

सागतेन तु यो विप्रं पूजयेदासनेन च ।

यत्पुष्पदानेन वा राजन्त देवानां त्रियो भवेत् २९

सावतेनात्रयो राजन्नासनेन कृतकतुः ।

यत्पुष्पदानेन नितरः प्रीतिं यान्त्यपि विप्रियाः ३०

अप्रियकपिष्ठां च तेषां प्रीत्या नराधिप ।

संवत्सरकृतं पापं तस्य सर्वो विनश्यति ॥ ३१

यः प्रयच्छति विप्राय आसनं मातृवभूषितम् ।

स याति मषिचित्रेषु रथेनेन्द्रनिकेतनम् ॥ ३२

पुरन्दरासने तत्र दिव्यनारीरिपूजितः ।

पटिं वर्षसहस्राणि क्रीडत्यप्सरसां गणैः ॥ ३३

वाहनं यः प्रयच्छेत् त्रायथाप पुषिष्ठिर ।

स याति रत्नचित्रेण वाहनेन सुरालयम् ॥ ३४

स तत्र कामं कीदृत्वा सेव्यमानोऽसुरोऽनघैः ।
 इह राजा भवेद्वाज्रभाज कार्पा विचारणा ॥ ३५
 बादरे चतुष्पादीर्गं युष्मिन् फलितं तथा ।
 मन्थसारवैर्याभ्यर्च्य वज्राभरणभूषितम् ॥ ३६
 यः प्रयच्छति विप्राय श्रोत्रियाय सदाशिवम् ।
 भोजयित्वा पथाकामं तस्य पुण्यफलं शृणु ॥ ३७
 जन्तुदविषिवेष विमानेन विराजता ।
 पुरन्दरपुरं याति जयशब्दरनैर्धृतः ॥ ३८
 ततः शकपुरे रम्ये तस्य कल्पकपादपः ।
 ददाति चैतितं सर्वं मनसा वचदिव्यजित् ॥ ३९
 यानमिव तस्य पथाणि गुप्ताणि च फलानि च ।
 दानद्वैतसहस्राणि शकलोके बहीयते ॥ ४०
 शकलोकान्वीर्यं वातुर्ष्व लोकमागतः ।
 रथाश्वमजसंयुज्यं पुरं राज्यं च वक्ष्यति ॥ ४१
 स्वापयित्वा तु मङ्गलया यो मत्स्यतिकुलि नरः ।
 आत्म्यं विविधस्तुत्वा पूजाकर्म च कारयेत् ।
 सर्वं वा पूजयेज्जत्या तस्य पुण्यफलं शृणु ॥ ४२
 अश्वमेधसहस्रस्य वरपुण्यं सप्तदाहृतम् ।
 तत्फलं समवाप्नोति मत्स्यालोकं प्रपद्यते ।
 न जाने निर्गमं तस्य मम लोकानुपिष्ठि ॥ ४३
 देवालये विप्रगृहे योवाटे चत्वरैर्यो वा ।
 प्रज्वालयति यो दीपं तस्य पुण्यफलं शृणु ॥ ४४
 आस्य काञ्चनं वानं शीतयन्सर्वतो दिशम् ।
 मन्वेदादित्यलोकं स सेव्यमानः सुरोचसैः ॥ ४५
 तत्र प्रकामं कीदृत्वा नर्वकोटिं महातपाः ।
 इह लोके भवेद्द्विषी वेदवेदाहुपारवः ॥ ४६
 देवालयेषु वा राजन्माध्यागमसंयुक्तो वा ।
 चत्वरं वा चतुष्के वा राज्ञो वा यदि वा दद्यात् ॥
 मानागन्धर्ववाद्यानि धर्मभावयिकानि च ।
 यस्तु कारयते भक्त्या मङ्गलेनान्तरात्मना ॥ ४८
 तस्य देवा नरभेष्ट पितरथापि हर्षिताः ।
 सुप्रीताः संप्रयच्छन्ति विमाने कामयं तुल्यम् ४९
 स च तेन विमानेन याति देवपुरं नरः ।

तत्र दिव्यान्सरोमिस्तु सेव्यमानः प्रमोदते ॥ ५०
 देवलोकावतीर्णस्तु सोमिन्द्रोके नराधिप ।
 वेदवेदाहुतस्त्वज्ञो भोगनान्महाश्रयो भवेत् ॥ ५१
 चत्वरं वा सप्ताशं वा तिल्लीर्षं वा सप्तश्रुषे ।
 कृत्वाऽत्रिकुण्डं विपुलं त्र्यम्बकं वा सुविष्ठि ॥ ५२
 तदापि चतुरो मासाङ्गनालपेयस्तु भक्तिमान् ।
 समासेषु च मासेषु यौष्पादियु ततो दिवान् ॥ ५३
 भोजयेल्लापयं सूर्यं मङ्गलेनान्तरात्मना ।
 दक्षिणां च यथाशक्ति मास्रयेन्म्यो निवेदयत् ॥ ५४
 एवमपि तु यः कुर्वाणित्यमेवार्चयेत्तु माम् ।
 तस्य पुण्यफलं यद्वै तन्निबोध सुविष्ठि ॥ ५५
 तेनार्हं मङ्गलैव पितरो ह्यप्यस्तथा ।
 मासामः परमां प्रीतिं नाज कर्त्वा विचारणा ॥ ५६
 यदि नर्वसहस्राणि षष्टि नर्वस्राणि च ।
 सोमत्प्रीतिकरः श्रीमान्मम लोके बहीयते ॥ ५७
 मम लोकान्वीर्यं अस्मिन्द्रोके महावशाः ।
 वेदवेदाहुविष्टो जायते राजपूजितः ॥ ५८
 यः करोति नरभेष्ट भरणं ब्राह्मणस्य तु ।
 श्रोत्रियस्याभिजातस्य दरिद्रस्य विशेषतः ।
 तस्य पुण्यफलं यद्वै तन्निबोध सुविष्ठि ॥ ५९
 यदा कोटिपदानेन वरपुण्यं सप्तदाहृतम् ।
 तत्सर्वफलमाप्नोति वर्षैर्मेकेन पाण्डव ॥ ६०
 काञ्चनेन विनियोग विमानेनार्कशोभिना ।
 स याति मामके लोके दिव्यस्त्रीगणसेवितः ॥ ६१
 गीयमानो वस्त्रीभिर्वर्षाणां कोटिर्विश्रितम् ।
 कीदृत्वा मामके तत्र सर्वदेवैरभिष्टुतः ।
 मातुष्यमवतीर्णस्तु वेदविद्वाङ्मयो भवेत् ॥ ६२
 करुणां कृषिकां ताञ्जि महाद् जलभाजनम् ।
 यः प्रयच्छति विप्राय तस्य पुण्यफलं शृणु ॥ ६३
 ब्रह्मर्च्यं तु यत्पीते फलं प्रोक्तं नराधिप ।
 तत्पुण्यफलमाप्नोति जलभाजनदी नरः ।
 सुतुष्टः सर्वसौख्यः प्रहृष्टेन्द्रियमायतः ॥ ६४
 ईश्वरसमुक्तेन विमानेन विराजता ।

स याति नारुणं लोके दिव्यगन्धर्वसेवितम् ॥ ६५ ॥
 पानीयं यः प्रयच्छेद्देवीजीवानां जीवर्णं परम् ।
 शीघ्रे च त्रिषु मासेषु तस्य पुण्यफलं श्रुतम् ॥ ६६ ॥
 कविसाकोटिदानस्य परपुण्यं तु विधीयते ।
 सत्पुण्यफलमाप्नोति पानीयं यः प्रयच्छति ॥ ६७ ॥
 पूर्णचन्द्रप्रकाशेन विमानेन विराजता ।
 स यच्छेद्यन्मृग्यनं सेव्यमानोऽसुरोगणैः ॥ ६८ ॥
 विद्यास्कोटियुग्मं तत्र दिव्यगन्धर्वसेवितः ।
 श्रीदित्या मातुषे लोके चतुर्वेदी द्वितो भवेत् ६९ ॥
 क्षिरोब्धप्रदानेन तेजसी प्रियदर्शनः ।
 सुमनो रूपमान्मयूरः पण्डितश्च भवेद्दिवः ॥ ७० ॥
 वसुधापती तु तेजसी सर्वत्र प्रियदर्शनः ।
 सुमनो भवति श्रीमान्श्रीपां निर्वर्णं मनोरमः ७१ ॥
 उषानहो च ज्यर्षं च यो ददाति नरोत्तमः ।
 स याति रथमुत्थेन काञ्चनेन विराजता ।
 शकल्लोके बहुलोकाः सेव्यमानोऽसुरोगणैः ॥ ७२ ॥
 काष्ठपादुकदा शान्तिं विमानैर्द्वैजनिर्मितैः ।
 धर्मराजपुरं रम्यं सेव्यमानाः सुरोत्तमैः ॥ ७३ ॥
 दन्तकाष्ठप्रदानेन प्रियवाक्यो भवेन्नरः ।
 सुमनश्चन्दनः श्रीमान्मोक्षसौभाग्यसंपुतः ॥ ७४ ॥
 वीरं दधि घृतं वाऽपि गुदं मयूरसं तथा ।
 ये प्रयच्छन्ति विधेभ्यः परां भक्तिमुपायताः ॥ ७५ ॥
 ये हृषीकेशानैश्च श्वेतसुन्दामभूषिताः ।
 उपगीयमाना गन्धर्वैर्नन्दीश्वरपुरं नराः ॥ ७६ ॥
 तत्र दिव्याम्बरैर्मिस्तु सेव्यमाना यथासुखम् ।
 पक्षिपैतद्वहापि मोदन्ते देवसन्निभाः ॥ ७७ ॥
 सतः कालावतीर्थीष्व जायन्ते त्रिवह मानवाः ।
 प्रभूतफनवान्पाश भोगवन्तो नरोत्तमाः ॥ ७८ ॥
 वैशाखे मासि वैशाखे दिपसे पाण्डुचन्दन ।
 वैवस्वते समुद्रिष्य परां भक्तिमुपायताः ॥ ७९ ॥
 जम्ब्यर्च्य विधिवद्विशालितान्पुण्ड्रसमन्वितान् ।
 ये प्रयच्छन्ति विधेभ्यस्तेषां पुण्यफलं श्रुतम् ॥ ८० ॥
 योप्रदानेन वत्पुण्यं विधिवत्पाण्डुचन्दन ।

वत्पुण्यं समनुप्राप्तो वमलोके यदीयते ।
 सप्तधापि प्लुतः कास्त्रादिह राजा भविष्यति ॥ ८१ ॥
 तस्मिन्नेव दिने विमानमोज्ज्वलित्वा सुदक्षिणम् ।
 सोमपूर्वादि दिव्यानि मानवानि दिशन्ति ये ८२ ॥
 ते पाण्ड्यादिलक्षणावैविगमानैर्वैरुगालयन् ।
 तत्र दिव्याम्बरान्मिस्तु रमन्ते कामकामिनः ॥ ८३ ॥
 ततोऽनन्तीर्षाः कालेन ते चास्मिन्मातुषे पुनः ।
 योगवन्तो द्विवधेष्टा भविष्यन्ति न संशयः ॥ ८४ ॥
 अनन्तराष्ट्री यथापि वर्तते प्रवत्सदा ।
 सत्तवाकोपरदिवः प्लुतिः क्षान्तरतः सदा ।
 स विमानेन दिव्येन याति शक्रपुरं नरः ॥ ८५ ॥
 तत्र दिव्याम्बरैर्मिस्तु वर्षकोटि महातपाः ।
 कीदृश्या मातुषे लोके जायते वेदविद्विजः ॥ ८६ ॥
 एकश्चक्रेन यथापि वर्षमेकं तु वर्तते ।
 ब्रह्मचारी जितक्रोधः सत्यशौचसमन्वितः ।
 स विमानेन दिव्येन याति शक्रपुरं नरः ॥ ८७ ॥
 दशकोटिसहस्राणि क्रीडित्वाऽसुरसां गणैः ।
 इह मातुष्यके लोके वेदविद्वाङ्मनो भवेत् ॥ ८८ ॥
 चतुर्वेकाले यो ब्रूते ब्रह्मचारी जितेन्द्रियः ।
 वर्तते चैतन्मर्षं तु तस्य पुण्यफलं श्रुतम् ॥ ८९ ॥
 चित्रवर्हिषयुक्तेन विधिवत्प्लवशोभिना ।
 याति वानेन दिव्येन स महेन्द्रपुरं नरः ॥ ९० ॥
 अकृष्णभिर्बर्हीभिः सेव्यमानो यथासुखम् ।
 ततो द्वादशकोटिं स समाः सम्पन्नमोदते ॥ ९१ ॥
 शकल्लोकान्तर्गतेषु लोके चास्मिन्नराधिप ।
 भवेद् ब्राह्मणो विद्वान्भगवान्मोददारणः ॥ ९२ ॥
 षष्ठ्यास्ते तु योऽश्रापि वर्षमेकमवस्रमयः ।
 श्रद्धावर्धनैर्गुरुकः प्लुतिः कीदृशिविहितः ।
 ततोऽशुक्लस्य सत्सायं सप्तपुण्य फलमुत्तमम् ॥ ९३ ॥
 जलादिलक्षकाशेन विमानेनार्कतन्निभः ।
 स याति यम लोकान्दै दिव्यनारीनिसेवितः ९४ ॥
 तत्र साध्यैर्मरुजिस्तु पूज्यमानो यथासुखम् ।
 यद्यनेन सदा सां तु कीदृशस्यारतां गणैः ॥ ९५ ॥

पक्षोपवासं यथापि कुरुते महतात्मना ।
 समाप्ते तु ज्ञेये तस्मिन्सर्वेष्वप्योपवासिन्द्रियान् ॥ ९६ ॥
 सोपि गच्छति दिव्येन विमानेन महावपाः ।
 योतयन्मन्त्राणां व्योम मम लोकं प्रपद्यते ।
 त तत्र मोदते कामं कामरूपी यथाशुखम् ॥ ९७ ॥
 विश्वकोटिसमा राजन्मोदित्वा तत्र देवपत् ।
 इह मानुषके लोके पूजनीयो जितो भवेत् ।
 ज्ञापामपि वेदानां साक्षात्पारमो भवेत् ॥ ९८ ॥
 यथा मासोपवासं वै कुरुते महतात्मना ।
 जितेन्द्रियो जितक्रोधोजितधीः क्षामतत्परः ॥ ९९ ॥
 समाप्ते निचमे तत्र भोजयित्वा द्विजोत्तमम् ।
 दक्षिणां च ततो दद्यात्पण्डितेनान्तरात्मना ॥ १०० ॥
 स पश्यति महातेजा मल्लोलकमनुचमम् ।
 सिद्धयुक्तेन यानेन दिव्यस्त्रीगणसेवितः ॥ १०१ ॥
 स तत्र वस्यो लोके दिव्यविंगणसेवितः ।
 स्वतकोटिसमा राजन्वधाकामं प्रमोदते ॥ १०२ ॥
 ततः कालावतीर्ण्य सोमिल्लोके दिवो भवेत् ।
 पद्मनिचतुर्गैर्दा विशजन्मान्मरोमवान् ॥ १०३ ॥
 वस्त्यन्त्या सर्वकर्माणि शुभिः शोधयिवर्जितः ।
 महामस्थानमेकाग्रो याति महत्प्रमानसः ॥ १०४ ॥
 स मन्त्रेन्द्रियसदनं विमानेन महावपाः ।
 महामथिभिर्चिषेय सौमर्येण विराजता ॥ १०५ ॥
 स्वतकोटिसमास्तत्र सुराधिपतिपूजितः ।
 नाकहृते निवसति दिव्यस्त्रीगणसेवितः ॥ १०६ ॥
 शकलोकान्वतीर्ण्य मानुषेषुपजायते ।
 राज्ञां राजा महातेजाः सर्वलोकाधिपः प्रभुः ॥ १०७ ॥
 शशोपवेशं यथापि कुरुते महतात्मना ।
 नमो ब्रह्मण्यदेवाप्येष्टयुक्त्वा मयं समाहितः ।
 वन्तःसास्यो जितक्रोधस्तत्र पुष्पफलं क्षुपु ॥ १०८ ॥
 कामयः कामरूपी च नालसूर्यसमप्रभः ।
 स विमानेन दिव्येन याति लोकान्नामवान् ॥ १०९ ॥
 सर्गात्सर्गं महातेजा यत्ना चैव यथाशुखम् ।
 मम लोकेषु रमते यावदाभूतसंस्तवम् ॥ ११० ॥
 जघिप्रवेशं यथापि कुरुते महतात्मना ।

सोपि यानेन दिव्येन मम लोकं प्रपद्यते ॥ १११ ॥
 यत्र सर्वगुणोपेतः पश्यत्येव त मां सदा ।
 विश्वकोटिसमा राजन्मोदते मम संनिधौ ।
 ततोऽप्यतीर्यः कालेन वेदविद्वाङ्मयो भवेत् ॥ ११२ ॥
 कर्त्तव्यं साधयन्मस्तु मां प्रपन्नः शुचिव्रतः ।
 नमो ब्रह्मण्यदेवाप्येष्टैस्तन्मन्त्रदाहरम् ॥ ११३ ॥
 नालसूर्यप्रकाशेन विमानेन विराजता ।
 मम लोकं समासाद्य वर्षकोटिं प्रमोदते ।
 मम लोकान्वतीर्ण्य सोमिल्लोके रूपो भवेत् ॥ ११४ ॥
 निवेशयति मन्मूर्त्त्यामात्मानं महतः शुभिः ।
 यद्दक्षिणमूर्त्त्यां ना चतुर्दश्यां निवेशतः ॥ ११५ ॥
 सिद्धैर्ब्रह्मविभिर्धनं देवलोकेन पूजितः ।
 मन्मूर्त्तेश्चतुर्दशैश्च शीघ्रमानो महावपाः ॥ ११६ ॥
 मयिष्ठेस्त महातेजा मां वा सहस्रमेव वा ।
 न स्मृत्युनर्तव्यो राजन्नात्र कार्या विचारणा ॥ ११७ ॥
 गोकुले श्रीकृते वैव शुरुनिपकृतेऽपि वा ।
 हन्त्यन्ते ये तु राजेन्द्रशकलोकं व्रजन्ति ते ॥ ११८ ॥
 तत्र जायूनदमये विमाने कामयामिनि ।
 मन्मन्तरं प्रमोदन्ते दिव्यनारीनिसेवितः ॥ ११९ ॥
 आश्रुतस्त्राप्रदानेन दत्तस्य हरणेन च ।
 जन्मप्रभृति सद्यं तत्सर्वं तु विनश्यति ॥ १२० ॥
 नाऽन्योपद्रास्त्रात्र पयः पिबन्ति
 नाभूदिदा भूमिपथाश्रुतिभिः ।
 यान्पान्कामान्प्राप्त्यप्येवो ददाति
 तस्मान्कामान्प्राप्त्यल्लोके च हृष्टे ॥ १२१ ॥
 यद्यदिष्टतमं ब्रह्मं न्यायेनोपायितं च यत् ।
 तत्तद्गुणवते देयं तदेवाश्रयमिच्छता ॥ १२२ ॥
 अनुवोच विरात्राणि तीर्थार्णवनविगम्य च ।
 अदत्त्वा काञ्चन मां च दत्तेशो नाम जायते ॥ १२३ ॥
 दानं यत्तत्फलं नैव श्रोत्रियाय न दीयते ।
 श्रोत्रिया यत्र नाश्रितः स देवास्तत्र हृष्टते ॥ १२४ ॥
 श्रोत्रियेभ्यः परं नास्ति परमं देवतं महत् ।
 निधानं चापि राजेन्द्र नास्तीतिप्रियमोजनम् ॥

चतुरधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०४ ॥

इत्येव बुधिरिति सति पञ्चमहाभूतविकल्पं, कालविविधिकल्पं, वैश्वानरकृपादिभारं कल्पतामेव तातोऽन्तर्बुधनिवे-
चनं च ॥ ३ ॥

बुधिरिति उवाच ।

विप्रबोधे शरीरस्य सेन्द्रियस्य विशेषतः ।

अन्तरा वर्तमानस्य सतिः प्राणस्य कीदृशी ॥ १

मन्वाजुनाच ।

ब्रूभाष्यमकृतं सर्वं प्रमोदीह कलं वरः ।

न तु सर्वस्य भूतस्य पञ्चत्वं विद्यते रूप ॥ २

पञ्चत्वं पाण्डवश्रेष्ठ बुरिबुदिकरं रूपम् ।

तेषां पञ्च महावह्नान्वे कुर्वन्ति द्विजोत्तम ॥ ३

पञ्चत्वं पञ्चभिर्भूदेर्विषोषं संप्रचक्षते ।

न जायते न क्षियते पुरुषः क्षायकाः सदा ॥ ४

प्रत्येकं मरणं नाम पाविनामेव पाण्डव ।

तेषां तु न सतिः शुभा तेषां मत्वाह्वयते ॥ ५

प्रापेपाकृतकृत्यस्तु मृत्योः कतिजले जनः ।

कृतकृत्याः प्रतीक्षन्ते मृत्युं शिपमिवातिथिम् ॥ ६

बुधिरिति उवाच ।

पञ्च वज्राः कथं देव किपन्तेऽथ द्विजातिभिः ।

तेषां नाम च देवेश वक्तुमर्हस्यशेषतः ॥ ७

जीमन्मन्वाजुनाच ।

शृणु पञ्च महापञ्चान्कीर्त्तमानान्बुधिरिति ।

वैरेव ब्रह्मसालोक्यं लभ्यते सुहमेभिना ॥ ८

ऋतुवर्जं मधुवर्जं भूतवर्जं च पाण्डव ।

सूर्यवर्जं पितृवर्जं च पञ्च यज्ञान्प्रचक्षते ॥ ९

तपेयं ऋतुवर्जः स्वात्स्नाध्यायो ब्रह्मवर्जकः ।

भूतवर्जो रत्नवर्जो सूर्यवर्जोऽग्निवितुवनम् ।

पितृवर्जिष्य यत्कर्म पितृवर्जः प्रकीर्तितः ॥ १०

हुतं चाप्यहुतं चैव तथा श्रुतमेव च ।

प्राशितं बलिदानं च शाक्यज्ञान्मचक्षते ॥ ११

वैश्वदेवाद्यो होमा इतमित्युच्यते सूर्यैः ।

अहुतं च भवेत्तत् पतुर्न प्राकृष्यादितम् ॥ १२

प्राणमिहोऽश्वहोमं च प्राशितं विविचद्विदुः ।

बलिकर्म च राजेन्द्र शाक्यज्ञाः प्रकीर्त्तिताः ॥ १३

केचित्पञ्च महापञ्चान्माकवह्नान्प्रचक्षते ।

अग्रे ब्रह्मवह्नादीन्महापञ्चनिदो विदुः ॥ १४

सर्वं एते महावह्नाः सर्वथा परिचीर्त्तिताः ।

शुश्रूक्षितान्माकवह्नास्तु यथाशक्ति न हावयेद् ॥ १५

अहन्महनि वे त्वेतानकृत्वा हृक्षते सप्तम् ।

केवलं मलमश्नन्ति ते नरा न च संशयः ॥ १६

तस्मात्प्रात्या द्विजो विद्वान्कर्षादेतान्दिनेदिने ।

अतोऽप्यथा तु हृक्षन्त्ये प्रायश्चित्ती भवेद्विजः ॥ १७

बुधिरिति उवाच ।

देवदेवेश दैत्यम् त्वहङ्कस्य वनादेन ।

वक्तुमर्हसि देवेश स्नानस्य च विधिं मम ॥ १८

भमनाजुनाच ।

शृणु पाण्डव तत्सर्वं पवित्रं पापनाशनम् ।

स्नात्वा येन विधानेन हृष्यन्ते किल्बिषाद्विजाः ॥ १९

सृष्टं च मोमवं चैव तिलं दर्भास्तथैव च ।

शुष्माण्वपि यथान्धायमादाय तु जलं त्रयेद् ॥ २०

नद्यां स्नात्वा न च स्नायादप्यत्र द्विजसप्तम ।

सति बभूते पपति नाल्पे स्नापात्कदाचन ॥ २१

बल्योदकसमीपं तु श्लुचीं देधे मनोरथे ।

ततो मृद्गोमवादीनि तत्र विजो विनिक्षिपेद् ॥ २२

यदिः प्रक्षाल्य पादौ च द्विराचम्य प्रमलतः ।

प्रदक्षिणं समाहृत्य नमस्कुर्यात्तु राजकुम् ॥ २३

न च पादेन वा हन्त्यादृशेनान्येन तज्जलम् ॥ २४

सर्पदेवमवा क्षापो मन्मथाः पाण्डुनन्दन ।

तस्मात्पास्तु न हन्तव्यास्तद्विः प्रक्षालयेत्स्वतलं ॥ २५

केवलं प्रथमं मलेन्नाह्वानि निचृष्टेदुधः ।

ततु तीर्थं समासाद्य कूर्वादाचमनं पुनः ॥ २६

मोक्तर्गाकृतितत्कृत्वा करं विः प्रपिबेजलम् ।

द्विस्तृप्तिरसृवेदकं पादावभ्युक्ष्य चारमनः ।

वीर्येष्पास्तु ततः प्रानाम्नाकृदेव तु संस्तुयेद् ॥ २७

वाहू द्वौ च ततः स्तब्धा हृदयं नाभिमेष च ।
 मल्लहस्तद्वक् स्तब्धा मूर्धनं तु पुनः स्तब्धे ॥२८॥
 आपः पुनस्त्रिस्तुक्त्वा च पुनरात्मनं चरेत् ।
 सोऽष्टाव्याहूतीर्वाऽपि सदसस्पतिमित्तुचम् ॥२९॥
 आचम्य सृष्टिकाः पश्चाद्विधा कृत्वा समालमेत् ।
 क्रमेद् विष्णुरित्यह्नुत्तनाधममव्ययम् ।
 आलभ्य वायवीः सूर्यैर्नमस्कृत्य जलं ततः ॥३०॥
 स्रग्मन्ती चेत्यतिस्रोतः प्रत्येकं चान्यवारिषु ।
 मञ्जेदोभित्तुदाहृत्य न च निधोभयेज्जलम् ॥३१॥
 गोमयं च विधा कृत्वा जले पूर्वं समालमेत् ।
 सन्पाहूतीर्वा सप्रणवां वायवीं च जपेत्पुनः ॥३२॥
 पुनराचमनं कृत्वा मन्त्रेणान्तरात्मना ।
 आरोहिष्ठेति तिस्रभिर्यज्जिभिः पूतेन वारिणा ।
 तथा शरत्समन्दीभिः त्रिज्योत्तरसृष्टिभिः क्रमात् ३३
 गोक्षुकेनाभ्यसृकेन शुद्रपर्येण चात्मनः ।
 वैष्णवैर्वार्यैः सूर्यैः सानिवैरिन्द्रदेवतैः ॥ ३४॥
 चामरैर्व्येन चात्मानमन्यैर्नैव्यसामभिः ।
 सित्वाऽन्तःसक्तिले सूर्यं जपेद्वाचाऽन्यमवर्षेण ३५
 सन्पाहूतीकां सप्रणवां वायवीं वा ततो जपेत् ।
 आधातमोक्षात्प्रणवं जपेद्वा मामनुस्मरेत् ॥ ३६॥
 उत्तुल्य दीर्घमासाय धीते शुक्ले च वाससी ।
 शुद्धे चाप्लादयेत्कक्षे न कुपोत्परिपाशुके ॥ ३७॥
 पाशेन बद्धा कक्षे यत्कुम्भे कर्म वैदिकम् ।
 राक्षसा दानवा दैत्यास्तदितुंयन्ति हर्षिताः ।
 तस्मात्पूर्वप्रयत्नेन कक्षपाशां न धारयेत् ॥ ३८॥
 ततः प्रधात्य पादौ च हस्तौ चैव मुदा मुनेः ।
 आचम्य पुनराचामेत्पुनः सानिविधा द्विजः ३९
 प्राशुभोदशुभौ वाऽपि व्यापन्नेदाम्बुमाहितः ।
 मले जलगतः शुद्धः सल ह्य सलसितः ।
 उमन्न सितस्तस्मादाचामेदात्मशुद्धये ॥ ४०॥
 दग्धेषु दर्भवाणिः सुन्नाशुखः सुसमाहितः ।
 शय्यायामास्तितः कुर्वन्मन्त्रेणान्तरात्मना ॥ ४१॥
 सदसस्ततः सानिवित्रीं शतकृत्यस्तु वा जपेत् ॥ ४२॥
 समाहितो जपेत्तस्मात्वाविष्या चाभिमन्थ्य च ।

मन्त्रेदानीं विनाशाय रक्षसां निक्षिपेज्जलम् ॥ ४३॥
 उद्गोतीत्येषा चान्तःप्रायश्चित्तजलं क्षिपेत् ॥ ४४॥
 अथाद्याम शुष्प्यानि वोषमञ्जलिना द्विजः
 प्रक्षिप्य प्रतिसूर्यं च व्योममुद्रां प्रकल्पयेत् ॥ ४५॥
 ततो द्वादशकृत्यस्तु सूर्यलोकाधरं जपेत् ।
 ततः पञ्चशरादीनि वदकृत्यः परिवर्जयेत् ॥ ४६॥
 अर्धशिर्षं परामृश्य मुद्रया लघुस्थान्तरे ।
 ऊर्ध्वबाहुलगतो भूत्वा सूर्यनीक्षेत्तमाहितः ॥ ४७॥
 तन्मण्डलस्य मां ध्यायंसेत्योषूर्तिं चतुर्ध्वजम् ।
 उदुत्सं च जपेन्मन्त्रं धिर्घं तच्चकुरित्यपि ॥ ४८॥
 सानिवित्रीं च वधाशक्तिं जप्त्वा सूर्यं च नामकम् ।
 मन्त्रमपि च सामानि गुरुप्रयत्नेन च ॥ ४९॥
 ततश्चालोकयेदर्कं हंसः शुचिपदित्यपि ।
 अर्धशिर्षं समाहृत्य नमस्कृत्य दिवाकरम् ॥ ५०॥
 ततस्तु तर्पयेद्दिग्भैरवाणां मां च शङ्करम् ।
 वनापतिं च देवाधि तथा देवमुनीनपि ॥ ५१॥
 साहजानपि तथा वेदानिहितास्रान्कतुल्यपि ।
 गुरामपि च सर्वानपि कुलान्यध्वरसां तथा ॥ ५२॥
 कर्तृमन्त्रतत्तरं चैव कलाकाष्ठान्तर्कं तथा ।
 भूतग्रामांश्च भूतानि सरितः सागरांस्तथा ।
 जितान्धैलसितान्देवानोषधीः शवनस्पतीः ॥ ५३॥
 तर्पयेदुपवीची च प्रत्येकं हृष्यतामिति ।
 जन्मादभ्य च सन्धेन वाणिना दक्षिणेन तु ॥ ५४॥
 निषीदी तर्पयेद्विद्राक्षणीमन्त्रकृतस्तथा ।
 मरीच्यादीर्दुर्गाथैव नारदायान्तरमाहितः ॥ ५५॥
 प्राचीनादीत्यर्षेतांस्तु तर्पयेदेवताः पिबन् ।
 ततस्तु कन्धवाद्यपि सोमं वैनस्ततं तथा ॥ ५६॥
 ततश्चार्धमणं चापि दक्षिणाचारालवैव च ।
 सोमपाथैव दग्धेषु तद्विलैरेव वारिभिः ।
 हृष्यतामिति पश्चात्तु स विदुर्लक्षयेत्ततः ॥ ५७॥
 विदुर्निपतामर्हाथैव तथैव प्रथितामहान् ।
 पितामहीस्तथा चापि तथैव प्रथितामहीः ॥ ५८॥
 मातरं चात्मनयैव गुरुमाचार्यैव च ।
 विदुर्मातृभृतासौ च तथा मातामहीभवि ॥ ५९॥

तत्ताभ्यामात्मसीमन्तुभिश्चाप्यर्तिमन्त्राविर्वाधयान्
 प्रवीक्षानाशुभंस्तार्थं तर्पयेचानवतराः ॥ ६०
 तर्पयित्वा तथाऽऽनम्य स्नानवस्त्रं प्रवीक्षयेत् ।
 शुचिं भूतवनस्याहुः स्नानं पानं च तदिदं ॥ ६१
 अतर्पयित्वा तानूर्ध्वं स्नानवस्त्रं न पीकयेत् ।
 पीकयेचेत्पुरा मोहादेवाः सर्वमप्यात्मना ।
 विवरस्तु निराशासौ शयां यान्ति यथाचरन् ॥ ६२
 प्रक्षाल्य तु सदा पादावाचम्य प्रवराः पुनः ।
 दक्षेण दर्भपाणिः सन्स्नाप्यायं तु समारभेत् ॥ ६३
 नेदमादौ समारभ्य ततोऽर्धपरि क्रमात् ।
 तदधीतेऽन्यदं शक्या तत्सत्त्वाध्यायं प्रचक्षते ॥ ६४
 कसौ वाऽपि चतुर्वाऽपि सामगायमथापि च ।
 इतिहासपुरुषाणां यथाशक्ति न ह्यपमेद ॥ ६५
 उत्थानं तु नमस्कृत्य दिशो दिग्देवता अपि ।
 ब्रह्मार्थं च तत्तथादिं शुचिबीजोपधीस्तथा ॥ ६६
 वार्चं वाचस्पतिं चैव मां चैव सरितस्तथा ।
 नमस्कृत्य तथाऽतिस्तु प्रवरादि च पूर्वनम् ॥ ६७
 ततो नमोऽयं शत्रुघ्नस्य नमस्कृमांस्तु तत्तमम् ।
 शुचिः सूर्यस्तथाऽऽदित्यस्य प्रथम्यं सन्मूर्धनि ६८
 ततस्तवालोक्त्यन्तर्कं प्रथमेन समाहितः ।
 ततो मामर्चयेत्तुर्धर्मैश्चिरीवैव मित्यशः ॥ ६९
 शुचिष्ठिर उवाच ।
 त्वत्पितामि मनुजानि त्वदभिष्टानि माधव ।
 तर्नाप्याचक्ष्व देशेन तत्रकस्य ममास्तुत ॥ ७०
 ममवस्तुवाच ।
 शत्रुघ्नसहितो राजन्पुण्यानि श्रियकृन्ति मे ।
 कुमुदं करवीरं च चक्रं चक्रं तथा ॥ ७१
 बलिकायातिपुण्यं च न्यायवर्तं च नन्दिकम् ।
 पलाशपुष्पपाणिं दर्पां भद्रकमेव च ॥ ७२
 कनकालां च राजेन्द्र त्वत्पितामि विशेषतः ।
 सर्वेषामपि पुण्याणां तदसमुत्पलम् ॥ ७३
 तस्मात्पर्वं तथा राजन्वधात्तु तत्तपत्रकम् ।
 तस्मात्सहस्रवर्णं तु पुण्डरीकं ततः परम् ॥ ७४
 पुण्डरीकवद्वास्तु तुलसीं मुपेतोऽधिका ।

चक्रपुण्यं ततस्तस्मात्सर्ववर्णं तु ततोऽधिकम् ।
 सौवर्ण्यं तु मनुजाय तत्पितृव्यं नास्ति पाण्डव ॥ ७५
 पुण्याभावे तुलस्यास्तु परैर्मांमर्चयेत्पुनः ।
 पत्रास्तमे तु शाखाभिः शाखालाभे क्षिप्रालवैः ।
 शिफाभावे शुदा तत्र भक्तिमानर्चयेत् वाम् ॥ ७६
 वर्धनीयानि पुण्यानि शत्रु राजन्समाहितः ।
 किङ्किणीं हुनिपुण्यं च पुष्पं पाटलं तथा ॥ ७७
 तथाऽतिदुर्लभं चैव पुष्पाय नक्तनालिकम् ।
 वीथिकं धीरिकापुण्यं निर्गुण्डी लातुली अपा ७८
 कथिकारं तथाऽशोकं सनमस्तीपुष्पमेव च ।
 ककुभाः कोविदारश्च वैभोतकमथापि च ॥ ७९
 कुराष्टकमहूर्णं च कल्पकं कालकं तथा ।
 अलोलं निरिकर्णी च नीलान्धेव च सर्वशः ।
 एकवर्मानि चान्यानि सर्वाण्येव विवर्जयेत् ॥ ८०
 अर्कपुण्यानि चर्माणि अर्कपत्रक्षितानि च ।
 न्यायुताः पितुमन्दानि सर्वाण्येव विवर्जयेत् ८१
 अन्यैस्तु शूलपर्वैस्तु गन्धनजिर्बराधिप ।
 अन्यैस्तैर्वेदालाभं मरुक्को मां समर्चयेत् ॥ ८२
 शुचिष्ठिर उवाच ।
 कथं त्वमर्चनीयोसि सूर्यचः कीदृशास्तु ते ।
 वैखानसाः कथं ब्रूयुः कथं वा बाह्यरात्रिकाः ८३
 ममवानुवाच ।
 शत्रु पाण्डव तत्सर्वमर्चवाक्यमवात्मनः ।
 स्पष्टिते पत्रके कृत्वा चाष्टपर्वं सकर्मिकम् ॥ ८४
 अष्टाक्षरविधानेन शयना द्वादशाक्षरैः ।
 वैदिकैश्च नचैव मम सूक्तेन वा पुनः ॥ ८५
 स्तानिर्तं मां तत्तत्क्षिप्रैर्वेदिना निचक्षणः ।
 पुण्यं च ततः तत्तत्पुण्यं च शुचिष्ठिर ॥ ८६
 अनिरुद्धं च मां शत्रुर्वैखानसमिदो जनाः ।
 अन्ये त्वेवं विजानन्ति मां राजन्पञ्चरात्रिकाः ८७
 बालुदेवं च राजेन्द्र संकर्षणमथापि वा ।
 यमुघ्नं चानिरुद्धं च चतुर्भुजं प्रचक्षते ॥ ८८
 एतावान्याथ राजेन्द्र संज्ञाभेदेन सूर्ययः ।
 विजानन्वात्मना एवं मांमेवं चार्चयेद्बुधः ॥ ८९

पुषिष्ठिर उवाच ।
 त्वज्जकाः कीदृशा देव कानि तेषां व्रतानि च ।
 एतत्कथय देवेश त्वज्जकस्य ममाच्युत ॥ ९०
 भगवानुवाच ।
 जनान्प्रेषतामक्ता ये मज्जकजनश्रियाः ।
 मामेव शरणं प्रप्ता मज्जकास्ते प्रकीर्तिताः ॥ ९१
 सम्पूर्णैषि वशस्थानि मत्प्रियाणि विज्ञेयतः ।
 मज्जकः पाण्डवश्रेष्ठ व्रतानीमानि धारयेत् ॥ ९२
 नान्यदात्मादवेदसं मज्जको जलतारणे ।
 सत्यस्य न दिता सत्येन्यपुमांसाणि वर्जयेत् ॥ ९३
 प्रदक्षिणं व्रजेद्विमान्यामभ्यर्च्य हुताशनम् ।
 न धावेत्प्रसिते वर्षे नाग्नविद्यां च लोपयेत् ॥ ९४
 मत्प्रशुलपयं नाघातसीभाजनकरजनी ।
 ज्ञासन्नृष्टिं मये दद्याद्दृष्ट्यामलं चैव वर्जयेत् ॥ ९५
 तथा पशुनिर्गं चापि पक्वं परशुहन्तवम् ।
 अभिषेदितं च बहुष्वं तत्प्रयत्नेन वर्जयेत् ॥ ९६
 विभीतकश्यजानां शरणां दूरे निवर्जयेत् ।
 विभदेवपरीवादाश्च वदेवीहितोपि सन् ॥ ९७
 सारिषका राजसाम्यापि कामसाचापि पाण्डव ।
 मार्चयन्मत्ति मज्जकालेवासीदग्निवा गतिः ॥ ९८
 कामसाक्षिभिरे वान्ति राजसा रज एव वत् ।
 सारिषकाः सत्वसंपन्नाः सत्वमेव प्रयान्ति ते ९९
 ये सिद्धाः सन्ति साक्ष्येन योगसत्वपलेन च ।
 नमस्यादित्यचन्द्राभ्यां पश्यन्ति पदविस्तरम् ॥ १००
 एकसंभवे नवद्वारे विस्पृष्टे पञ्चसाक्षिके ।
 एतस्मिन्नेहजगते राजसत्सु सदा भवेत् ॥ १०१
 उदिते सवितर्योन्व क्रियाशुक्लस्य धीमता ।
 चतुर्वेदविदमापि देहे पश्यतलाः स्मृताः ॥ १०२

॥ इति श्रीमद्भागवते आश्वमेधिकपर्वणि वैष्णवचर्मपर्वणि चतुरधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०४ ॥

पञ्चाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०५ ॥

कुलेन पुषिष्ठिरिति वृत्त्या कविताविभागाकणनपूर्वकं लक्षणमस्ति ॥ १ ॥

वैश्वंपावन उवाच ।
 दानशुण्यफलं क्षुत्वा तपःशुण्यफलानि च ।

श्रियाः सप्त विज्ञेया वैश्यास्तत्पत्नी वकीर्तिताः ।
 निवृत्ताः पाण्डवश्रेष्ठ वृद्धाणामेकविंशतिः ॥ १०३
 कामः क्रोधश्च लोभश्च मोहश्च मद एव च ।
 महाभोहश्च इत्येते देहे पश्यतलाः स्मृताः ॥ १०४
 गर्वः संभो वृद्धद्वार ईर्ष्या च श्रोत्र एव च ।
 वारुण्यं क्रूरता चैव सप्तैते श्रियाः स्मृताः ॥ १०५
 तीक्ष्णता विकृतिर्माया शास्त्रं संभो धनार्जवम् ।
 वैशुण्यममृतं चैव वैश्यास्तत्पत्नी प्रकीर्तिताः ॥ १०६
 क्षुत्वा वृद्धा विद्या च शालसं पाण्डवादयः ।
 आधिपत्यं विपादश्च प्रमादो हीनसत्पता ॥ १०७
 भयं विरुचता जाड्यं पाचकं मन्त्रुषेव च ।
 आद्या चाश्वस्थानसमनसस्याप्यवधमम् ॥ १०८
 आद्योचं मलिनस्यं च वृद्धा ह्येते प्रकीर्तिताः ।
 यस्मिन्नेते न रक्षन्ते स वै ब्राह्मण उच्यते ॥ १०९
 येषुपेतु हि भावेषु वत्सालं परिते द्विजः ।
 तत्सालं वै स विज्ञेयो ब्राह्मणो ज्ञानदुर्बलः ॥ ११०
 प्राणानायम्य वत्सालं येन मां चापि चिन्तयेत् ।
 तत्सालो वै द्विजो ज्ञेयः शेषकालो ह्यथेत्यतः ॥ १११
 तस्मात् सारिषको भूत्वा शुचिः क्रोधविवर्जितः ।
 मार्चयेत् स ततं मत्प्रियत्वं वदीक्यति ॥ ११२
 अलोलजिह्वः समुपसितो हृदि
 निधाय चक्षुष्यमाश्रमेन तम् ।
 मनश्च वार्यं च निरुद्धा चञ्चलं
 भयाञ्जित्पथो मम भक्त उच्यते ॥ ११३
 ईदृशाभ्यात्मिनो वे तु नाश्रया निमेषेन्द्रियाः ।
 तेषां आद्रेषु दृश्यन्ति तेन वृद्धाः विदामाद्याः ॥ ११४
 यमो जयति नाधर्मः सत्यो जयति नातृप्तम् ।
 क्षमा जयति न क्रोधः क्षमायान्नाशयो भवेत् ॥

वर्मशुभः प्रहृष्टात्मा केशवं पुनरनवीत् ॥ १
 मा मेमा कपिला देव पूर्वदृष्टादित्ता विभो ।

होमधेनुः सदा पुण्या चतुर्वर्केण साधन ॥ २
 सा कर्मवाङ्मयोभ्यो हि देवा कस्मिन्दिनेऽपि वा ।
 कीदृशाव च विश्राय दातव्या दुष्कलक्षणा ॥ ३
 कथिता कपिला प्रोक्ता स्वमेव सर्वभुवा ।
 कैर्वा देवाथ वा देव श्रोतुमिच्छामि तत्त्वतः ॥ ४
 वैशंपायन उवाच ।
 एषमुक्त्वो हृषीकेशो धर्मपुत्रेण संतदि ।
 अमरीरकपिलासङ्घर्षां तासां माहात्म्यमेव च ॥ ५
 शृणु पाण्डव तत्त्वेन पवित्रं पावनं परम् ।
 वञ्छुत्वा पापकर्माणि नराः पापात्प्रमुच्यते ॥ ६
 अग्निमध्वोद्भवां दिव्यामध्विन्नालामध्वभाम् ।
 अग्निन्नालोज्ज्वलन्मूर्तीं प्रदीप्ताङ्गारलोचनताम् ॥ ७
 अग्निपुच्छामाक्षिस्तुतमसिरोममभान्विताम् ।
 तामाग्नेयीमग्निदिवाग्निदीपां वलरूपभाम् ॥ ८
 भुङ्गते कपिला ये तु शूद्रा लोभेन मोहिताः ।
 पवित्रांलाम्निजानीयानष्टालसदृशा हि ते ॥ ९
 न तेषां ब्राह्मणः कथिद्गृहे कुर्वीत्यतिशम् ।
 दूराव परितर्तव्या महापातकिनोपि ते ॥ १०
 सर्वकालं हि ते सर्वैर्वर्जिताः सिद्धदेवताः ।
 ते सदा अग्रदिक्षाया अर्चमानाश्च पापिनाः ॥ ११
 पिबन्ति कपिलां चावपायतेषां पितृमहाः ।
 अमेध्वपुपुञ्जन्ति भूम्नां वै जलमालवम् ॥ १२
 कपिताया दधि धीरं घृतं तक्मयापि वा ।
 ये शूद्रा उपभुञ्जन्ति तेषां गतिविमां शृणु ॥ १३
 कपिलोपवीचीं शूद्रस्तु सुखे मण्डति रौरवम् ।
 क्षिप्यते रौतेन घोरे वर्षकोटिशुभं वनम् ॥ १४
 ततश्चापि च्युतः कालाच्छूयनघोषि स मण्डति ।
 अचोन्वाथ परितप्तो विद्यायां वाचते किमिः ॥ १५
 विद्याद्वयेषु पापिष्ठो दुर्मन्त्रेषु सहस्रशः ।
 तत्रततोपजायेत नोपारं तत्र विन्दति ॥ १६
 ब्राह्मणैरेव यत्क्षोपां गृहे कुर्वीत्यतिशम् ।
 ततः प्रभृति तस्यापि पितरः स्युरेवेष्टयाः ॥ १७
 न तेन सार्धं संभाषेन्न चाप्येष्टतत्त्वं ज्ञेयम् ।
 स नित्यं वरुणीनो हि दूरात् ब्राह्मणाचमः ॥ १८

यत्त्वेन सह संभाषेदेकसंख्यां प्रवेष्ट वा ।
 श्रावयत्यं परेऽङ्गुष्ठं स च येन विद्युज्जसति ॥ १९
 कपिलोपवीचिनः शूद्राश्चः करोति प्रतिग्रहम् ।
 श्रापधिर्यं भवेत्तस्य निमसैतन्न संशयः ॥ २०
 मल्लदूर्वं गङ्गावीति चाष्ट्रापयमयापि वा ।
 मुच्यते किमिषाचक्षादेतेन ब्राह्मणो हि सः ॥ २१
 कपिला अग्निहोत्रार्थे विचार्ये वा सर्वभुवा ।
 सर्वं तेजः सङ्गृह्यन्ति निर्मिता मल्लया पुरा ॥ २२
 पवित्रं च पवित्राणां मङ्गलानां च मङ्गलम् ।
 पुष्पानां परवं पुष्पं कपिला पाण्डुनन्दन ॥ २३
 तपसा तप एवाऽयं ब्रह्मानाहुचर्मं व्रतम् ।
 दानानां परवं दानं निदानं हेतुदधुचम् ॥ २४
 वृथिण्यां बानि वीर्यनि पुष्पान्वापतनानि च ।
 पवित्राणि च रम्याणि सर्वलोकेषु पाण्डव ॥ २५
 एभ्यस्तेजः सङ्गृह्यन् मल्लया लोककर्तृणा ।
 लोकमिस्तरचार्येन निर्मिताः कपिलाः स्वयम् ॥ २६
 सर्वतोऽमोघी क्षेपा कपिला पाण्डुनन्दन ।
 सदाऽमृतमयी मेघ्या शुचिः पावनमुत्तमम् ॥ २७
 क्षीरेण कपिलापास्तु दध्ना वा सङ्गृहेन वा ।
 होतृन्वाग्निहोत्राणि सर्वं श्रातर्द्विजातिभिः ॥ २८
 कपिताया घृतेनापि दध्ना क्षीरेण वा पुनः ।
 गृह्णेते योऽग्निहोत्राणि ब्राह्मणा विधिवत्प्रभो ॥ २९
 पूजयन्त्यतिवीथीन परां भक्तिमुवाचताः ।
 शूद्राश्चादिरता नित्यं संभानूतविचर्जिताः ॥ ३०
 ते पाण्डवादित्यसङ्गतैर्विमानैर्द्विजसत्तमः ।
 सर्वमण्डलमभ्येन मल्ललोकमनुचमम् ॥ ३१
 मल्लणो मनने दिव्ये कावमाः कासकपिणः ।
 मल्लया पूजयमानास्तु मोदन्ते कल्पमध्वपम् ॥ ३२
 एवं हि कपिला राजकुण्या मन्त्राभ्युत्तराणि ।
 आदावेवाग्निमभ्ये तु मेरेषीं मल्लनिर्मिता ॥ ३३
 गृह्णाते कपिलापास्तु सर्वतीर्थेभि पाण्डव ।
 मल्लणो हि नियोगेन निवसन्ति दिनेदिने ॥ ३४
 श्रातरत्नाय नो मर्त्यैः कपिलाश्चमनलकात् ।
 यधुतामैनुपारां वै शिरसा प्रयतः शुचिः ॥ ३५

स तेन गुण्यतीर्थेन सहसा इतकिस्त्रियः ।
 जन्मवत्कृतं पापं प्रदहत्यश्विनकृणम् ॥ ३६
 मूषेय कपिलायास्तु यथ प्राणादुपस्थयेत् ।
 क्षामेन तेन गुण्येन नष्टपापः स मानवः ।
 विश्वार्द्रकृतस्त्रयापापान्मुच्यते नात्र संशयः ॥ ३७
 प्रातस्तथाप यो भक्ष्या प्रयच्छेन्नृणमुष्टिकम् ।
 तस्य नश्यति कृत्वापं विशद्वात्रकृतं रूप ॥ ३८
 प्रातस्तथाप यज्ञक्या कुर्वाणस्तत्प्रदक्षिणम् ।
 प्रदक्षिणीकृत्वा तेन पृथिवी नात्र संशयः ॥ ३९
 प्रदक्षिमेव पैकेन भद्राष्टकेन पाण्डव ।
 दशरात्रकृतं पापं तस्य तत्राप्यति क्षुब्धम् ॥ ४०
 कपिलायजमान्येन वः क्षायातु शुचिर्नरः ।
 स यज्ञयेषु तीर्थेषु क्षातो भवति पाण्डव ॥ ४१
 तेन क्षामेन तस्मापि भद्राष्टकस्य पार्थिव ।
 दशरात्रकृतं पापं तत्क्षयादेव नश्यति ॥ ४२
 दृष्टा तु कपिला भक्ष्या भुत्वा हुङ्गारनिस्स्रवम् ।
 प्यपोहति नरः पापमहोरात्रकृतं रूप ॥ ४३
 यत्र वा तत्र वा चात्रे कपिला वः स्पृष्टेच्छुचिः ।
 संतत्सरकृतं पापं निनाशयति पाण्डव ॥ ४४
 मोतहस्तं तु यो दद्यादेक्षं च कपिला नरः ।
 तर्मे तस्य कर्त्तं माह मग्ना लोचपितामहः ॥ ४५
 वस्तुनैव कपिला हन्यामरः कथितप्रमादवः ।
 मोतहस्तं हर्षे तेन भवेन्नात्र विचारया ॥ ४६
 यथैका कपिला दद्याच्छ्रोत्रियापादितापये ।
 यथां शतशहस्रं तु दत्तं भवति पाण्डव ॥ ४७
 दश वै कपिलाः शोकाः स्वयमेव स्वयंभवा ।
 यो दद्याच्छ्रोत्रियेभ्यो वै सर्वं मन्त्रति तच्छुद्ध ॥ ४८
 प्रथमा सर्वैकपिला द्वितीया त्रैविश्वला ।
 तृतीया रक्तपिङ्गाक्षी चतुर्थी गालपिङ्गला ॥ ४९
 पञ्चमी वसुधार्णवा वष्टी च श्वेतपिङ्गला ।
 सप्तमी रश्मिपिङ्गाक्षी त्वष्टी सुरपिङ्गला ॥ ५०
 भवन्ती वाटला शेषा दशमी पुष्कलपिङ्गला ।
 दशैवाः कपिलाः शोकाकारवन्ति नरान्मदा ॥ ५१
 सङ्गृह्याथ कविनाथ सर्वपापप्रणाशनाः ।

एवमेव दानद्वारो दश शोका नरेभ्यः ॥ ५२
 ब्राह्मणो बाह्येक्षास्तु नाम्पो वर्षाः कर्मणः ।
 न बाह्येन कपिलां श्वेते वाऽश्वनि वा द्विजः ॥ ५३
 बाह्येच्छुद्धतेनैव श्राद्धया वा तपयया ।
 न दण्डेन न वा वय्या न पादौ न वा पुनः ॥ ५४
 न क्षुत्प्याथनश्नान्नाहरेदिकलेन्द्रिवान् ।
 अहोय न भुञ्जीवात्पिपेत्पीतेषु चोदकम् ॥ ५५
 शुश्रूषोर्मातर्येवाः पितरस्ते प्रयोषिताः ।
 अर्द्धा पूर्वं भागे च धूर्वाणां वाहनं स्मृतम् ॥ ५६
 विशामेनप्यथे भागे भागे चान्ते वधातुश्वम् ।
 यत्र च तस्या कर्त्तं संशयो यत्र वाऽश्वनि ।
 बाह्येचत्र धूर्वास्तु न स पापेन लिप्यते ॥ ५७
 भूपहत्यात्मनं पापं तस्य स्नात्याभ्युन्नन्दन ।
 अन्यथा बाह्यन्तज्जिर्यं वावि रौरवम् ॥ ५८
 कथिरे पातयेचैवां वस्तु मोहाभराधिप ।
 तेन पापेन पापात्मा नरकं यात्यसंशयम् ॥ ५९
 नरकेषु च सर्वेषु समाः सित्वा धर्तव्यवत् ।
 इह मातृभ्यके लोके वलीविदौ भविष्यति ॥ ६०
 तस्मात् शुक्तिमन्त्रिभ्यश्चदद्यात् कपिला नरः ॥ ६१
 कपिला बाह्येषस्तु ह्यलो लोभमोहितः ।
 तेन देवास्तयस्त्रिपतरथापि वाहिताः ॥ ६२
 स देवैः पितृभिर्नित्वं बध्यमानस्तु दुर्मतिः ।
 नरकाभरकं पोरं गच्छेदायलनं रूप ॥ ६३
 मग्ना वदत्यथाश्विन कपिलानां गर्वि मग्नाः ।
 तस्मात्ते न निहन्वन्त्याः पूज्याश्चैव न संशयः ।
 निःश्वसन्ति यदा आम्नास्तदा हन्युथ तत्कर्त्तुं ॥ ६४
 पावन्ति तेषां रोमाणि तत्रार्द्रकृतं रूप ।
 नरकेषुपच्यन्ते तत्र तद्वाहका नराः ॥ ६५
 कपिला सर्ववशेषु दक्षिणार्थं विधीयते ।
 तस्याप्यदक्षिणा देवा यज्ञेनेव द्विजानिभिः ॥ ६६
 रोमार्यं चाग्निहोत्रस्य वा वपश्छेत्प्रयस्रतः ।
 श्रोत्रियाय दरिद्राय आम्नायामिततेजसे ।
 तेन दात्तेन पूजात्मा मम लोके महीयते ॥ ६७
 पावन्ति तेन रोमाणि कपिलाङ्गे शुचिश्चिर ।

तत्रार्थमदस्तापि स्वर्गलोके महीयते ॥ ६८
 सुवर्णसुरशृङ्गी च कपिला वाः मयच्छति ।
 विजुने पापने चापि सोऽयमेवफलं लभेत् ।
 तेनाश्रमेऽतुल्येन मम लोके न मयच्छति ॥ ६९
 सर्वशृङ्गी रुक्मसुतं सवत्सां कांस्यदोहिनीम् ।
 नक्षत्रलङ्कतां पुष्टां गन्धैर्मौल्यैश्च शोभिताम् ॥ ७०
 चित्रं हि पवित्राणां सुवर्गमिति ये मतिः ।
 तस्मात्सुवर्णोदरया दातव्या साऽग्निहोषिणे ॥ ७१
 एवं दत्त्वा तु राजेन्द्र सङ्गुत्तरीम्परानपि ।
 तारिष्यन्ति राजेन्द्र नाभ कर्मा विष्णुतया ॥ ७२
 अग्निहोमसहस्रस्य वाजपेयं च तत्समम् ।
 वाजपेयसहस्रस्य अश्वमेधं च तत्समम् ।
 अश्वमेधसहस्रस्य राजसूयं च तत्समम् ॥ ७३
 कपिलानां सहस्रेण विधिदत्तेन वाग्देव ।
 राजसूयफलं प्राप्य मम लोके महीयते ।
 न तस्य पुनराहुतिर्विधत्ते कुरुपुत्रव ॥ ७४
 प्रपच्छते यः कपिलां सवत्सां कांस्यदोहिनीम् ।
 सुवर्णसुरशृङ्गीं सर्वलङ्कारसोभिताम् ॥ ७५
 तैलैर्घृणैः कामदुषा च भूत्वा
 नरं प्रदातारुपैति सा भीः ।
 लङ्कर्मभिष्ठाभ्युक्तव्यभारं
 तीव्रान्धकारे नरके पतन्तम् ।
 महर्षये नौरिव वाजुनीला
 दत्ता हि वीस्तारयते मनुष्यम् ॥ ७६
 जुषांश्च वीषांश्च कुलं च सर्व-
 मासन्नमं तारयते यथावत् ।

॥ इति श्रीमन्नद्याचरते भावोपनिषत्तमि वैष्णवधर्मपर्यणि पञ्चाविंशतस्तमोऽध्यायः ॥ १०५ ॥

पञ्चमिकाशततमोऽध्यायः ॥ १०६ ॥

कुम्भेन कुचिद्विदेति कपिलादानवर्णनम् ॥ १ ॥ लङ्कणाग्निहोमसहस्रस्यकपिलादानवर्णनम् । तद्वा महादिदेवैः कपिलायै
 सर्वेष्टुष्ट्यादिदानवदानम् ॥ २ ॥ देवर्षादिभिः स्तुतिभक्त्या च कपिलायै सहास्रसहस्रम् ॥ ३ ॥ कुम्भेन द्रव्यकलादान-
 कालकथनम् । तत्रां सादृश्यानिर्वाहकमतिशयम् । तथा समैकदानवसमुद्रतुङ्गलङ्कारकथनम् ॥ ४ ॥

वायन्मनुष्यान्नुचिषी विभर्ति
 तान्प्रदातारुतमूर्तं परम् ॥ ७७
 यथैषं ममकृते नरस्य
 प्रमुक्तमार्थं विनिहन्ति रोमात् ।
 तथैव दत्त्वा कपिला सुपात्रे
 पापं नरस्याह्नु निहन्ति सर्वम् ॥ ७८
 यथैव दत्त्वा ब्रजगाः सुपर्ण
 नश्यन्ति दुरादिवशा भवार्ताः ।
 तथैव दत्त्वा कपिलाप्रदाना-
 न्ध्वनन्ति वापानि नरस्य शीघ्रम् ॥ ७९
 यथा त्वयं वै ब्रजमौ विहाय
 पुनर्नरं रूपमुपैति पुष्पम् ।
 तथैव मुक्तः पुष्टाः स्वपापै-
 र्विमुच्यते वै कपिलाप्रदानात् ॥ ८०
 यथाऽन्यकारं भवने पितृ-
 दीप्तौ हि निर्मातवति प्रदीपः ।
 तथा नरः शायमपि प्रलीनं
 निष्कामवेदै कपिलाप्रदानात् ॥ ८१
 शयन्ति रोमाणि सचन्ति तस्मा
 त्सत्पन्वितापात्र शरीरजानि ।
 तान्प्रदाता जुगवर्षकोटिं
 न नल्लोके रमते मनुष्यः ॥ ८२
 यस्याहिताग्नेरतिथिशिवस्य
 शूराश्चद्रस्य जितेन्द्रियस्य ।
 सत्यव्रतस्याभ्यवनान्वितस्य
 दत्ता हि वीस्तारयते परम् ॥ ८३

वैष्णवावन उवाच ।
 एवं श्रुत्वा परं पुष्पं कपिलादानहृद्यम् ।

वर्षपुत्रः प्रहृष्टात्मा केचनं पुनरब्रवीत् ॥ १
 देवदेवेश कपिला यदा विप्राय दीयते ।

कथं सर्वेषु चक्षुषु तस्मात्प्रतिष्ठितं देवताः ॥ २
 बाबैलाः कपिलाः शोका दश चैव तस्या मम ।
 तासां कति सुरभेष्ट कपिलाः पुष्पलक्षणाः ॥ ३
 कथं बाष्पुगृहीतास्ताः तुर्यः विदुषनैरपि ।
 केन शुकाय वनेन मोहं कीदृशं हि मे ॥ ४
 वैशंपायन उवाच ।
 बुधिशिखिर्नैवमुक्तः केशवः सत्यवाक्कदा ।
 गुह्यानां परमं गुह्यं वक्तुमेवोपचक्रमे ॥ ५
 शृणु राजन्पविर्न वै रहस्यं धर्मवृत्तनम् ।
 महर्षीयं सत्यमिदं न आन्यं हेतुवादिभिः ॥ ६
 यदा वत्सास्त्र पादौ द्वौ प्रसवे क्षिरसा सह ।
 तस्येते दानकाष्ठं सप्तमाहुर्निसूचमाः ॥ ७
 जन्तारिध्रमसौ वत्सो यावद्भूमि न यास्यति ।
 यस्मिन्वावत्प्रविनी ज्ञेया तस्मादेया तु तादृशी ॥ ८
 यावन्ति येन्या रोमणि सन्तसायां बुधिशिखि ।
 यावत्स्यः शिकताभापि गर्भोदकपरिप्लवाः ।
 यावद्दर्शसहस्राणि दान्ता सर्वे महीपते ॥ ९
 तुष्णीमरयां कृत्वा सवत्सां कपिलां दिवैः ।
 प्रच्छाद्य तां तु दद्याद्वै सर्वैरनैरलङ्कृताम् ॥ १०
 सप्तमुद्रा नदी तेन ससैलवनकानना ।
 चतुरन्ता मनेर्या नाथ कार्या विचारणा ॥ ११
 बुधिवीदानतुल्येन तेन दानेन मानवः ।
 संसारसागरापीनो याति लोकं प्रजापतेः ॥ १२
 मगहा ज्यहा मौमो यदि वा शुक्लवपुः ।
 महापातकमुक्तोपि एतरानेन शुच्यति ॥ १३
 इदं पठति यः पुण्यं कपिलादानमुत्तमम् ।
 प्रातस्तथाय मज्जन्ता तस्य पुण्यफलं शृणु ॥ १४
 मनसा कर्मणा वाचा मतिपूर्वं बुधिशिखि ।
 पार्ष रात्रिकृतं हन्पादस्त्राध्यापस्य पाठकः ॥ १५
 इदमावर्तमानस्तु भाद्रे परार्पणदिनान् ।
 तस्याप्यमुत्तमश्रान्तिं पितरोऽप्यन्तर्हर्षिताः ॥ १६
 यथेदं शृणुपाद्वत्पा मङ्गलेनान्तरात्मना ।
 तस्य रात्रिकृतं सर्वं पापबाधु प्रणश्यति ॥ १७
 अतः परं विशेषं तु कपिलानां ब्रवीमि ते ।

बाबैलाः कपिलाः शोका दश राजन्मया तव ।
 तासां चतस्रः प्रवराः पुष्पाः पापप्रणाशनाः ॥ १८
 सुवर्णकपिला पुष्पा तथा रक्ताक्षिपिबुद्धा ।
 विदुषाक्षी च वा मौम वा सास्त्रिप्रलब्धिबुद्धा ॥ १९
 एतावत्तस्रः प्रवराः पवित्राः साधनाशनाः ।
 नयस्कृता वा एता वा सन्ति पार्ष नरस्य तु ॥ २०
 यसैताः कपिलाः सन्ति गृहे पापप्रणाशनाः ।
 तत्र श्रीर्विजयः कीर्तिः स्त्रीनां निर्लं बुधिशिखि ॥ २१
 एतासां प्रीतिमावाति क्षीरेण तु हृदयजनः ।
 दग्धा च विदग्धाः सर्वे वृतेन तु दुःपाशनाः ॥ २२
 पितरः पितृमहाश्वैव तथैव प्रविताम्भवाः ।
 सकृदप्येन दुष्पन्धि रर्षकोटिं बुधिशिखि ॥ २३
 कपिलायां पूतं श्रीं दधि पावसमेव वा ।
 श्रीभिषेभ्यः सकृदप्या नरः पार्षः प्रमुच्यते ॥ २४
 उपवासं तु यः कृत्वाऽप्यपीदारां जितेन्द्रियः ।
 कपिलापञ्चमप्यं तु पीत्वा चान्द्रापमात्तरम् ॥ २५
 सौम्ये गृह्ये सत्यस्य शुद्धात्मा शुद्धमानसः ।
 श्रीभातुतविनिर्मुक्तो मङ्गलेनान्तरात्मना ॥ २६
 कपिलापञ्चमप्येन सुमधेयं पुनरुपश्रु ।
 यो मन्त्रतिष्ठति वाऽपि यस्मिन्कृतिमेव वा ।
 आचरेत्तिष्ठते सत्तु सोऽप्यनेकफलं लभेत् ॥ २७
 स शुक्लपापः शुद्धात्मा यानेनारक्षीयिना ।
 मम लोकं जनेभ्युक्तो रुद्रलोकमपापि वा ॥ २८
 मगहा तु पुरा सृष्टा कपिला काञ्चनप्रवा ।
 अमिहुष्पात्तरैर्नैर्हर्मिषेभ्युत्तमात्मना ॥ २९
 सृष्टमायां तु तां दद्या देवा रुद्रादसौ दिवि ।
 सिद्धा भक्षयेयथैव वेदाः साक्षाः सहाचरैः ॥ ३०
 साधराः सरितथैव परैताः सवत्सहकाः ।
 गन्धर्वान्तरासौ यथाः पञ्चगव्याधुपस्थिताः ॥ ३१
 सर्वे विश्वपनापकाः क्षितिमप्ये महाप्रभाम् ।
 मथैव विविधैस्तां तु तुष्टुज्जलामनेकशः ॥ ३२
 कुवाञ्जलिपुटाः सर्वे नातिसूत्रीं विजोचनाम् ।
 भूमौ प्रणम्य तां भूमौ सवत्सामुत्तमिम् ॥ ३३
 ऊतुः प्राञ्जलयः सर्वे चतुर्ष्वेकं पितामहम् ।

आज्ञापय महादेव किं ते कुर्मः कर्म विभो ॥३४॥
 एवमुक्तः सुरैः सर्वैर्देवा वचनममर्षात् ।
 मन्तोऽप्यनुशृङ्गन्तु दोग्ध्रीमेनां ववक्षिनीम् ॥३५॥
 होमयेतुरित्ये देवाः क्षीन्मंसं तर्पयिष्यति ।
 अतोऽक्षिणापितः सर्वान्भवतस्तर्पयिष्यति ॥ ३६॥
 प्रीताः क्षीरासूतेनास्मा आत्तवीर्यपराक्रमाः ।
 अपिष्यन् वधाकार्यं दानवान्स्तर्पे एव तु ॥ ३७॥
 आत्तवीर्यवहैर्लुकाः सत्वरम्यो जितेन्द्रियाः ।
 अत्तहोषवलाः सर्वे पालयिष्यन् वै प्रजाः ॥ ३८॥
 पालिताश्च प्रजाः सर्वा भवद्विदिह धर्मतः ।
 पूजयिष्यन्ति वा नित्यं यज्ञैर्विविधदक्षिणैः ॥३९॥
 एवमुक्ताः सुराः सर्वे ब्रह्मणा परमेष्ठिना ।
 ततः संहतवदनाः कपिलायै नरं ददुः ॥ ४०॥
 देवतां कतुः ।
 यस्माद्धोक्षद्विजायांश्च नक्षत्रा त्वं विनिर्मिता ।
 तस्मात्पूजां चविना च भव पापपयोदिनी ॥४१॥
 ये त्वां ददुः नमस्यन्ति सृष्ट्वा चापि कीर्त्तयन्तः ।
 तेषां वर्षकृते पापं तत्रकानां भयव्यति ॥ ४२॥
 अकामकृतवज्जानमदष्टं यच्च पातकम् ।
 त्वां ददुः ये नमस्यन्ति नराः सर्वसंहति च ।
 तेषां तद्विघ्नं याति तवः सूर्योदये यथा ॥ ४३॥
 भयदातुवान् च ।
 इत्युक्त्वाऽऽसौ वरं दत्वा प्रयत्नो यथायतम् ।
 लोकनिसारपापार्थं सा च लोकार्थिचार इ ॥४४॥
 तस्मामेव समुद्रतां क्षेताथ कपिला नव ।
 विचरन्ति महीमेनां लोकानुप्रदकारणान् ।
 तस्मात् कपिला देवा परम हितमिच्छता ॥ ४५॥
 यदा च दीप्यते राजनकपिला क्षमिहोषिणे ।
 तदा च शृङ्गयोस्तस्मा पिप्पुलिन्द्रश्च विप्रुति ॥४६॥
 चन्द्रवज्रधरी चापि विप्रुतः शृङ्गमूलधरोः ।
 शृङ्गमध्ये तथा ब्रह्मा ललाटे गोवृषध्वजः ॥ ४७॥
 कर्णपोरभिनीं देवी चतुर्भुज शशिनास्त्रकरी ।
 दन्तेषु मन्तो देवा विद्यायां वाम्भारस्तवी ॥ ४८॥
 रोमकृतेषु ध्रुववधर्ममेव प्रजापतिः ।

निश्चामेतेषु स्थिता वेदाः सप्तवह्मपदक्रमाः ॥४९॥
 नास्मादुटे स्थिता मन्थाः दुष्पापि सुरभीनि च ।
 अधरे वसवः सर्वे सुखे चाग्निः प्रविष्टितः ॥ ५०॥
 साध्या देवाः स्थिताः कवे ब्रीहयां पार्वती स्थिता ।
 पृष्ठे च नक्षत्रगणाः कतुदेवे नमस्तत्सलम् ॥ ५१॥
 अयाने सर्वतीर्थानि योमूले जाडनी सप्तम् ।
 इष्टतृप्तमया कर्मभीर्गोमये वसती तदा ॥ ५२॥
 नासिकायां तदा देवी ज्येष्ठा वसति भामिनी ।
 ओषीतदस्यः पितरो रथा साकूटमाश्रिता ॥५३॥
 पार्श्वयोश्च वयोः सर्वे विश्वेदेवाः प्रविष्टिताः ।
 तिष्ठन्सुरति तातां तु प्रीताः शक्तिधरो गुह्याः ॥५४॥
 जानुवह्नोऽप्येतेषु वज्रं विधुन्ति वामवः ।
 सुरमध्येषु मन्त्राः सुराद्येषु च वज्रवाः ॥ ५५॥
 चत्वारः सागराः पूर्वास्तस्या एव पयोधराः ।
 रत्निर्वेना क्षमा स्वाहा अष्टा शान्तिर्भूतिः स्रुतिः ॥
 कीर्तिर्दीप्तिः क्रिया कान्तिस्रुतिः शुद्धिश्च सन्ततिः ।
 दिग्बन्ध मदिसर्गैव सेवन्ते कवितां तदा ॥ ५७॥
 देवाः पितृगणाश्चापि मन्त्रधर्मोत्तरतां गवाः ।
 लोका द्वीपार्णवाश्चैव गङ्गायाः सरितस्तथा ॥५८॥
 देवाः पितृगणाश्चापि वेदाः साङ्गाः सदाध्वरौ ।
 वेदोक्तैर्विविधैर्मन्त्रैः स्तुवन्ति हवितास्तथा ॥ ५९॥
 विद्यापराथ वे तिस्रो भूतास्मात्प्रवणास्तथा ।
 दुष्पवृष्टिं च वर्पन्ति प्रभृत्यन्ति च हविताः ॥ ६०॥
 ब्रह्मणोत्पादिता देवी बह्मिदुष्कान्तदायका ।
 नभसे कपिले पुष्ये सर्वदेवैर्वनमस्कृते ॥ ६१॥
 कपिलेऽथ महासते सर्वतीर्थेनमये ह्रमे ।
 दातारं सखनोपेतं ब्रह्मलोकं नव सप्तम् ॥ ६२॥
 अहो रत्नभिर्दं पुण्यं सर्वदुःखप्रमुक्तनम् ।
 अहो धर्मोर्विर्बं श्रद्धमिदमर्थं महाधनम् ।
 इत्याकाशस्थितास्ते तु सर्वदेवा अपन्ति च ॥ ६३॥
 तस्माः प्रविष्टिहीना च भृष्टे वावह्रिज्योचमः ।
 तावदेवचनाः सर्वे कपिलामर्णयन्ति च ।
 सर्वशक्तिं रूपसुरां कथैः पुण्यैः सुपूजिताम् ॥६४॥
 तस्माभ्यामहाभ्यां तु वरचरिष्ठलसङ्गता ।

अदध्याऽभान्ति मृदाश्च ते वै निरयगामिनः ॥९८॥
 एते कूर्पवर्तिनिः शोका नरा निरयगामिनः ।
 ये सर्वं तमनुयातास्तान्शुश्रूष्व शुचिष्ठिर ॥ ९९॥
 दानेन तपसा चैव मत्सेन च दमेन च ।
 ते धर्ममनुवर्तन्ते ते नराः सर्वगामिनः ॥ १००॥
 शुश्रूष्यान्नुपाध्यायान्छुतमादाय शम्भवे ।
 ये अविग्रहनिस्पृहेहास्ते नराः सर्वगामिनः ॥ १०१॥
 मधुमासासवेभ्यस्तु निहृया प्रलवतु ये ।
 परदारनिहृया ये ते नराः सर्वगामिनः ॥ १०२॥
 मातुर् पितुर् चैव शुश्रूषन्ति च ये नराः ।
 आद्यामपि सस्नेहास्ते नराः सर्वगामिनः ॥ १०३॥
 ये तु भोजनकाले तु निर्वाणान्शुचिप्रियाः ।

इत्यरोधं च कूर्पन्ति ते नराः सर्वगामिनः ॥१०४॥
 नैनादिकं तु कन्यानां दुरिद्राणां च ये नराः ।
 कलचन्ति च कूर्पन्ति ते नराः सर्वगामिनः ॥१०५॥
 रत्नानामथ बीजानामोषधीनां तथैव च ।
 दातारः अद्रुयोपेतास्ते नराः सर्वगामिनः ॥ १०६॥
 क्षेमाक्षेमं च मार्गेण समानि विप्रमाणि च ।
 अर्पितां ये च दक्षन्ति ते नराः सर्वगामिनः ॥
 वर्षद्वये चतुर्दशामष्टम्यां तपेयोर्द्वयोः ।
 आर्द्रायां जम्भनश्चै निरुपे श्वपेऽप्यवा ।
 ये शाम्भधर्मविरतास्ते नराः सर्वगामिनः ॥ १०८॥
 हृष्यकम्पविधानं च नरकसर्वगामिनौ ।
 धर्माधर्मौ च कथितौ किं भूयः श्रोतुमिच्छसि ॥१०९॥

॥ इति श्रीरामहोमस्तोत्रे आध्वेयिकधर्मवि वैष्णवधर्मपर्वेति षडधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०९ ॥

सप्ताधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०७ ॥

कुम्भेन शुचिचित्तेति साक्षात्कृतमप्या नमस्तेति तपुस्तपस्तपस्तपस्तपस्तपम् ॥ १ ॥ तथा अमोघाश्वर्षा पाणिनां
 तपस्तपस्तपम् ॥ २ ॥

शुचिष्ठिर उवाच ।
 इदं मे तत्त्वतो देव पशुमर्हस्यशेषतः ।
 हितामकृत्वा यो मर्त्यो मज्जदुस्त्रामपाशुषा ॥१॥
 भगवानुवाच ।
 ब्राह्मणं स्वयन्वाहव मिहार्थं वृत्तिकर्षितम् ।
 मृदाशालीति यः पथात्तमादुर्भक्षपातकम् ॥ २॥
 मध्यमसस्नेह विपसा योऽनुचानस आरत ।
 इति इरति दुर्बुद्धिसमादुर्भक्षपातकम् ॥ ३॥
 आध्वेय वाऽऽज्ये वाऽपि श्रमे वा नमोरेऽपि वा ।
 अग्निं नः प्रक्षिपेत्कुदुस्त्रामादुर्भक्षपातकम् ॥ ४॥
 शोकुलस इषार्थस जलान्ये पशुषाधिप ।
 उत्पादयति यो निर्धं तमादुर्भक्षपातकम् ॥ ५॥
 यः प्रवृत्तां भुक्तिं सम्पन्नकालं वा शुचिभिः कृतम् ।
 दूषयत्यनभिज्ञाय तमादुर्भक्षपातकम् ॥ ६॥
 चक्षुषा वाऽपि हीनस पशोर्वाऽपि जहस वा ।
 हरेर्द्वै यस्तु सर्वसं तमादुर्भक्षपातकम् ॥ ७॥
 शुभं त्वंकृत्य दुःकृत्य अतिकम्प्य च शासनम् ।

वर्तते यस्तु मृदात्मा तमादुर्भक्षपातकम् ॥ ८॥
 कोपाद्वा यदि वा देवादाकुदुस्त्रचितोषि वा ।
 कर्तौ क्षिप्तं वा नोपेवाचमादुर्भक्षपातकम् ॥ ९॥
 दासत्वातो भवेदीनस्तथाश्चै वस दुःस्वितिः ।
 कर्त्तव्यं हरेयो वै तमादुर्भक्षपातकम् ॥ १०॥
 शुचिष्ठिर उवाच ।
 कर्षेयमेपि दानानां बहु दानं विशिष्यते ।
 अमोघ्याश्वाश्च ये निप्रास्तान्मयीति सुरोचन ॥११॥
 नमपाशुवाच ।
 अमोघेव प्रशंसन्ति देवा जलपुत्रस्मराः ।
 अमोघं सृष्टं दानं न भूयं न भविष्यति ॥१२॥
 अक्षय्यैस्पर्शं लोके क्षात्रात्प्राणाः प्रतिष्ठिताः ।
 अमोघ्याश्चान्वाया राजन्वाध्वमापाक्षिबोत मे ॥१३॥
 दीक्षितस्य कर्द्वस्य कुदुस्त्र विहृतस्य च ।
 अमिषस्तुल्य पण्डस्य पाकमेदपस्तस्य च ॥ १४॥
 चिकित्सकस्य दूतस्य तथा योऽपिहमोचिनः ।
 उग्रान्नं सूतकाश्च च सूत्रोन्नेपममेव च ॥ १५॥

द्विदशं न शोक्तव्यं पतितान् च यन्मुतम् ।
 तथा च पिबुनस्थानं यजुषिकमिगत्तया ॥ १६
 शैल्यं तन्मुतावाधं कृताप्रसन्नमथैव च ।
 अथमुकनिपादानां स्वावतरकस्य च ॥ १७
 सुवर्षकर्तुर्विषस्य शस्त्रविक्रयिगत्तया ।
 सुतानां शौण्डिकानां च वैद्यस्य रत्नकस्य च ॥ १८
 क्षीयितस्य नृशंसस्य तथा माहिषिकस्य च ।
 अनिर्देशानां प्रेतानां गणिकानां तथैव च ॥ १९
 पन्दिनो मृतकर्तुं च मृतविदामपि ।
 परिचितस्य यथाचं परिप्रेतुस्तथैव च ॥ २०
 यथावदधिपुत्रिमो दिधिपुत्रपतिसाया ।
 तयोश्चमयोत्तरं राक्षो चापि विवर्जयेत् ॥ २१
 राजानं तेज आदत्ते शुद्राश्च मज्जवर्षसम् ।
 आयुः सुवर्षकामाश्च यशश्चर्षावकुम्भिनः ॥ २२
 गणाश्च गणिकाश्च च लोकेश्वरः परिकीर्तितम् ।
 पूर्वं चिकित्तकस्याश्च शुक्रं तु वृषलीपतेः ॥ २३
 निष्ठा वार्धुनिकस्याश्च तस्याचात्परिवर्जयेत् ।
 तेषां त्वगसिरोमाणि ह्येव योऽश्चं तु मज्जयेत् ॥ २४
 अमात्यान्मयैतेषां भुक्त्वा तु विचरं क्षिपेत् ।
 मत्स्या भुक्त्वा सकृदाऽपि प्राजापत्यं चरेद्भुजः ॥ २५
 दानानां च कर्त्तं यद्वै शत्रु पाण्डव उत्तमतः ।
 जलदस्तुमिमांशोति सुखमक्षयममदः ॥ २६
 तिलदश्च प्रमादिष्टां दीपदंभक्षुरुचमम् ।
 भुविदो भुविप्राप्नोति दीर्घमायुर्हिरण्यदः ॥ २७
 गृहदोऽप्यापि वैश्वानि कृष्यदो कुरुवृत्तम् ।

वातोद्वन्द्वसालोक्यमधितालोक्यममदः ॥ २८
 अनहदः शिषं शुष्टं गोदो गोदोऽकमभुते ।
 पानशय्याप्रदो भार्गवैश्वर्षममयप्रदः ॥ २९
 धान्यदः शाश्वतं सौख्यं मज्जदो मज्जताम्पताम् ।
 सर्वेषामेव दानानां मज्जदानं विशिष्यते ॥ ३०
 हिरण्यभूषणाभाजवस्त्रशय्यातनादिषु ।
 योचितः प्रविशुह्यति दद्यादुचितमेव च ।
 ताडुनीं यच्छतः स्वर्गं नरकं च निरर्पये ॥ ३१
 अचूतं न वदेद्दिवास्तपसाया न विसृजेत् ।
 मार्तोऽन्विभवेदिमात्र दद्यात् परिकीर्तयेत् ॥ ३२
 बहोऽज्ज्वलेन क्षरति तपः क्षरति निस्त्रयात् ।
 आयुर्विप्रापवानेन दानं तु परिकीर्तनात् ॥ ३३
 एकः प्रजापते जन्तुरेक एव प्रजापते ।
 एकोऽज्ज्वले सुष्ठवमेकस्यामोति दुष्कृतम् ॥ ३४
 सृतं शरीरमृत्सृज्य काशलोष्टसर्वं क्षिती ।
 विमुखा बान्धवा भान्ति धर्मस्तमनुवर्तते ॥ ३५
 अनागतानि कार्याणि कर्तुं मयपते मनः ।
 शरीरकं सद्यदिष्य मयते नृत्तमन्त्रकः ॥ ३६
 यस्माद्धर्मतहायस्तु धर्मं संचिनुवास्तदा ।
 धर्मेण हि सहायेन तमक्षरति दुस्तरम् ॥ ३७
 येषां वटाकानि वृद्धकानि
 समस्य कृपाय क्षुमाः प्रयाय ।
 अक्षप्रदानं मधुरा च वाणी
 यमस्य ते निर्निववा भवन्ति ॥ ३८

॥ इति श्रीमन्ब्रह्मसूत्रे आश्वमेधिकपर्वणि वैष्णवपर्वण्यणि सहाधिकशतश्लोकोऽध्यायः ॥ १०७ ॥

अष्टाधिकशतश्लोकोऽध्यायः ॥ १०८ ॥

कृष्णेन पुषिर्हिरण्यं यजुषीमहिमातुर्जनेनम् ॥ १ ॥ मृगपापमात्रावधायकमयम् ॥ २ ॥ तयाऽज्जगत्पदार्थानयम् ॥ ३ ॥

पुषिर्हिर उवाच ।
 अनेकान्तं बहुदूरं धर्ममादुर्गन्धीनिषः ।
 किंलक्ष्मणोऽसौ भवति तन्मे वृद्धि जनार्दन ॥ १
 भगवानुवाच ।
 शत्रु राजन्मसातेन धर्मशौचविधिकम् ।

अहिंसा शौचमक्रोधमातृश्लेष् दमः क्षमः ।
 आर्जवं चैव राजेन्द्र निषिर्तं धर्मलक्षणम् ॥ २
 मज्जधर्मं तपः ध्यान्तिर्मधुरांसस्य वर्जितम् ।
 सर्वोदायां स्थितिर्यैव क्षमः शौचस्य लक्षणम् ॥ ३
 वात्से निषां निषेधेन यौवने दारसंप्रदम् ।

कार्यके मौनमात्रित्वेत्त्वर्था धर्ममाचरेत् ॥ ४
 प्राशनापाचनमेव मुख्यपरिवर्धनं च ।
 यतीनामनुष्ठानः स्वादेशं धर्मः सनातनः ॥ ५
 यतिर्गुरुद्विवादीनां वर्षाणां प्राशयो गुरुः ।
 यतिरेव गुरुः स्त्रीणां संवर्षां यतिषो गुरुः ॥ ६
 बहुहस्तार्थितं पर्वं ज्ञानतोऽज्ञानतोपि वा ।
 निर्देहिष्यति तत्सर्वमेकरात्रोपिचो यतिः ॥ ७
 दुर्दृष्टा वा सुदृष्टा वा ज्ञानिनोऽज्ञानिनोपि वा ।
 गृहसौर्वर्तयः पूज्याः परम हितकाङ्क्षिभिः ॥ ८
 एकदण्डी त्रिदण्डी वा द्विती वा मुष्णिगोपि वा ।
 काषायदण्डधारोपि यतिः पूज्यो न संशयः ॥ ९
 अनुष्ठितो गृहस्थैर्वा तथा चाप्यनमानितः ।
 यतिर्वाऽन्यत्रिविधोऽपि नरके पातयिष्यतः ॥ १०
 उन्माद्यु यत्नतः पूज्या मत्तक्ता मत्परायणाः ।
 यदि संन्यस्तकर्मायः परम हितकाङ्क्षिभिः ॥ ११
 ग्रहरेण द्विजानिष्यो वा न इत्यात्कदाचन ।
 धूम्रहस्तात्मं नैव उन्नवं यो निषेवेत् ॥ १२
 नाधि हुधेनोपधमेकं च पादौ प्रतापयेत् ।
 नायः कुर्मोक्तदायितु न पृष्टं परितोपयेत् ॥ १३
 नान्तरा यत्नं कुर्यान्न चापेक्षं विविधियेत् ।
 उच्छिष्टो न सृष्टेद्विमाशौचस्यो न अनुचितः ॥
 अचण्डालाद्विधिः सृष्टो नाह्नयौ प्रतापयेत् ।
 सर्वदेवमयो वहिस्तस्मात्पुण्यः सदा सृष्टेत् ॥ १५
 प्रजन्तुवपुर्वापस्तु न सृष्टेद्विमात्मवान् ।
 पावतु पापेदेगे सान्द्रप्रयतो भवेत् ॥ १६
 यजनार्थं न गृहीयात्परोष्मनि जातुचित् ।
 तस्मिन्पकेन चाग्नेन यत्कर्म कुरुते शुभम् ॥ १७
 तस्यैव तत्तुमत्तार्थमभिदस्य भवेत्तुव ।
 तस्माद्गृहपते नहि प्रकुर्याद्विनाशितम् ॥ १८
 ब्रह्मादायदि वाऽज्ज्ञानापस्य नाशो भविष्यति ।
 गृहीयातु मथित्वा वा भोजियाचारतोपि वा ॥ १९
 बुधिशिर उवाच ।
 कीटशः साधवो विप्रास्तेभ्यो दत्तं महाफलम् ।
 कीटशेभ्यो हि दातव्यं तन्मे श्रुि जनार्दना ॥ २०

भयवानुवाच ।
 अक्षोभनाः सत्यपरा धर्मनित्या जितेन्द्रियाः ।
 तादृशाः साधवो विप्रास्तेभ्यो दत्तं महाफलम् ॥ २१
 अमानिनः सर्वतश्च दृष्टार्थी विजितेन्द्रियाः ।
 सर्वभूतहिता मेवास्तेभ्यो दत्तं महाफलम् ॥ २२
 अतुण्याः शुचयो वैवा हीमन्तः सत्यवादिनः ।
 स्वधर्मनिरता ये तु तेभ्यो दत्तं महाफलम् ॥ २३
 साक्षात् चतुरो वेदाभ्योऽधीयेत दिनेदिने ।
 शुभार्थं यस्य नो देहे वरपात्ररूपो विदुः ॥ २४
 ब्रह्माधुवाभ्यां हुधेनं मुलेन च समन्वितः ।
 तारपेयकुलं सर्वमेकोपीह पुषिष्ठिर ॥ २५
 नाम-शमनं चित्तं वा तद्विधे अविपादयेत् ।
 निशम्य तु सुषोपेतं ब्राह्मणं साधुसंमतम् ।
 द्रादाहृत्य सकृत्स्य तं प्रयत्नेन पूजयेत् ॥ २६
 बुधिशिर उवाच ।
 धर्माधर्मविधित्त्वेन भीमं भीष्मेयं याचितम् ।
 भीमनात्मात्तारभूतं यद् धर्मं सुरेश्वर ॥ २७
 भयवानुवाच ।
 अग्नेन कार्यते सर्वं जगदेतच्चतुरम् ।
 अन्नाद्यमनवि प्रायः प्रत्यक्षं नास्ति संशयः ॥ २८
 कलमं पीडयित्वा तु देशे काले च शक्तितः ।
 दातव्यं भिक्षुने चात्मात्मनो भूतिमित्तता ॥ २९
 विप्रमन्त्रपरिश्रान्तं वालं वृद्धमथापि वा ।
 अर्चयेद्गुरुवत्प्रीतो गृहस्थो गृहमागतम् ॥ ३०
 कोषगुल्फवर्तितं हित्वा सुशीलो वीतमत्सरः ।
 अर्चयेदतिथिं प्रीतः परम हितभूतये ॥ ३१
 अतिथिं नात्मन्येतं नादृतां विरभीरयेत् ।
 न पुच्छेद्भोजनार्थं नाधीनं वा कदाचन ॥ ३२
 चण्डालो वा भयान्नो वा काले यः कथिदागतः ।
 अग्नेन पूजनीयः सात्परज हितमित्तता ॥ ३३
 पिपायं तु गृहद्वारं वृद्धे योज्यं महद्वान् ।
 स्वर्षद्वारविषानं वै कृतं तेन बुधिशिर ॥ ३४
 विद्वेदेवाचूनीन्दिमानतिथीन् निराश्रयान् ।
 यो नरः प्रीनयत्यन्नैलस्य गुण्यफलं महत् ॥ ३५

कृत्वा तु पार्श्वं बहुशो यो दद्यादन्नमर्थिने ।
 ब्राह्मण्याय विशेषेण सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ ३६
 अन्नदः श्रावदो लोके श्रावदः सर्वदो भवेत् ।
 तस्मादन्नं विशेषेण दातव्यं भुक्तिमिच्छता ॥ ३७
 अन्नं सप्तमध्याह्न्यादुरन्नं मज्जननं स्मृतम् ।
 अन्नप्रणाये सीदन्ति शरीरे पञ्च पातकः ॥ ३८
 बलं बलवतो नश्येदश्वहीनस्य देहिनः ।
 तस्मादन्नं विशेषेण भद्रयाज्यद्रव्यानि वा ॥ ३९
 आदत्ते हि रत्नं सर्वमादिष्यः स्वामभक्तिभिः ।
 वायुस्मात्समादाय रत्नं मेघेषु धारयेत् ॥ ४०
 तनु मेघवर्तं भूमौ शक्नो नर्पति राक्षसम् ।
 तेन दिग्भा मघैरेवी मही धीता च भारत ॥ ४१
 तस्मां सस्यानि रोहन्ति पैर्नोत्पत्यशिलाः प्रजाः ।
 मांसमेदोसिचक्षानां संभवतोऽथ एव हि ॥ ४२

एतं सूर्यं पवनो मेघः शकलस्यैव च ।
 एक एव स्थितो राशिर्यतो भूतानि जज्ञिरे ॥ ४३
 भवनानि च दिम्बानि दिदि तेषां महात्मनाम् ।
 नामार्तस्थानि भूतानि नानाभूमिगतानि च ॥ ४४
 चन्द्रमण्डलद्रुमाणि किङ्किणीमालवन्ति च ।
 तद्व्यादित्सवर्णानि स्थावरानि चराणि च ॥ ४५
 अनेकप्रसङ्गवर्तनि सान्त्वर्त्यलवणानि च ।
 तत्र पुष्पफलोपेताः कामदाः सुरपादवाः ॥ ४६
 वायो यद्वतमः कुपा दीर्घिकाश्च सहस्रधाः ।
 नृपधमोचमथाः शैला शालांशाभगादि च ॥ ४७
 धीरस्रक्पन्थाः सरितस्तथा चैवाभपर्वताः ।
 पौषवन्ति च यानानि पुष्कान्यथ सहस्रधाः ॥ ४८
 ब्राह्मद्वयवराः शुभाः शय्याश्च कनकोज्ज्वलाः ।
 अन्नदास्तत्र विद्वन्ति तस्मादन्नमदो भवेत् ॥ ४९

॥ इति श्रीमन्महाभारते आध्यात्मिकदर्शनं विष्णुपर्वणर्षि विदोत्तरपुत्रमोऽध्यायः ॥ १०८ ॥

नवाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०९ ॥

कुम्भेन पुत्रिहितंमहि मोजनधितिकथनम् ॥ १ ॥ तथा मोक्षालङ्कारकथनम् ॥ २ ॥ तथा विजयवीरकर्मके तेषा-
 निभूतानि च साधनेन सर्वं कर्तुं निमित्तकथनिकथनम् ॥ ३ ॥

पुत्रिहित उवाच ।
 अन्नदानफलं कृत्वा प्रीतोसि मधुसूदन ।
 मोजनस्य विधिं वक्तुं देवदेव त्वमर्हसि ॥ १
 भगवानुवाच ।
 मोजनस्य द्विजातीनां विधायं क्षुद्र पाण्डव ।
 सातः क्षुचिः क्षुचीं देशे निर्जने हुतवायवः ॥ २
 मण्डलं कल्पित्वा च चतुरश्रं द्विजोचमः ।
 क्षत्रियधेनवो ह्यर्चं वैश्वोर्ध्वेन्दुसमाकृतियु ॥ ३
 आर्द्रपादस्तु क्षुत्रीयास्त्याक्षुस्तथासमे क्षुची ।
 पादाभ्यां धरणीं रक्ष्ण पदेनैकेन वा पुनः ॥ ४
 नैकवासास्तु क्षुत्रीयाश्च चान्दार्षाश्च वा द्वितः ।
 न भिक्षवाये क्षुत्रीय पर्पशुष्टे तथैव च ॥ ५
 अर्घ्यं पूर्वं नमस्कृत्योत्पद्यतेनान्तरात्मना ।
 नान्यदालोक्येदन्नान्न क्षुद्रुप्तेव तत्कर ॥ ६
 क्षुद्रुप्तिर्न च वचाचं राक्षसा एव क्षुज्यते ।

प्रायिना जलक्षुद्रुत्वं कुर्यादन्नं मदक्षिपम् ॥ ७
 अथैवं तद्विजानीयात्पीत्वा चान्द्रापनं चरेत् ।
 परिषेवजलादन्यत्प्रेषमेव तु मन्थयेत् ॥ ८
 पञ्च प्राणाहुतीः कुर्यात्तमर्घ्यं तु दूषणपूजम् ॥ ९
 यथा रत्नं न जानयति जिह्वा प्राणाहुतीं नृप ।
 तथा समाहिताः कुर्यात्प्राणाहुतिमवन्निवः ॥ १०
 विदित्वाऽन्नमथाशर्त्तं पञ्च प्राणाश्च पाण्डव ।
 चः कुर्यादाहुतीः पञ्च तेनेष्टाः पञ्चवाचवः ॥ ११
 अतोऽन्यथा तु भुञ्जानो ब्राह्मणो हानदुर्वलः ।
 तेनाजेनासुरान्मेवान्द्राक्षसांस्तर्पयिष्यति ॥ १२
 नक्षत्रमाषान्निर्वाद्य ग्रहेदेकैकशः पुनः ।
 नक्षत्रिकं तु यरिपण्डमात्पोषिष्टं तदुपयेत् ॥ १३
 पिष्टान्निष्टमन्त्रवच नक्षत्रिस्तमेव च ।
 अमोर्ध्वं तद्विजानीयात्पूजला चान्द्रापनं चरेत् ॥ १४
 सन्निष्टं तु यो हरे यो हरे हुतमोजनम् ।

चान्द्रायणं चरेत्कृष्णं प्राजापत्यमथापि वा ॥१५॥
 स्त्रीप्राप्त्युद्धरः पापः स्त्रीप्राप्त्युद्धरकथा ।
 तथा सद्यः च यो हरे स हरे मयमेव हि ।
 न तस्य निष्कृतिरिष्टा मुनिभिस्तत्त्वदर्शिभिः ॥१६॥
 विवशः पतिते लोके भोजने मुखनिस्सृजे ।
 अभोर्व्यं तद्विज्ञानीषाद्गुपता चान्द्रायणं चरेत् ॥१७॥
 पीतशेषं तु तन्मासं न येषं पाण्डुरन्दन ।
 विवेकदि दि वन्मोहाद्विज्ञानान्द्रायणं चरेत् ॥१८॥
 पानीयानि विवेकेन कृपायं हितसत्तमः ।
 अनुच्छिद्यं भवेत्तत्रवापद्भूमौ न निक्षिपेत् ॥१९॥
 मौनी वाग्म्यवशा भूमौ नापलोच्य दिवसमा ।
 मुञ्जीत विधिवद्विप्रो न चोच्छिद्यं प्रदायके ॥२०॥
 सदा चालशूनं नायाश्चातिदीनं च कर्हिपितु ।
 यथाज्जेन न्यथा न साचथा मुञ्जीत त्वित्यशः ॥
 तदनवामपि चण्डालं श्वानं सुकरमेव वा ।
 मुञ्जानो यदि वा पश्येत्तदर्थं च परित्यजेत् ।
 मुञ्जानो ब्रह्मचर्योऽपि चान्द्रायणं चरेत् ॥२२॥
 केशकीटोपपन्नं च ब्रह्मचार्यपीडितम् ।
 अभोर्व्यं तद्विज्ञानीषाद्गुपता चान्द्रायणं चरेत् ॥
 उत्साव च पुनः स्मृतं वादस्मृतं च लङ्घितम् ।
 अन्नं तद्राज्यं विद्यायत्माचरपरिवर्जयेत् ॥२४॥
 राजसोच्छिष्टद्वयविमः सद्यः पूर्वान्धरापि ।
 नरके रौरवे घोरौ स पितृभ्यावविश्वसि ॥२५॥
 तस्मिन्नाचमये कुर्याद्यस्मिन्प्राये स ब्रह्मचरम् ।
 यमुपिष्टलनाचान्तौ ब्रह्मचरानासनाश्रितः ।
 श्वानं वयः प्रकुर्वीत सोम्याऽप्यपतो भवेत् ॥२६॥
 बुधधिर उवाच ।
 त्वममुद्विग्नधामं च त्वमाहारममेव च ।

इहोः लोमसमुद्धृतिं बहुमर्हसि मानद ॥ २७ ॥
 भगवानुवाच ।
 विवरो वृषभा ज्ञेयो गानो लोकस्त मातरः ।
 तासां तु पूजया राजन्यजिताः पितृदेवताः ॥२८॥
 सभा प्रथा गृहाश्चापि देवतापतनानि च ।
 सुखान्ति शकुता यासां हि भूतमधिकं वतः ॥२९॥
 प्रासमुद्धि परगणे दद्यात्सर्वतत्परं तु यः ।
 ब्रह्मन्वा सप्तमाहारं प्रास्यत्सर्वकालिकम् ॥३०॥
 गानो मे मातरः सर्वोः विवरश्चैव नोपृताः ।
 प्रासमुद्धि मया दर्शं प्रतिमुद्धीत मातरः ॥३१॥
 इत्युपत्ताज्जेन मयेव पापान्वा वा सप्तद्विताः ।
 अन्तिमस्य प्रासमुद्धि तस्य पुष्पकर्तुं नृप ॥३२॥
 परकुर्वेत् कुष्कर्तुं तेन ज्ञानतोऽज्ञानतोपि वा ।
 तस्य नमयति तत्सर्वं दुःस्वप्नं च विनश्यति ॥३३॥
 तिलाः पवित्राः पापघ्ना नारायणसमुद्भवाः ।
 तिलाभ्यादे प्रशंसन्ति दानमेतदनुचमम् ॥३४॥
 तिलान्दधत्तिलान्मन्त्रवाचितिलान्प्रातस्तमस्तु ॥
 तिलतिलमिति वृत्ताभिलाः पापहरा हि ते ॥३५॥
 कीला प्रतिमुद्धीता वा न विवेका द्विजासिभिः ।
 भोजनाभ्यक्षनादानाद्योन्यस्तु कुरते तिलैः ।
 कुमिर्भूत्वा श्वनिष्ठायां पितृभिः सद्य मज्जति ॥३६॥
 तिलाश्चपीठयेद्विप्रो वचनके सर्वं नृप ।
 पीठयन्ति द्विजो मोहाश्रयकं पाति रौरवम् ॥३७॥
 इष्टुर्वैशोद्भवः सोमः लोमवशोद्भवा द्विजाः ।
 इष्टुं न पीठयेत्सदादिबुधाल्यात्मपातकः ॥३८॥
 इष्टुदण्डसदृशाणामेकैकेन बुधधिर ।
 मग्नहस्तामनाम्रेति द्विजयेवचपीठकः ।
 तमाद्य पीठयेद्विष्टुं वचनके द्विजोचयः ॥३९॥

॥ इति श्रीमद्भागवते भाष्येऽपिर्णने वैष्णवधर्मदर्शने मयावितरततमोऽध्यायः ॥ १०९ ॥

दशायिकशततमोऽध्यायः ॥ ११० ॥

कुम्भेन बुधधिरप्रसाददर्शनकथनम् ॥ १ ॥ तथा भगवत्प्रासादाद्विज्ञानकथनम् ॥ २ ॥ तथा प्रासादपतो कृताव-
 सेनकथनम् ॥ ३ ॥ तथा प्रासादपतितोऽपि विज्ञानकथनम् ॥ ४ ॥ तथा कुर्वीकान्तोऽपि विज्ञानकथनम् ॥ ५ ॥

बुधधिर उवाच ।

समुच्चयं च पर्माणां भोज्याभोर्व्यं तत्रैव च ।

सुप्तं मया तत्प्रसादादावद्भर्मं व्रीहि मे ॥ १ ॥
 भगवानुवाच ।

दुग्धिक्षे राहुसंवाधेऽप्याश्वीने घृतसूतके ।
 धर्मकालेऽप्यनि तथा नियमो येन सुप्यते ॥ २
 द्वाभ्यनमनात्सिन्धो द्विजालाभेऽथ शूद्रतः ।
 अकृतार्थं तु यत्किंचिद्गृहीयादात्महृषये ॥ ३
 अतुरो दुग्धिक्षो वाऽपि तथाऽश्वो वा बुभुक्षितः ।
 भुञ्जन्नविधिना विप्रः प्रायश्चित्तीयते न च ॥ ४
 निमन्त्रितस्तु यो विप्रो निमिन्नद्रव्यकल्पयोः ।
 मांसदीन्यपि भुञ्जानः प्रायश्चित्तीयते न च ॥ ५
 अष्टौ तान्ययतप्रानि आधो मूलं मूर्तं पयः ।
 इतिर्वाज्यकाम्या च गुरोर्वचनमौषधम् ॥ ६
 अशक्तो निमित्तकर्तुं शशधिवानि यो नरः ।
 विदुषां वचनेनापि दानेनापि निवृत्त्यति ॥ ७
 अनुवातुकाते वा दिवा रात्रौ तथाऽपि वा ।
 मोषितस्तु स्त्रियं गन्धेप्रायश्चित्तीयते न च ॥ ८
 युधिष्ठिर उवाच ।
 प्रयासाः कीरश्या विषा निम्याद्यापि सुरेश्वर ।
 अष्टस्रपाथ कः कालस्त्रन्धे कथय सुव्रत ॥ ९
 भयराहुवाच ।
 सत्यसन्धं द्विजं पशुं स्थानादेषति नास्करः ।
 यः मे नष्टकं विष्ठा याति शस्त्र सनातनम् ॥ १०
 कुलीनः कर्मकृद्वैयल्लया चाप्याहृशंसवान् ।
 श्रीमान्दुष्टः सत्यवादी पार्श्वं सर्वं इमे द्विजाः ॥ ११
 यतो जाग्रोत्तन्मातो भुञ्जानाः प्रथमं द्विजाः ।
 तस्यां पशूयांस्तु वे चान्ये तन्नुनन्त्येव दर्शनात् ॥ १२
 मज्जका ये द्विजश्रेष्ठ मज्जका मत्परायणाः ।
 तान्पश्विपावनानिद्वि पूषर्षीषं विशेषतः ॥ १३
 विन्द्यान्शुशु द्विजान्मन्त्रयन्ति वा वेदपारवान् ।
 मात्स्यच्छाब्दना लोके भरतः पापकारिणः ॥ १४
 जनमिरनपीवानाः प्रतिग्रहकृषिस्तु यः ।
 पवस्वतस्तु भुञ्जानस्तं विद्याह्वयदृषकम् ॥ १५
 घृतसूतकपुष्टाङ्गो यथ शूद्राचक्षुर्द्विजः ।
 अहं चापि न जानामि गतिं तस्य भराधिप ॥ १६
 शूद्राचरसपुष्टाङ्गोऽप्यपीवानो हि निलयः ।
 अपतो शुद्धतो वाऽपि यत्किञ्चन न विद्यते ॥ १७

आहिताग्निं यो विप्रः शूद्राभ्यान् निमर्तते ।
 यथ तस्य प्रयश्नन्ति आत्मा सन्न यनोऽप्ययः ॥ १८
 शूद्रेष्वपकर्तृथ माक्षयस्य विशेषतः ।
 भूमानयं प्रदातव्यं यस्मिन्मालयमो हि सः ॥ १९
 मेतद्वर्तं तु यः शूद्रं माक्षयो ज्ञानदुर्बलः ।
 अनुगन्धेऽपीयमानं विराजमभुचिर्भवेत् ॥ २०
 विराजे तु कृतः पूर्वं नदीं गत्वा समुद्रमात् ।
 प्राणायामशतं कृत्वा पूर्वमात्रं निवृत्त्यति ॥ २१
 अन्तार्थं माक्षयं श्रेतं ये वहन्ति द्विलोचनाः ।
 यदेपेद्व्यभवेयस्य कलं ते प्राप्नुवन्ति हि ॥ २२
 न वेनामभुयं किञ्चित्पार्षं वा शुभकर्मणात् ।
 जलावगाहनादेव सद्यः शौचं विधीयते ॥ २३
 शूद्रेष्वप्यनि विवेय धीरं वा यदि वा दधि ।
 निदधेन न मोक्षस्यं विद्धि शूद्राभ्येव सत् ॥ २४
 विप्राणां ओक्तुकामानामत्यन्तं चाक्षकाक्षिण्यात् ।
 यो विप्रं कुरते सर्वस्वलो नाप्योक्षि पापकृत् ॥ २५
 सर्वं च वेदाः सहाङ्गिराहैः
 साहस्यं दुराथं च कृते च व्यम् ।
 नैतानि सर्वाणि यतिर्भवेन्नित
 शौलभ्यवेतस्य भूप द्विजस्य ॥ २६
 ब्रह्मपराधे विनुयेऽप्यनान्ते
 विन्धे सदास्तु ससुते च जाते ।
 मयेतु विप्रेषु च पाण्डुरशुभ्र
 दत्तं भवेन्निष्कलसहस्रतुल्यम् ॥ २७
 वैशाखमासस्य तु वा तृतीयाऽ-
 नवमाऽश्वी कार्तिकशुक्लपक्षे ।
 नभस्समासस्य च कृष्णपक्षे
 प्रयोदशी पञ्चदशी च मासे ॥ २८
 उपशुभे चन्द्रमसो रवेच
 आदस्य कालो ह्यथनद्वये च ।
 पानीयमप्यत्र तिलैर्विमिश्रं
 दद्यात्सिद्धयः प्रयतो मनुष्यः ।
 आदौ कृतं तेन समासहस्रं
 द्वाहमेवतिपत्तौ वदन्ति ॥ २९

परस्तेकपक्ष्ण्यं विषमं ददाति
सोहाज्यपादा यदि वाऽर्थहेतोः ।

कृतं दुराचारमन्त्रात्मकम्
ब्रह्मजमेनं कथं वदन्ति ॥

३०

पन्थानि येषां निपुलानि सन्ति
नित्यं रमन्ते परलोकमूढाः ।

तेषामप्यं क्षत्रपराप्रसौको
मान्धस्तुखं देहसुखे खानाम् ॥

३१

ये चैव हृत्ताश्रयसि प्रमुक्ताः
स्वाध्यायशीला जपन्ति देहम् ।

विशेन्द्रिया भूयसिरे निविष्टा-
सोपामसौ चापि परमं लोकः ॥

३२

ये चैव विद्यां न तपो न दानं
न चापि मूढाः प्रजने यतन्ते ।

न चापि गच्छन्ति सुखानि भोगा-
सोपमं चापि परमं नास्ति ॥

३३

शुचिष्ठि उवाच ।

नारायण पुराणेश लोकप्रगल्भ नमोस्तु ते ।

श्रोतुमिच्छामि कात्क्षेपेन धर्मसारसमुच्चयम् ॥३४॥

भगवानुवाच ।

धर्मसारे महाबाहो मनुना प्रोक्तवादितः ।

प्रवक्ष्यामि वनुप्रोक्तं चौराणां श्रुतिसंहितम् ॥ ३५ ॥

अभिहितकविता सुधी राजा शिष्टुर्महोदधिः ।

एवमात्रात्पुनन्त्येते तस्मात्प्रत्येत वान्तदा ॥ ३६ ॥

वीरकस्यैव दातव्यं न बहूनां शुचिष्ठिर ।

सा वीरिकयमापन्ना ददस्यासम्यं कृतम् ॥ ३७ ॥

बहूनां न प्रदत्तव्या वीरैस्तं श्रवणं स्मिन् ।

तादम्भूतं तु तद्वानं दातारं नोपतिष्ठति ॥ ३८ ॥

आकम्ब ब्राह्मणैर्भुक्तमनार्थाणां च वैश्वमि ।

योभियं कुर्वं तथेतां राजसुयाद्रिचिष्यते ॥ ३९ ॥

ना ददातिनिति यो ब्राह्मणक्षत्रेषु च वीरु च ।

तिर्यग्योनिशुलं गत्वा चण्डालेषुवशापते ॥ ४० ॥

ब्राह्मणस्य च वीर्यं दक्षिणैर्न गहनम् ।

गुरोर्भावि हृतं राजन्मर्गस्त्रानापि पातयेत् ॥ ४१ ॥

धर्मं जिज्ञासमानानां प्रमाणं धर्मं श्रुतिः ।

द्वितीयं धर्मशास्त्राणि तृतीयं लोकसंग्रहः ॥ ४२ ॥

भासमुद्राच यस्पूर्वादासमुद्राच पथिमात् ।

दिमाद्रिदिगन्धयोर्मन्त्रभाषाचरितं प्रपद्यते ॥ ४३ ॥

सरावतीरपद्मलोदेवनयोर्वैदन्तरम् ।

उदेचनिर्मितं देशं ब्रह्मावर्तं प्रपद्यते ॥ ४४ ॥

यस्मिन्देये य आचारः पारम्पर्यक्रमगतः ।

वर्णानां सान्तरात्मनां स सदाचार उच्यते ॥ ४५ ॥

कुलधेवं च मतस्याथ पाश्चात्ताः क्षत्रसेवकाः ।

एते ब्रह्मर्षिदेशास्तु ब्रह्मचर्यादिनन्तराः ॥ ४६ ॥

एवदेशास्तु स सकलश्राद्धवन्मनः ।

सं चारित्र्यं च शूरीशुः शुचिभ्यां सर्वमानसाः ॥ ४७ ॥

हिमपद्मिन्धर्मोर्म्यं यत्राग्निश्चतनादपि ।

अत्यथैव प्रमाणानु मध्यदेशः प्रकीर्तितः ॥ ४८ ॥

कृष्णतारस्तु चरति सुगो यत्र स्वभावतः ।

स क्षेत्रो वाङ्मनो देशो म्लेच्छदेशस्ततः परम् ॥ ४९ ॥

एतान्विज्ञाय देशास्तु संशयेरन्दिजातयः ।

शूद्रस्तु बलिन्कस्मिन्वा निवसेदुचितकर्मितः ॥ ५० ॥

आचारः प्रथमो धर्मो ज्ञाहिता सत्यमेव च ।

दानं चैव वयाश्रयिकं नियमाथ धर्मैः सह ॥ ५१ ॥

वैदिकैः कर्मभिः पुण्यानिषेकादिर्द्विजन्मनाम् ।

कार्पैः क्षत्रीरसंस्कारः पावनः ब्रह्म वेद च ॥ ५२ ॥

धर्मदोमेजातकर्मन्मन्त्रोपनायनैः ।

स्वाध्यायैस्तद्वैधैश्च विवाहस्त्रावकव्रतैः ।

महापञ्चैश्च यज्ञैश्च ब्राह्मीयं किरते तनुः ॥ ५३ ॥

धर्मार्थौ यदि न स्थातां शुभ्या वाऽपि तद्विधा ।

निदा उच्छिन्नवस्तव्या शून्यं बीजमिवोचरे ॥ ५४ ॥

लौकिके वैदिके वाऽपि तथाऽऽव्याप्तिमकमेव वा ।

पसाज्जानमिदं प्राप्तं तं पूर्वैर्भविवादयेत् ॥ ५५ ॥

सत्येन सत्यं संशुद्ध दक्षिणेन तु दक्षिणम् ।

न कुर्वदेकद्वयेन गुरोः पादाभिवन्दनम् ॥ ५६ ॥

विषेकादीनि कर्मणि यः करोति यथाविधि ।

अप्यपरापि चैवेन स विप्रो शुचकच्यते ॥ ५७ ॥

कृतोपनयनं वेदान्बोध्यावयति नित्यशः ।
 सकलान्तरहस्तांश्च स बोधाध्याय उच्यते ॥ ५८
 साक्षाद् वेदान्ध्याय्य शिक्षयित्वा व्रतानि च ।
 विदुष्योति च मन्त्रार्थानाचार्यः सीमिधीयते ॥ ५९
 उपाध्यायाद्याचार्य आचार्याणां शतं विता ।
 पितुः शतशुभं माता गौरीणादिशिष्यते ॥ ६०
 एतेषामपि सर्वेषां मरीचाम्बानदो शुभः ।
 गुरोः परतरं किञ्चिन्न भूतं न भविष्यति ॥ ६१

॥ इति श्रीनन्दान्ध्यायते आध्यात्मिकधर्मणि दैव्यधर्मधर्मणि दत्तात्रिचक्रवर्तनमोऽध्यायः ॥ ११० ॥

एकादशाधिकशततन्मोऽध्यायः ॥ १११ ॥

हृत्पद्मं बुद्धिर्हितमन्त्रमिष्टिद्विधकारकमनम् ॥ १ ॥ आहमसीत्यादिपदेन तद्विभागकमनपूर्वकं तत्तन्मात्रमिष्टमनम् ॥ २ ॥
 तन्त्रं यज्ञादिहोत्रार्थमनम् ॥ ३ ॥

बुद्धिष्ठिर उवाच ।
 स्वमन्त्रस्य हृदीकेष्ट धर्माधर्ममजानतः ।
 धर्मं पुण्यतमं देव दृष्टव्यः कथयस्व मे ॥ १
 भगवानुवाच ।
 वदेत्तद्विहोत्रं वै सृष्टं वर्षवयस्य तु ।
 मन्त्रवयस्युतं सम्पन्निधित्वा चाप्युपासितम् ।
 आदितामि नयत्यूर्ध्वं सपत्नीकं सधाम्भवम् ॥ २
 बुद्धिष्ठिर उवाच ।
 कथं तद्वाङ्मयैर्देव होतव्यं क्षत्रियैः कथम् ।
 वैश्यैर्वा देवदेवेश कथं वा सुदुतं भवेत् ॥ ३
 कस्मिन्काले कथं कस्य आपेयोऽग्निः सुरोत्तम ।
 आहितस्तं कथं वाऽपि सम्पन्नाचरणं भवेत् ॥ ४
 कल्पप्रथः किमात्मानः स्थानं किं कस्य वा विमो ।
 कतरस्मिन्नुते स्थाने कं व्रतेदाग्निहोत्रिकः ॥ ५
 अग्निहोत्रनिमित्तं च किमुत्पन्नं पुराजन्त्र ।
 कथमेताव हृत्पद्मे प्रीपद्मे च सुराः कथम् ॥ ६
 विविधन्मन्त्रवत्कृत्वा बुद्धिशास्त्रप्रथः कथम् ।
 कां गतिं वदतांशेष्ट नयन्ति क्षत्रिहोत्रिणः ॥ ७
 दुर्हृताधापि भगवन्निष्ठासाक्षयोऽग्रयः ।
 किमादितामैः कुर्वन्ति दुधीर्वा वाऽपि केष्टव ॥ ८
 उत्तमाग्निस्तु पापात्मा कां वोदि देव गच्छति ।

एतत्सर्वं समासेन नवधा सुपगतस्य मे ।
 वक्तुमर्हसि सर्वज्ञ सर्वोधिक नमोस्तु ते ॥ ९
 भगवानुवाच ।
 मृशु राजन्महापुष्पमिदं धर्मासुतं परम् ।
 यत्तु वारयते बुक्तान्मात्रगानमिहोत्रिणः ॥ १०
 मन्त्रलेनासुतं लोकानहमादी महासुते ।
 क्षत्रोऽग्निर्होत्रतः पूर्वं लोकानां हितकाम्यया ११
 यस्मादग्रे स भूतानां सर्वेषां निमित्तो यथा ।
 तस्मादग्नीत्यभिहितः पुराणज्ञैर्मनीषिभिः ॥ १२
 यस्मात्तु सर्वकृत्स्नेषु पूर्वमसौ प्रदीपते ।
 आहुतिर्दीप्यमानाय तस्मादग्नीति कथ्यते ॥ १३
 यस्माच्च तु नयत्यग्रां गतिं विमानुसृजितः ।
 यस्माच्च नयन्तद्वाङ्मयैर्देवैश्चरीति कथ्यते ॥ १४
 तस्माच्च दुर्हृतः सोपमलं भक्षयितुं क्षणात् ।
 यजमानं नरेष्टेष्ट कम्पादोऽपिलतः स्मृतः ॥ १५
 सर्वभूतात्मको राजन्देवानामनेष वै सुष्ठुम् ।
 प्रथमं मन्त्रुल्लास्यो लोकार्थं यजनः प्रहः ॥ १६
 सृष्टमात्रो जगत्सर्वमनुमेष्वस्तुरा खलु ।
 ततः प्रथमितः सोमिरुपासैव मया दुरा ॥ १७
 सन्नतोवातनात्सोममीवापय इति स्मृतः ॥ १८
 आहुतिः सर्वमाश्रयाति तस्मिन्सति सोनलः ।

आचक्षन् इति स्यात्सोनासी प्रज्ञादिभिः ॥ १९
 तस्मात्तत्र महावक्त्रा वर्तन्ते यस्य धर्मतः ।
 सोममाण्डलमध्येन वसितस्तु दिजन्मनः ॥ २०
 ते च सप्तर्षयः सिद्धाः संपतेन्द्रियबुद्धयः ।
 यथा क्षमस्तान्बुद्धये ते क्षम्यर्चनतत्पराः ॥ २१
 अपरे चावसन्धे च पचनानि प्रचक्षते ।
 तस्मिन्प्रश्न महावक्त्रा वैश्वदेवश्च वर्तते ॥ २२
 स्याद्वीपाकं च गार्हं च सर्वं चास्मिन्वसिष्ठिताः ।
 गृह्यकर्मणो यस्माद्यस्माद्गृह्यवसिस्तु तः ॥ २३
 औवासनं चावसन्धे तन्मं पचनपातकम् ।
 आहुर्मैत्रविदः केचिन्मन्त्रमेतन्ममापि च ॥ २४
 अविहोत्रप्रकारं च क्षुद्र राजन्तमाहितः ।
 प्रयाणां गुपनामानां कर्तानामुच्यते मया ॥ २५
 गृह्यानां हि वसिर्न हि गृह्यतमिति स्मृतम् ।
 गृह्यत्वं तु यस्मावीनचस्माद्गार्हपत्यता ॥ २६
 यजमानं तु यस्मात्तु दक्षिणां तु वसिर् नयेत् ।
 दक्षिणाभिः समाहुस्तु दक्षिणावतर्नं हितः ॥ २७
 आहुतिः सर्वमास्त्विति इत्थं वै वहनं स्मृतम् ।
 तर्पेद्व्यपदो वहिर्षवथाहवनीयताम् ॥ २८
 यं चावसन्धे जुहुयान्मृताणि विविपद्रिजः ।
 आचक्षन्धं तु वं पात्रि पचनानि प्रचक्षते ॥ २९
 तेषां स भाषतो वसिः सन्ध इत्यभिधीयते ।
 आवसन्धस्तु यो वसिः प्रथमः स प्रजावसिः ३०
 यथा च गार्हपत्योऽग्निस्तस्मिन्नेव हि सोमवत् ।
 दक्षिणासिस्तवर्षं वद्रः कोवात्मा चण्ड एव सः ३१
 अहमाहवनीयोऽग्निरातोमायस वै मुखे ।
 सन्धोऽग्निः पञ्चमो वस्तु स्कन्द एव नराधिप ३२
 दृषिर्वा गार्हपत्योऽग्निरन्तरिक्षं च दक्षिणः ।
 सर्वमाहवनीयोऽग्निपमविषयं स्मृतम् ॥ ३३
 हवश्च गार्हपत्योऽग्निर्यस्याहूचा च मेदिनी ।
 अर्चकन्द्राहुतिस्तं वै दक्षिणाग्निरथा नयेत् ॥ ३४
 चतुर्थे ततः स्वर्गं निर्मले तु सिरामयम् ।
 तस्मादाहवनीयोऽग्निस्तु तथो नवेद्युः ॥ ३५
 जुहुवाद्गार्हपत्यं यो जुवं जयति स दिवः ।

जुहोति दक्षिणं वस्तु स जयन्तारिश्चकम् ॥ ३६
 दृषिर्वीनन्तरिक्षं च दिवं कपिपयैः सह ।
 जपत्वाहवनीयं यो जुहुवाज्जकिमाकरः ॥ ३७
 आग्निमुत्प्रेन होनस्तु यस्य यज्ञेषु वर्तते ।
 तेनाप्याहवनीयत्वं यतो वसिर्मेहाश्रुतिः ॥ ३८
 वाहोमादमिहोत्रेषु यज्ञैर्वा यत्र सर्वज्ञः ।
 यस्माच्चस्मात्प्रवर्तन्ते ततो वाहवनीयता ॥ ३९
 यस्तानसन्धं जुहुयान्मृताणि विविपद्रिजः ।
 स तु सप्तर्षिलोकैषु सप्तर्षीकः प्रमोदते ॥ ४०
 इतो भवति सर्वग्निरग्निहोत्रं च तत्रयेत् ।
 गार्हार्हं पञ्चमानसं सविहोत्रमिति स्मृतम् ॥ ४१
 होत्रेष्वेषु विषादो वै विषादो दुःखमुच्यते ।
 दुःखं तापत्रयं मोक्तं तापं हि नरकं विदुः ॥ ४२
 आध्वारिकं चाधिदेवमाधिभौतिकमेव च ।
 एतन्नापययं मोक्तव्यमग्निर्जिह्वैराधिप ॥ ४३
 यस्माद्दे वायते दुःखापयमानं हुतोऽनसः ।
 तस्मात्तु विविपद्रिजोऽग्निरग्निहोत्रमिति श्रुती ॥ ४४
 तदग्निहोत्रं सृष्टं वै यज्ञया लोककर्तृणा ।
 वेदाध्याप्यग्निहोत्रं तु जज्ञिरे सत्येन तु ॥ ४५
 अग्निहोत्रफला वेदाः श्रीलङ्कफलं श्रुतम् ।
 रतिपुत्रफला दारा वत्तहृत्फलं धनम् ॥ ४६
 विवेदमन्त्रसंयोगादग्निहोत्रं प्रवर्तते ।
 जम्पद्गुःसाधभिः दुग्धैः स्वाप्यते सूत्रसंयुतैः ४७
 वसन्ते ब्राह्मणस्य स्वादाधेयोऽग्निर्नराधिप ।
 यस्तनो ब्राह्मणो ज्ञेयो वेदयोगिः स उच्यते ४८
 आपाधेयं तु वेनाय वसन्ते क्रियतेऽनयः ।
 तस्य श्रीर्मेकहृदिष ब्राह्मणस्य विवर्धते ॥ ४९
 अग्निपसागिराधेयो ग्रीष्मे ज्ञेयः स वै तृप ।
 वेनाधानं तु वै ग्रीष्मे क्रियते तस्य वर्धते ॥
 श्रीः प्रजाः पञ्चमैव विष्णुं तेजो यत्नं यज्ञा ५०
 शरद्वती तु वैश्वस्य साधानीयो हुताशनः ।
 शरद्रात्रं स्वर्गं वैश्यो वैश्वयोनिः स उच्यते ॥ ५१
 शरयाधानमेवं वै क्रियते नेन पाण्डव ।
 तस्मापि श्रीः प्रजाऽऽशुचः पञ्चमोऽग्निश्च वर्धते ५२

पञ्चनः सर्व एवैते त्रिभिः सर्वैरलङ्कृताः ।
 अग्निहोत्रा अर्चयन्ते तैरेव धिपते अवत् ॥ ५३
 ग्राम्यास्तथा पञ्चनो वृद्धाश्चैव स्थानि च ।
 कलान्योपवक्त्राणि अग्निहोत्रकृते हविः ॥ ५४
 रसाः स्नेहास्तथा गन्धा रत्नानि मयवस्तथा ।
 काञ्चनानि च लोहानि समिहोत्रकृतेऽभवत् ॥ ५५
 आपुर्वेदो वसुर्वेदो भीमांसा न्यायविक्षारः ।
 अर्धेष्टार्थं च तत्सर्वमग्निहोत्रकृते कृतम् ॥ ५६
 छन्दः शिक्षा च कल्पश्च तथा न्याकरवाणि च ।
 कांश्च ज्योतिर्विचरन् चामग्निहोत्रकृते कृतम् ॥ ५७
 इतिहासपुराणं च माथाधोपनिषत्तथा ।
 आचर्यवाणि कर्माणि चाग्निहोत्रकृते कृतम् ॥ ५८
 चैतत्संज्ञां धृषिन्वा वै किंचिदस्ति पराचरम् ।
 तत्सर्वमग्निहोत्रस्य कृते कृतं सर्वयुवा ॥ ५९
 अग्निहोत्रस्य दर्शस्तु पूर्वेनासस्तु चाप्यथ ।
 ज्योतिषपञ्चनानां सोमपानक्रियावत्तम् ॥ ६०
 त्रिविधधर्मयोगानां शुद्धैकतत्वात्मकम् ।
 कालस्य वेदनाथं तु ज्योतिर्हार्त्तं पुराश्नय ॥ ६१
 कल्पपुत्रः साममन्त्राणां श्लोकतत्त्वार्थचिन्तनात् ।
 प्रत्यावधिकल्पनानां छन्दोज्ञानं प्रकल्पितम् ॥ ६२
 वर्षाध्वरपदार्थानां सन्धिचिह्नं प्रकीर्तितम् ।
 नामघातुविवेकार्थं पुरा न्याकर्त्तं स्मृतम् ॥ ६३
 पूर्वप्रेषध्वरार्थं तु मोक्षमध्वरमाय तु ।
 यज्ञदैवयोगार्थं शिक्षाज्ञानं प्रकल्पितम् ॥ ६४
 यज्ञपात्रविविशर्षं द्रव्यसंभारमाय च ।
 सर्वयज्ञविकल्पाय पुराकर्त्तव्यं प्रकल्पितम् ॥ ६५
 नामघातुविकल्पनानां तत्त्वार्थनियमाय च ।
 सर्ववेदविकल्कानां निरुक्तमृषिभिः कृतम् ॥ ६६
 वेदार्थं धृषिरीं सृष्टा संभारार्थं तथैव च ।
 इष्ट्यार्थमथ सूर्यार्थं वसा चक्रे वनस्पतिम् ॥ ६७
 ग्राम्यास्तथा पञ्चनो जायन्ते यज्ञकारिणात् ।
 मन्त्राणां विनियोगं च प्रोक्षितं अर्पणं तथा ॥ ६८
 अनुयाजप्रयाजाश्च मरुतां संतिनस्तथा ।
 औद्गात्रं चैव साक्षां वै प्रविष्टस्तानमेव च ॥ ६९

विष्णुकर्माणां क्रमणं दक्षिणावसृज्यं तथा ।
 विकासमर्चनं चैव स्थानेभ्युद्धृतं तथा ॥ ७०
 देवताग्रहणं मोक्षं हविषां अर्पणं तथा ।
 नाचकुञ्चन्ति ये विद्यां निन्दन्ति च पयोर्विषम् ।
 ते यान्ति नरकं घोरं रौरवं तमसाऽऽवृतम् ॥ ७१
 शतवर्षतद्दत्तानि तत्र स्थित्वा नराधमाः ।
 कृमिभिर्भक्ष्यमाणाश्च तिष्ठेयुः पूष्योषिते ॥ ७२
 वृद्धा पूषतमिच्छन्ति पशुत्वं पश्यस्तथा ।
 स्थानीयन्ति बर्हिष्मोष्यन्त एविष्पताम् ।
 सोमत्वं च सताः सर्पा वेदित्वं च वसुंधरा ॥ ७३
 यस्मात्पशुत्वमिच्छन्ति पञ्चनः सार्यतिष्ठता ।
 तस्मात्पशुत्वमे हिंसा नास्ति वस्तेषु पाण्डव ॥ ७४
 जूपास्तन्मन्त्रसंस्कारैर्दर्भाश्च पश्यस्तथा ।
 यज्ञमानेन सहितः सर्वं यान्ति नरेश्वर ॥ ७५
 यावत्कालं हि यन्वा वै सर्वलोके महीपते ।
 तावत्कालं प्रभोदन्ते पञ्चनो अश्वरे इताः ॥ ७६
 अहिता वैदिकं कर्म ब्रह्मकर्मैति तत्कृतम् ।
 वेदोक्तं ये न कुर्वन्ति हिंसायुजा कतुर्दिवाः ।
 सप्तः शुद्राश्चमायान्ति प्रेत्य चण्डालानपि ॥ ७७
 मावो यज्ञार्थंक्षुरपन्ना दक्षिणार्थं तथैव च ।
 सुवर्षं रजतं चैव पात्रकुभार्थमेव च ॥ ७८
 दर्भाः संस्तरणार्थं तु रजसां रक्षणाय च ।
 पनार्थं दिवाः सृष्टालांका दिवि देवताः ॥ ७९
 अश्विना रक्षणांश्च तु वैष्णां नार्तोनिमित्ततः ।
 शुशुणार्थं अवाणां वै शुद्राः सृष्टाः सार्यक्ष्वा ॥ ८०
 एवमेतत्सकलसर्वमग्निहोत्रकृते कृतम् ।
 नाचकुञ्चन्ति ये चैव नरास्तु तमसा इताः ॥ ८१
 ते यान्ति नरकं घोरं रौरवं नाम विभुतम् ।
 रौरवादिशुक्रास्तु कृमियोनिं ब्रजन्ति ते ॥ ८२
 ययोकमग्निहोत्राणां शुशुणन्ति च ये हिंसाः ।
 तेर्दत्तं सदुतं पेटं दत्तमप्यापितं भवेत् ॥ ८३
 एवमिदं च पूर्वं च यदिहैः कियते ह्य ।
 तत्सर्वं सम्पगाह्य चान्दिले सापथाम्बहम् ८४
 मया स्वाधित्वादिह्ये लोकस्य सुकृतं हि तत् ।

चारयेयस्तदस्माद्भुः सुकृतं सविहोत्रिणाम् ॥ ८५ ॥
 यावत्कालं तु तिष्ठन्ति लोके चाप्यसिहोत्रिणः ।
 तत्तदेव हि पुण्येन दीप्यते रविमाज्ज्वरे ॥ ८६ ॥
 सर्वे सर्वं यतानां तु वीर्याज्जयति वीर्यनाम् ।
 तत्र ते शुभसृजानि सविहोत्रस्य तत्फलम् ।
 समानकृत्वा देवानां तिष्ठन्त्याभूतसंज्ञवम् ॥ ८७ ॥
 वृथाऽपिना च ये केचिदस्मन्ते सविहोत्रिणः ।
 न तेऽसिहोत्रिणां लोके मनसाऽपि जयन्ति ते ॥
 वीरमास्तु दुराचारा दरिद्रास्तु नरापमाः ।
 विकला न्यायिताश्चापि ज्ञायन्ते शूद्रयोनिषु ॥ ८९ ॥
 तस्मादशौचितैर्नित्यमसिहोत्रं द्विजातिभिः ।
 होतव्यं विधिवद्वाजसर्वाभिमन्त्रन्ति ये यतिम् ९० ॥
 आत्मवैश्यावमन्तव्यमसिहोत्रं सुधिष्ठिर ।
 न ह्यार्य्यं सगमन्येतदसिहोत्रं सुधिष्ठिर ॥ ९१ ॥
 ब्रह्मसेज्यमसिहोत्रं ये गृह्णन्ति विधिवद्विजाः ।
 शूद्राश्चादिरता दान्ताः संभतेन्द्रियबुद्धयः ॥ ९२ ॥
 पञ्चवक्त्ररा नित्यं श्लोककोषविचरिताः ।
 द्विकालमतिशीर्षैव पूजयन्ति न भक्तिवः ॥ ९३ ॥

तेऽपि सुर्वोदयप्रलयैर्विमानैर्नीपुत्रेभिभिः ।
 मम लोके प्रयोदन्ते दृष्ट्वा मां च सुधिष्ठिर ॥ ९४ ॥
 मन्वन्तरं च तत्रैकं मोदिता द्विसप्ततयाः ।
 इह मानुष्यके लोके आपन्ते द्विसप्ततयाः ॥ ९५ ॥
 बालाद्विद्यायनो ये च शूद्राश्चादिरताः सदा ।
 शोधलोभविनिर्मुक्ताः प्रातस्स्नानपराधनाः ।
 पथोक्तमसिहोत्रं ये ब्रुहते विधितेन्द्रियाः ॥ ९६ ॥
 आशिषेयाः सदा सौम्या द्विकालं मत्परायणाः ।
 ते वाग्व्यस्तुनरादृति भिक्षा चादित्यमण्डलम् ९७ ॥
 मम लोके सप्तकीका यानिः सुर्वोदयमग्नैः ।
 तत्र बालार्कतद्वाशाः कामयाः कामरूपिणः ९८ ॥
 ऐश्वर्य्येणुपसंपन्नाः प्रीदन्ति च यथाशुखम् ।
 इत्येतामादितावीनां विभूतिः वाग्महानन्दन ॥ ९९ ॥
 श्रुति केचिन्मिदमानाः श्रुति दूष्ण्यन्तेबुद्धयः ।
 प्रमाणं न च कुर्वन्ति ये वाग्विदापि दुर्मतिम् १०० ॥
 प्रमाणमितिहासं च वेदान्कुर्वन्ति ये द्विजाः ।
 ते वाग्व्यमाराताधुर्म नित्यमास्तिम्यबुद्धयः १०१ ॥

॥ इति श्रीमच्छाण्डोग्ये आश्वमेधविधौर्षि वैष्णवपर्वपर्यणि द्वादशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १११ ॥

द्वादशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १११ ॥

कुतोऽयं सुधिष्ठिरर्षि चन्द्रावनविधिरित्यतश्चर्षिर्षु कृत्यपरायणकथनम् ॥ १ ॥

सुधिष्ठिर उवाच ।
 चक्रपुत्र नमस्तेऽस्तु देवेश मरुदभवन ।
 चन्द्रापणविधिं शुष्मकाक्यादिं नमयन्माह ॥ १ ॥
 नमपाशुपात्र ।
 शतु वाग्मद तत्तेन सर्वपापप्रमाशनम् ।
 पापिनो येन शुक्लमिदं तत्तेनैवापि सर्वघ्नरात्र
 ज्ञाज्जगः सन्निवो वाऽपि वैश्वो वा चरितजगतः ।
 यथावत्कर्तुं न्यायो वै तत्सर्वं प्रथमा क्रिया ॥ ३ ॥
 सोधयेतु शरीरं स्वं पञ्चमन्येन चरितः ।
 सश्रितः कृष्णपशुस्य ततः कुर्वीत यावनम् ॥ ४ ॥
 शुरुतायाः सुचिर्भूत्वा मौर्झीं पवीत्रं मेघलात् ।
 पातकघ्नं प्रमादाय नम्रचारिभ्यो स्तुतः ॥ ५ ॥

कुतोऽयं वक्तुः कुर्वं तु शुरुप्रतिपदि द्विजः ।
 नदीसंगमतीर्षेणु शून्यां देशे गृहेऽपि वा ।
 गोमयेनोपल्लिगंश्च सन्निहितेऽपि निधापयन् ॥ ६ ॥
 आपाताताम्यभापी च प्रथमं न्वाह्वीकृत्वा ।
 वाक्ये नैव पश्येत्तुत्वा सर्वान्पथाकमम् ॥ ७ ॥
 सत्याय विष्णवे चेति ब्रह्मविष्णोश्च ब्रह्मणे ।
 विद्येभ्यो हि च देवेभ्यः सप्रजापतये तथा ॥ ८ ॥
 शुरुत्वा ब्रह्मचारपश्चात्पश्चाच्चिदाहुतिं द्विजः ।
 अतः समापयेदपि शान्तिं कृत्वाऽथ पौष्टिकीम् ९ ॥
 वनम्भ चापि सौत्रं च नम्र दिग्भ्या यथाविधि ।
 नदीं यत्वा विस्तृतात्वा सोमाय वरुणाय च ।
 आदित्याय नमस्कृत्वा ततः स्वावास्तमादितः १० ॥

उत्तीर्षोदकमाचम्य चासीनः पूर्वोत्तीर्षुः ।
 प्राणावाप्तं ततः कृत्वा पवित्रैरभिषेचनम् ॥ ११
 आचान्तस्त्वभिवीक्षेत् ऊर्ध्वबाहुर्दिवाकरम् ।
 कृताञ्जलिपुटः स्थित्वा कुर्यान्नैव प्रदक्षिणम् ॥ १२
 नाराच्यं वा रुद्रं वा ब्रह्मायमथवाऽपि च ।
 वास्यं मन्त्रयुक्तं वा ब्रह्मजीवनमथापि वा ॥ १३
 वीरप्रत्युषं वाऽपि तथा चाप्यथमर्षयम् ।
 गायत्रीं समं देवीं वा सावित्रीं वा अपेक्षतः ।
 शर्वं वाऽश्वशर्वं वाऽपि सहस्रमथवा परम् ॥ १४
 ततो मध्याह्नकाले वै पायसं वायकं हि वा ।
 पाचयित्वा प्रयत्नेन प्रयतः सुप्तमाहितः ॥ १५
 पार्थं तु सुप्तमादाय सौपर्णं रात्रं तु वा ।
 वामं वा मूढमथवापि औदुम्बरमथापि वा ॥ १६
 इक्ष्वाणां वाक्षिपानां तु पर्पैराद्रेरकुसितैः ।
 पुटकेन तु गुप्तेन चोद्रेक्षं समाहितः ॥ १७
 नाक्रमणानां शुभानां तु घसानां नापरं व्रजेत् ।
 मोदीहमार्थं शिष्टेषु वायपतः संपतेन्द्रिवः ॥ १८
 न हस्तेषु च बीक्षेत् नाभिमन्त्रेत् वा स्त्रियम् ॥ १९
 दद्यात् पूर्वं दुरीपं वा चण्डालं वा रजस्रलाम् ।
 पतितं च तथा श्वानमादित्यमवलीकयेत् ॥ २०
 यो हि पादुकमारुह्य सर्वदा प्रचरेद्द्विजः ।
 तं दद्यात् वायकमर्गमादित्यमवलीकयेत् ॥ २१
 तत्तत्स्वावसथं श्रेष्ठो विधां निक्षिप्य भूतले ।
 प्रक्षाल्य पादावाजान्मोहिलावाकूर्परे पुनः ।
 आचम्य वारिणा तेन वडि विप्रांश्च पूजयेत् ॥ २२
 पञ्च सप्तापवा कुर्याज्जागान्यैश्वस्य तस्य वै ।
 तेनामन्त्रयन् पिण्डमादित्याय निवेदयेत् ॥ २३
 ब्रह्मणे चाश्वे चैव सोमाय वरुणाय च ।
 विश्वेभ्यश्चैव देवेभ्यो दद्यादन्नं यथाकमम् ॥ २४
 अवशिष्टमर्षकं तु वक्रमार्थं प्रकल्पयेत् ॥ २५
 अहुस्पष्टे स्थिते पिण्डे गायन्वा चाभिमन्त्रयेत् ।
 अहुलीभिस्त्रिभिः पिण्डं प्राभीषाद्याशुचिः क्षुत्तिः
 यथा च वर्धते सोमो हस्तो च यथा पुनः ।
 तथा पिण्डाश्च वर्धन्ते हस्तो च दिनेदिने ॥ २७

विकाले ज्ञानमस्योक्तं द्विकालमथवा सकृद् ।
 ब्रह्मचारी सदा वाऽपि न च वस्त्रं शरीरयेत् ॥ २८
 स्थाने न दिवसं विष्टेद्वापी वीरासनं व्रजेत् ।
 भवेत्सन्धिलक्ष्माणी वाऽप्यथवा वृधमूर्त्तिकः ॥ २९
 वस्त्रकलं यदि वा क्षीमं शर्मं कार्यासक्तं तथा ।
 आच्छादनं भवेत्तस्य वस्त्रार्थं पाण्डुनन्दन ॥ ३०
 एवं चान्द्रायणे पूर्वं मातस्त्रान्ते प्रवृत्तवान् ।
 माश्वयन्मोजवेत्तत्तथा दद्यान्नैव च दक्षिणम् ॥ ३१
 चान्द्रायणेन चौर्येण वरकृतं तेन दुष्कृतम् ।
 तत्सर्वं तत्तत्प्रादेव भस्मीभवति काष्ठवत् ॥ ३२
 ब्रह्महत्या च मोहत्या सुवर्णैस्त्रिभवेन च ।
 भूषहत्या सुराणाम् सुरोदरैरप्यधिकम् ॥ ३३
 यवमस्यानि पापानि वातस्त्रीयानि कानि च ।
 चान्द्रायणेन नश्यन्ति वायुना वांस्यो यथा ॥ ३४
 अनिर्दंशाया सोः वीरनौद्रमाधिक्येन च ।
 सूतसूतकपोथार्थं ब्रूयत्वा चान्द्रायणं चरेत् ॥ ३५
 उपपातकिनमार्थं परिवार्यं तथैव च ।
 सुद्रक्ष्योच्छेपनं चैव ब्रूयत्वा चान्द्रायणं चरेत् ॥ ३६
 आकाशस्यं तु हस्तसमथाः सन्तं तथैव च ।
 परहस्तसिन्धुं चैव ब्रूयत्वा चान्द्रायणं चरेत् ॥ ३७
 अथाग्नेदिधिपोरन्नं दिधिभूषणलेखा ।
 पथिहुस्तथा चार्थं परिविवाचमेव च ॥ ३८
 कुण्डार्थं मोलकाश्च च देवलाभं तथैव च ।
 तथा सुरोहितशराश्च ब्रूयत्वा चान्द्रायणं चरेत् ॥ ३९
 सुराऽऽसन्नं विपं सर्विलीक्षा लवणमेव च ।
 तैलं चापि च विक्रीयन्निद्रव्यान्द्रायणं चरेत् ॥ ४०
 एकीदिष्टं तु यो ब्रूहे जनमप्यमशोऽपि यः ।
 भिक्षुमाश्वेषु यो ब्रूहे द्विजबान्द्रायणं चरेत् ॥ ४१
 यो ब्रूहेऽनुपनीतेन यो ब्रूहे च स्त्रिया सह ।
 कन्यया सह यो ब्रूहे द्विजबान्द्रायणं चरेत् ॥ ४२
 उच्छिष्टं स्थापयेद्विष्टो यो मोहाज्जीवनान्तरे ।
 दद्याद्वा वदि वा मोहाद्विजबान्द्रायणं चरेत् ॥ ४३
 तुम्बकोद्यासक्तं चैव पलायं गृजानं तथा ।
 छायां सशुनं चैव ब्रूयत्वा चान्द्रायणं चरेत् ॥ ४४

द्विजः पर्युतिर्त्तं चार्धं एकं परशुहामतम् ।
 निपकं च तथा मांसं क्षुत्त्वा चान्द्रायणं चरेत् ॥४५॥
 उदकपया ह्युना वायुनि चान्द्रातैर्ना द्विजोद्यमः ।
 पशुधर्मं तु भुञ्जानो द्विजचान्द्रायणं चरेत् ॥४६॥
 एतत्पुरा विशुद्धार्थपुत्रिभिर्धरितं व्रतम् ।

पावनं सर्वभूतानां पुण्यं साष्टवचोदितम् ॥ ४७ ॥
 एतेन वसुधैव कुटुम्बकमिति वाक्येन व्रतः ।
 एतदथ परं सुखं धर्मिणं पापनाशनम् ॥ ४८ ॥
 पयोधमेतद्यः कुर्वद्द्विजः पापप्रणाशनम् ।
 स दिवं प्राप्तिं पूज्यत्मा निर्मलादित्यर्तनिभः ४९ ॥

॥ इति बीजम्माहाभारते आर्धमधिकपर्वणि वैष्णवधर्मपर्यणि चान्द्रायणव्रतपर्यलोकाध्यायः ॥ ११२ ॥

अथोद्वापिकान्तलम्बोऽध्यायः ॥ ११३ ॥

कुन्तेन पुत्रिर्जन्ति कार्तिकदिवाद्यज्ञानात्तु दृक्पुत्रकलापव्यवहारविकल्पपूर्वकं जन्मजन्मवत् ॥ १ ॥

वैशंपायन उवाच ।
 केसवेनैवशुके तु चान्द्रायणविधिकमे ।
 अष्टमशतशतपञ्चम धर्मन्विमर्तमज्ञो नृप ॥ १ ॥
 शुभिष्ठिर उवाच ।
 सर्वभूतकृते श्रीमन्सर्वभूतनमस्कृत ।
 सर्वभूतहितं धर्मं सर्वज्ञ कृपयस्व नः ॥ २ ॥
 भक्त्यानुवाच ।
 वदस्मिन्ननन्तरं स्वर्गं सुखकरं भवेत् ।
 सर्वपापप्रशमनं तच्छ्रुत्वा शुभिष्ठिर ॥ ३ ॥
 कार्तिकायास्तु वै माता द्वादशैव प्रकीर्तिताः ।
 तेष्वेकमुक्तनिधमः सर्वपापघ्नपते मया ॥ ४ ॥
 कार्तिके वस्तु वै माते नन्दायां संपदेन्द्रिवः ।
 दक्षमुकेन वज्रकी मासमेकं तु पर्यते ॥ ५ ॥
 जले वा न विभेन्मासे नान्तरं मोक्षनात्परम् ।
 आदित्यरूपं वा नित्यवर्चयन्तुसमाहितः ॥ ६ ॥
 व्रतान्ते मोक्षवेद्दिनान्दध्निषां संप्रदाय च ।
 मोक्षलोभविनिर्मुक्तकाला पुण्यफलं ह्यु ॥ ७ ॥
 विधिकान्तविलादाने वत्पुण्यं समुदाहृतम् ।
 तत्पुण्यं समस्तुशाय्य शुकलोके महीधरे ।
 ततश्चापि च्युतः कालाशुक्लैश्चैवजायते ॥ ८ ॥
 मार्गशीर्षं तु यो मासमेकमुकेन पर्यते ।
 कामं क्रोधं च लोभं च परित्यज्य यथाविधि ॥ ९ ॥
 खात्वा आदित्यरूपं मासवर्चयेन्मतेन्द्रियः ।
 जपेक्षैव च नापशीं मामिकां सगच्छेन्द्रियः ॥ १० ॥
 मासे परित्यज्यो तु मोक्षयित्वा द्विजान्पुत्रिः ।

तानर्चयति वज्रतया तस्य पुण्यफलं ह्यु ॥ ११ ॥
 अविश्वेये कृते पुण्यमादित्यपेक्षु वज्रके ॥
 तत्पुण्यं फलमासाय यानेनांश्वरशोभिना ।
 सह तत्तर्पितोकेषु यथाकर्म यथासुखम् ॥ १२ ॥
 ततश्चापि च्युतः कालाशुक्लैश्चैवजायते ।
 तत्र प्रकामं कीदृश्या राजा पञ्चाशद्विष्यति ॥ १३ ॥
 पौषमासं क्षिपेदेवमेकमुकेन यो नरः ।
 जर्षयन्नेव मां नित्यं महत्तेनान्तरात्मना ॥ १४ ॥
 अर्हिसासत्यसहितः क्षोभहर्षविवर्जितः ।
 एवं वृत्तस्य राजेन्द्र ह्यु वत्फलमुत्तमम् ॥ १५ ॥
 विष्णुर्ह्येवमहमेव वत्पुण्यं समुदाहृतम् ।
 तत्पुण्यं समस्तुशाय्य शुकलोके महीधरे ॥ १६ ॥
 अवतीर्थस्ततः कालादित्यवर्णैः जायते ।
 तत्र स्थित्वा चिरं कालमस्मिन्मित्रो भविष्यति १७ ॥
 नाथमासं सदा वस्तु वर्तते चैकमुत्तमः ।
 मदधनपरो भूत्वा रौमकोपविभजितः ।
 नामिकासपि सावित्रीं सम्भ्यायां तु जपेदुवा ॥ १८ ॥
 दत्त्वा तु दक्षिणामन्ते मोक्षयित्वा द्विजानपि ।
 नमस्करोति वान्मरुता महत्तेनान्तरात्मना ।
 त्रिकालस्नानवृत्तस्य तस्य पुण्यफलं ह्यु ॥ १९ ॥
 नीलकण्ठपुत्रकेन यानेनांश्वरशोभिना ।
 विहृतोक्तं व्रजेच्छ्रीमान्तेन्यवानोऽसुरोययैः ॥ २० ॥
 तत्र प्रकामं कीदृश्या महाभैरवजायते ।
 तत्पुण्यमुत्तमं दीप्तिं यो यति भूतले ॥ २१ ॥
 यथोक्तकाल्युनं मासमेकमुत्तो जितेन्द्रियः ।

नमो ब्रह्मण्यदेवायेत्येतन्मन्त्रं जपेत्सदा ॥ २२
 पायसं भोजयेद्दिप्रान्नव्रतान्ते संयतेन्द्रियः ।
 मदनैर्नपरोऽज्योत्सलस्य पुष्पफलं शृणु ॥ २३
 विमानं सारसैर्पुष्कमाकृतः काममाप्तिं च ।
 नक्षत्रलोके रमते नक्षत्रसदृशाकृतिः ॥ २४
 ततश्चापि च्युतः कालात्केतुमालेभु जायते ।
 तत्र प्रकाशं कीदृशत्वा मातुषेभु मुनिर्भवेत् ॥ २५
 यैवमाप्तं तु यो राजशेकहृकेन वर्तते ।
 ब्रह्मचारी च मन्त्रतया तस्य पुष्पफलं शृणु ॥ २६
 यद्विहीद्विप्रः पुष्पं यद्योक्तं व्रतचारिणः ।
 तत्पुष्पफलमासाद्य चन्द्रलोके महीयते ॥ २७
 ततोऽवतीर्थो जायेत नरै रमणके युनः ।
 भुक्त्वा कामाक्षतस्तस्मिन्निह राजा भविष्यति २८
 वैशाखे यस्तु मासे वै लोकहृकेन वर्तते ।
 द्विजमश्रासने कृत्वा ह्यञ्जन्भूमौ च बान्धवः ॥ २९
 नमो ब्रह्मण्यदेवायेत्यर्चयित्वा दिवाकरम् ।
 व्रतान्ते भोजयेद्दिप्रान्नस्य पुष्पफलं शृणु ॥ ३०
 फलं बहिष्पित्त्योक्तमिष्टोमातिराजयोः ।
 तत्पुष्पफलमासाद्य देवलोके महीयते ॥ ३१
 ततो हैमवते नरै जायते कालपर्ययात् ।
 तत्र प्रकाशं कीदृशत्वा विप्रः पश्चाद्विष्ण्वति ॥ ३२
 ज्येष्ठमासं तु यो विप्रो लोकहृकेन वर्तते ।
 विप्रमश्रासने कृत्वा भूमौ ह्यञ्जन्मयाविधि ॥ ३३
 नमो ब्रह्मण्यदेवायेत्युत्तरार्ण्यं समाहितः ।
 हंभान्तविनिर्मुक्तस्तस्य पुष्पफलं शृणु ॥ ३४
 भीर्यै चान्द्रायणे सम्पन्नस्तु पुष्पं सहृदहृत् ।
 तत्पुष्पफलमासाद्य देवलोके महीयते ॥ ३५
 अशोचत्तद्वरी र्षे जायते निर्भैतस्तत्रः ।
 ततश्चापि च्युतः कालादिह लोके द्विजो भवेत् ३६
 आपाट्प्राप्तं यो राजशेकहृकेन वर्तते ।
 ब्रह्मचारी जितक्रोधो मदनैर्नपरायणः ॥ ३७
 विप्रमश्रासने कृत्वा भूमौ ह्यञ्जितेन्द्रियः ।
 कृत्वा विषयं खान्तमश्राधरविधानतः ॥ ३८

व्रतान्ते भोजयेद्दिप्रान्नपायसने वृषिष्ठिर ।
 शुद्धोदनेन रावेन्द्र तस्य पुष्पफलं शृणु ॥ ३९
 कपिलाश्रमदानस्य वस्तुष्वं पाण्डुनन्दन ।
 तत्पुष्पफलमासाद्य देवलोके महीयते ॥ ४०
 ततोऽवतीर्थः कासे तु शाकडीपे तु जायते ।
 ततश्चापि च्युतः कालादिह विप्रो भविष्यति ४१
 आर्ण्यं चः धियेन्मासमेकहृकेन वर्तते ।
 नमो ब्रह्मण्यदेवायेत्युत्तरार्ण्यं मामनैर्वैरसदा ।
 विप्रमश्रासने कृत्वा भूमौ ह्यञ्जन्मयाविधि ॥ ४२
 पायसेनार्चयन्निष्पाञ्जितक्रोधो जितेन्द्रियः ।
 लोममोहविनिर्मुक्तस्तस्य पुष्पफलं शृणु ॥ ४३
 कपिलादानस्य वस्तुष्वं विधिदत्तस्य पाण्डव ।
 तत्पुष्पं समनुग्राह्य हृकलोके महीयते ॥ ४४
 ततश्चापि च्युतः कालात्कुण्डरीपे प्रजायते ।
 तत्र प्रकाशं कीदृशत्वा विप्रो भवति मातुषे ॥ ४५
 यस्तु मातृवदं मासमेकहृकेन वर्तते ।
 ब्रह्मचारी जितक्रोधः सत्यसन्धो जितेन्द्रियः ४६
 विप्रमश्रासने कृत्वा पाकभेदनिवर्जितः ।
 नमो ब्रह्मण्यदेवायेत्युत्तरार्ण्यं चरणीं स्पृशेत् ४७
 तिलानपि पूर्णं वाऽपि व्रतान्ते दक्षिणां ददत् ।
 मन्त्रकस्य नरभेदं तस्य पुष्पफलं शृणु ॥ ४८
 यत्फलं विधिवत्सौम्यं राजभूषाभ्युपवीः ।
 तत्पुष्पफलमासाद्य हृकलोके महीयते ॥ ४९
 ततश्चापि च्युतः कालाज्जायते धनदातवे ।
 तत्र प्रकाशं कीदृशत्वा राजा भवति मातुषे ॥ ५०
 यथाप्याश्वयुजं मासमेकहृकेन वर्तते ।
 मन्त्रावशीं जपेन्नृत्वा मन्त्रेणान्तराश्रमना ।
 द्विसन्ध्यं वा तिसन्ध्यं वा श्रममशोचं तु वा ५१
 विप्रमश्रासने कृत्वा संयतेन्द्रियमानसः ।
 व्रतान्ते भोजयेद्दिप्रान्नस्य पुष्पफलं शृणु ॥ ५२
 अथमेघस्य वस्तुष्वं विधिवत्पाण्डुनन्दन ।
 तत्पुष्पफलमासाद्य मघ लेके महीयते ॥ ५३
 ततश्चापि च्युतः कालात्कुण्डरीपे प्रजायते ।
 तत्र भुक्त्वा च भोग्यांश्च ततो विप्रस्यो भवेत् ५४

चतुर्दशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११४ ॥

कुलीनं पुत्रिद्विरेषि केचनदिभगवन्भूतुं कामिपूर्वकं मार्गशीर्षदिहृत्पद्माद्वास्तीनमन्तराचलकचयम् ॥ १ ॥ पुत्रिद्विरेष
विद्विरेष कृत्वाचयम् ॥ २ ॥ पुनः कुलीनं पुत्रिद्विरेष पद्मापद्मपद्मापूर्वकं द्वादशर्षा भगवन्भूतवाचः कलकचयम् ॥ ३ ॥

पुत्रिद्विरेष उवाच ।

एवं संवत्सरं पूर्णमेकह्रस्केन यः क्षिपेत् ।
तस्य पुत्रफलं यद्वै तन्ममाचक्ष्व केचन ॥ १
मरीचानुवाच ।

गृह्य पाण्डव तस्य मे वचनं पुण्यह्रस्वमेव ।
यदकृत्वाऽथवा कृत्वा नरः पापैः प्रभुष्यते ॥ २
एकह्रस्केन वसेत् नरः संवत्सरं तु वा ।
जलपारी जितक्रीषो ह्यथवाशरी निवेन्द्रियः ॥ ३
ह्रस्विष स्नानतो ऽप्यः सत्यवाचनमुपकः ।
अर्धमेव तु मां नित्यं मद्रतेवान्तरात्मना ।
सन्ध्यामेवस्तु जपेक्षित्यं महास्वर्गी समाहितः ॥ ४
नमो ब्रह्मण्डेवायेत्यसहस्रमां प्रणम्य च ।
निप्रमथासने कृत्वा पादकं वैश्वमेव वा ॥ ५
ह्रस्वा तु वाग्वतो भूमानाचान्तस्य द्विलम्बनः ।
नमोस्तु वाहुदेवायेत्युत्तवा तु चरणी स्पृशेत् ॥ ६
मासेमासे समाप्ते तु भोसधित्वा द्विजाण्युनीन् ।
संवत्सरे ततः पूर्वं दद्यात् प्रतद्विनाम् ॥ ७
नवमीतमर्षी मां ना तिलधेनुमवापि वा ।
विमदस्तप्युर्वेस्तोयैः सहिरण्यैः समुक्षितः ।
तस्य पुण्यफलं राजन्कृष्णमानं यथा गृह्य ॥ ८
दशमन्वहृतं पापं ज्ञानजोऽज्ञानतोऽपि वा ।
हर्दिनश्चरति तस्माद्वा नात्र कार्पो विचारया ॥ ९
पुत्रिद्विरेष उवाच ।

सर्वेषाह्वयसासानां पञ्चमेयः शुभशफलम् ।
पञ्च विधेयसं लोके वज्रवान्कुरुमर्षि ॥ १०
मरीचानुवाच ।
शुभ राक्षस्यधार्प्यं यथाऽभीष्टं तु मोदते ।
तथा ते कथयिष्यामि मत्तत्कामं पुत्रिद्विरेष ॥ ११
यस्तु मथया पुत्रिद्विरेषा पञ्चम्यां मे नराधिप ।
उपवासमस्तं कुर्वाचिकाळं चार्चयेत्तु माम् ।
सर्वकतुफलं लब्ध्वा मम लोके महीयते ॥ १२

पुत्रिद्विरेष उवाच ।

ममपन्देवदेवेश पञ्चमी नान का त्व ।
तामर्हं श्रोतुमिच्छामि कथयस्व ममानय ॥ १३
मरीचानुवाच ।
पूर्वद्वयं च द्वादश्यां भवनं च नराधिप ।
नत्पञ्चमीति विस्मयाता मत्प्रिया च निधेयतः ॥ १४
तस्मात् प्राज्ञमयेष्टैर्मन्त्रिभेदितवृद्धिभिः ।
उपवासस्तु कर्तव्यो मत्प्रियाय निधेयतः ॥ १५
द्वादश्यामेव वा कुर्यादुपवासमसहृदयम् ।
तेनाहं परमां मूर्तिं पास्यामि नरपुङ्गव ॥ १६
अहोरात्रेण द्वादश्यां मार्गशीर्षेण केचनम् ।
उपोष्य पूजयेद्यो मां सोऽप्यमेयफलं लभेत् ॥ १७
द्वादश्यां पुण्यमासे तु नात्रा नारायणं तु माम् ।
उपोष्य पूजयेद्यो मां वाक्षिमेयफलं लभेत् ॥ १८
द्वादश्यां माघमासे तु माहुरोष्य तु माघम् ।
पूजयेद्यः समाप्नोति राजसूयफलं नृप ॥ १९
द्वादश्यां कान्त्यने मासि गोविन्दाख्यहृषोष्य माम् ।
पूजयेद्यः समाप्नोति क्षतिराजफलं नृप ॥ २०
द्वादश्यां मासि चैत्रे तु मां विष्णुं सहृषोष्य च ।
पूजयेत्तद्वचनोति वीण्टरीकस्य वत्फलम् ॥ २१
द्वादश्यां मासि वैशाखे मधुसूदनसंक्षिप्तम् ।
उपोष्य पूजयेद्यो मां सोविष्टोमस्य पाण्डव ॥ २२
द्वादश्यां ज्येष्ठमासे तु माहुरोष्य त्रिविक्रमम् ।
अर्चयेद्यः समाप्नोति यथा मेयफलं नृप ॥ २३
आषाढे रामनाख्यं मां द्वादश्यां सहृषोष्य च ।
नरमेयस्य स फलं प्राप्नोति भरतर्षभ ॥ २४
द्वादश्यां श्रावणे मासि श्रीधराख्यहृषोष्य माम् ।
पूजयेद्यः समाप्नोति पञ्चपञ्चफलं नृप ॥ २५
मासे भाद्रपदे यो मां हर्षकिशाख्यवर्चयेत् ।
उपोष्य च समाप्नोति सौशाम्यफलं नृप ॥ २६
द्वादश्यामाश्वपुष्यासे पञ्चमासहृषोष्य माम् ।

अर्चयेद्यः समप्नोति गीतसप्तफलं नृप ॥ २७
 द्वादश्यां कार्तिके मासि मां द्वाभौदरसंज्ञितम् ।
 उच्येभ्य ब्रह्मपेक्षस्तु सर्वकलुषलं नृप ॥ २८
 केशलेनोत्पत्तयेन द्वादश्यां पाण्डुनन्दन ।
 मत्फलं पूर्वसुदिष्टं तत्कार्यं लभते नृप ॥ २९
 श्रावणेऽप्येवमेवं मासर्चयेद्भक्तिमाधरः ।
 मम सौलोत्पत्तमाप्नोति नात्र कार्या विचारया ३०
 मासेभ्यो समम्भर्च्य कथञ्चो मासवन्दितः ।
 पूर्णं संवत्सरे कुर्यात्पुनः संवत्सरं तु माम् ॥ ३१
 एवं द्वादशवर्षं यो मज्जको मत्परायणः ।
 भविष्यमर्चयानस्तु मम सायुज्यमाप्नुयात् ॥ ३२
 अर्चयेत्प्रीतिमान्यो मां द्वादश्यां वेदसंज्ञितम् ।
 स पूर्वोक्तफले राखेद्भक्ते नात्र संशयः ॥ ३३
 मन्थं पुष्पं फलं तोषं परं वा मूलमेव वा ।
 द्वादश्यां मम यो दद्यात्तत्समो नास्ति मरिष्यः ३४
 एतेन विभिन्ना सर्वे देवाः शक्रपुत्रोद्यमाः ।
 मज्जका नरसार्दूल सर्गलोकं तु ब्रजते ॥ ३५
 वैशंपायन उवाच ।
 एवं वदति देवेशे केशवे पाण्डुनन्दनः ।
 कृताञ्जलिः श्लोत्रमिदं मन्वा धर्मात्पयोऽश्वरीम् ॥
 सर्वलोकेषु देवेश हृषीकेश नमोस्तु ते ।
 सहस्रधिरसे नित्यं सहस्राध नमोस्तु ते ॥ ३७
 त्रयीमय त्रयीनाथ त्रयीस्तुत नमोनमः ।
 यज्ञात्मन्यज्ञसंभूत यज्ञनाथ नमोनमः ॥ ३८
 चतुर्भूतं चतुर्वर्हो चतुर्भूद नमोनमः ।
 लोकात्मैल्लोककृद्वाथ लोकनाथ नमोनमः ॥ ३९
 ऋषिर्ब्रह्मरक्षे ते नरसिंह नमोनमः ।
 मरुत्प्रिय नमस्तेऽस्तु कृष्ण नाथ नमोनमः ॥ ४०

॥ इति श्रीलम्पहाचारो आद्यमेधिकपर्वेति वैष्णवधर्मपर्येति चतुर्दशधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११४ ॥

पञ्चदशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११५ ॥

कृत्स्नं पुत्रिर्निर्दिष्टं विष्णुनाथपुन्यकालस्य महिमापुनर्निरूपकं सप्त द्वापादिमूर्तिसम् ॥ १ ॥ तथा यावन्नीलमहा-
 त्मकथनम्, भास्वराहात्मकपर्व ॥ १६ ॥ तथा यावन्मर्मकथनम् ॥ १७ ॥ विष्णुनाथकृतिविकल्पम्, पञ्चमहाविष्णुकथनं ॥ १८ ॥

वैशंपायन उवाच ।

केशवेनैवमाख्याते धर्मयुवः पुनःपुनः ।

लोकप्रिय नमस्तेऽस्तु भक्तवत्सल ते नमः ।
 जज्ञावाप्त नमस्तेऽस्तु जज्ञनाथ नमोनमः ॥ ४१
 शक्रस्य नमस्तेऽस्तु शक्रधर्मताय ते ।
 पञ्चवत् नमस्तेऽस्तु सर्वयज्ञ नमोनमः ॥ ४२
 कृष्णप्रिय नमस्तेऽस्तु कृष्णनाथ नमोनमः ।
 योगिप्रिय नमस्तेऽस्तु योगिनाथ नमोनमः ४३
 हयवक्त्र नमस्तेऽस्तु पञ्चपाथे नमोनमः ।
 पञ्चभूत नमस्तेऽस्तु पञ्चायुष नमोनमः ॥ ४४
 वैशंपायन उवाच ।
 भक्तिमद्भद्रया वाचा स्तुतत्सर्वं पुत्रिष्ठिते ।
 गृहीत्वा केशवो इत्थं प्रीतात्मा तं ग्वावरयत् ४५
 निर्वार्य च पुनर्वाचा भक्तिमत्तं पुत्रिष्ठिरम् ।
 वक्तुमेव नरथेष्ठ धर्मयुव मयकमे ॥ ४६
 भगवानुवाच ।
 अम्बवत्किमिदं राज्ञ्यां सौमि नरपुत्रव ।
 तिष्ठ पुच्छ यथार्थं धर्मयुव पुत्रिष्ठिर ॥ ४७
 पुत्रिष्ठिर उवाच ।
 भवर्षस्त्वनमसादातु धर्मं स्तुत्वा पुनःपुनः ।
 न शान्तिरस्ति मे देव ह्यस्तीति च मे मनः ॥ ४८
 इदं च धर्मसंपन्नं वक्तुमर्हसि माधव ।
 कृष्णपक्षेण द्वादश्यामर्चनीयः कथं भवेत् ॥ ४९
 भगवानुवाच ।
 श्रेष्ठ रात्मन्यथापूर्वं तत्सर्वं कथयामि ते ।
 परमं कृष्णद्वादश्यामर्चनार्थां फलं मय ॥ ५०
 एकादश्यामुपैश्याथ द्वादश्यामर्चयेत्तु माम् ।
 विमानवि यथाशक्तं पूजयेद्भक्तिमाधरः ॥ ५१
 स गणोद्दृष्टिवाप्तुर्नि मां वा नात्र विचारया ।
 चन्द्रसौलोत्पन्नमथवा ध्रुवनक्षत्रपूजितः ॥ ५२

पञ्च दानकालस्य विशेषं च विधिं नृप ॥ १
 पुत्रिष्ठिर उवाच ।

देव किं कलमाप्यार्तं विभुवेष्वनोरधर ।
 सुर्वेन्द्रपुत्रे चैव वस्तुनर्हसि तरुलम् ॥ २
 भगवानुवाच ।
 ब्रह्मण राजन्विभुने सोमार्कजहरोषु च ।
 व्यतीपातेऽप्यने चैन दानं स्यादक्षयं कलम् ॥ ३
 राजभयमयोर्मध्ये विपुलं संव्रजयति ।
 सने रात्रिदिने तत्र सन्ध्यायां विभुने नृप ॥ ४
 ब्रह्माञ्च शङ्करश्चापि तिष्ठाम्यः सहिताः सकृत् ।
 क्रियाकरगकार्पाणामेकीभावात्मकारणात् ॥ ५
 अस्माकमेकीभूतानां निष्कलं परमं पदम् ।
 तन्मुहूर्तं परं दुष्पं रात्रिचतुस्रंशितम् ॥ ६
 तदेवाद्यक्षरं नम्र परं मध्येति कीर्तितम् ।
 तस्मिन्मुहूर्ते सर्वे तु चिन्तयन्ति परं पदम् ॥ ७
 देवाश्च नरको वराः पितरश्चाभिनीं तथा ।
 साध्याश्च निधे गन्धर्वाः सिद्धा मर्कटपक्षायाः ॥ ८
 सीमादयो प्रदायैव सरितः सागरास्त्रया ।
 बहोष्मरसो माया यक्षराक्षसगुह्यकाः ॥ ९
 एते चान्ये च राजेन्द्र विभुने संवतेन्द्रियाः ।
 सीमास्ताः प्रयत्नेन वनन्ति ध्यानतत्पराः ॥ १०
 अर्चं वासुकिराम्भुमि कन्धादानं तपैव च ।
 सुदमावर्तनं धान्यं वाहनं शयनं तथा ॥ ११
 यथान्यथ नवा श्रेष्ठं तत्प्रपञ्चं सुविष्टि ।
 दीयते विभुवेष्वेवं श्रीविद्येभ्यो विद्येवतः ॥ १२
 तस्य दानस्य कान्तिवै क्षयं नैवोपपद्यते ।
 नर्षतेऽद्वयः पुण्यं तदानं कोटिसंमितम् ॥ १३
 विभुने क्षपनं यस्तु मन कर्पाद्वरस्य वा ।
 अर्चनं च यथान्पार्यं तस्य पुण्यफलं शतम् ॥ १४
 दशजन्मकृतं पापं तस्य सद्यो विनश्यति ।
 दशानामभ्येधानामिष्टानां लभते कलम् ॥ १५
 निदानं दिव्यमास्त्रः कामरूपी यथासुखम् ।
 स याति मामकं लोकं कुरुलोकमथापि वा ॥ १६
 वज्रसैर्देवधर्मवैद्याविद्यानो यथासुखम् ।
 दिव्यवर्षस्रहाणि कोटिवेकं तु मोदते ॥ १७
 ततश्चापि श्रुतः कालादिह लोके दिशोजयः ।

चतुर्भानपि वेदानां चारणो मन्त्रविज्ञवेत् ॥ १८
 चन्द्रसूर्यजोऽप्योक्षि मन वा शङ्करस्य वा ।
 गायत्रीं सामिकां वाऽपि जपेत्तः शङ्करस्य वा ॥ १९
 ब्रह्मर्ष्यसन्निधौ कांसाचण्ड्यास्तनैरपि ।
 करवेत्तु ध्यानिं भक्त्या तस्य मुष्पफलं शतम् ॥ २०
 मान्धर्वैर्होमजपैश्च जहैरत्कृष्टनामभिः ।
 दुर्बलोपि भजेद्राहुः सोमस्य वलयान्नयेत् ॥ २१
 सुर्वेन्द्रपुत्रे चैव श्रीविद्येभ्यः प्रदीयते ।
 कृतसहस्रगुणं भूत्वा दातारद्भुपतिवृत्ति ॥ २२
 महापातकयुक्तोपि यद्यपि स्थावरौत्तम ।
 निष्पापस्तत्पुण्यादेव तेन दानेन जायते ॥ २३
 चन्द्रसूर्यपक्षाद्येव विमानेन विराजता ।
 पाति सोमपुरं रम्यं सेन्धमानोऽन्तरोन्मथैः ॥ २४
 यत्तदध्यानि तिष्ठन्ति गायने शशिना सह ।
 तावत्कलं स राजेन्द्र सोमलोके महीयते ॥ २५
 ततश्चापि श्रुतः कालादिह लोके सुविष्टि ।
 वेदेदेदाङ्गिष्टिप्रः कोटीधनपरिर्वयेत् ॥ २६
 सुविष्टि उवाच ।
 भगवन्स्त्वय गायत्री जप्यते च कथं निर्भो ।
 किं वा तस्या फलं देव मनाचक्ष्व सुरेश्वर ॥ २७
 भगवानुवाच ।
 द्वादशानां निभुने चैव चन्द्रसूर्यजो तथा ।
 जपने श्रवणे चैव व्यतीपाते तपैव च ॥ २८
 अश्वत्थदर्शने चैव तथा मर्कटैरेव च ।
 जप्या तु मन गायत्री पायनाऽद्याक्षरं नृप ।
 यार्चितं दुष्कृतं तस्य नाशयेन्नाम संशयः ॥ २९
 सुविष्टि उवाच ।
 अश्वत्थदर्शने चैव किं त्वदर्शनसंमितम् ।
 एतत्कथय मे देव परं कौतूहलं हि मे ॥ ३०
 भगवानुवाच ।
 अहमश्वत्थकूपेण शालयामि जगत्प्रभम् ।
 अश्वत्थो न क्षिप्तो यत्र नाहं तत्र प्रसिद्धिः ३१
 यथाहं संक्षिप्तो राजश्वत्थपथापि तिष्ठति ।
 यस्मैव न नर्षयेज्जप्या स मां तद्वत्तत्समर्षेति ॥ ३२

पस्तेनं ग्रहेत्कोषाण्मात्रेण ग्रहेत्तु सः ।
 तस्मात्प्रदक्षिणं कुर्याच्च चिन्त्यादेनमम्बहम् ॥ ३३
 अतस्तस्य पारणं तीर्थमर्चनं तीर्थेभ्यस्तुष्यते ।
 देवस्तुभूषणं तीर्थं गुरुस्तुभूषणं तथा ॥ ३४
 पितृस्तुभूषणं तीर्थं मातृस्तुभूषणं तथा ।
 दाम्नानां तोषणं तीर्थं गार्हस्थ्यं तीर्थेभ्यस्तुष्यते ॥ ३५
 आतिथेयः परं तीर्थं ब्रह्मतीर्थं सनातनम् ।
 ब्रह्मचर्यं परं तीर्थं भेदाभिसतीर्थेभ्यस्तुष्यते ॥ ३६
 मूलं धर्मं तु विज्ञाप्य मनसावाचधार्यताम् ।
 गच्छ तीर्थानि कौन्तेय धर्मो धर्मेषु वर्धते ॥ ३७
 द्विविधं तीर्थेभिरित्याहुः स्वात्मरं जह्वनं तथा ।
 स्वावराजह्वनं तीर्थं ततो ज्ञानपरिग्रहः ॥ ३८
 कर्मणाऽपि विष्णुदस्य पुरुषसोऽहं भारत ।
 हृदये सर्वतीर्थानि तीर्थेभ्यस्तु स उच्यते ॥ ३९
 गुरुतीर्थं परं ज्ञानमवस्तीर्थं न विद्यते ।
 ज्ञानतीर्थं परं तीर्थं ब्रह्मतीर्थं सनातनम् ॥ ४०
 क्षमा तु परमं तीर्थं सर्वतीर्थेषु परात्मनः ।
 क्षमावतामर्थं लोकः परमैव क्षमावताम् ॥ ४१
 मानितोऽमानितो वाऽपि पुत्रितोऽपुत्रितोऽपि वा ।
 आकुष्ठलार्जितो वाऽपि क्षमाचांस्तीर्थेभ्यस्तुष्यते ॥ ४२
 क्षमा यज्ञः क्षमा दानं क्षमा यज्ञः क्षमा दमः ।
 क्षमाऽहिंसा क्षमा धर्मः क्षमा चेन्द्रियनिग्रहः ४३
 क्षमा दया क्षमा यज्ञः क्षमयैव धर्मं जगत् ।
 क्षमावाग्वाङ्मनो देवः क्षमावाग्वाङ्मनो नरः ॥ ४४
 क्षमावाग्वाङ्मनोऽसौ क्षमावाग्वाङ्मनोऽसौ यज्ञः ।
 क्षमावाग्वाङ्मनोऽसौ तस्मात्प्राप्तुः स उच्यते ॥ ४५
 आत्मा नदी भारततुष्यतीर्थ-
 मात्मा तीर्थं सर्वतीर्थेभ्यश्चानम् ।
 आरवा यज्ञः सत्तलं मन्त्रते वै
 स्वर्गो मोक्षः सर्ववत्समन्वधीनम् ॥ ४६
 आचारमैर्मन्त्रयन्नुपायतेन
 सत्यधर्मानिस्तुलसीतलेन ।
 ज्ञानांनुना स्नाति हि निरुमेवं
 किं तस्य भूयः सल्लेहेन तीर्थम् ॥ ४७

शुचिष्ठिर उवाच ।
 भवयन्सर्वपापार्तं पापविचमदुष्करम् ।
 त्वज्जन्तस्य सुरभेष्टं नम त्वं वक्तुमर्हसि ॥ ४८
 ममनामुवाच ।
 रहस्यमिदमत्यर्थमज्ञानं पावनकर्मणाम् ।
 अधार्मिक्यणामथान्यं प्रापयितुं ज्ञपीभि वे ॥ ४९
 पावनं ब्राह्मणं बह्वं मङ्गलेनामन्तरात्मना ।
 नमो ब्रह्मण्यदेवावेत्यभिवादनमाचरेत् ॥ ५०
 मन्दक्षिणं च यः कुर्यात्पुनरष्टाधरेण तु ।
 तेन शृङ्गेन पिपेण सत्पापं क्षययाम्बहम् ॥ ५१
 पौत्रकृष्टां परादस्य सुचिकां क्षिरसा वधत् ।
 प्राणायामशतं कृत्वा नरः पापैः ब्रह्मच्यते ॥ ५२
 दक्षिणावर्तयद्वाह्यं कपिलाशृङ्गतोऽपि वा ।
 प्रायस्त्रोत्तरे नदीं यत्ना क्षमायतनसंनिधौ ॥ ५३
 सल्लेहेन तु यः स्नायात्सकृदेव रविग्रहे ।
 तस्य चर्तुचिह्नं पापं तत्क्षणादेव नश्यति ॥ ५४
 मन्त्रस्तुतिस्तुलसीसौधैः कपिलाया शुचिष्ठिर ।
 गोमूत्रेणापि यः स्नायाद्रोहिणां नम वा दिने ।
 विप्रपादच्युतैर्वाऽपि तौघैः पापं प्रणश्यति ॥ ५५
 नमस्त्रेयस्तु मज्जन्वा शिष्टमारं प्रजापतिम् ।
 चतुर्दशार्जुनपुष्पं तस्य पापं प्रणश्यति ॥ ५६
 ततश्चतुर्दशज्जानि शृणु तस्य शुचिष्ठिर ।
 क्षिरो धर्मो हनुर्मेघा हवायुज्जदक्षिणौ ॥ ५७
 हृदयं तु भवेद्विष्णुरेवो स्नातां तथाऽग्निनी ।
 अग्निर्मेघं भवेद्वायुर्दक्षिणं सैरसं भवेत् ॥ ५८
 मिश्रवक्त्राङ्गी पादावृच्छदं हुताशनः ।
 ततः पञ्चाङ्गपेदिन्द्रस्ततः पञ्चात्मजापतिः ॥ ५९
 अमरं च ततः पञ्चास्त एव भुवर्तक्षिकः ।
 एतान्यष्टानि सर्वानि शिष्टमारं प्रजापतेः ॥ ६०
 पिबेतु पञ्चापम्यं यः दीर्घमास्त्राहुपोष्य तु ।
 तस्य नश्यति सत्पापं सत्पापं पूर्वसंचितम् ॥ ६१
 तथैव जज्ञहृषं तु समर्थं तु दूषणशृणु ।
 मायिमासि पिबेद्यस्तु तस्य पापं प्रणश्यति ॥ ६२
 पापं च जज्ञहृषं च शृणु तत्र च भारत ।

चाळाई पद्मवर्षं च तान्नं वाऽयं हितमवयम् ।
 सायमित्था तु शुद्धीवाचशु पात्रमुदाहृतम् ॥ ६३
 पात्रव्या शुद्धते पूर्वं बन्धदारेति मोक्षवम् ।
 आप्यायसेति च शीरं दधिक्रम्येति च दधि६४
 तेजोनिष्ठकमित्यात्मं देवसत्तेति कुशोदकम् ।
 आपोदिष्टेषु चा शुद्धं वनपूर्वं यथाविधि ॥ ६५
 मन्त्रे च यथा हुत्वा समिद्धे च हुताग्ने ।

आलोक्य प्रणवेनैव निर्मथ्य प्रणवेन तु ॥ ६६
 उज्ज्वलं प्रणवेनैव विघ्नेषु प्रणवेन तु ।
 महताऽपि स पात्रेन त्वनेवादिविघ्नच्यते ॥ ६७
 अन्नं न इति यः पादं पठन्मन्त्रं तदा ।
 अन्तर्गते वाऽभ्यादिते तस्य पादं प्रणयति॥६८
 मम हस्तं अपेक्षस्तु मित्यं महत्तमानसः ।
 न पात्रेन स त्रिष्वेव पद्मपत्रमिवावता ॥ ६९

॥ इति श्रीमन्नारायणे व्याख्येयिकवर्णने वैष्णवधर्मपर्येति पञ्चदशधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११५ ॥

पौकशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११६ ॥

इमेन पुनिर्दिष्टमिति गगनद्विकसीशीतपञ्चमाने साङ्गवायव्ये अग्निहोत्राभ्यासाभ्यासकवित्ताकर्तव्यानि वैष्णवस्य
 शुद्धात्मनि नमन्यादिद्वर्ता लोचनद्विकषिपिकर्तव्यानि साङ्गवत्ता च वचनम् ॥ १ ॥

शुधिष्ठिर उवाच ।

कीदृशा ब्राह्मणाः पुण्या भावशुद्धाः सुरेश्वर ।
 परमं सकलं नेति कथयस्व वमानथ ॥ १
 वचनमुवाच ।
 शृणु पाण्डव तत्सर्वं ब्राह्मणानां यथाकमम् ।
 सकलं निष्कलं यैव तेषां कर्म मनीषि ते ॥ २
 त्रिदण्डधारणं चीनं जटाधारमुत्तमम् ।
 वल्कलाग्निवर्णवस्त्रं प्रतप्तवर्ज्यविषेवनम् ॥ ३
 अग्निहोत्रं शूरे वातः स्वाध्यायं दारुणतिका ।
 तर्कप्येतानि वै मिथ्या यदि भातो न निर्मलः ४
 अग्निहोत्रं वृथा राजन्मृधा वेदास्तथैव च ।
 चीलेन देवास्तुष्यन्ति श्रुतसत्त्व कायम् ॥ ५
 धान्तं दान्तं निवक्तोर्षं जितात्मानं जितेन्द्रियम्
 तमस्यं ब्राह्मणं मन्ये देवाः शूरा इति स्तुताः ६
 अग्निहोदवतपरान्ताभ्यासनिस्तम्बशुचीन् ।
 उपवाससत्त्वान्दान्तान्ताभ्यासा ब्राह्मणानिदुः ॥ ७
 न तासां पूजितो राजन्पुष्पाः कल्याणकारणाः ।
 चण्डालमपि हवस्यं तं देवा ब्राह्मणं निदुः ॥ ८
 मनशचीनं कर्मशीनं कुलशीनं च भारत ।
 धरीरशीनं वाक्शीनं शीनं पथविषं स्तूयम् ॥ ९
 पञ्चसेतेषु श्विषु हृदि शीनं निशिष्यते ।

हृदयस्य च शीचेन सर्वं गच्छन्ति मानवाः॥१०
 अग्निहोत्रपरिग्रहाः प्रतप्तः कपनिकयैः ।
 वर्णसङ्करकर्ता च ब्राह्मणो हृषलैः समः ॥ ११
 यस्य वेदशुचिर्नष्टा कर्मकथापि यो द्विजः ।
 निकर्मसेवी कौन्तेय स वै हृषल उच्यते ॥ १२
 ह्यो हि धर्मो विज्ञेयस्तस्य यः कुरुते लपम् ।
 हृषलं तं विदुर्देवा निकृष्टं यपचादपि ॥ १३
 स्तुतिविर्मलशीताभिर्भिः शूरी लौठि मानवः ।
 न तु मां लौठि पापात्मा स तु चण्डालतः समः॥१४
 अरतौ तु यथा शीरं जलं वै हृषले तथा ।
 हृष्टत्वेति तत्सर्वं शुना लीलं इविष्येवा ॥ १५
 अहानि वेदास्तत्प्राप्तो श्रीपाशान्वापविलारः ।
 कर्मशास्त्रं श्रुतार्थं च विद्या क्षेत्राभ्युदय ॥ १६
 पाण्डुकाणि मया सम्पदिष्यात्मानानि भारत ।
 उत्पन्नानि पवित्राणि श्रुतार्थं तथैव च ॥ १७
 तस्मात्तानि न शूरेषु स्पष्टण्यानि शुधिष्ठिर ।
 सर्वं च शूरीस्सुष्टमपवित्रं न संशयः ॥ १८
 सोके त्रीण्यपवित्राणि पञ्चाभेध्यानि भारत ।
 या च शूः अपाकञ्च अपवित्राणि पाण्डव ॥ १९
 गामकः कुकुटो गृपो शुदन्मा हृषलीपतिः ।
 पञ्जैते स्मुरभेध्याश्च स्पष्टण्या न कदाचन ।

अष्टादशाधिकशततन्त्रोऽध्यायः ॥ ११८ ॥

सुमेन सुचिह्निरिति पाठस्तद्विचित्रकारणम् ॥ १ ॥ तथा तीर्थतत्त्वज्ञानार्थं तत्त्वविचित्रिपर्यवृत्तम् ॥ २ ॥
तथा भगवत्कलशमयनपूर्वकं सायनार्चनम् ॥ ३ ॥ तथा सत्त्व तीर्थतत्त्वज्ञानपूर्वकं स्तोत्रमयनपञ्चकं सत्त्वमयम् ॥ ४ ॥
ततो सुचिह्निराद्यमयनपूर्वकं शङ्खकोपवीर्यज्योतिरेव हारणमिति पाठम् ॥ ५ ॥

सुचिह्निर उवाच ।

देशान्तरगते विभे संयुक्ते कालधर्मभा ।

शरीरान्ते संप्राप्ते कथं प्रेतत्वकल्पना ॥ १

भगवानुवाच ।

भूषणामादित्येभ्यस्तु तथाभूतस्य संस्रिता ।

बालाशङ्कदैः प्रतिना कर्तव्या कल्पचोदिता ॥ २

श्रीमि पश्चिन्तान्माहुरसीन्धस्य सुचिह्निर ।

तेषां विकल्पना कार्या यथाश्चाक्षे विनिश्चितम् ॥ ३

अश्लीलार्थं श्रितसि च शीतार्थां दश एव च ।

बाहोवापि सतं दद्यादङ्गुलीषु पुनर्दश ॥ ४

उरसि त्रिषतं दद्यात्कटौ चापि त्रिषतिम् ।

हृदये द्वादशार्थं तु शिखे चाष्टार्थमेव च ॥ ५

दद्यात्तु शतब्रह्मस्तु पञ्चार्थं आङ्गुलद्वयोः ।

दश दद्यात्पञ्चयोरपि मेतस्य निष्कृतिः ॥ ६

सुचिह्निर उवाच ।

विज्ञेयतीर्थं सर्वेणामशक्येनायनुब्रूयात् ।

भक्तानां तारणार्थं तु वक्तुमर्हसि धर्मतः ॥ ७

भगवानुवाच ।

पावनं सर्वतीर्थानां सत्यं यावन्ति साधवाः ।

सत्यस्य वचनं तीर्थमर्हिसा तीर्थवृत्त्यते ॥ ८

तपस्तीर्थं दद्या तीर्थं शीलं तीर्थं सुचिह्निर ।

अल्पसंतोषकं तीर्थं नारी तीर्थं पवित्रता ॥ ९

संतुष्टौ मातृपत्नीर्थं ज्ञानं वा तीर्थवृत्त्यते ।

मज्जकः सततं तीर्थं बहुरस्य निषेधतः ॥ १०

ब्रह्मपत्नीर्थमित्येवं विज्ञातस्तीर्थवृत्त्यते ।

श्रमप्यङ्गुलस्तीर्थमभयं तीर्थवृत्त्यते ॥ ११

वैशेष्येऽसिन्धिरिदो न विधेयि कृतघ्नः ।

न दिवा यदि वा रात्रातुद्वेयः शूलरङ्गवान् ॥ १२

न कथं देवदेवेभ्यो रक्षोभ्यश्चैव मे वृष ।

पूजनकाव्युतं भक्तं नयं तु मम सर्वदा ॥ १३

तस्मात्सप्रमाणं शूद्रो वञ्चामापि न कीर्तयेत् ।

प्रणवं हि परं लोके भक्तं भक्तविदो विदुः ॥ १४

द्विजशूषणं धर्मः शूद्राणां भक्तितो भवि ।

तेन मय्यन्ति ये सर्वं चिन्तयन्तो हि मां सदा ॥

द्विजशूषणा शूद्रः परं भेषोऽधिगच्छति ।

द्विजशूषणादान्पन्नास्ति शूद्रस्य निष्कृतिः ॥ १५

राजो द्वेषश्च मोहश्च पाकस्य चातुर्यसता ।

शाठ्यं च दीर्घदैत्यमतिमानमनार्जनम् ॥ १७

अनुतं चापवादं च पैशुन्यमविलोभता ।

हिंसा स्तेयो दूषणादौ वञ्चना रोपलोभता ॥ १८

अनुद्विष्टा च नास्तिर्ष्य भयमात्मसम्भवेन च ।

अशौचं चाकुलशर्तं डम्भता लभ एव च ।

निरुक्तिवाच्यविज्ञानं जातके शूद्रमपिधेत् ॥ १९

सृष्ट्वा पितामहः शूद्रमभिभूतं तु तामसैः ।

द्विजशूषणं धर्मं शूद्राणां तु मनुक्तवान् ।

मय्यन्ति तामसा भावाः शूद्रस्य द्विजभक्तितः २०

परं पुण्यं कलं शीर्षं यो मे भक्त्या प्रयच्छति ।

तदहं भक्तपुण्यं पूर्णं सृष्ट्वापि शूद्रतः ॥ २१

अज्ञतो नापि यः कश्चित्सर्वपापसन्निहतः ।

यदि मां सततं ध्यायेत्सर्वपापैः मनुष्यते ॥ २२

विद्याविनयसेवया मातृव्या वेदपाठनाः ।

मपि भक्तिं न कुर्वन्ति पञ्चालसप्तशा हि ते ॥ २३

इषा दानं इषा शर्तं इषा धैर्यं इषा हृत्त्वम् ।

इषाऽऽतिथ्यं च तपस्य यो न यको मम द्विजः ॥

यत्कृतं च हृतं चापि यदिहं दण्डेन च ।

अभक्तिमरकृतं सर्वं राक्षसा एव भुञ्जते ॥ २५

स्यान्ते वज्रमे नापि सर्वभूतेषु पाण्डव ।

समतेन यदा हर्षोन्मज्जको मियशजुडु ॥ २६

आतुर्यसमर्हिसा च यथा सत्यं तथाऽऽर्जनम् ।

अश्रोद्भवेन भूतानां मज्जानां नयं नृप ॥ २७

नम इत्येव यो भूवात्मजक्तं भद्रयाऽन्वितः ।
 तस्याहवाऽमर्षलोकाः शपाकसाधि पाथिवः ॥२८
 किं पुनर्नै वजन्तै मां सदां विधिपूर्वकम् ।
 मज्जका मज्जतयाणाः कथयन्तश्च मां सदा ॥ २९
 बहुवर्षसहस्राणि तपस्तप्यति यो नरः ।
 नासौ पदमवाप्नोति मज्जकैर्यदपाप्यते ॥ ३०
 मामेव तस्याद्राजिन्द्र ध्यायन्नित्यमतन्निद्रतः ।
 अवाप्स्यति ततः सिद्धिं द्रष्टव्यत्वेन परं पदम् ॥३१
 अपार्षकं ब्रह्मपन्तः शूद्रा भामयता इति ।
 न शूद्रा भगवज्जका विश्वा भामयताः स्मृताः ॥ ३२
 द्वादशधरतत्त्वज्ञातुर्धुर्वद्विभागविद् ।
 अन्विद्रूपव्यक्तसङ्गः स वै भामयतः स्मृतः ॥ ३३
 कल्पेदेनैव होता च यजुषाऽभ्यर्चयेत् च ।
 सामवेदेन चीज्राता इत्येनाभिद्रुवन्ति नाम् ॥ ३४
 अधर्षखिरसा चैव नित्यमाधर्षणा दिवाः ।
 स्तुवन्ति सततं ये मां ते वै भामयताः स्मृताः ॥ ३५
 वेदाधीनाः सदा यज्ञा यज्ञाधीनास्तु देवताः ।
 देवता ब्राह्मणाधीनास्तस्मादिष्टास्तु देवताः ॥ ३६
 अनाधिलोच्यते नास्ति मुख्यमाधयमाधयेत् ।
 सर्वे समाधिता देवा कद्रो ब्रह्मणमाधितः ॥ ३७
 यज्ञा मामाधितो राजन्नाहं कंचिदुपधितः ।
 ममाधयो न कश्चित् सर्वेनामाधयो गदम् ॥ ३८
 एवमेतन्मया प्रोक्तं रदस्यभिद्रुवतम् ।
 धर्मविपक्षं ते नित्यं राजत्वेन समाचर ॥ ३९
 इदं वचिषमारुपानं पुण्यं वेदेन संमितम् ।
 यः पठेन्मामकं धर्ममहन्धनि पाठ्य ॥ ४०
 धर्मोपि वर्धते तस्य बुद्धियापि प्रसीदति ।
 पापहन्तृपेत्सर्वं कल्याणं च निवर्धते ॥ ४१
 एतत्पुण्यं पवित्रं च पापनाशनमुत्तमम् ।
 श्रोतव्यं भद्रया पुनैः श्रोतव्यैश्च निशेषतः ॥ ४२
 आवयेद्यस्तिवर्दं भक्त्या प्रवर्तते श्रुणोति वा ।
 स गच्छेन्मम सायुज्यं नात्र कार्या विचारणा ॥ ४३
 यथेमं आवयेच्छास्त्रे मज्जको भस्वरायणः ।
 वितरसास्य दृश्यन्ति यावदाभूतसंज्ञवम् ॥ ४४

वैश्वरायन उवाच ।
 श्रुत्वा भागवतान्धर्मान्नाश्नाद्विष्णोर्जगद्गुरोः ।
 महामनसो भूत्वा चिन्तयन्तोद्भूताः कथाः ॥ ४५
 श्रवणः पाण्डवाधैव मयेमुक्तं अनार्जनम् ।
 पूजयामास गोविन्दं धर्मबुधः पुनः पुनः ॥ ४६
 देवा ब्रह्मर्षयः सिद्धा गन्धर्वाश्चरतस्तथा ।
 श्रवणं महात्मानो मुखका श्रुतवाक्छवा ॥ ४७
 गच्छित्वा महात्मानो यौगिनस्तत्त्वदर्शिनः ।
 तथा भागवताश्चापि दशकालमुपासकाः ॥ ४८
 कौतूहलसमायुक्ता भगवज्जक्तिमागताः ।
 श्रुत्वा तु परमं पुण्यं वैष्णवं धर्मशासनम् ॥ ४९
 विमुक्तपापाः पुत्रास्तो संज्ञासात्त्वज्ञेन तु ।
 मयम्ब खिरसा विष्णुं प्रतिनन्दय च ताः कथाः ५०
 ब्रह्मरो ब्रह्मकायां वै वर्षं सर्वे जगद्गत् ।
 इति महामनसो यदुर्वेदगणैः सह ।
 सर्वे ऋषिगणा राजन्मयुः सर्वं निवेद्यन् ॥ ५१
 मतेषु तेषु सर्वेषु केतवः केशिहा हरिः ।
 संसारं दासकं राजन्तं च सात्वजिना सह ।
 समीपसोऽभवत्सो पाहि देवेति चामपीत् ५२
 ततो विगन्धवदनाः पाण्डवाः पुन्योत्तमम् ।
 अञ्जलिं सृष्टिं संघाय मेधैरश्रुपरिप्लुतेः ।
 विपन्तः सततं कृण्वं मोक्षुरार्तवराश्रदा ॥ ५३
 कृण्वोपि भगवान्देवः दूधामाश्रयं चार्त्तवत् ।
 पुत्राष्टं च गान्धारीं विदुरं द्रौपदीं तथा ॥ ५४
 कृण्वद्विपायनं व्यासमुपीनन्यायं मन्त्रिणः ।
 सुमद्राशाश्चमुत्रासुचरां स्तुभ्य पाथिना ।
 निर्गन्धं वैष्मनस्तस्मादाकरोह तदा रमम् ॥ ५५
 वशिष्ठिः छिन्मसुवीरमेवपुण्यवलाहकैः ।
 युक्तं तु भज्यभूतेन वतयेन्द्रेण धीमता ॥ ५६
 अन्नाकरोह चान्येन वैष्णवा राजा बुधिधिरः ।
 अवाप्तं चाह्य यन्नाहं दासकं मृतसप्तमम् ।
 अभीक्ष्ण्यतिवज्राहं स्वयं कुरुषतिसदा ॥ ५७
 उपान्नाञ्जुनयापि चामरन्मजनं ध्रुवम् ।
 स्तवदन्दं बृहन्मूर्तिं दुवापाभिषदक्षिणम् ॥ ५८

तथैव श्रीमतेनोपि रथमारुह्य वीर्यवान् ।
 छत्रं शतशृङ्गाकं च दिव्यमानसोपशोभितम् ॥ ५९ ॥
 वैदूर्यवसिदण्डं च चापीकरविभूषितम् ।
 दधार् तरसा भीमस्तत्र तच्छास्त्रधन्वनः ॥ ६० ॥
 उषारुह्य रथं शीघ्रं चामरव्यजनं सितं ।
 नकुलः सहदेवश्च धूपमानौ जनार्दनम् ॥ ६१ ॥
 श्रीमतेनोऽर्जुनश्चैव समागम्यरिसुदनी ।
 दृष्टवोऽनुपपुः कृप्यं मासुन्द इति दर्शितः ॥ ६२ ॥
 त्रिविधेनैव भवतीति तु परिष्वज्य च पाण्डवान् ।
 विसृज्य कृष्णस्तान्सर्वान्मथान्द्वारकां ययौ ॥ ६३ ॥

तथा प्रपन्नं गोविन्दं तदाब्रुवति पाण्डवाः ।
 कपित्थपानि दानानि ददुर्धर्मकरायणाः ॥ ६४ ॥
 मनुमुदन्तावयवनि स्मृत्यास्मृत्वा पुनःपुनः ।
 मनसा पूजयामासुर्हृदयस्थानि पाण्डवाः ॥ ६५ ॥
 बुधिक्षिप्तु भर्मात्मा इदि कृत्वा जनार्दनम् ।
 तत्रकस्तन्मना युक्तस्तथास्त्री तत्परोऽभवत् ॥ ६६ ॥
 एतदुक्तं पुरातनं वैष्णवं धर्मशास्त्रम् ।
 यथा ते कथितं राजन्महर्षिं वापनाशनम् ॥ ६७ ॥
 तच्छृणुष्व महाराज विष्णुप्रोक्तं कुरुद्वज् ।
 तेन वच्छसि नान्येन तद्विष्णोः परमं पदम् ॥ ६८ ॥

॥ इति श्रीमन्महाभारते कठकाह्वया संज्ञितानां वैष्णवीकानां आचमयेधिकपर्वणि वैष्णवधर्मपर्वणि
 अष्टाध्यायिकथनसप्तमोऽध्यायः ॥ ११८ ॥

॥ इत्याचमयेधिकपर्वं समाप्तम् ॥

इतः परमाश्रयवासिकपर्वं भविष्यति ।
 तस्मादध्यायः श्लोकः ।
 जनमेजय उवाच ।

प्राप्य वैतामर्दं राज्यं मय पूर्णपितामहाः ।
 कथमासन्महाराजे पुत्रराष्ट्रे महात्मनि ॥ १ ॥

इत्याचमयेधिकपर्वं कुम्भशोधनेन टी. आर. कृष्णाचार्येण टी. आर. व्यासाचार्येण च सुवर्ण्या
 निर्देशकतापरमुद्रापत्रे सुद्राक्षितम् । शकाब्दाः १८३९ सप्त १९१०.

SVI

Col
11/12/76

Central Archaeological Library,
NEW DELHI

9014

Call No. Sa 8 Km / Vy / K. V

Author—Rishinobhaya, T. R.
Vyasa bhaya, T. R.

Title—Srimad Sriman
Mahabharatam, Ashvamedh
in Kashi - 14

"A book that is shut is but a block"

CENTRAL ARCHAEOLOGICAL LIBRARY
GOVT. OF INDIA
Department of Archaeology
NEW DELHI

Please help us to keep the book
clean and moving.